

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA

MADENCİLER ve DEVLET

Zonguldak Kömür Havzası 1822-1920

Donald Quataert

BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
MADENCİLER VE DEVLET
Zonguldak Kömür Havzası, 1822-1920

Azat Zana Gündoğan, 2005 yılında ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nden yüksek lisans derecesi almıştır. 1960'lı yıllar Kürt siyasal mobilizasyonu konulu yüksek lisans tezi Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin 2007 Genç Sosyal Bilimciler ödülünü kazanmıştır. Halen Binghamton Üniversitesi'nde sosyoloji doktorası yapmaktadır. Yayınlanmış çevirileri arasında şunlar sayılabilir: Thomas Faist'ten *Uluslararası Göç ve Ulusaşın Toplumsal Alanlar* (2003), Haşim Ahmedzade'den *Ulus ve Roman* (2004), Hakan Özoğlu'ndan *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği* (2005), Donald Quataert'ten *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım* (2007).

Nilay Özok Gündoğan, 2002 yılında Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden lisans, 2004 yılında aynı üniversitenin Atatürk Enstitüsü'nden yüksek lisans derecesi almıştır. Halen Binghamton Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Osmanlı Tarihi doktorası yapmaktadır. Yayınlanmış çevirileri arasında şunlar sayılabilir: Hakan Özoğlu'ndan *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği* (2005), Donald Quataert'ten *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım* (2007).

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MADENCİLER VE DEVLET

Zonguldak Kömür Havzası, 1822-1920

Donald Quataert

Çevirenler:
Nilay Özok Gündoğan
Azat Zana Gündoğan

BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Donald Quataert
Miners and the State in the Ottoman Empire:
The Zonguldak Coalfield 1822-1920
© Donald Quataert 2006

Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler ve Devlet:
Zonguldak Kömür Havzası, 1822-1920
© BÜTEK A.Ş. 2009

Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi
Boğaziçi Üniversitesi Uçaksavar Kampüsü
Cengiz Topel Caddesi, Garanti Kültür Merkezi, Arka Giriş
Etiler/İstanbul
Sertifika no: 10821

bupress@boun.edu.tr
www.bupress.org, www.bupress.net
Telefon ve faks: (90) 212 257 87 27

Tüm hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın, hiçbir yolla kopyalanamaz, çoğaltılamaz, ticari amaçlarla kullanılamaz.

Yayıma Hazırlayan: Pınar Yanardağ, Cem Uçan.
Kapak Tasarımı: Kerem Yeğin
Baskı: Bilnet Matbaacılık ve Reklamcılık A.Ş.
Üçpınar Cad. No. 89 Bulgurlu/Üsküdar
Tel: 216 444 44 03 /107 Fax: 216 327 15 44

Birinci Basım: 2009

Boğaziçi University Library Cataloging in Publication Data
Quataert, Donald.
Osmanlı imparatorluğu'nda madenciler ve devlet: zonguldak kömür havzası, 1822-1920./Donald Quataert; çevirenler; Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan
viii+414 p. ; 21 cm.

ISBN 978-975-6193-98-3

Includes bibliographical references and index.

1. Coal miners –Turkey --Zonguldak --History. 2. Coal mines and mining--Turkey -- Zonguldak -- History 3. Coal mine accidents – Turkey --Zonguldak 4. Turkey --History --Ottoman Empire, 1288-1918. I. Title. II. Gündoğan, Nilay Özok. III. Gündoğan, Azat Zana. 1. Theatre-political aspects. I. Title.

HD8039.M62

Jean Helen'e,
her şey için

İçindekiler

Görseller Listesi, 1

Teşekkür, 5

1
GİRİŞ ve TARİH YAZIMINA DAİR DÜŞÜNCELER, 9

2
OSMANLI'NIN KÖMÜR KIYILARI, 41

3
İŞ BAŞINDAKİ KÖMÜR MADENCİLERİ
Yapılan İşler, İşe Alım ve Ücretler, 91

4
"MÜSTEMLEKELERDEKİ ORTA ZAMAN IRGADI GİBİ"
Kömür Havzasında Çalışma Koşulları, 134

5
BİR ARADA TUTAN BAĞLAR
Köy-Maden İlişkileri, 157

6
ASKERLİK ve MADEN İŞİ
Osmanlı Asker-Amelelerin Belirsiz Meslekleri, 223

7
GRİZU PATLAMASI, GÖÇÜK ve DİĞER FELAKETLER
Madenlerdeki Kazalar, 255

8
KAZAZEDELER ve FÂİLLER
Ölümle Burun Buruna: Madenlerde Emniyet, 307

9
KÖMÜR HAVZASINDA SAVAŞ YILLARI, 341

10
SONUÇ, 373

Kaza Raporları Üzerine Ek Birkaç Söz, 386

Kısaltmalar, 395

Kaynakça, 397

Dizin, 405

GÖRSELLER

HARİTALAR

2.1	Ereğli Kömür Havzası	46
3.1	Kömür Havzası Dışından Gelen Maden İşçilerinin Kaynağı, 1840'lar-1914	126

RESİMLER

4.1	Oda-Topuk Madencilik Metodu	139
7.1	Resim Ray Kazası, Ekim 1913.	268
7.2	Havalandırma Kapısındaki Kaza, İkinci Makas Madeni, Haziran 1913.	282
7.3	Bocurgat Kablosundaki Kaza, Tünel Madeni, Ekim 1917.	284
7.4	Giurgiu Madeni'ndeki Göçük, Temmuz 1913	293
7.5	Giurgiu Madeni'ndeki Göçük, Temmuz 1913	294
7.6	Boyacığlu Madenindeki Göçük, Haziran 1913	299
8.1	364 no'lu Alacaağzı Madeni için Havalandırma Önerileri, Haziran 1913.	333
8.2	188 no'lu Çamlı Madenindeki Yangın, 1913.	335

TABLOLAR

2.1	Seçilmiş Maden Sahalarında Ağaç Türleri, 1915	53
2.2	Havzada Kömür Üretimi, 1848-1940 (1.000 ton)	55
2.3	Kömür Havzası'nda Köylerin Sayısı, 1895 civarı	64
2.4	Kömür Havzası Kazâlarının Nüfusu, 1898 ve 1914	64
2.5	Ereğli Kazâsı'nın Nüfusu, 1870-1915	73
2.6	Ereğli Kasabası'nın Nüfusu, 1840-1910	73
2.7	Maden Müdür ve Nazırları, 1865-1921	78
2.8	Devletin Maden Mühendisleri, 1910	89
2.9	Bir Maden Mühendisinin Aylık Programı, Mart 1914	89

3.1	Aylık Ücret Ödemeleri (kuruş olarak), Kozlu yöresi, 1906-1907	122
3.2	Çeşitli Yerüstü Meslekler İçin Medyan (ortanca değer) Aylık Ücret, 1905-1907	124
3.3	Yerüstü İşçileri İçin Aylık Medyan (ortanca değer) Ücretler, (1910 ve 1911 mali yılları)	125
3.4	Meslek Gruplarına Göre Artışlar (1911 mali yılı)	128
5.1	Maden İşletmecilerinin Emekçilere Olan Borçları, 1894-1895 (kuruş olarak).	175
5.2	5 no'lu Kozlu Ocağının Ödemeleri, 1895	185
5.3	Karşılaştırmalı Bağış Oranları (kuruş olarak)	193
5.4	1894 ve 1895 Yıllarında İşçilere Yapılan Ödemeler (kuruş olarak)	197
5.5	Ereğli ve Devrek Kazâlarının Nüfusu, 1898 Dolayları	199
5.6	Madenlere İşçi Sağlayan Köyler, 1894-1895	199
5.7	Madenlere İşçi Sağlayan Köy ve Mahalleler, 1890'ların Ortaları	201
5.8	Birden Fazla Madene Mükellef Gönderen Köyler	203
6.1	Askerliğin Süreleri, 1843-1914 (yıl olarak)	226
6.2	Kozlu Mevkiinde Çalışan Amelelerin Kökenleri, Ekim 1907	240
6.3	İşçi ve Asker-Amelelerin Ücretleri, 1907 (Kuruş olarak)	240
6.4	Kozlu Mevkiindeki İşçi ve Asker-Amelelerin Ücretleri, Ekim 1907	242
6.5	Olası ve Fiili Askerler, 1912	248
6.6	Kazazede ve Kaza Tanıklarının Yaşları 1893-1919 (% olarak)	253
7.1	Her Türden Maden Kazaları, 1893-1919	261
7.2	Kaza Sıklığı, 1893-1907, 1912, 1913	265
8.1	Kazaların Mesleklere Göre Dağılımı, 1893-1907	310
8.2	Kazaya Uğrayanların Mesleki Dağılımı, 1912-1914	311
8.3	Kazazedelerin Yaşı, 1912-1914	312
8.4	Kazazedelerin Yaş ve Meslek Dağılımı, 1913-1914	312
8.5	Kazazedelerin ve Kaza Tanıklarının Yaşı, 1912-1914, 1917	314
8.6	Kazazede Ailelerinin Büyüklüğü, 1912-1914, 1917	317
8.7	Kazazedelerin Hastaneye Yatırılması, 1893-1907, 1912, 1913	322
9.1	Asma Madeninde İşçi Sıkıntısı, Nisan 1918	369
9.2	Çeşitli Madenlerde İşçi Başına Üretkenlik Seviyeleri, 1914-1919	372

FOTOĞRAFLAR

2.1	Kozlu Kılıç Madeni, Ameleler ve Sütuncular	207
2.2	Tüccar Ahmed Efendi'nin Armutçuk Madeni, Varagel	208
2.3	Gelik Madenleri Varageli, Ereğli Şirket-i Osmaniye	209
2.4	Domuz Madeni, Kozlu	209
2.5	Teleferik, Gelik Ana İstasyonu, Ereğli Şirket-i Osmaniye, 1917	210
2.6	Zonguldak Limanının görünüşü, Ereğli Şirket-i Osmaniye	210
2.7	Zonguldak Limanı	211
2.8	Zonguldak Limanı ve Dalgakıran	211
2.9	İkinci Ereğli Şirket-i Osmaniye Kömür Lavuarı, Zonguldak	212
2.10	Kozlu, Giurgiu Şirketi Madeni, Makine Dairesi	212
2.11	Kozlu, Çataldere, Ahmed efendi Madeni Tüneli	213
2.12	Kozlu, Giurgiu Şirketi Madeni, Makineler	213
2.13	Çatalağzı Demiryolu, Açılış Töreni	214
2.14	Zonguldak, Kok Üretimi	215
2.15	Zonguldak Caddesi, Çarşı Girişi	216
2.16	Zonguldak Zonguldak Yayla Bölgesi 1917	216
2.17	Ereğli, Denizden Görünüş	217
2.18	Kozlu	217
3.1	Maden Girişindeki Katırcı	218
3.2	SA Madeni Girişindeki Katırcı	218
3.3	Kozlu, Petri Madeninde Ameleler	219
3.4	Çocuk Küfeci	219
3.5	SH'den (Ereğli Şirket-i Osmaniye?) önce ameleler	219
3.6	Lambalı bir amele	219
3.7	Zonguldak, Felekeciler Bölgesi	220
3.8	Kozlu Kömür Yükleme İskelesi	220
3.9	Ahmed Efendi'nin Armutçuk Madeni, Ameleler ve Teçhizat	221
3.10	Ahmed Efendi'nin Armutçuk Madeni, Ameleler, Makineler ve Atölye	222

TEŞEKKÜR

Osmanlı tebaasının gündelik yaşamının berrak bir resmine ulaşmak benim için mühim ve bir o kadar da yakalaması güç bir hedef olageldi. Onlarca yıl içinde, aslında milyonlarca belgelik harikulade bir hazine olabilecek İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nde Osmanlı işçileri hakkındaki azıcık malzemeyi bulup çıkarmada yaşadığım hüsran, elde ettiğim başarıları kat be kat aştı. İşçilerin yaşamına değinen bir kitap ve birçok makale yayımladıktan sonra 1990'lı yılların başında işçilerle ilgili belgeleri tüketmiş olduğumu sanıyordum ve bu nedenle emek tarihi alanını bırakmayı düşünmeye başladım. Durum böyleyken 1996 yılı başında o dönem Bristol Üniversitesi'nde sosyoloji bölümünde doktora öğrencisi olan Erol Kahveci'den bir mektup aldım. Erol, 1990'lı yıllarda Zonguldak'taki kömür madencileri hakkında yaptığı esaslı bir saha çalışmasından yeni dönmüştü. Bazı kaynakları tespit etmek için yardımımı istedi; zira 1983 tarihli bir kitabın bir bölümünde geç Osmanlı dönemi madencileri hakkında bildiğim her şeyi yazmıştım. Bir müddet devam eden yazışmamız ertesinde Zonguldak'taki araştırmasını yürütürken Osmanlı dönemi madenciliği hakkında bazı Osmanlıca ve Fransızca malzemeler görmüş olduğundan bahsetti. Olaylar birbirini izledi ve 1997, 1998 ve 2004 yıllarında olmak üzere Zonguldak'a üç araştırma gezisi yaptım.

Erol Kahveci'ye gösterdiği olağanüstü nezaket ve yardım için derin minnet duyuyorum. Aksi halde kelimenin tam anlamıyla ne bu kitaba başlayabilir ne de kitabı tamamlayabilirdim. Kendisi beni araştırma malzemelerinin varlığından haberdar etmekle kalmadı, aynı zamanda Zonguldak kömür havzasında bu araştırmanın kapılarını açan bazı maden mühendisleri, işçileri ve memurlarla da tanıştırdı. Bu kişilerden bazıları değerli arkadaşlarım oldular; bunlar arasında Nevzat Ünlü, Aydın Kasapoğlu ve Avni Özerkan'ı saymalıyım. Hüseyin Toraman ve Kemal Kutlu, tıpkı Fevzi Engin ve Emine Uzun gibi eşsiz yardımlarda bulundular. Ayrıca kendi kendine Osmanlı Türkçesi öğrenmiş ve şu an Osmanlı Zonguldak

madencilerinin tarihini kaleme alan emekli maden çavuşu sayın Erol Çatma'ya saygılarımı ifade etmek isterim.

Neredeyse başvurduğum tüm malzemeler Zonguldak şehrinde ya da civarındaki iki yerde muhafaza ediliyor. Bunların çoğu Karaelmas Üniversitesi'ndeki bir odada Profesör Mustafa Yüce'nin ihtimamlı denetimi altındadır; belgelere gözü gibi bakıyor olduğu için kendisine minnettar ve müteşekkiriz. Başlarla'daki Enerji ve Tabî Kaynaklar Bakanlığı Eğitim Bürosu görevlisi Erol Şeref'e araştırmamda sunduğu mühim işbirliği ve destek için minnettarım. Bir zamanlar doktora öğrencim, şu anda ise Boğaziçi Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olan Nadir Özbek, yaptığım üç ziyarette de gözüm, dilim ve koordinatörüm olarak bana eşlik etti. Bu seyahatlerde hiç bitmeyecek bir dostluk kurduk. Bunun için kendisine müteşekkirim. Harikulade Zonguldak kartpostalları koleksiyonlarının bilgisayarda taranmış hallerini büyük bir cömertlikle sundukları için M. Arsen Yarman ve Orlando Carlo Calumeno'ya bu teşekkür yazısında ayrı bir yermek istiyorum.

Binghamton Üniversitesi GIS Core Facility görevlisi Kevin Heard'e harika haritalar için teşekkür ederim.

Nancy Micklewright, Mary Guillochon, Margarita Poutouridou, Christoph Neumann, Yavuz Karakışla ve Nalan Turna diğer başka malzemeleri bulmamda yardımcı olurken, Mert Sunar, Selim Deringil ve Mike Hanagan çok değerli yardımlarda bulundular. Amerikan madenciliğinde uzman olan Mel Dubofsky ve Tom Dublin oldukça faydalı karşılaştırmalı bağlamlar sundular. Jean Quataert, her zaman olduğu üzere, araştırma ve yazma süreçlerinin her aşamasında değerli eleştirilerde bulundu. Bu projenin oluşturulması uzun bir zaman aldı ve çeşitli kaynaklardan aldığım mali destekler olmasaydı ortaya çıkması mümkün olamazdı. 1998 yılında yaptığım ikinci araştırma gezisi Sosyal Bilimler Araştırma Konseyi (SSRC) tarafından karşılandı. 1999-2000 yıllarında tüm akademik öğretim zamanımı *The Senior Fellow of the National Endowment for the Humanities* sıfatıyla, elde ettiğim çok büyük miktardaki belgeyi düzenlemek ve tercüme etmekle geçirdim. 2003 ve sonra 2004-2005 yıllarında Binghamton Üniversitesi'nin sunduğu ücretli izin ve Guggenheim Bursu, kitabın ilk halini yazma,

yeniden düzenleme ve tamamlama zamanı verdi.

Elinizdeki kitapla ilgili çeşitli fotoğraf, ilüstrasyon, harita ve belgeler içeren ve Thomas M. Sliva'nın yardımıyla hazırlanmış bir internet sitesi mevcut. Lütfen şu adresi izleyin: http://bingweb.binghamton.edu/~coal/index.htm.

Ayrıca özenli ve dikkatli çevirmenlerim Nilay Özok-Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan'a teşekkürlerimi iletmek isterim.

Son olarak, bu kitaptaki hatalar tabii ki bana aittir.

OSMANLICA BELGELERDEN YAPILAN ALINTILAR ÜZERİNE KISA BİR NOT

Bu Türkçe baskı için Osmanlıcadan yapılan alıntıları Latin harflerine çevirirken bunları Osmanlıcadan İngilizceye tercüme etmem sırasında bir dizi hata yaptığımı fark ettim. Bu yanlışların bir kısmı metnin anlamını değiştiriyor ve tabii ki bu üzücü bir durum; bunlar metnin içinde belirtilmektedir. İngilizce baskının bir ikincisi olduğunda bu hataları düzelteceğim.

Ayrıca Osmanlıca belgeler ile Türkçe birincil kaynakların asıl imla ve noktalama özelliklerini olduğu gibi bırakmaya gayret ettim. Osmanlıca belgelerde bazı cümlelerin noktayla son bulması bir yenilik, ama kimisi böyle değil. Asıl belgede noktalama işareti kullanılmıyorsa, ben de yeni cümleye büyük harfle başlamıyorum.[1]

Birçok durumda kâtibin kaleminden damlayan mürekkep, harfleri okunmaz hale getirmiştir. Bunlar alıntıda [___] ile belirtilmiştir.

---

[1] Okumayı güçleştirdiği için, cümlenin bittiğine emin olduğumuz yerlere nokta koyduk —*ed. notu.*

1

GİRİŞ
VE
TARİH YAZIMINA DAİR DÜŞÜNCELER

Bu hikâyenin ana sahnesini, günümüz İstanbulunun doğusuna doğru, Karadeniz kıyısı boyunca yapılacak birkaç saatlik yolculuk mesafesinde yer alan Zonguldak kömür havzası oluşturuyor. Zonguldak madenleri, on dokuzuncu yüzyıl başlarında buhar devriminin etkileriyle karşı karşıya kalan Osmanlı yöneticilerinin, donanma ve devlet fabrikalarının enerji ihtiyacını karşılamak üzere kömür arayışına girmesiyle işletilmeye başlandı. Buhar ve kömür; Yeni Dünya'nın keşfi ve keşfedilen kıtaların insan, maden ve diğer doğal kaynaklarının kontrol altına alınmasıyla başlayan ve devam eden bir süreci, yani güç ve zenginlik dengesinin Batı Avrupalıların lehine çevrilmesini hızlandırmıştı. Osmanlı ekonomisi buhar çağına girerken devlet adamları, sürekli kömür arzını savaş zamanlarında da sağlayabilmek için içeride maden arayışına girdiler. Tahmini olarak 1820'lerde başlayan birkaç zamansız girişimden sonra 1850'li yıllarda yabancı denetiminden bağımsız olan ve oldukça zengin bir rezerv vaat eden Zonguldak madenlerinden kömür akışı başladı. Kömürün çıkarılması için çok sayıda maden işçisi işe alındı. I. Dünya Savaşı arifesinde maden işçilerinin sayısı 10.000'i geçiyordu. Bu rakam Osmanlı İmparatorluğu'nun altı yüz yıllık tarihinde bir araya getirilen en büyük emek gücünü oluşturuyordu. Bu işçiler elinizdeki çalışmanın esas konusunu oluşturuyor.

Kömür madencileri Amerika, Avrupa, Afrika ve Asya

üzerine çalışan emek tarihçilerinin aşina oldukları, üzerine zengin bir literatür bulunan bir konudur. Dünya işçileri tarihi açısından bakıldığında, Osmanlı kömür madencileri üzerine yazılmış bir kitabın yayımlanmasının meşruluğunu tartışmaya gerek yok. Kısaca açıklayacağım üzere, Osmanlı kömür işçilerinin tarihi, genel olarak emek tarihçilerinin çabalarından istifade etmekle kalmamakta, aynı zamanda bu çabalara katkıda da bulunmaktadır. Ancak, Osmanlı tarihi alanındaki meslektaşlarımın gözünden bakıldığında, bu madenciler ve bunların bizdeki tarih yazımı bakımından önemi üzerine birkaç şey söylemek, konuyu emek tarihi yazımı içersinde konumlandırmaya geçmeden önce iyi bir başlangıç olabilir. Kömür madencileri, Osmanlı toplumsal, iktisadi ve siyasal tarihindeki belli başlı temaları araştırmak için ilk bakışta tuhaf bir araç olarak görülebilir. Sonuç olarak madenciler Osmanlı dünyasında bir istisna değil midir? Maden işçiliği deneyimleri, genele dair çok az açıklayıcı gücü olan nevi şahsına münhasır deneyimler değil midir? İleriki sayfalarda gösterileceği üzere, Zonguldak madencilerinin hikâyesi, Osmanlı tarih yazımının gerek içindeki, gerekse dışındaki tarihçilerin belli başlı ilgi alanlarından olan; emeğin niteliği, devletin gelişimi, kapitalizmin doğası ve bu geniş kapsamlı süreçlerde emekçi sınıfların rolü gibi temel sorunların incelenmesinde bilhassa canlı bir yerel mercek sunmaktadır.

Devletin gelişimi, bu konu üzerine görece geniş bir literatür oluşturmuş olan Osmanlı tarihçileri için başlıca ilgi alanı olmaya devam ediyor. Her ne kadar birçokları hâlâ buna karşı çıkıyor olsa da, artık açık bir şekilde görülmektedir ki, modern Osmanlı Devleti'nin oluşumu en iyi şekilde, on altıncı yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla uzanan kesintisiz bir evrimsel sürecin parçası olarak anlaşılabilir. Bu görüşe göre, 1830'larda ve 1850'lerdeki Tanzimat reformları gibi olaylara, dışarıdan dayatılan ve geçmişten kopuşlara sebep olan radikal Batılılaşma hareketleri olarak değil; ilhamını içeriden alan ve sürekliliği olan bir değişim dizisinin parçaları olarak bakılmaktadır. On dokuzuncu yüzyıl reformları Batının birdenbire dayattığı ya da Batıdan ilham alan programlardan

değil süregiden iç dinamiklerden kaynaklanmaktaydı.[1]

Ancak öyle görünüyor ki, iç dinamiklerden kaynaklanan sürekliliği savunan revizyonistlerin birçoğu da, merkezî Osmanlı Devleti'nin hegemonik iktidarını Osmanlı tarihindeki etkin diğer tüm özneleri gölgede bırakan bir güç olarak kabul etmek bakımından, dış kaynaklı Batılılaşmayı savunan karşıtlarıyla hemfikirdirler. Osmanlı Devleti'nin, denetimini sürdürmek için muhtelif araçlarla donatılmış çok önemli bir aktör olduğu fikrine tamamıyla karşı değilim. Söz gelimi, 1830'lu yıllarda devlet, genel olarak kömür havzası bölgesinde, geliş gidişlerinin kaydını tutmak suretiyle tebaasının günlük hareketlerini izlemeye çalışıyordu.[2] Benzer şekilde, aşağı yukarı aynı dönemde İstanbul kahvehanelerine, jurnaller yazıp bunları devlet aygıtındaki amirlerine gönderecek olan hafiyeler yerleştirilmişti.[3] On dokuzuncu yüzyılın son yıllarında sultan, sadece insani bir davranış biçimi olarak değil aynı zamanda kendi iktidarını sağlamlaştırmak ve cömertlik gösterdiklerini kendine bağlamak için de inceden inceye hayırseverlik işlerine girişti.[4]

Devletin kararları ve eylemleri yalnızca Osmanlı'nın siyasi teşkilatının niteliğini ve gelişimini değil, aynı zamanda toplumu da önemli bir biçimde etkilediği için, devlet ve devlet seçkinleri üzerine çalışmak kesinlikle yerindedir. Ancak, Osmanlı tarihi gibi güçlü ve gelişmiş bir alanın işçilerin ve diğer seçkin olmayan grupların tarihini göz ardı etmesi yerinde değildir. Osmanlı tarihçilerinin seçkin grupların ötesine geçerek Osmanlı geçmişindeki bu seçkin grupların dışında kalan özneleri incelemede isteksiz ve gönülsüz davranmalarının birçok sebebi vardır. Öncelikle, sultanların ve diğer devlet adamlarının edimlerini güçlü bir biçimde vurgulayan ve kökleri Osmanlı dönemine kadar uzanan yerleşik tarih yazımı

---

[1] Bu konumun ilk ifadelerinden biri için, bkz. Rifaat Abou El-Haj (1991).

[2] Abdülkerim Abdülkadiroğlu ve diğerleri (1998).

[3] Cengiz Kırlı (2000).

[4] Nadir Özbek (2001).

kalıplarından bahsedebiliriz. Genellikle padişah tarafından atanmış yazarlar, okumuş seçkin sınıfa mensuplardı. İmparatorluk ortadan kalktığı zaman bu tarih yazımı gelenekleri, Osmanlı'nın vârisi olan devletlerde -ki Türkiye bu devletlerden yalnızca biridir- devam etti. İmparatorluğa hizmet eden tarih yazımı artık ulus devleti destekliyordu. Osmanlı'nın vârisi olan bu devletlerde tarih yazımı, Osmanlı sonrası dünyadaki ulus devlet projeleri tarafından tahrif edilmiş oldu. Yazarlar, yeni kimlikler oluşturma ve yeni devletler kurma arayışı içerisinde kendi Osmanlı geçmişlerini yerdiler ve bunları kendi tarihleriyle alakasız kılmaya çalıştılar. Dolayısıyla; örneğin Suriye'deki ya da Irak'taki işçilerin deneyimleri ne olursa olsun, bunlar bir bütün olarak Osmanlı tarihinin parçası olmaktan ziyade, sadece Suriye veya Irak ulusunun tarihinin bir parçası olarak görüldüler.[5] Daha genel olarak, tarih yazımı ulus devlet inşası üzerinde durdu. Seçkin olmayanların başarısı (bu bölümde anlatılacak Uzun Mehmed hikâyesinin de gösterdiği üzere) seçkinlerin onlar için çizdiği yolları izlemelerine bağlıydı. Böylece işçilerin (ve seçkin olmayan diğer grupların) tarihleri ya hâkim ulus devlet anlatısıyla ilişkilendirildi veya hiç anlatılmadı.

Türkiye Cumhuriyeti'nin jeopolitik konumu da aşağıdan tarih yazımının önüne geçilmesinde rol oynadı. Temel Osmanlı arşivlerinin İstanbul'da bulunması ve (diğer sebeplerin yanı sıra) Osmanlıca ile modern Türkçe arasındaki dilbilimsel benzerlikler sayesinde Osmanlı'nın halefi olan devletlerdeki Osmanlı tarihçilerinin çoğunun Türk uyruklu olması nedeniyle, Türkiye'nin hikâyesinin bu yönü özellikle önem kazanır.[6] Genç cumhuriyetin ilk on-yirmi yılı boyunca Osmanlı'dan sonra kurulan devletlerdeki ulus inşasına girişmiş birçok meslektaşları gibi, Türk tarihçileri de devlet seçkinlerini vurguladılar ve seçkin olmayanları göz ardı ettiler. Ancak daha sonra Soğuk Savaş'ın başlamasıyla Türk tarih yazımı başka bir dönemece girdi. Türkiye'nin Soğuk Savaş'ın ön saflarında yer alması, işçi-

[5] Elizabeth Longueness (1978) ve Hanna Batatu (1978).

[6] Bkz. Donald Quataert (2000).

lerin tarihinin genellikle komünizm ve Sovyetler Birliği ile ilişkilendirilmesi, bu alana karşı zaten olumsuz olan tavırların daha da pekişmesi anlamına geliyordu. İşçilerin tarihinin yazılması Berlin Duvarının yıkılmasından sonra bile, hâlâ iktidarı devirmeyi amaçlayan bir hareket olarak görülmeye devam ediyor.

Bunun yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin bıraktığı tarihsel kayıtların niteliği de seçkin olmayanlar pahasına seçkinleri vurguluyordu. Çok yakın bir zamana dek Osmanlı tarih yazımının neredeyse tamamı, ana arşiv deposunda, yani İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nde bulunan belgelere dayanıyordu. Her ne kadar olağanüstü şeyler ortaya çıkarıyor olsalar da sayıları milyonları bulan bu belgelerin bazı eksiklikleri de vardır. Öncelikle, bunlar doğaları gereği resmî çıkar ve kaygıların sureti oldukları için işçiler, yalnızca devletin ilgisini çektikleri hallerde; yani genellikle loncaların dilekçe vermeleri durumunda veya grev şeklinde ortaya çıkan emek hareketleri oluştuğu zamanlarda bu belgelerde görünür olurlar. İkincisi, bu arşivlerde genellikle en seçkin sınıfların faaliyetleri kaydedilir. Belgeler bir loncanın ya da köyün vergiden kurtulmak için yazdığı bir dilekçenin sonucunu kaydedebilir; ancak dahil olan lonca üyelerini ya da köylüleri ele almayı mümkün kılacak ayrıntıları atlar.[7]

Bu çalışma, devlete hatırı sayılır bir önem vermekte ve kömür havzası sakinleri üzerindeki güçlü etkisini göstererek, devletin büyük bir kontrole sahip olduğu şeklindeki hâkim kanıyı birçok açıdan pekiştirmektedir. Devlet görevlileri 1860'lı yıllardan itibaren tuttukları kayıt sistemi sayesinde, madenlerde çalıştırılmak istenen Karadeniz sahilinin ücra köylerindeki kişilerin yaşadıkları sokak ve ev adreslerini, hatta bu kişilerin fiziksel özelliklerini tam olarak biliyorlardı (Bölüm 2). Bu bilgiler, devletin köylüleri kendi iradeleri dışında kimi zaman askerî güç kullanarak, zorla madenlere sokmasını mümkün kıldı. Devlet görevlileri bunun yanı sıra daha dolaylı yöntemler de kullandılar. Maden müfettişlerinin olağanüstü raporlar dizisi, yüzlerce işçinin ölümüne veya

[7] Bkz. Donald Quataert (2000).

yaralanmasına neden olan kazaları çok ayrıntılı bir şekilde tasvir etmektedir (Bölüm 7 ve 8). Gerçekten de aynı dönemde Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki madencilerle karşılaştırıldığında Zonguldak madenlerinde, çok daha fazla sayıda can kaybı ve yaralanma yaşanıyordu. Bu raporlar devletin, tebaasının/vatandaşlarının gündelik hayatına giderek artan şekilde müdahil olduğunu gösteriyor. Bunlar aynı zamanda çalışma koşullarına dair eşsiz bilgi kaynaklarıdır. Bu raporların kaza mahalli, kazaların niteliği, kazazede ve görgü tanıklarıyla ilgili verdikleri ayrıntılar emek gücünün başka şekilde elde edilemeyecek bir profilini sunmaktadır. Bununla ilgili başka bir nokta da emniyet nizamnameleri ve raporların, sadece hükümetin işçiler için duyduğu endişeden kaynaklanmadığı düşüncesidir. Bunlar daha ziyade, işgücünü devletin denetimine açık, uysal bir topluluk haline getirmek için disipline sokma çabasının parçalarıydı. Sultanın hafiyeleri ve hayırseverlik faaliyetleri gibi, emniyet kuralları da disiplinli ve sorumlu vatandaşlar topluluğu yaratma girişiminin bir parçasını oluşturuyordu.

Benim çalışmam devleti, vatandaşlarının yaşamlarına giderek sızan bir devlet olarak resmetse de, aynı zamanda, genellikle her şeye kadir bir kurum olarak basite indirgenen merkezî Osmanlı Devleti mitinin yıkılmasına da yardım etmektedir. Gerçekten de bu çalışma devletin kömür madenciliğindeki en temel amacında, yani savaş zamanında yeterli kömür arzını sağlamakta tamamen başarısız olduğunu gösteriyor. Hükümetin tüm çabalarına ve oluşturduğu denetleme altyapısına rağmen, madenlerden, I. Dünya Savaşı sırasında, 1870'li yıllardakinden, yani kırk yıl öncesinden daha fazla kömür elde edilmedi.

Bunun sebepleri ileriki bölümlerde ayrıntılarıyla anlatılıyor. Ancak basitçe ifade etmek gerekirse devlet, Osmanlı toplumu içerisindeki resmî amaçları aleyhinde faaliyet gösteren güçlerin üstesinden gelemedi. İşçiler çalışmayı reddettiler ya da zorla madenlere götürüldükten sonra kaçıp gittiler. Aynı zamanda kendi paylarına düşen sayıda işçiyi madenlere gönderecek olan köyler, kimi zaman köy sakinlerini madenlere gitmeye zorlamak konusunda devletle işbirliği yapmayı

reddettiler. Gerçekten önemli bir bulgu da devletin işçileri disipline sokmak için muhtar ya da ihtiyar heyeti gibi köy yetkililerinden faydalanmasıdır. Bu, bir yandan devletin zorlama konusunda aygıtlarının gücünü gösterir. Ancak bitmek bilmeyen bir maden işçisi sıkıntısının olması, köylüler tarafından seçilip devlet tarafından atanan muhtarların, amirlerinin kendilerine verdiği görevleri yerine getirmediklerini gösteriyor. Öte yandan muhtarlar, merkezî devletin on dokuzuncu yüzyıl boyunca eşrafla yaptığı tarihî uzlaşmanın parçalarıydı. İmparatorluğun her yerinde ve kömür havzalarında da âyân, merkezî devlet aygıtının bir parçasıydı; yerel çıkarları merkeziyetçi müdahalelere karşı korurken bile devlete hizmet ediyorlardı. Bu bakımdan, söz gelimi 1830'lu yıllarda uzaklardaki Nablus'ta bulunan ihtiyar heyeti gibi, imparatorluğun herhangi bir yerindeki eşraftan farklı değillerdi. İstanbul, Nablus üzerinde merkeziyetçi denetimin yeni araçlarını zorla uygulayınca âyân, heyetlere giriş hakkı kazandı ve burada da yerel çıkarları merkezî devletin müdahalelerine karşı savunmaya devam etti.[8] Zonguldak'ta muhtarlar merkezî devletin memurları gibi görev yaparak köylülerin maden işçisi olarak işe alınmalarını yönetirlerken (ki bu işten kazanç da sağlıyorlardı), diğer yandan köyün düzenine zarar veren vergi toplama uygulamaları için aracılık yapıyor ve –madenlerde kronik işgücü sıkıntısına yol açma pahasına da olsa– köyü bunlardan koruyorlardı. Sonuçta köylüler, devlet görevlilerinin öngördüğü güvenilir işgücünü hiçbir zaman oluşturamadılar.

Dolayısıyla maden işçilerinin hikâyesi, her şeye muktedir olan ve kolaylıkla iradesini dayatan on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti paradigmasına bir alternatif sunmaya yardımcı olacaktır. Merkezî Osmanlı Devleti, gerginlik, çatışma ve uzlaşmayla dolu bir ilişki içinde, imparatorluk çıkarları ile yerel çıkarlar arasındaki huzursuz bir ittifaktı. Tekrarlamak gerekirse, devlet, maden ocağını açmaktaki öncelikli amacını, yani savaş zamanında kömür arzını sağlama almayı gerçekleştirmekte tamamıyla başarısız oldu.

---

[8] Beshara Doumani (1995).

Madencilerin hikâyesi ayrıca, dünyanın bu köşesinde sermayenin niteliğine dair birçok şeyi de ortaya çıkarmaktadır. Hiç şüphesiz, kömür havzasında sermayenin işleyişi bir yandan Osmanlı Devleti, diğer yandan da emek gücü tarafından kısıtlanıyordu. Dünyanın her yerinde çoğu kömür madeni, madenleri açmak ve işletmek için kendi sermayelerini veya başka yatırımcıların sermayesini kullanan özel girişimcilerin çabalarıyla ortaya çıkmıştı. Örneğin, dünyanın en verimli üç üretici ülkesinde –İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri– kömür madenciliği özel sermayeye dayanıyordu. Oysa bunun tam tersine, Zonguldak madenlerinin açılması ve başlangıçtaki kullanımı devletin çabalarına, Osmanlı Devleti'nin donanması ve sanayisi için buhar gücü elde etmekteki kararlılığına dayanıyordu. Devletin madenleri idare etmek için ilk çabaları çabucak başarısızlığa uğradı. Ancak madenler, 1860'ların sonları itibariyle karma bir işletim sistemine tâbi oldular. Maden devlete, daha doğrusu kullanım haklarını özel işletmecilere kiralayan sultana aitti. Denetimden feragat etmek istemeyen devlet, müstakbel girişimcilere engelleyici ve külfetli koşullar dayattığı için üretim ilk zamanlarda durgundu. Ancak bu çalışmada ele alınan dönem boyunca devlet, denetimi özel sermayeye gittikçe daha çok teslim eder hale geldi. 1882 yılında devletin, işletmecilerin daha iyi koşul taleplerini kısmen kabul etmesiyle üretim artmaya başladı.

Etkileri giderek artan girişimciler hem sarayla bağlantıları olan kimi Osmanlı vatandaşlarından hem de yabancılardan oluşuyordu. 1890'lı yıllar itibariyle yabancı şirketler arasında en önde geleni, toplam kömür üretiminin dörtte üçünü kontrolü altına almaya başlayan Fransız sermayeli Ereğli Şirketi'ydi. Bu bakımdan Osmanlı'nın kömür madenciliği deneyimi İngiliz, Fransız veya ABD modellerinin izinden gitmiyordu; daha çok aynı dönemin Çarlık Rusyasına benziyordu. Hem Rusya'da hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet desteği ve Fransız sermayesine bağımlılık, kömür kaynaklarının kullanılması için bir araya gelmişti. Osmanlı örneğinde devlet, Ereğli Şirketi'yle sürekli olarak mücadele ediyordu. Fransız sermayesinin, egemenliğini aşındıracağından korkan İstanbul hükümeti, şirketin çok doğal olan kâr arayışını, Fransızların

hâkimiyet kurmak için düzenlediği bir oyun olarak gördüğü için engelledi. Fakat daha genel olarak, yerel ve uluslararası sermaye Zonguldak madenlerinden çok düşük kazanç elde ediyordu. Ereğli Şirketi özel bir durumdu ve vasat performansı devletle olan gergin ilişkilerinden kaynaklanıyor olabilirdi. Fakat aslında bütün işletmeciler –sarayla bağlantısı olanlar da dahil– maden işgücünün niteliğinden musdariptiler. Sonuç olarak, gittikçe kapitalistleşen ilişkiler ortaya çıkmıştı. Buna karşın bunların yapısının savaşın baskılarına karşı koymak için çok zayıf olduğu görülüyor.

Yukarıdaki tartışmaların açıkladığını umduğum üzere, maden işçileri üzerine yapılan bu çalışma, Osmanlı'nın son yüzyılında devlet ve sermayeyi kavrayışımıza katkıda bulunacaktır. Ancak, madencilerin bu çalışmadaki hikâyesi her şeyden önce işçilerin tarihi; yani Osmanlı'da "emekçinin yaşamlarını" sunma çabasıdır. Dolayısıyla bu çalışma, Osmanlı tarihçileri için, halk sınıflarına odaklanan nadir örneklerden biridir. Onların iş ve ev yaşamındaki dünyalarını tasvir etmektedir. Bu çalışmayla, Osmanlı işçileri üzerine yapılacak diğer çalışmaları teşvik etmeyi ve onlara yol göstermeyi umuyorum. Bu kitabı okuyan emek tarihçileri, Zonguldak işçilerinin kaderinin, başka yerlerdeki madencilerinkine benzediğini; fakat aynı zamanda hikâyelerinde kendine özgü birçok şeyin de bulunduğunu açık bir şekilde göreceklerdir. Madenciliğin kendine has doğası gereği, kömür madencilerinin yaşamı her yerde zorlu, berbat ve kısadır. Günümüzde bazı ülkelerde madencilerin ortalama ömrünün, ulusal ortalamalara yakın olduğu doğrudur. Ancak Çin'de meydana gelen feci kazaların sıklığı, maden işçiliğinin tüm meslekler arasında en tehlikelisi olmaya devam ettiğini gösteriyor bize. Şu anda eskiden de olduğu gibi, devletlerin ve girişimcilerin dayattığı belirli işe alma ve çalışma koşulları iyi ya da kötü yönde ciddi farklar yaratmaktadır. Hiç şüphesiz, dayatılan bu koşulların çeşitliliği yüzünden belli zamanlarda dünyanın değişik bölgelerindeki madencilerin kaderi birbirinden çok farklılık göstermektedir.

Burada incelenen dönem boyunca, dünyanın her yerinde devletler ve girişimciler maden emekçilerinin işe alınmaları ve

işte tutulmaları için birçok hileye başvurmuştu. Madene işçi alma ve işçilere yönelik muamele biçimlerinin sayısı, neredeyse madende çalışan işçilerin sayısı kadardı. Emekçilerin gereğinden az ya da çok sayıda olması, ille de işçilere nasıl muamele edildiğini belirleyen bir değişken değildi. Bazı durumlarda emek kıtlığı, görünüşte nispeten cömert bir muameleye neden oluyordu. Bazı durumlardaysa işçi sıkıntısı, tersine zorlayıcı ve acımasız önlemlere de yol açabiliyordu. Devletler ve işverenler işgücünü çekmek ve işte tutmak için bazen iyi barınma ve tıbbi bakımdan, nakit ikramiyeden de medet umuyorlardı. Bazı bölgelere ücretsiz gıda sağlıyorlardı. Yelpazenin öteki ucunda ise acımasızca zorlama, kırbaçlama ve angarya gibi sıklıkla başvurulan taktikler ve köleliğe varan koşullar bulunuyordu. On dokuzuncu yüzyılın Amerika Birleşik Devletleri'nde birçok işletmeci, o zamanlar yoğun ve kesintisiz olan ucuz göçmen işçi akışını madenlere çekmek için ücretleri kullandı. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında, Rusya'nın Donbass bölgesindeki işletmeciler, köyden gelen mevsimlik işçileri uygun bulmamış ve kendilerine daha iyi ücretler, ailelerine ise cazip koşullar sağlayarak tam zamanlı işçi istihdam etmeye çalışmışlardı.[9] Atlantik'in öbür yakasında, Peru'da, maden emekçiliği 1906 ila 1945 yılları arasında yavaş yavaş geçici göçmen işçilikten kalıcı ve sürekli işgücüne dönüştü.[10] Burada da işverenler daha kalıcı ve güvenilir olduğuna inandıkları için evli bir işgücü oluşturmaya çalıştılar. Kısmen benzer bir şekilde, Rodezya'daki beyaz sömürgeci devlet, on dokuzuncu yüzyıl boyunca ilk önce maden havalisinde yaşayan, evli ve sürekli işçilerle geçici olarak işe alınan göçmen işçilerin karışımından oluşan bir işgücüne yaslanmaya çalıştı. Ancak bu karma işgücü başarısızlığa uğrayınca, devlet ucuz maliyetle yeterli emek arzını elde edebilmek için Afrikalı işçiler üzerinde tam anlamıyla zalimce bir mükellefiyet sistemi uyguladı. Bu maden işgücü, diğer geçim yollarına erişimi olmadan, tam olarak ücretli emeğe bağımlı olmaları

[9] Tamara Izmestieva (2000).
[10] Josh DeWind (1987).

itibariyle proleterleşmişti.[11]

Emek sistemlerinin dünya çapındaki bu çeşitliliği içerisinde Osmanlı madencilerinin birçok bölgedeki işçilerle ortak özellikleri bulunmaktadır. Ancak en azından benim gördüğüm kadarıyla, Osmanlı işçilerinin yine de kendilerine has özellikleri olduğu söylenebilir. Zonguldak'taki, serbest ve serbest olmayan emeğin alışılmadık ve değişken bir karışımından oluşan işgücü, bu çalışmanın konusu olan dönemin sonuna doğru, en az altı farklı işçi kaynağından sağlanıyordu. Serbest olmayan işçiler üç gruba ayrılıyordu: Kömür havzası bölgesinden gelen ve münavebeli çalışmaya zorlanan (tüm işçilerin çoğunluğunu oluşturan) köylüler; havzadan gelen şehirliler ve son olarak nizamiye askerleri. Serbest işçiler de üç gruba ayrılıyordu. Bunlar; Osmanlı'nın kömür havzası dışındaki çeşitli bölgelerinden gelen ve teknolojik olarak daha zor olan görevleri yapan yerüstü işçileri, Doğu Anadolu'daki Osmanlı vilayetlerinden gelen ve devlet ile maden işletmecileri münavebeli işgücüyle sorun yaşadıkları zaman işe alınan yeraltı işçileri ve son olarak, çavuşlar da dahil olmak üzere, az sayıdaki yabancı işçilerdir.

İşgücünün genel karakteri zaman içinde değişime uğradı. İleriki bölümlerde anlatı emek gücünün, özellikle serbest olmayan yerli köylülerden oluşan işgücünün oluşumunun ve karma karakterinin izini sürmektedir. Osmanlı Devleti'nin maden işçisi arayışı, kendisinin önceki yüzyıllara uzanan, mükellef işçi alımı uygulamalarıyla çıkmaza girmişti. Şöyle ki devlet 1867 yılından beri kömür havzasındaki tüm erkeklerin madenlerde münavebeli olarak çalışmak üzere hazır bulunmasını zorunlu kılıyordu. Bu münavebeli çalışma sistemi, madencinin her bir ayını madendeki çalışma zamanı ve köyde geçirdiği "geriye kalan" zaman olarak eşit iki parçaya bölüyordu. İşçiler bunun karşılığında nakit ücret alıyor ve askerlik hizmetinden muaf tutuluyorlardı. Osmanlı Devleti bu şekilde, bütün malların en kapitalisti olan kömürü işletmek için kapitalizm öncesi diye nitelendirilen bir emek biçimi kullanıyordu.

Devlet, münavebeli emek sistemini başlattıktan kırk yıl

[11] Charles van Onselnen (1976), özellikle s. 91-114.

sonra özel maden işletmecilerinin münavebeli emeğin niteliği ve miktarına dair şikâyetlerini kabul ederek özel işletmecilerin Osmanlı'nın doğusundaki metal çıkartılan bölgelerden gelen serbest işçileri işe almalarına izin verdi. Ancak bu deneme başarılı olamadı. İşçilerin huzursuzluğu arttı ve sonuçta beklenen işgücünü sağlayamayan yeni işçilerin gelişiyle kaza oranları zirveye ulaştı. Anlatı ayrıca, madenleri çalışır durumda tutmak için, yerli halkı madencilik yapanlar ve askerlik yapanlar olarak ikiye ayıran devletin kendi yaptığı düzenlemeleri en başından beri nasıl ihlal ettiğini gösteriyor. Dönem boyunca Maden Nezareti, münavebeli işgücüne ek olarak madencilikle ilgili birçok işte görev almak üzere kömür havzasının bulunduğu bölgede silah altında bulunan askerleri istihdam etti. Bu işçilere zaten düşük olan münavebeli işçi ücretinin çok küçük bir kısmı ödeniyordu. İşgücünün esas unsurlarından sonuncusunu, maden havzası dışından işe alınan ve münavebeli işçilere verilen görevlerden farklı olarak yer üstündeki işlerde görevlendirilen serbest işçiler oluşturuyordu. Her ne kadar kadınlar hem yer üstündeki hem de yeraltındaki işlerde düzenli olarak bulunuyor olsalar da, işgücü ağırlıklı olarak erkeklerden oluşuyordu.

Üç yüzden fazla köy, yüzden fazla farklı madene münavebeli işçi gönderiyordu. Binlerce işçi, on iki günde bir, aletlerini bir kenara bırakıp yerlerini ikinci vardiyadaki köy işçilerine bırakarak köylerindeki evlerine doğru yola koyulurlardı. Dünyanın geneline bakıldığında, bu münavebeli sistem, resmiyeti ve düzenliliği bakımından oldukça nadirdi. Üstelik bu köy-maden bağlantıları muhtarların ve ihtiyar heyetlerinin köylüler üzerinde uyguladıkları iktidarı gösteriyor. Gerçekten de devletin münavebeli sistemi bu yetkililere korkunç bir denetim aracı veriyordu. Bu yetkililer, genç erkeklerden hangilerinin isminin maden işçisi listesine, hangilerinin askerliğe uygun kişileri gösteren defterlere kaydedileceğine karar veriyorlardı. Böylece, maden işi, köydeki yetkililerin konumlarını güçlendirerek var olan iktidar ilişkilerini yeni iş mekânına (madene) taşıdı. Bu çalışmanın ileriki sayfalarında dengesiz güç ilişkilerini gösteren çok sayıda örnek sunulacaktır. İşçile-

re genellikle nakit değil, maden senediyle ödeme yapılıyordu. Bunları nakde çeviremeyen işçiler, yazılı değerinden düşük bir fiyata bunları bir yatırım aracı olarak satın alan ve daha sonra da tam ödeme elde etmek için nüfuzlarını kullanan köyün ileri gelenlerine ve tüccarlara satıyorlardı. Dolayısıyla maden, işçilerin çoğunun evlerine nakit girmesini sağlamadı, fakat bu işçilerin yerel yetkililere ve ileri gelenlere daha da çok tâbi olmasına sebep oldu.

Madenler ve köyler arasındaki bu ilişkiler, köylü-amele olarak uzun dönemli bir kimlik olan münavebeli maden emekçisi kimliğini ortaya çıkardı. Bu; işçi, maden işletmecisi ve devlet için ciddi sonuçlar doğuran bir kavramdı. Burada bahsedilen Osmanlı örneği, kapitalizmin zirveye ulaştığı bir devirde, modern bir devlette maden işçiliğinin; topraksız, yerinden yurdundan edilmiş bir sınıfın değil, toprakla süregiden bağları olan işçilerin alanı olduğunu gösteriyor. Ayrıca Zonguldak örneği, buradaki işgücünün elli yıl boyunca madencilikle uğraşmasına karşın proleterleşmemesi bakımından oldukça özel bir durumdur ve İngiliz ve Fransız madencilerin nihai proleterleşmelerini safhalara ayıran tarihçilerin yaptıkları birçok çalışmadan oldukça farklı bir yerde durmaktadır. Aynı zamanda yukarıda bahsedilen Rodezyalı ve Perulu işçilerin durumundan da farklıdır; çünkü Osmanlı örneğinde işçiler köye sıkı bir şekilde bağlı kaldılar ve gerçekten de günümüze kadar sadece madenci olarak değil, köylü madenciler olarak nitelendirilmeye devam ettiler. Madencilik yaparken köy hayatına bu şekilde bağlı kalmaları, köylü madencilerin maden işçiliğine bağımlı olmamalarını mümkün kıldı. Köylü madenciler kaza korkusu, dini bayramlar, mahsulün bakımı, bazen de madenciliğin sağladığı nakit gelire ihtiyaç duymamaları ya da bunu istememeleri gibi nedenlerle madenlerden uzak durdular.

Bu tür bir davranış, iki tarafı keskin bir bıçak gibiydi. Bir yandan, köylü madenciler iş yeriyle özdeşleşmedikleri için sömürülmeye, aynı dönemde militan bir işçi sınıfı kimliği oluşturan işçilerden daha açıktılar. Örneğin, serbest maden işçilerinin ücretleri yükselirken köylü madencilerin ücretleri

onlarca yıl boyunca sabit kalmıştı. Köylü madencilik sendromu, devlete ve sermayeye de ciddi zararlar verdi. Devlet, savaş zamanlarında emek gücüyle ilgili bu sorunlardan dolayı kömür sıkıntısı çektiği için büyük zarar ediyordu. Aynı emek sorunları, maden işletmecilerini de mali olarak defalarca yıkıma uğrattı. Üstüne üstlük kömür havzasının işletilmesi Osmanlı ekonomisinin başka alanlarında sermaye birikimine yol açmadığı için imparatorluğun gelişiminin hızını kesti.

ZONGULDAK MADENLERİ ÜZERİNE TARİH YAZIMI

Uzun Mehmed'in Kömürü Bulması

Ereğli yöresinden bir köylü olan Uzun Mehmed'in, 1829 yılında kömürü bulma hikâyesi, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının iyi bildiği bir hikâyedir. Bu isim ve hikâye, eğitim müfredatının bir parçası olmuş, Türklerin ulusal hafızasında yer etmiştir. Uzun Mehmed anlatısının inşası ve yayılması Türk ulus devletinin şekillendirilmesine yardımcı oldu. Hikâyenin yapısı ve yayılması, cumhuriyetçi ideallerin ve devletin oluşumuyla ilgili pek çok şey anlatıyor. Ne var ki bu meşhur hikâye Türkiye Cumhuriyeti döneminde seçici bir şekilde yeniden oluşturulmuş olan bir Osmanlı hikâyesinden türetilmiştir.

Uzun Mehmed hikâyesinin en yaygın olarak bilinen ve onuncu yıl kutlamalarının bir parçası olarak 1933 ve 1934 yıllarında iki farklı versiyonu yayımlanan şekli, kömür havzasındaki aydınlar ve memurlar tarafından hazırlanmıştı. Birinci versiyon, hikâyenin yayımlamasından birkaç ay önce, yani 24 Haziran 1932 tarihinde kurulan Zonguldak halkevi tarafından basılan kapsamlı bir monografinin parçası olarak ortaya çıktı. İktidardaki Cumhuriyet Halk Fırkası, yaklaşık 500 tane halkevi kurdu. Bunlar, bir yazarın kelimeleriyle ifade edilecek olursa "milliyetçi, pozitivist ve lâik düşünceleri yaymak"[12] amacıyla kurulmuşlardı. Başka bir yazara göre ise bunların esas gayesi "halkı, Kemalist düşüncelerle eğitmek, partide ve Meclis'te faaliyet gösteren eğitimli seçkinlerle kit-

[12] Erik Jan Zürcher (1993), s. 188.

leler arasında ideolojik bir birlik yaratmaktı."[13] *Cumhuriyetin On Yılında Zonguldak ve Maden Kömürü Havzası* başlıklı monografi, kömür bölgesi tarihinin ve gelişiminin izini sürüyordu ve muhtemelen bu yeni mahalli kurumun ilk ürünüydü.

Zonguldak halkevi, üç kişiden oluşan bir araştırma ekibini kömür madeninin keşfinin tarihini ve kronolojisini tespit etmekle görevlendirmişti.[14] Ekip, *Zonguldak* gazetesinin başyazarı Tahir Kara Oğuz Bey ile eski maden nazırlarından biri olan (1910-1921) fakat artık imparatorluğun paşası değil, cumhuriyetin bir beyi olarak Zonguldak Ticaret Odası başkanlığı yapan Hüseyin Fehmi'den oluşuyordu. Üçüncü kişi ise Halkevi Neşriyat Heyeti temsilcisi olan Ahmet Naim'di.

Bir sonraki yıl, yani 1934'te Ahmet Naim (1904-1967), kendi Uzun Mehmed hikâyesini yazdı. Hikâyenin bu versiyonu Ahmet Naim'in *Zonguldak Havzası: (Uzun Mehmet'ten Bugüne Kadar)* başlıklı kitabının bir bölümü olarak yayımlanan toplu yazılmış versiyonun kısaltılmış bir biçimiydi. 1933'te yayımlanmış kolektif versiyonu, devlet eliyle kurulmuş halkevlerinin damgasını taşıdığı için, Uzun Mehmed hikâyesinin daha resmî bir şekli olarak görebiliriz. Özünde, iki versiyonun olay örgüsünün ana hatları aynıdır ancak ayrıntılarda bazı önemli farklar bulunur.

Kısacası hem halkevlerinin hem de Ahmet Naim'in versiyonu Uzun Mehmed'in, donanma tersanelerindeki askerliğini bitirip döndüğünde, kendisine ve diğer terhis edilmiş askerlere kömür numuneleri gösterildiğini ve memleketlerinde kömür bulmaları durumunda kendilerine ödüller vaat edildiğini hatırladığını naklediyor. Sürekli, yanan taş arayan Uzun Mehmed, bunları 1829 yılının sonbaharında, ununun öğütülmesini beklerken vakit öldürdüğü bir değirmenin yakınlarında bulur. Keşfini sır olarak saklar, 1830 yılının baharında İstanbul'a gider ve orada hem nakit para, hem de ömür boyu maaşla ödül-

[13] Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw (1976), c. II, s. 383.

[14] Muhtemelen heyetin başkanı olan Hüseyin Fehmi İmer (1973), 1930 yılında kurulduğunu söylüyor. Bu ya baskı hatasıdır ya da grup projeye, halkevlerine benzer işlevleri olan ve 1932 yılında kaldırılan *Türk Ocakları* çatısı altında başlamıştır.

lendirilir. Cömert bir şekilde ödüllendirilen ve onurlandırılan kahraman, yörenin ileri gelenlerinden birinin öfkesine ve kıskançlığına maruz kalır ve Uzun Mehmed, onun hizmetkârları tarafından başkent ziyareti dönüşünde zehirlenir.

Hikâyenin her iki versiyonu da kömürün bulunmasını sürüden ayrılmış bir koyuna veya yörenin ileri gelenlerinden birine mal eden karşıt hikâyeleri reddeder. Bunun yerine, "kıvrak zekâlı bir adam" olan Uzun Mehmed'in şahsı üzerinde durur; "Türkiye'de" kömürün bulunması rastlantı değildi, ancak bu, Uzun Mehmed'in yaptıklarıyla, bir fırsatı değerlendirmesiyle ilgiliydi. Yani yazarlar bireysel köylü inisiyatifinden ve fırsatları kollamaktan kaynaklanan büyük hareketlere dair bir bakış ortaya koymaktadırlar. Her iki versiyon da ülkeye, sıradan insanların taşra, köylü kökenlerine bakılmaksızın büyük başarılara imza atabilecekleri, para ve üne kavuşabilecekleri mesajını veriyordu. Burada anlamlı olan bir şey vardır. Her iki versiyonda da Uzun Mehmed'in faaliyetleri için inisiyatif yukarıdan, yani sıradan insanlara başarılı olmaları için gerekli rehberlik ve fırsatı sağlayan devletten gelmektedir. Buradan çıkarılacak ders oldukça açıktır: Cumhuriyet Türkiyesinde başarının anahtarı bilgili ve fırsatların izini süren bir devlet seçkinleri sınıfının peşinden giden uyanık köylülerdi. "Uzun Mehmed milli bir kahramandı."

Ulusa yayılan Uzun Mehmed hikâyeleri, cumhuriyetçi izleyicilerine Osmanlı Devleti'nin sıradan insanlara karşı katı ilgisizliğini de gösteriyordu. Uzun Mehmed öldürüldükten sonra devlet, katilleri[15] cezalandırdı; ancak dul eşine ve çocuklarına yardımcı olmak için kılını bile kıpırdatmadı. "Uzun Mehmet'in çocukları bakımsız ve perişan kaldı. İşte padişahlık idaresi, memlekete sonsuz bir servet hazinesinin ilk anahtarını hediye eden adamın bu büyük hizmetinin karşılığını bu suretle ödedi."

Aile, Osmanlı idaresinde yoksulluk içinde yaşadı, ihmal edildi ve yüzüstü bırakıldı. "Fakat hiçbir hakikati karanlıkta

[15] Burada hizmetkârın mı yoksa sadece efendilerinin mi kastedildiği pek açık değil.

bırakmıyan Cumhuriyet güneşi bu hadiseyi de aydınlattı." Halkevi heyetinin tetkikleri sayesinde Uzun Mehmed adına bir tatil ilan edildi, bir anıt dikildi, ismi sokaklara, bulvarlara ve bahçelere verildi. "Uzun Mehmet'in bugün [1933] hayatta olan fakir aile efradına yardımlar yapıldı ve yapılmak imkânları yaratıldı."[16] Nihayetinde, imparatorluk bu görevde tamamıyla başarısız olduğu halde, cumhuriyet hak edene ihtimam göstermeyi başarmıştı.

İki versiyon arasındaki farklara dönecek olursak, Ahmet Naim'in daha sonra gelen 1934 tarihli hikâyesi biraz daha dokunaklıydı. Söz gelimi, Uzun Mehmed'in sırrını saklayabilmek için bir dağ yolunu tırnaklarıyla tırmanışını tasvir edişinde olduğu gibi, kahramanlık teması daha baskındı. Öte yandan daha resmî olan 1933 versiyonu, saraydan bahsetmeden, devletin (Osmanlı) isimsiz memurlarından, kömür aranması emrini verdikleri ve kahramanımızı ödüllendirdikleri için takdirle söz ediyordu. Cinayeti tasvir ettikten sonra saltanatı, mağdurun ailesini ihmal ettiği için sert bir şekilde kınıyordu. Oysa Ahmet Naim'in hikâyesinde kömürün bulunmasıyla sonuçlanan olaylar zincirinde anahtar rol oynayan sultandı. İthal kömüre çok büyük paralar ödemekten kaçınmak için Sultan II. Mahmud, imparatorluğun her köşesinde kömür aranması için kendisi emir vermişti. Ayrıca, sultanın bizzat kendisi Uzun Mehmed'e ödül verdi, maaş bağladı ve onu onurlandırdı. Bu hikâye Uzun Mehmed'in katledilmesini anlattıktan sonra, sultanı Uzun Mehmed'in dul eşine ve çocuklarına yardımcı olmadığı için eleştirmekten kaçınıyordu.

Ahmet Naim'in hikâyesi birçok bakımdan resmî anlatıdan farklıdır. Bu da Ahmet Naim'in, halkevlerinin hikâyesindeki tutarsızlıklardan rahatsız olduğunu ve çatlakları kapamaya çalıştığını gösteriyor. Halkevi heyeti Uzun Mehmed'in kömürü bulduğu zaman bir değirmenin yakınlarında olduğunu yorumsuz olarak naklediyor. Ahmet Naim ise değirmenin Uzun Mehmed'in köyünden uzakta olduğunu belirtiyor ve Uzun Mehmed'in neden köyünün yakınındakini değil de özellikle

[16] Halk Evleri (1933), s. 113-115.

bu değirmeni seçtiğini pek başarılı olamasa da açıklamaya çalışıyor. Bunun yanında, hikâyenin 1933 versiyonu sadece Uzun Mehmed'in İstanbul'a gitmeden önce bahara kadar beklediğinden bahsediyor. Ahmet Naim ise elindeki bilgilere göre Uzun Mehmed'in baharda yola çıktığını ve dolayısıyla kömürün bulunmasının önemi düşünülecek olursa ortada anlaşılması zor bir gecikme bulunduğunu belirtiyor. Fakat Ahmet Naim'in ifadeleri bu konuda kafasının karışık olduğunu gösteriyor. Gecikmenin sebeplerini açıklamak için ileri sürdüğü spekülasyonlar da biraz zorlama görünüyor.

Ahmet Naim'in hikâyesi ile halkevi heyeti tarafından basılan arasında başka farklar da var. Örneğin Ahmet Naim, Uzun Mehmed'in öldürülmesini emreden eşraftan bir kişinin, iki hizmetkârına şöyle dediğini naklediyor: "Şu domuz Türk'ü vardığı yerde boğazlayın."[17] Söz konusu ileri gelen kişinin de etnik olarak Türk ve Müslüman olduğu düşünüldüğünde bu oldukça ilginç bir ifadedir. Burada Ahmet Naim bence, okuyucularına Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmadığı ve hatta Türk karşıtı olduğu ve eşrafın millet yararı için önemli faaliyetlerde bulunan Türkleri öldürme özgürlüğüne sahip olduğu mesajını vermeye çalışıyordu.

1932 yılında, yani halkevleri versiyonu çıkmadan sadece bir sene önce Uzun Mehmed hikâyesinin Türkçe yazılmış farklı bir versiyonu daha ortaya çıktı. Bu versiyon Ahmed Cemal tarafından Kastamonu ve Zonguldak vilayetleri üzerine yazılmış bir kitapçığın parçası olarak basılmıştı. Ahmed Cemal daha önce en az dokuz tane vilayet çalışması yayımlamıştı.[18] Bu versiyonun basım tarihi düşünüldüğünde Zonguldak halkevi heyetinin ve Ahmet Naim'in Uzun Mehmed hikâyelerini bu metni ellerine alarak tamamlamış olmaları muhtemel görünüyor. Her ikisi de kendi hikâyelerinin 1932 tarihli çalışmadan kimi önemli ayrıntılar bakımından farklılık göstermesi-

[17] Ahmet Naim (1934), s. 16-17.

[18] Ahmed Cemal (1932). Bu seride yayımlanan ve projelendirilen vilayet araştırmalarının listesi için adı geçen eserin arka kapağına bakınız.

ni tercih etmişlerdi. Neticede bu 1932 tarihli versiyonunun, hikâyenin 1903 tarihli bir Osmanlı versiyonundan bazı yerlerde kelimesi kelimesine alındığı ortaya çıkmaktadır.

Dolayısıyla ben de burada elimizde olan Osmanlı versiyonunu, Ahmed Cemal'in bundan ayrıldığı noktaları ve bunların Ahmet Naim'in ve halkevinin hikâyelerinden farklılıklarını sunacağım. Osmanlı dönemine ait hikâye İstanbul'da çıkarılan *Sabah* gazetesinin Aralık 1903 tarihli bir sayısında yayımlanmıştı. O yıllarda yazarlar girişimci ruha çok önem veriyorlardı. Mesela bu dönemde birçok kişisel gelişim kitapçığı basılmıştı.[19] Avrupalı yatırımcıların Osmanlı ekonomisi üzerindeki tahakkümünü kısıtlamayı amaçlayan çabalarıyla bilinen *Sabah* gazetesi, Zonguldak maden havzasının jeolojisi ve buradaki kömür üretimiyle ilgili oldukça geniş kapsamlı bir makale yayımlamıştı.[20] Bu makale, o dönemde mevcut olan kömür rezervleri üzerine en iyi jeolojik bilgileri sunması ve ana üretim mevkilerinin iyi bir özetini vermesi bakımından oldukça etkileyicidir. Yazar, bu uzun makalenin sonunda kömürün ilk bulunuşunu tasvir ediyor ve tarih olarak da 1829'u veriyordu. Olayların anlatılış sırası ve kurgusu bakımından 1933 ve 1934 yıllarında yayımlanan hikâyelerle büyük benzerlik taşır. Bu versiyonlarda Osmanlı gazetesinin anlatısından açık bir şekilde farklı olan birçok ayrıntı bulunmasına karşın ortak özellikleriyle, cumhuriyet dönemi yazarlarının, *Sabah* versiyonuna ya da (sadece 1932 tarihli Ahmed Cemal versiyonuna değil) bunun temel alındığı bir rapora da erişimi olduğunu gösteriyor.

1903 tarihli hikâyede gazetenin okurları, imparatorluk fabrikalarının yabancı kaynaklara bağımlılığından ve Sultan Mahmud'un, imparatorluğun her köşesinde kömür aranması emrinden haberdar olurlar. İmparatorluğun verdiği ödüllerin namı Ereğli'ye kadar ulaşır ve ancak bundan sonra Uzun Mehmed sahneye çıkar; İstanbul'da görev yapmış bir

[19] Bu nokta için meslektaşım Çağlar Keyder'e müteşekkirim.

[20] 26 Aralık 1903'te yayımlandı. Bu rapor kesinlikle o zamanlarda bilinen ve dolaşımda olan bir hikâyeye dayanmaktadır.

asker olarak değil, Ereğli yakınlarındaki "Kestanelik" köyünün ödülden haberdar olan bir sakini olarak. Uzun Mehmed, "vaat edilen" şeylerden yararlanmak için köyünün civarında yoğun olarak kömür aramaya başlar. "Kömür aradıkça aklı başından gitmektedir." Buğday öğütmek için Köşeağzı değirmenine gider. Gazetede bu değirmenin yeri hatalı bir şekilde, Uzun Mehmed'in köyünün yakınında olarak belirtilmiştir. Bu noktada *Sabah* gazetesi 1933 ve 1934 versiyonlarında bulunmayan bir ayrıntı veriyor. Dere kıyılarında dolaşırken üşüyen Uzun Mehmed ısınmak için Limancık isimli bir köye gider. Tesadüfen yüzeye çıkmış bir kömür damarı üzerinde ateş yakar ve kömür yanmaya başlar.[21] Siyah taşlar yandıkça Uzun Mehmed, Sultan'ın aradığı kömürü bulduğunu fark eder ve "buldum" diye bağırır. Ateşi söndürür, değirmenden ununu alır, evine gider ve ertesi gün bir çuval kömür almak için gizlice yine aynı yere gelir.

Bu noktada *Sabah* gazetesi yine halkevi ve Ahmet Naim'in versiyonlarında olmayan bir ayrıntı daha belirtmektedir: Uzun Mehmed baharı beklemeden hemen İstanbul'a doğru yola çıkar. Çuvalı, numuneyi inceleyerek kömür olduğuna karar veren Darphane yetkililerine verir. Bunun üzerine sultan bir buyruk çıkararak Uzun Mehmed'e bir nişan, 5000 kuruş para ödülü verir ve ona ömür boyu 600 kuruş maaş bağlar. Ancak hikâye Ereğli'deki ileri gelen kişiden ya da Uzun Mehmed'in zamansız ölümünden bahsetmeden burada birdenbire bitmektedir.[22]

---

[21] Bu tarz, taşın yanması hikâyeleri dünyanın başka yerlerindeki kömürün bulunması hikâyelerine benzer.

[22] 1892-1899 yıllarına ait Kastamonu vilayet salnamelerinin kömürün bulunması olayından hiç bahsetmiyor olması da oldukça dikkat çekicidir. *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1310, 1312, 1314, 1317 (1892-1899)*. 1899 yılı Bolu salnamesi kömürün bulunmasıyla ilgili alternatif bir hikâyeyi özet bir şekilde sunuyor. Buna göre kömür ilk kez 1822 yılında Tiran köyü civarında bulunmuştur. Bu hikâye daha sonra neredeyse kelimesi kelimesine Ahmed Cemal'in eserinde (1922, s. 9) tekrarlanmaktadır. İmparatorluğun 1909 tarihli bir istatistiki araştırması kömürün bulunduğu tarih olarak ya

Hikâyenin 1903 versiyonu kömürü bulanın şahsı üzerinde durması açısından dikkat çekicidir.[23] Sultana kesinlikle itibar edilmekte ve sultanın şahsında devlet, buluşun nihai müsebbibi olarak vurgulanmaktadır. Ancak *Sabah* gazetesinin hikâyesinde, mevcut bir fırsatı değerlendirerek zengin olmak için bıkmadan ve kararlı bir şekilde çalışan "meraklı bir kişi" olarak Uzun Mehmed'e, halkevleri ve Ahmed Naim'in versiyonundan daha büyük bir önem atfeder. *Sabah*, hikâyesinde Uzun Mehmed'in hemen İstanbul'a gitmek için yola çıktığını imâ eder. Üstelik Uzun Mehmed'in bu kadar kararlı olmasının sebebi sultan ya da imparatorluğun yararı değil, kendi çıkarlarıdır. Bence *Sabah* hikâyesi, Uzun Mehmed'i örnek kişi, yani gayretli bir şekilde kazanç sağlamaya çalışan ve sonunda da başarılı olan bir Osmanlı girişimcisi olarak sunmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla da hikâye, Uzun Mehmed'in itibar, ödül ve maaş kazanmasıyla biter.

1932 tarihli Ahmed Cemal versiyonu neredeyse kelimesi kelimesine 1903 tarihli Osmanlı hikâyesinin izinden gider. Hikâye başarılı, öldürülmemiş bir Uzun Mehmed'le biter. Hepsi olmasa da 1903 hikâyesi dışındaki örneklerin pek çoğundan ayrılan birkaç örneğin birçoğu ya popülisttir ya da Türklüğe güzellemedir. 1932 tarihli hikâyede sultanın imparatorluğun her köşesinde değil, Anadolu'da kömür bulunması için emir verdiği belirtiliyor. Sultan bu amaçla halkı

1822 ya da 1829 tarihine atıfta bulunan (muhtemelen 1829 idi) özet bir versiyon sunmaktadır. *İhsaiyatı Maliye*'de (1327) ve *Maden İstatistiği Birinci Sene 1323 Senesi*'nde (1325, s. 262), kömürü ilk kez, II. Mahmud zamanında "Ereğli ahalisinden birisinin" bulduğu, bir çuval kömürü İstanbul'a götürerek sultana sunduğu ve böylece Sultan Abdülmecid döneminin ilk yıllarında ortaya çıkacak bilimsel araştırmalara yol açtığı ileri sürülmektedir. Avrupalı yazarlardan T. Spratt (1877, s. 528), 1854 yılında "kömür yataklarının varlığına ilk kez 1838 veya 1840 yılları civarında dikkat edildiğini" yazıyor. Vital Cuinet (1895) bu konuda herhangi bir yorum yapmamaktadır. Osmanlı döneminde kömürün bulunmasıyla ilgili benim ortaya çıkarabildiğim referansların hepsi bunlardır.

[23] Hiç şüphesiz *Sabah* gazetesinin dayandığı daha eski versiyonlar mevcuttur. Ancak ben henüz bunlara rastlamadım.

kömür aramaları için teşvik eder. Uzun Mehmed "çok fakir bir köylü" olarak tasvir edilmektedir. Ayrıca (*Sabah* ve Ahmet Naim versiyonlarında olduğu gibi) "buldum" diye bağırmaz. Fakat bunlar dışarıda tutulacak olursa, 1932 hikâyesinin kurgusu ve ayrıntıları; toprağın yanması, Limancık mevkii, Uzun Mehmed'in İstanbul'a gitmek için aynı istikamete doğru hemen yola koyulması, huzuruna çıktığı, aralarında memnun sultanın da bulunduğu izleyiciler de dahil olmak üzere 1903 tarihli gazetedeki hikâyeyle aynıdır. 1932 versiyonundaki kahraman, yani talihini döndüren müteşebbis köylü, 1903 tarihli hikâyedekiyle ufak bir milliyetçi çalım dışında neredeyse aynıdır. Ahmed Cemal'in gazetedeki hikâyeyi okumuş olması oldukça muhtemeldir.

Bu dört versiyonun –1903, 1932, 1933 ve 1934– hepsi farklı derecelerde de olsa enerjik ve yaratıcı bir Uzun Mehmed portresi çizmektedir. Ahmed Cemal, 1932 tarihli çalışmasında 1903 tarihli Osmanlı hikâyesini eleştirmeden almış, modern Türkçeye çevirmiş ve hiçbir değişiklik yapmadan Türk okuyucusuna sunmuştu. Belirtildiği üzere eksik olan "buldum" ifadesinin dışında tek fark, mutedil bir milliyetçi temanın eklenmiş olmasıdır. Ancak sadece bir yıl sonra maden havzasındaki aydınlar ve memurlar Ahmed Cemal'in sunuşunun çok ötesinde ciddi bir şekilde pekiştirilmiş bir Türk milliyetçiliği içeren çok farklı bir versiyon üretmeye girişmişlerdir. Bu çabanın bir parçası olarak da Osmanlının yolsuzlukları ve çürümüşlüğü masalını ekleyip vurgulamaya başladılar. 1933 ve 1934 versiyonlarında yozlaşmış ve nankör Osmanlı Devleti'nin mensupları, kahramanı tam da başarılı olduğu esnada ortadan kaldırırlar. Yani 1903 hikâyesinde Uzun Mehmed kapitalist bir dünyada şahsi girişimi simgeleyen müteşebbis bir model olarak sunulduktan otuz yıl sonra hikâye değiştirilir: Artık Uzun Mehmed cumhuriyetçi bir haleye bürünerek farklı bir şekle evrilmiştir. Kendisine minnettar olan bir ulus tarafından hakkı teslim edilen sıradan, vatansever bir adamdır.

Ayrıca, tekrar etmek gerekirse, aralarında sadece bir yıl olan Ahmed Cemal'in 1932 versiyonu ile halkevinin ve Ahmet Naim'in versiyonları arasındaki farklar gerçekten de dikkat çekicidir. Elbette burada gördüğümüz şey halkevinin ortaya

çıkışının tarih yazımı üzerindeki etkisinden başka bir şey değildir. Hikâyenin hem Ahmet Naim hem de halkevi versiyonlarının yayımlanmasındaki amaç, enerjik bir milli kahramanın, sadece kendi çıkarlarını düşünen, mesafeli ve ilgisiz Osmanlı Devleti'nin dizginleyemediği eşraf tarafından hunhar bir şekilde öldürülmesi olayını yaymaktı. Buna mukabil, söz konusu hikâyelerde, cumhuriyet vatanın itaatkâr ve üretken evlatlarına teşekkür ediyor, onları takdir ediyor ve ödüllendiriyordu. Uzun Mehmed anıtları, resmî tatilleri ve geçit törenleriyle amaçlanan da aynı şekilde, yeni inşa edilmiş bu geçmişin Kemalist seçkinler ve yığınlar tarafından paylaşılan yekpare bir tasavvurunu öne çıkarmaktı. Uzun Mehmed hikâyesi cumhuriyetçi Türk seçkinlerinin halkevleri aracılığıyla yeni değerler oluşturmasını ve ulus inşası sürecini gösteriyor.[24]

1934 yılından beri Osmanlı dönemi kömür havzasını ayrıntılı bir şekilde inceleyen (sayıları yaklaşık bir düzineyi bulan) çalışmaların hemen hepsi Zonguldak halkevi ve Ahmet Naim tarafından nakledildiği şekliyle Uzun Mehmed hikâyesinin izinden gitmektedir. Yazarların büyük çoğunluğunun maden havzasıyla doğrudan bağlantıları vardır. Bunlardan en önemlileri *Zonguldak* gazetesinin yazı işleri müdürü ve Ahmet Naim'in oğlu olan Sina Çıladır ve maden havzasından ayrıldıktan sonra yazan bazı mühendislerdi. Aralarında eski bir madenci olan Erol Çatma ile iki akademisyen de vardı: Ahmet Ali Özeken ve Mübeccel Kıray.[25] Bu yazarların hiçbiri özel olarak Osmanlı dönemi üzerine yoğunlaşmamışlardır ve Osmanlı dönemi genellikle, Türkiye Cumhuriyeti'nden önceki eski kötü günler olarak ihtiyati bir girizgâh şeklinde sunulmuştur.

Eski maden nazırı Hüseyin Fehmi 1944 tarihli bir makalesinde, kendisinin de katıldığı halkevi heyetinin bulgularını tekrarlar (ancak Ahmet Naim'in daha sonra yaptığı gibi Uzun

---

[24] 1930'larda Rusya, Almanya ve İtalya'daki rejimlerin hepsi her şeye gücü yeten bir devlet anlayışını ve devletin, bireyin potansiyelini gerçekleştirmedeki eşsiz kabiliyetini yüceltiyorlardı. Bu nokta için yine Çağlar Keyder'e teşekkürler.

[25] Ahmet Ali Özeken'in veya Mübeccel Kıray'ın maden havzasıyla kişisel bir bağı olup olmadığını bilmiyorum.

Mehmed'in köyünden uzakta bir değirmene gitmesini haklı çıkarmaya çalışmaz).[26] 1970 tarihli çalışmasında Sina Çıladır, bazı yerlerde kömürün bulunduğu tarih olarak 1822 yılının verildiğini kabul eder. Ancak halkevi heyetinin ve Ahmet Naim'in 1933-1934 yıllarına ait bulgularının kesin olduğunu düşünür.[27] Çıladır daha erken tarihli bir kitabının 1977 tarihli gözden geçirilmiş baskısında bu konumunu muhafaza eder ve tahlilini Mübeccel Kıray'ın 1964 tarihli çalışmasına dayandırarak Uzun Mehmed'in öldürülmesini açıklamak için yeni malzemeler sunar. Mübeccel Kıray saha araştırmasında Uzun Mehmed'in kömürü bulduğu yerin yanındaki köyün, nüfuzlu bir aile olan Karamahmudzadeler'e "ait olduğunu" tespit etmişti. Bu aile kömürden elde ettiği kârla on dokuzuncu yüzyılın geç dönemlerinde, bölgedeki en önemli ailelerden biri haline gelmişti. Ancak 1820'li yıllarda Hacı İsmailoğulları, Karamahmudzadeler'in rakibiydi. Bu ailenin reisi olan Hacı İsmailoğlu hasımlarının servetini artırdığı için kömürün bulunmasından çok rahatsız olmuş ve bu yüzden de Uzun Mehmed'in öldürülmesini emretmişti.[28] Maden başmühendisi Bahri Savaşkan, 1990'lı yıllarda maden havzasının özlü ve oldukça faydalı bir tarihini yazmıştı. Aynı şekilde Bahri Savaşkan da burada Uzun Mehmed hikâyesinin yayılmasını ve kömürün bulunuşuyla ilgili karşıt hikâyeleri özetliyordu.[29] Farklı hikâyeleri değerlendirdikten sonra, en sonunda 1829 tarihli Uzun Mehmed versiyonunda karar kılmıştır.

Uzun Mehmed hikâyesine alternatif hikâyeler 1933-1934'ten beri dolaşımda kalmasına karşın fazla etki yaratamadılar. Ahmet Ali Özeken, Uzun Mehmed hikâyesinin en önemli rakibi olan versiyonu, 1944 yılında eksiksiz bir şekilde sundu. Burada kömürü bulan kişinin terhis olmuş bir deniz-

---

[26] Hüseyin Fehmi İmer (1944) s. 36-37. Hüseyin Fehmi İmer 1973 tarihli hatıratında Uzun Mehmed'den bahsetmiyor.

[27] Sina Çıladır (1970), s. 5, n. 1.

[28] Sina Çıladır (1977), s. 26, n.* ve s. 64, n.*, Mübeccel Kıray (1964) tarafından alıntılanmaktadır. Sadece "H.İ." olarak belirtilen katil hiç şüphesiz Hacı İsmailoğu idi. Bkz. Sina Çıladır (1977), s. 14-15.

[29] Bahri Savaşkan (1993).

ci olan Ereğli yakınlarındaki Kestaneci köyünden Hacı İsmail olduğu belirtiliyor. Buna göre, Hacı İsmail çağrılara kulak vermiş, kömürü bulmuş ve sultan tarafından 5.000 kuruşla ödüllendirilmişti. Ne var ki kömür rezervleri bundan sonra yıllar boyunca, yani Uzun Mehmed ortaya çıkıncaya ve o zaman Ereğli'de görev yapan Safranbolu müteselliminin hizmetine girene kadar kullanılmadan beklemişti. Bu da tabii ki aslında kömürü bulan kişinin oğlu olan İsmail Ağa'dan başkası değildi. Uzun yıllar süren arayıştan sonra Uzun Mehmed kömürü buldu, İstanbul'da ödülünü aldı ve daha sonra kendisini kıskanan İsmail Ağa tarafından öldürüldü.[30] Hikâyenin 1976 tarihli kısa bir versiyonu da 1822 tarihini desteklemektedir.[31] En son olarak da 1998 yılında eski madenci olan Erol Çatma, kömürün ilk bulunduğu tarih olarak 1822'yi vermekte ancak kömürün daha sonraki yıllar boyunca öneminin anlaşılamadığını belirtmektedir. Buna göre kömür gerçek anlamda işletilmeye ancak 1848 yılında başlanmıştır.[32]

Uzun Mehmed'in kömürü bulan kişi olarak Hacı İsmail karşısındaki zaferi genellikle Kemalist kadroların halkçı güdüleriyle, özellikle de halkevinin devlet ile köylüler arasındaki bağlantıları güçlendirme çabalarıyla ilişkilendirilmektedir. Halkevinin amaçları ve devlet seçkinleriyle halk arasında ortak bir vizyon oluşturma çabası düşünüldüğünde, fakir Uzun Mehmed'e itibar eden versiyonun aristokratik bir ailenin oğlu olan Hacı İsmail'i öne çıkaran versiyon karşısında galip gelmesi kaçınılmazdı. Bu sayede Uzun Mehmed, cumhuriyet köylüleri ile seçkinleri arasındaki gerçek farkları gizlemenin bir aracı haline geldi ve herkes Uzun Mehmed'in ulusal bir kahraman olarak kutsanmasının tadını çıkarabildi. Muzaffer bir Hacı İsmail sembolik olarak âyânın köylü karşısındaki zaferi anlamına gelecekti ki bu da 1930'lar Türkiyesinin halkçı

[30] Üç tane benzer versiyona başvurdum: Ahmet Ali Özeken (1944a), s. 33, n. 1; (1944b), s. 14 ve s. 14, n. 1; ve (1955), s. 4-5.

[31] Turgut Etingü (1976). Bu çalışmada oldukça önemli olan münavebeli emek sistemini kuran 1867 Nizamnamesi'nin Türkçe çevirisi bulunmaktadır.

[32] Erol Çatma (1998), s. 68-69.

mantığı düşünülecek olursa imkânsızdı.[33]

Küresel Bir Perspektiften Uzun Mehmed ve Maden Havzası Üzerine Tarih Yazımı

Uzun Mehmed (ve Hacı İsmail) hikâyesinin, hem Türkçe hem de Osmanlıca versiyonlarında eksik bir halka var. Şöyle ki; yerel halkın kömürün varlığından 1829 (ya da 1822) yılına dek haberdar olmadığı iddiası ve zengin damarların ortada, yani yüzeye çıkmış olduğu, dünyanın farklı yerlerindeki kömür madenlerinin bulunması deneyimleri de düşünülecek olursa pek mantıklı görünmüyor. Yüzyıllar boyunca İngiltere ve Çin gibi başka ülkelerde, kömür bulunan yerlerde yaşayan yerel halk "yanan taşlar"ın varlığını sanayi devriminden çok uzun zaman önce biliyor ve bunlardan ısınmak ve yemek pişirmek için yararlanıyorlardı. Aynı şekilde Amerika'nın yerli halkları Pennsylvania'daki kömür damarlarının varlığını kesinlikle biliyor ve Avrupalı yerleşimcilere kömür rezervlerini bulmalarında yardımcı oluyorlardı.[34] Kömürün, diğer madenlerin ya da diğer değerli maddelerin bulunması genel olarak imkânsız olmasa bile şans eseriydi. Örneğin kahvenin, Yemen'in tepelerinde otlayan keçilerin tuhaf davrandığını gören bir çoban tarafından tesadüfen bulunduğunu okumuştum. Aynı şekilde Sutter'in California'da altın bulması gibi önemli bir keşif de tamamen rastlantısaldı.

Yine de kömürün bulunmasıyla ilgili hikâyelerin birçoğunda kömürün varlığı gayet iyi bilinmektedir ve kullanılması için esas faktör ekonomik güdülerdir. Bizim hikâyemizde, devlet müdahale ederek ahaliden birinin kömürü bulmasına

---

[33] 1930'ların ilk dönemlerindeki yerel siyasetin Uzun Mehmed'in lehine olan kararı ne ölçüde etkilediğini tam olarak bilemiyoruz. Karamahmudzadeler son yüzyılın madencilik alanında önde gelen ve muhtemelen yörenin en nüfuzlu ailesiydi. Servetinin madenlere sütun sağlama işinden elde eden Hacı İsmailoğlu ailesi ise ikinci sıraya düşmüştü. Nüfuzlarının halkevinin kararlarını nasıl etkilediğini tam olarak bilmiyoruz. Bkz. Mübeccel Kıray (1964), s. 64-65.

[34] Barbara Freese (2003).

sebep olacak olaylar zincirini başlatıncaya kadar bu bol ve görünür kömür rezervlerinden yöre halkının haberdar olmadığına inanmamız bekleniyor. Yani Osmanlı dönemi ve 1932, 1933 ve 1934 versiyonlarının, genel olarak devletin *primum mobile*, yani olaylar zincirinin gelişiminin başlıca faili olduğuna dair ortak bir görüşü var. Hikâyenin *Sabah* versiyonunda bu özellik editörlerin ekonomik liberalizm filtresinden geçirilmişti. Devletçi versiyon en nihayetinde, belirgin bir şekilde resmî olarak desteklenerek yazılan halkevi versiyonunda bulunmaktadır. Özetle, Uzun Mehmed (ya da Hacı İsmail) hikâyesi hem imparatorluk hem de onun varisi olan Türkiye Cumhuriyeti tarih yazımlarında devletin ne kadar merkezî olduğunu göstermektedir.

Devletin gölgesi, aynı şekilde madenler tarihinin dönemleştirilmesinde de görülebilir. Tamamıyla devlet merkezli olan bu kronolojik sıralama, madenlerin idaresini elinde bulunduran bakanlıkların sırasına göre oluşturulmuştur. Zonguldak halkevi ve Ahmet Naim'in daha erken tarihli çalışmaları yalnızca Uzun Mehmed hikâyesinin ortodoks versiyonunu yaratmakla kalmamış aynı zamanda kömür madenciliği tarihinin nasıl dönemleştirileceğini de belirlemiştir. Bu kronoloji, tarihi basitçe maden havzasının idaresini yürüten resmî kuruma göre kurgulayan Ahmet Naim'in hikâyesinde daha açık bir şekilde görülmektedir.[35]

1848-1865	Hazine-i Hassa
1865-1909	Bahriye Nezareti
1909-1920	Ticaret Nezareti
1920 sonrası	Maliye Nezareti

Bu dönemleştirme bazı tarihlerde yapılan küçük değişikliklerle bugüne kadar varlığını sürdürmüş, madenler üzerine yazan hemen herkes tarafından benimsenmiştir. Uzun Mehmed hikâyesini tartışan yazarlar bile nezaretleri temel alan kro-

[35] Ahmet Naim (1934), s. 20

nolojiyi takip etmişlerdir.[36] Bu kronoloji, devletin, olayların ritmini, zamanlamasını ve gidişatını belirlediği ve Zonguldak madenlerinin tarihini belirleyen hayati bir değişken olduğu anlamına geliyor.

Fakat böyle bir dönemleştirmenin, maden havzasında gelişen olayları açıklamakta, kömürün işletilmeye başlandığı 1848 tarihini başlangıç tarihi olarak almanın dışında pek de faydalı olduğu söylenemez. Bahriye Nezareti'nin mi yoksa Maliye Nezareti'nin mi başta olduğu çok da önemli olmadığı gibi bir bakanlıktan diğerine geçiş de dönüm noktası sayılamaz. Bunun yerine Karadeniz ile Osmanlı limanları arasında sefer yapan buharlı gemilerin, kentsel altyapı faaliyetlerinin ve buhar gücüyle çalışan Osmanlı fabrikalarının sayısının artması yüzünden ortaya çıkan yeni kömür talebine bakmalıyız. Bazı dönüm noktaları bulunmaktadır. Örneğin 1822'de kömürün serbest olarak satılmasına izin verilmesine dair bir karar alındı. Bu, hiç şüphesiz, devletin yaptığı bir hamlenin sonucuydu; ancak karar, girişimcilerin büyük baskıları sonucunda alınmıştı. Aynı şekilde madenlerin tarihindeki, işçi alınmasında sınırlamaların 1906 yılında kaldırılması ve maden idaresinin 1910 yılında sivilleştirilmesi gibi kilit olaylar, şahsi girişim ve kulis faaliyetlerinin bir sonucuydu. Devletin aldığı bu tarz kararların belirleyici müdahaleler olduğu iddiası, sadece devletin harekete geçmediği durumda, emek arzının daha da kötüleşmesi ve maden idaresinin askerî bir idare olarak kalacak olması açısından doğrudur. Ancak devletin aldığı bu kararlar var olan değişimlerin sebebi değil sonucuydu. Dolayısıyla kömür madenciliği tarihindeki devlet merkezli bir kronolojinin süregiden hâkimiyeti, esasında devletin öneminden kaynaklanmaz. Bu durum, daha ziyade hem Osmanlı hem de Türk tarihçiliğindeki devlet merkezli tarih yazımının ağırlığından kaynaklanmaktadır.

Yazarların hemen hepsi devletin eylemine ya da eylem-

[36] Örneğin Ahmet Ali Özeken'in üç çalışmasının hepsi. Mehmet Ali Gürol (1997) kısmen bir istisnadır ve 1884-1908 dönemini "şirketler" dönemi olarak nitelendiriyor.

sizliklerine yoğunlaştıkları için, işçilere devlet merkezli gözlüklerden bakmaktadırlar. Bu yazarlar genellikle işçilere ve işçi haklarına saygı gösterirler. Söz gelimi Ahmet Ali Özeken, işçilerin tam zamanlı işçi statüsüne sahip olmamalarından büyük rahatsızlık duyduğunu ifade eder. Ona göre, bu daha düzenli bir emek arzı sağlayabilirdi. Bir gözü devlette olan bu çalışmaların çoğu, maden havzasındaki üretim, devlet politikaları, emperyalizm ve gayrimüslimlerin maden sahibi olmaları gibi meseleleri ele almışlardır. İlgilendikleri bu konularla ilgili çok zengin bilgiler sunarlar. Ancak bu yazarlar, çalışma koşulları veya ücretler üzerine pek eğilmezler. Oysa dünyanın başka yerlerinde madenciler, kömür madenciliğiyle ilgili anlatıların merkezinde yer alır. Ahmet Naim veya Sina Çıladır gibi bazı yazarlar işçilere büyük sempati duymakta ve anlatılarında onlara büyük yer vermektedirler. Fakat bana göre, bu yazarların ilgisi uzaktan ya da daha doğrusu tepeden bir ilgidir. Bu iki yazar, işçileri esas olarak Osmanlı Devleti'nin ilgisizliğinin kurbanları ve cumhuriyet dönemi devlet politikalarından faydalanan kişiler olarak ele almaktadırlar. Aslında bu durum eğer yazarlarımız işçilere anlatılarında yer veriyorlarsa böyledir; yani hepsinin işçilere bakışları budur. Sadece kendisi de eski bir madenci olan Erol Çatma, işçiler ve işçilerin yaşam koşulları üzerine yoğunlaşmakta ve onları anlatısının merkezine oturtmaktadır.

Devlet odaklı yaklaşım hem değişimin kronolojisini hem de kömür havzasındaki bu değişimin motorunun kim olduğuna dair kavrayışımızı saptırmaktadır. Ayrıca bu tarz bir yaklaşım, yasal düzenlemeleri bir kurallar bütünü olarak değil de koşulların gerçek tasviriymiş gibi görmemize sebep olmaktadır. Münavebeli mükellefiyet sistemini yaratan ilk maden nazırı Dilaver Paşa'nın adıyla bilinen 1867 Nizamnamesi eleştirilmeksizin hep bir ağızdan övülmektedir. Bu konu üzerine yazan yazarların hemen hepsi pek tartışmadan bu yasal düzenlemeleri 1867 yılından sonraki gerçek çalışma koşullarına denk sayıyorlar (ki ileride göstereceğim üzere durum kesinlikle böyle değildi). Ne var ki bu yazarlar daha sonra Osmanlının geç dönemlerindeki korkunç çalışma koşulları-

nı tartışarak devam ediyorlar; 1867 Nizamnamesi'ni gerçeklik olarak almaları ile bu kurallarla idare edildiği farz edilen çalışma koşullarını eleştirmeleri arasındaki çelişkiyi görmüyorlar. Daha sonra, bu içler acısı koşulları iyileştirdiğini ileri sürdükleri erken cumhuriyet döneminin yeni maden işçiliği yasalarını tartışıyorlar. Yasaları, devletçi önyargılarına uygun bir biçimde işçilerin bakış açısından ele almıyor, yürürlükteki bu yasaların gerçekte uygulanıp uygulanmadıklarını sorgulamıyorlar. Bu yazarların amacı, devlet seçkinlerinin iyiliksever niyetlerini ve dolayısıyla devlet ile işçilerin çıkarlarının özdeşliğini vurgulamaktır.

Elinizdeki çalışma, Osmanlı tarih yazıcılığındaki hâkim akımlardan ayrılmaktadır; ancak bir noktaya kadar. Burada Osmanlı tarihçilerinin birçoğunun anlatılarından farklı olarak –çalışma yerleri yeraltında olduğundan dolayı değil, köylüler ve işçiler anlatının merkezinde yer aldığı için böyle adlandırılan– aşağıdan bir tarih yazımı sunulmaktadır. Bu çalışma Osmanlı toplumunda, aileleriyle birlikte toplam nüfusun %90'ını oluşturan ve seçkinlerin hırslarının bedelini ödeyen servet üreten işçilerin, köylülerin ve diğer seçkin olmayan grupların[37] hayatlarını anlatan, mütevazı ancak önemli bir çalışma alanına katkıda bulunmaktadır.

Bu çalışma ayrıca, kullanılan kaynaklar bakımından da Osmanlı tarih yazıcılığının genelinden ayrılır. Osmanlı tarihsel anlatılarının büyük çoğunluğu kaynaklarını, yukarıda bahsedilen sorunlara karşın, Osmanlı Devleti'nin İstanbul'daki devasa arşivinde bulmaktadır. Ancak son zamanlarda ikinci bir veri grubu daha ortaya çıkmıştır. Osmanlı mahkeme kayıtları, imparatorluk perspektifinden ziyade oldukça önemli olan yerel bakış açısını sunmakta ve seçkin olmayan Osmanlıların yaşamlarına dair daha iyi bir yaklaşım ortaya koymaktadır.[38] Burada emek tarihçileri ve diğer tarihçiler için üçüncü bir veri

[37] Örneğin bkz. Edmund Burke (1993), Ellis Goldberg (1996), Donald Quataert (2001) ve Joel Beinin (2001).

[38] Ronald Jennings (1975), bu şer'iyye sicillerinin kullanılmasında öncüydü; daha yeni bir çalışma için bkz. Leslie Peirce (2003).

grubunun değerini gösteren farklı bir kaynak temel alınmaktadır. İmparatorluk dahilinde, hane içi üretimden ve küçük atölyelerden tutun da fabrikalara kadar (ayrıca maden işletmeleri de dahil) binlerce irili ufaklı işgücü yoğunlaşması mevcuttu. Hiç şüphesiz bu emek gruplarının kayıtlarının, ister devlet, ister özel sermaye tarafından oluşturulmuş olsun, bir kısmı farklı illerde dağınık bir şekilde bulunmaktadır. Bu çalışmada kullanılan belgelerin hemen hepsi tam yerinde, maden havzasında oluşturulmuştur. Yani bu belgeler İstanbul odaklı bürokrasi içerisinde değil vilayetlerde ortaya çıkmışlardır. Dolayısıyla bu anlatının esas aktörlerine daha yakın bir bakış açısı sunmaktadır: Eylemin hemen yanı başında yazılan belgeler olmaları itibariyle bunlar, Osmanlı tarihçilerine çalışmalarındaki eşraftan olmayan gruplara en yakın bakış açısını verirler.

Ne var ki bu belgeleri işçilerin değil de devlet görevlilerinin yazdığı da bir gerçektir. Nüfusun %85-90'ının okuma yazma bilmediği düşünülecek olursa, ilk elden işçiler tarafından bırakılan belgelerin yokluğu çok da şaşırtıcı değil. Dolayısıyla, işçilerin sözlerini "tırnak işaretleri" içinde sunan müfettiş raporlarını okuyor olsak bile, bu çalışmada kullanılan belgeler, ancak belli bir mesafeden tanıklık ederler. Bu tür tırnak işaretlerine Osmanlı belgelerinde çok az rastlanması da şaşırtıcı değil. Ancak son tahlilde tarihsel kayıtlar bize sadece bir devlet görevlisinin, bu bağlamda bir maden nazırının kaydetmeyi seçtiği şeyleri anlatır.

Özetle, alternatif zengin kayıtların yokluğundan dolayı devlet belgelerini temel almak zorunda olduğu için bu çalışma mevcut literatürden bağını tam olarak koparabilmiş sayılmaz.[39] Ayrıca tarihi, imparatorluğa kadar giden önyargılar, seçkinlere öncelik vermeye devam ettiğinden ve bu durum disiplinin ulus devlet oluşumu etrafında dönen birçok meseleyle ilgili kendi önyargılarıyla birleştiğinden işçilerin tarihi-

[39] Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye Cumhuriyeti'nin madenlerinde yıllarca çalışmış madenci Ethem Çavuş'un hatıratı çarpıcı bir istisna oluşturur. Bkz. Donald Quataert ve Yüksel Duman (2001).

nin yazılması Osmanlı bağlamında özellikle zor bir iştir. Bu alandaki birçok araştırmacı için işçilerin tarihinin yazılması polemik yaratan bir tarih olarak görüldüğü halde seçkinlerin tarihi normal ve polemik yaratmayan bir tarih yazımı olarak değerlendirilmektedir.

2

OSMANLI'NIN KÖMÜR KIYILARI

GENEL GİRİŞ

Güney Karadeniz kıyıları boyunca uzanan, jeolojik bakımdan karmaşık bir bölgede yer alan Zonguldak kömür havzası, Doğu Akdeniz'in en zengin maden yatakları arasındadır. Güzel coğrafyası, Osmanlı dönemi boyunca makineleşmeyi ve üretim hadlerini kısıtlayan yılankavi katmanlarını gizlemektedir. Yüzeydeki topraklar verimli değildir ve bu durum sadece sınırlı bir tarıma olanak sağlar; görece yoğun yerleşimi olan bu bölgenin sakinleri, hem çiftçilik ve hayvancılıkla hem de fındık toplayıcılığı, ormancılık ve gemi yapımı gibi faaliyetlerle uğraşmaktadırlar.

Osmanlı devrinde, ticari kömür madenciliği Zonguldak sakinlerinin yaşamına oldukça geç bir dönemde; stratejik amaçlarla kömür arayan devletin 1850 öncesindeki 15-20 yıl boyunca madencilik faaliyetlerine başlamasıyla oldu. 1867 yılında başka türlü yeterli işgücünü bulamayan merkezî hükümet, bölgede silinmez izler bırakacak olan mükellefiyet maden işçiliği sistemini başlattı. Köylüler (ve bazı şehirliler) bundan sonra yeni oluşturulmuş bir idari birim olan havzada ücretli olarak ve nizamiye askerliğinden salıverilme karşılığında madenlerde çalıştılar. Münavebeli işçi grupları madenlerde çalışmak için nöbetleşe olarak köylerinden ayrılıyor ve iki haftalık çalışmanın ardından evlerine dönüyorlardı.

Sıkı devlet denetimi 1867 ve 1910 yılları arasında askerî idare şeklini aldı, fakat bu idare de ihtiyaç duyulan kömürü

elde etmeyi başaramadı. Osmanlı'nın son dönemi yaklaştıkça serbest piyasa güçleri de artan bir rol oynamaya başladı ve maden idaresi en sonunda sivilleşti. Aynı zamanda, kömür üretimini örgütlemek ve denetlemek üzere daha geniş ve daha uzmanlaşmış bir devlet mühendisleri ve memurları kadrosu ortaya çıktı.

FİZİKİ VE BEŞERİ ORTAM

Giriş

Zonguldak kömür havzası 1914 yılı civarında Osmanlı dünyasının en büyük sanayi işgücünü barındırıyordu. Neredeyse hepsi Osmanlı tebaası olan 10.000'den fazla münavebeli ve sürekli işçi, Ortadoğu'nun en zengin kömür yataklarının bulunduğu bu yerde –gerçekten de petrol dışında en zengin maden yatakları buradaydı– yerüstünde ve yeraltında çalışıyordu. Ereğli-Zonguldak kömür havzası, Osmanlı İmparatorluğu başkentinin yaklaşık 135 deniz mili doğusundan başlayarak –on dokuzuncu yüzyıl buharlı gemisiyle yapılan bir gecelik yolculuk mesafesi– Karadeniz'in güney kıyısı boyunca, sık ormanlarla kaplı dağ yamaçları sebebiyle "ağaç denizi" olarak anılan bir yörenin parçası olarak uzanıyordu.[1] Resmî tarihe göre, sultanın askerlere memleketlerine döndüklerinde kömür aramaları tembihini aklında tutan bir gazi, 1820'lerde bu bölgede kömür bulmuştur. Üretim alanı on dokuzuncu yüzyıl boyunca düzensiz biçimde, fakat sürekli olarak genişledi: 1850'ler ve 1890'lar arasında işler durumdaki madenler yaklaşık 80 km genişliğinde bir kıyı şeridini kucaklıyordu. Bilinen kömür yatakları, 1854 yılında Ereğli'nin 5-6 km batısından başlıyor ve Amasra kasabasının içlerine doğru 1,6 km doğu yönünde uzanıyordu. O zamanlar kimi madenler kıyıdan 5 ila 19 km uzaktaydı. 1890'lı yıllarda çoğu işletme denizden iki ila doksan dakika uzakta bulunuyordu. O tarihten itibaren üretim hızla arttı ve

[1] *Yurt Ansiklopedisi*, c. 10, s. 7712. Türkiye, 1960'lı ve 1970'li yıllarda dünya kömür üretiminin yüzde birinden çok daha azını üretiyordu ve hatta dünyanın bilinen kömür rezervlerinin daha da azına sahipti.

bilinen yatakların alanı iç kısımlara doğru bir hayli genişledi. Bu mesafe bugün dağların içine doğru 3,5 saat kadar süren ve Amasra'yı sahil boyunca doğuya doğru 10 km daha geçen bir yolculuk mesafesi kadardır.[2] Bugün bu alan 180-200 km genişliğindedir. 1915 yılında kömür havzasının toplam alanı 1.335 km²'ydi.[3] 1920'li yıllara ait bir raporun tahminlerine göre bütün bir Osmanlı dönemi boyunca sadece 15 milyon ton civarında kömür çıkarılmıştı. Bu miktar, o zaman bilinen 1,5-2 milyar tonluk kömür yataklarının yüzde birinden azdı.[4]

Jeoloji

On dokuzuncu yüzyılın Zonguldak madencileri, karmaşık bir jeolojinin olağandışı uzunlukta bir zaman dilimi içinde yarattığı kömürü çıkarıyorlardı. 250 milyon yılı aşkın bir zaman önceki Karbonifer dönemde yeryüzünün büyük katmanları arasında sıkışan çok büyük miktarlardaki bitkisel madde kalıntıları kömüre dönüşmeye başladı. Milyonlarca yıl sonra, 65 milyon yıl önceki Kretase döneminde devasa bataklıkların çökelmesiyle daha fazla kömür maddesi oluşmaya başladı. Zonguldak mevkiindeki toprak; pizolit, kireçtaşı ve kumtaşı katmanlarından oluşuyordu. Kömür, kum taşı katmanları ile şist katmanları arasında bulunmakta ve kömür barındıran tabakalar genellikle sahile paralel uzanmaktadır. Bu oluşum süreçleri öncesinde, sırasında ve sonrasındaki tektonik kuv-

---

[2] 1850'li yıllar için T. Spratt (1877, s. 528), daha sonraki tarihler için *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1314*, s. 431'i karşılaştırınız. *İhsaiyatı Maliye* (1325, s. 262), enini 56 mil ve 4-5 saat olarak belirtmektedir. Leon Dominian (1913), 60 mil demektedir.

[3] *Bolu Vilayet Salnamesi 1334*, s. 133-134. Ayrıca Erol Kahveci (1997, s. 68), 1926 tarihli bir ABD Ticaret Bakanlığı raporundan bahsetmekte ve havzanın yeni oluşmuş Zonguldak vilayetini de içine alacak şekilde bir uçtan diğer uca 90 millik bir alana yayıldığını belirtmektedir.

[4] 1926 tarihli bir ABD Ticaret Bakanlığı raporundan alıntılayan Erol Kahveci (1997, s. 69-70). Yirminci yüzyıldaki kömür rezervleri tahminleri için bkz. *a.g.e.*, s. 148-150. O dönemde kömür çıkarma işlemlerinin altıda biri deniz altındaydı.

vetler Karadeniz sahil şeridindeki muhtelif kömür havzalarını oluşturan kıvrımlı ve tahrif olmuş katmanları yaratmıştır. Karbonifer ve Kretase dönemlerine ait kömürler genellikle yüzeye yakın yerlerde bulunur ve bazı mevkilerde neredeyse birbirlerine bitişiktir. Dolayısıyla birbirlerinden sadece birkaç adım uzaklıkta bulunan madenciler, aralarında milyonlarca yıl bulunan kömür tiplerini işleyebiliyorlardı. En derin yerlerde kömür katmanları 1.000-2.000 metre derinliklere kadar ulaşıyordu.[5] Büyük çatlamalar, genelde "kesintili ve çıkarması zor" olan ve hâlâ öyle olmaya devam eden kömür damarlarının ortaya çıkmasına sebep olmuştu.[6] Kömürün çıkarılmasında yaşanan sorunlar, 1854 tarihli ilk bilimsel incelemeyi yapan bir keşif heyetince kaydedildi. "Bu [kömür] yığıntıları yaklaşık 100 yardadan takriben 400 yardaya[7] dek sadece tepenin içine kadar uzanıyordu; mıntıka, her 200 ya da 300 yardada[8] ortaya çıkmış fay ve kaymalarla öylesine bozulmuş ki, bunların çok azı bir fayla karşılaşmadan daha uzak mesafelere uzanabilir."[9]

İlk kömür damarları –kömürün resmen bulunduğu yerin çok yakınında– Ereğli'nin hemen doğusunda belirir. Daha ileride, 25 km kadar ötede kömürün işlendiği ilk merkez olan geniş Kozlu vadisi bulunur. Bu noktada, en yoğun Osmanlı kömür çıkarma faaliyetlerinin sahası haline gelmiş, birbirine paralel bir dizi akarsu vadisi –Zonguldak, Kilimli ve Çatalağzı– başlar. Oluşumundan milyonlarca yıl sonra kömür (ve kömür işçileri) bu vadiler arasında ve bu vadilerden de kıyıya bir demiryolu ve teleferik (uluk) hattı sistemiyle taşınıyordu.

Osmanlı döneminde kömür yatağı bulunduğu bilinen belli başlı bölgeler (batıdan doğuya doğru) Ereğli, Çamlı, Kan-

---

[5] *Yurt Ansiklopedisi*, c. 10, s. 7712.

[6] Tarihler *Yurt Ansiklopedisi*, c. 10, s. 7712'den, alıntılayan W. B. Fisher'den (1996, s. 344) alınmıştır. Bu değerlendirme kömür havzasına dair yapılan ilk bilimsel çalışmada görülür. T. Spratt (1877), s. 525-528.

[7] Yaklaşık 91,5 m - 365,5 m [*—ed. notu.*]

[8] Yaklaşık 183 m - 274 m [*—ed. notu.*]

[9] T. Spratt (1877), s. 525-526.

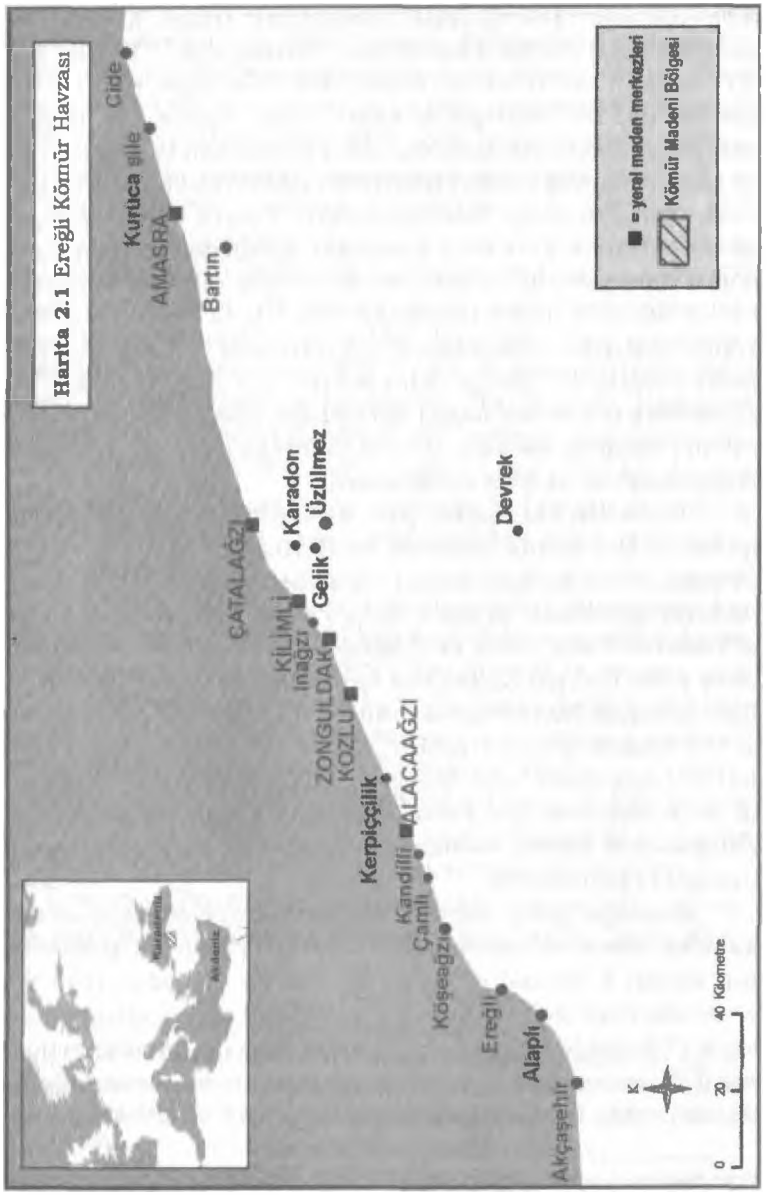
dilli, Alacaağzı, Tefenli, Kozlu, Zonguldak, İnağzı, Kilimli, Çatalağzı ve son olarak Amasra'daki Tarlaağzı'ydı.[10] Bunlar altı farklı kömür mevkii olarak düzenlendi: Alacaağzı, Kozlu, Zonguldak, Kilimli, Çatalağzı ve Amasra (bkz. Harita 2.1). Bugün olduğu gibi geçmişte de havza oldukça sıkışıktı ve kıyı boyunca sıralanmış çoğu ocak birbirinden sadece birkaç saatlik buharlı gemi yolculuğu mesafesindeydi. Zengin kömür damarlarına sahip bir yöre olan Alacaağzı, Ereğli'den kuzeydoğuya doğru kara yoluyla üç saat, deniz yoluyla bir saat uzaklıkta bulunmaktadır. Daha batıda yer alan küçük Kozlu kasabası, kömür mahallinin merkezinde bulunuyordu ve Zonguldak'tan deniz yoluyla 45 dakika, kara yoluyla 1,5 saat uzaklıktaydı. Zonguldak'ın içlerine doğru güneydoğu yönündeki 300 metre rakımlı Karadon ise kara yoluyla Çatalağzı'ndan iki, Kilimli ve Zonguldak'tan üç saat uzaklıktaydı.

On dokuzuncu yüzyılın sonu itibariyle jeologlar yerkabuğu içinde üç ayrı kömür tabakası belirlemişlerdi; alt, orta ve üst. Örneğin, Amerika'daki kömür madenleri genelde 4.000 metre derinde, alt tabaka cinsinde iken, Fransa'nın üst tabaka cinsi madenleri 800 metre derinlikteydi. 1894 yılında o dönemin önde gelen Giurgiu Şirketi'nde başmühendis olarak çalışan G. Ralli adındaki Rum-Fransız mühendis Zonguldak havzasındaki her madene gitti ve bunların, içinde kuruldukları tabakanın tarihini saptamak için fosiller topladı. Bulgularını düzenledi ve incelenmesi için Paris Madencilik Okulu'na gönderdi.[11] Zonguldak'ın kömür barındıran tabakası G. Ralli'nin bulgularına göre sınıflandırıldı.

Alacaağzı tipi olarak adlandırılan yörenin en alt tabakası, kararsız maddeler bakımından en zengin (%40-44) tabakaydı; bu, kömür kalitesini gösteren olumlu bir ölçüydü. 1913 yılı civarında esas olarak havzanın batı kısmında yer alan ve yaklaşık 17 metre kalınlığındaki bu tabaka içinde, kalınlığı ortalama 0,75 metre olan, farklı adlar verilmiş on beş kadar kömür damarı vardı. Bütün itibariyle yaklaşık 49 metre kalınlığında-

[10] Archak Solakian (1923), s. 101'e göre. Bu yer isimlerindeki 'ağız' kelimesi akarsu ağızlarının önemini vurgulanmaktadır.

[11] G. Ralli (1933) ve G. Ralli (1895).

Harita 2.1 Ereğli Kömür Havzası

ki orta tabaka, yani Kozlu tabakası (% 30-40 kararsız madde) en çok Zonguldak, Kilimli ve Çatalağzı vadilerinde beliriyordu. Bu kömürün ortalama 1,5 metre kalınlığındaki en az yirmi beş tane bilinen kömür damarı vardı. En üstteki Karadon tabakasının ise sahanın orta doğusundaki alanda, Karadon ve Çatalağzı civarında sekiz tane kömür damarı vardı. Beş tane damar da daha doğuda, Amasra civarında bulunuyordu.[12]

Arazilerin 1854 yılındaki ilk tetkiki öncesinde yanlış bir biçimde Zonguldak'ta arazinin bütünüyle Marmara Denizi'nde bulunan düşük kaliteli linyitten oluştuğu varsayılmıştı.[13] O tarihten itibaren uzmanlar Zonguldak kömürlerini, bulundukları yere bağlı olarak hem zayıf hem de "çok yüksek kaliteli" gibi çeşitli biçimlerde tanımladılar.[14]

Örneğin, 1867 yılına ait erken tarihli bir rapor Ereğli ve İngiliz kömürlerini hiç de olumsuz olmayan bir biçimde karşılaştırıyordu. Kalitesi, jeolojik zamanlardaki kökenlerinden kaynaklanıyordu. Karbonifer döneminden gelen kömürler Kretase döneminin kömürlerinden her anlamda daha üstündür.[15] Zonguldak'ın bitümlü tipteki en alt tabaka kömürleri en çok şehir aydınlatması ve buhar üretimi için kullanılıyordu. Kozlu tipindeki orta tabaka kömür ise koklaştırma amaçları için kusursuz görülüyordu.[16]

Fiziki Coğrafya

Kömür havzasının manzarası olağanüstü güzel ve haşindir.

---

[12] *Sabah*, 26 Aralık 1903; Leon Dominian (1913), s. 4-5; Archak Solakian (1923), s. 100-106 ve 1926 tarihli bir ABD Ticaret Bakanlığı raporundan bahseden Erol Kahveci (1997), s. 68.

[13] T. Spratt (1877), s. 524, kömür havzasının Mart 1854 tarihli tetkikinin raporu.

[14] W. B. Fisher (1996, s. 344) iyimser bir bakış açısı sunar. Ancak www.zonguldak.gov.tr sert kömürün genellikle kötü yandığını ve düşük kaliteli olarak görüldüğünü belirtmektedir.

[15] Bkz. Vital Cuinet (1895), s. 422-423 ve 498.

[16] Leon Dominian (1913), s. 5'e göre. W. B. Fisher (1966), s. 344-345 kafa karıştırıcı ve yanıltıcıdır.

Bakanın gözüne ilk çarpan şey giderek artan yükseklikleriyle yeşil, sık ormanlarla kaplı tepe ve dağlara yaslanan ve denize akan çayların kestiği dar, kumlu sahillerdir. Arazi, kıyıdan aniden yükselir. Kömür mahallinin kıyı kesimlerindeki yüksek yerleri oldukça dik ve kayalıktır; arazi hemen karaya doğru 4 km sonra yerini 550 metrelik rakıma ve 26-32 km içerisinde ise 1.500-2.200 metre yüksekliğindeki dağlara bırakır. Bu dağlar denizin nemini tutar ve böylelikle bölge yıllık ortalama 1,25 metrelik gayet iyi yağış alır. Yağmurun çoğu sonbaharda, bir kısmı da ilkbaharda yağar. Kışın 10 ila 100 santim yüksekliğinde kar düşer, fakat yakındaki Karadeniz'in ılıman etkisi sayesinde çabucak ortadan kalkar.[17]

En uzunu 200 km uzunluğundaki Filyos Çayı olan sayısız dere ve çay doğu-batı yönünde uzanan dağları keser ve çoğu kuzeye bakan geçitlerden denize dökülürler.[18] Akarsular genelde oldukça kısadır. Örneğin Çatalağzı Deresi Gelik Dağları'ndan itibaren 15 km akar ve denize dökülürken, Zonguldak'taki bir başka derenin uzunluğu yaklaşık 10 km'dir. Kozlu'da 5 km uzunluğunda çok kısa bir çay daha vardır. Tüm bu akarsular sonbahar ve ilkbahar aylarında oldukça coşkun akarlar; fakat mayıstan ağustos sonuna dek bunların yataklarında çok az su bulunur.[19]

Jeolojik zamanlarda dar akarsular kaya içlerinde zayıf yerler bularak kendilerini çevreleyen tabakada aşınmaya neden olmuş ve böylece, on dokuzuncu yüzyıl ortalarında belirmekte olan kömür endüstrisinin ilk hedefi haline gelen kömür damarlarının yüzeye çıkmasını sağlamışlardı: "Birbirine paralel dar vadiler ve sıra dağlar sahil hattını dik keser."[20] Sahil kesiminde çok az düzlük vardır. Bu çalışmada incelenen dönemde, denize dökülen akarsu kenarlarındaki kömür madenciliği, kömür nakliyatında yaşanan kazalar sonucunda kıyı boyunca

---

[17] W. B. Fisher toplam yağış miktarını 1-2 m/yıl olarak belirtir; *Yurt Ansiklopedisi*, "Zonguldak" maddesi s. 7708'de 1.243 mm olarak veriyor. *Bolu Vilayet Salnamesi 1334*, s. 277.

[18] W. B. Fisher (1966) ve Leon Dominian (1913).

[19] *Bolu Vilayet Salnamesi 1334*, s. 277.

[20] Leon Dominian (1913), s. 3.

sığ sulara dökülen tonlarca hafriyat ve yüzyıl sonunda maden işletmecileri tarafından inşa edilen kömür yıkama tesisleri sebebiyle sahiller gitgide siyaha boyandı.

Kıyı bölgelerinin yüksek kesimlerinin dağlık ve engebeli doğası ve denize doğru inişin çok dik oluşu, doğal bir güzellik oluştursa da ulaşımı zorlaştırıyor ve kömürün işlenmesini güçleştiriyordu. Şubat 1878 tarihli bir hükûmet raporu bu çevrenin kara ulaşımına çıkardığı zorlukları özlü biçimde özetliyordu: "Amele ve kömür kesen kiracıların kullandıkları yolları ve maden ocaklarının iskele demiryollarına giden yollarını kar kapatmış durumda. Yolları açsınlar diye ahali hücum ettirilmiş. Kar ve yağmur var, hiç kömür taşınamıyor. Amele ve kiracılar arpasız ve samansız; hava çok soğuk. Poyraz, yıldız ve karayel rüzgârları şiddetle esiyor. Bu çok büyük bir fırtına ve hâlâ sürüyor."[21]

O günlerde üretilen kömür, bölgeden sadece deniz yoluyla çıkartılıyordu. Maden bölgesi, bugün bile bölgenin geri kalanına sadece birkaç kara ve demiryoluyla bağlanmaktadır. Dolayısıyla, akarsuların oluşturduğu iki düzine kadar ufak haliç, kömür yükleme noktası olarak iş görüyordu. Bu aktarma noktaları, hava koşullarının ve denizin her türlü kaprisine maruz kalıyordu. Bu durum özellikle kış mevsiminde, korkunç fırtınalar sahilleri döverken daha da tehlikeli bir hal alıyordu. Kömür bulunan bölgenin tamamında, sadece kazanın doğu ucunda, Ereğli'de tek bir elverişli doğal liman vardı. Örneğin, 19-20 Mart 1878 tarihinde (yukarıdaki alıntıda betimlenen fırtınadan sadece bir ay sonra) meydana gelen bir fırtına odun yüklü bir gemiyi maden yönetim binasının tam önündeki kayalıklara sürüklemiş ve sekiz kişilik mürettebatın ikisinin boğularak can vermesine sebep olmuştu.[22] Yüzyılın sonunda, kömür havzasının coğrafi olarak merkezinde bulunan Zonguldak, her ne kadar orada bulunan insan yapımı liman ufak ve tehlikeli de olsa, en önemli kömür çıkış noktası haline gelmişti.

---

[21] ED 4, 25 ks 1293/6 Şubat 1878.

[22] ED 4, 138, 7 Mart 1294/19 Mart 1878. Aralık 1878'teki belli başlı fırtınalar için bkz. *a.g.e.*, 269, 25 ts 1294/7 Aralık 1878 ve 272, 5 kl 1294/17 Aralık 1878.

Tarım

Yaz mevsiminde tarımsal manzara sakin görünüyordu; etrafı yemyeşil tepelerle çevrilmiş, ailelerin tüketimi için tahıl, baklagil ve duruma göre meyve yetiştirilen ufak bahçeli köy evleri. Fakat sarp yamaçlar, düz zeminlerin azlığı ve ince topraklar bölgeye tarıma elverişli olmayan bir ortam sunuyordu. Karakteristik olarak bu küçük çiftçiler buğday, arpa ve mısır gibi tahılların yanı sıra başta nohut olmak üzere çeşitli baklagiller yetiştiriyorlardı.[23] Hükümetin 1915 yılında yaptığı bir değerlendirme, madenciliğin en yoğun olduğu Zonguldak yöresinde tarımın pek de iç açıcı olmayan bir resmini çiziyordu. Araştırmacılar üreticilerin yörenin ihtiyaçlarına yetecek kadar üretmediklerini ve genelde modası geçmiş yöntemler kullandıklarını belirtiyorlardı. O dönemde yörenin en yaygın ürünleri buğday, mısır, çavdar, arpa, yulaf, mercimek ve fasülyeydi. Birçok ailenin evinin önünde, kendi kullanımları için elma, şeftali, erik ve incir yetiştirdikleri küçük meyve bahçeleri vardı. Ancak meyveler genel olarak dışarıdan getirtilirdi.[24]

Ormanlar

Civardaki sık ormanlar[25] madencilik endüstrisinin gelişimi için hayati öneme sahipti. Kömür havzasının Batı Karadeniz kıyıları tamamıyla sık ağaçlarla kaplıydı ve Osmanlı dünyasında ender bir durum olsa da burada ormancılık bölge ekonomisi açısından önemli bir dayanak noktasıydı. Kömür madenciliği yapılan bölgenin ormanları, büyüklükleri ve göğe yükselen, çevresi geniş ağaçların varlığı bakımından dikkat çekiciydi. Bu ormanlar meşe, karaağaç, kestane ve "her tür kozalaklı ağaçtan," bilhassa köknar ile kara ve sarıçamdan oluşuyor-

[23] Bolu sancağı ile Devrek kazasıyla ilgili olarak bkz. genelde pembe bir tablo çizen Vital Cuinet (1895), s. 497-498. Bunlar ayrıca milyonlarca kiloluk meşe palamudu, çavdar, arpa, mazı, kestane ve diğer orman ürünleri topluyorlardı.

[24] *Bolu Vilayet Salnamesi 1334*, 287.

[25] *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1310*, s. 394; *a.g.e.* 1312, s. 198, 205; *a.g.e.*, 1311, s. 166, 283.

du. Ocakların ardındaki iç kesimlerde bulunan, madenlere hem kereste hem de işçi gönderen Devrek kazâsının idaresindeki ormanlar yörenin üçte ikisini kaplıyor ve "görkemli, oldukça yaşlı meşeler, kocaman kayınlar ve devasa kozalaklılardan" oluşuyordu. 1890 yılı civarında, isim verilmiş kırk iki orman, kömür havzasının içinde bulunduğu idari birimin[26] 4544 km²'sini ya da bu birimin toplam alanının (21.000 km²) %22'sini kaplıyordu.[27] O zamanlar bir Avrupalı gözlemci orman kullanımının oldukça sınırlı olduğunu ve hiç "orman yolunun" bulunmadığını bildiriyordu.[28] Elbette bu düşük bir tahmindi; zira bölgede neredeyse kırk yıldır madencilik yapılıyordu.

Madenler; metaforları birbirine karıştıracak olursak, obur ağaç tüketicileriydi. Örneğin, kömür üretiminin Osmanlı dönemindeki tepe noktasının altıda biri oranına eşit olduğu, yani 151.000 tonluk toplama ulaştığı 1895 yılını ele alalım. O yıl en azından nominal olarak işleyen ve yerin altında yıllık olarak toplam 15.000 metre ilerleyen 89 kadar ocak vardı. Kazılan her bir metre için sekiz maden sütunu gerekiyordu. Metre başına ilave edilen altı adet sütun, duvar ve tavanları payandayla destekleyip, çalışma sahasına giden taş tünellere açılan girişleri güçlendirerek mevcut maden sathını destekliyordu. Neticede kömür üretiminin görece az görüldüğü o yıl madenlerde 330.000 civarında sütun, diğer bir deyişle 330.000 ağaç kullanıldı (Fotoğraf 2.1).[29] Bunun etkisi açıktı. İstanbul'un önde gelen gazetelerinden birinin 1898 yılında belirttiği üzere "madenciler, ocakların civarındaki ormanlardan istedikleri kadar odun kesebilirlerdi. Böylece zaman geçtikçe maden ocaklarının etrafındaki ormanlar harap oldu."[30]

1915 yılı itibariyle madenlerde yıllık 1,5 milyon sütuna ih-

---

[26] Bolu sancağı, Kastamonu vilayetinin bir parçasıydı.

[27] Vital Cuinet (1895), s. 537.

[28] Vital Cuinet (1895), s. 499-500.

[29] ED 3, 15 Mayıs 1312/27 Mayıs 1896, 149-150. 1870'li yılların sonlarında Alaplı nahiyesi tek başına yıllık 45-60.000 dayanak sağladı. ED 4, 137, 7 Haziran 1293/19 Mart 1878.

[30] *Sabah*, 19 Ağustos 1898.

tiyaç duyuluyordu.[31] Yine de ormanlarla kaplı dağlar Osmanlı döneminde bölgenin karak teristik özelliği olarak kalmaya devam etti. Örneğin, kömür havzasını elinde bulunduran idari bölgenin 35.000 km² olarak ölçüldüğü 1915 rakamlarını ele alalım. (Bu arada idari sınırlar defalarca yeniden çizildiği için 1890 yılının değerlendirmesiyle doğrudan bir karşılaştırma yapılamaz.) Bu sonraki dönemde ormanlar idari bölgenin toplam arazilerinin %27'sini, yani 5.400 km²'sini oluşturuyordu.[32] Bu rakamlar, 1890'lar ila 1915 arasında maden sütunu sağlamak için milyonlarca ağaç kesilmesine rağmen orman rezervlerinin yine de uçsuz bucaksız olduğunu gösteriyor. 1915 yılında en önemli madenlerin yer aldığı Zonguldak yöresinde uzmanlar isimlendirilmiş on yedi tane ormanda 26.900 hektarlık ormanlık arazi olduğunu hesaplamışlardı (Tablo 2.1).[33]

Bu ormanlar, örneğin milyonlarca kiloluk meşe palamudu, mazı, kestane ve diğer orman ürünlerinin satışı gibi işlerle çeşitli geçim yolları sağlıyordu.[34] Kömür havzası içerisinde önde gelen ormancılık faaliyetleri inşaat kerestesi için ağaç kesme ile bunların sütunlar için şekillendirilmesiyle ilgiliydi. Ormanların sahip olduğu önemin dolaylı bir ölçüsü de ormancılık vergileriydi. 1890'lı yılların başında ormancılık vergileri, hükûmetin, havzanın yer aldığı genel bir bölge olan Kastamonu'dan elde ettiği tüm gelirlerin %60'ını oluşturuyordu.[35] Vilayetin birçok yöresinde işlenen kereste öncelikle çevre köylere ya da dar yollardan civar kasabala-

---

[31] *Bolu Vilayet Salnamesi* 1334, 139.

[32] *Bolu Vilayet Salnamesi* 1334, 133-134.1933 yılına ait bir başka sayımda ormanlar, o zamanın Zonguldak vilayetinin toplam arazilerinin %52'sini oluşturuyor. Orman kaplı kısımlardaki görece artış Cumhuriyet döneminin yeniden ağaçlandırma politikalarından kaynaklanırken, aynı zamanda çizilen sınırlarla ilgili bir mesele de olabilir.

[33] *Bolu Vilayet Salnamesi 1334*, 288.

[34] *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1308* ve 1309, s. 49. Ayrıca Vital Cuinet (1895), s. 499-500.

[35] Bu yüzde, madenlerde kullanılmak üzere kesilen ağaçları içermiyor; çünkü bunlar orman gümrüklerinden muaftı.

Tablo 2.1 Seçilmiş Maden Sahalarında Ağaç Türleri, 1915 (% olarak)

	Ereğli	Devrek	Zonguldak
Köknar	5	30	-
Çam	5	20	20
Kayın/Kızılağaç	45	20	45
Meşe	25	20	25
Diğer	20	10	10

Kaynak: Ağaçların mahalleri için sırasıyla *Bolu Vilayet Salnamesi 1334*, s. 185, 246 ve 288.

ra giderdi.[36] Ormancılar Safranbolu, Tatai, İnebolu ve Cide gibi kömür havzası dışındaki kazâlarda kesilmiş tomrukları, İstanbul'a gönderilmek üzere çeşitli küçük rıhtımlara götürürlerdi. Madenler, kömür havzasının hem dışındaki hem de içindeki orman kaynaklarını kullanıyorlardı. 1890'lı yıllar itibariyle doğu ve güney sınırındaki İskilip ve Taşköprü dahil kömür havzası dışındaki çeşitli kazâlar kömür madenlerinde kullanılmak üzere tomruklarını yollamaktaydılar.[37]

Kömür Üretimi ve Madencilik Altyapısına Genel Bir Bakış

Emek, hayvan ve malzeme tedarikiyle ilgili sorunların kısmen çözülmesi sayesinde, ilk madenlerin açılmasıyla I. Dünya Savaşı'nın bitişi arasındaki yıllarda üretim tırmanışa geç-

[36] Örneğin güneydoğudaki İskilip kazası; bkz. *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1311*, s. 283. Vital Cuinet (1895), s. 436-437 ve devam eden sayfalara göre 1890'lı yılların başında kömür bölgelerinin neredeyse hiç yolu yoktu.

[37] *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1311*, s. 283 ve 1312, s. 198. Orman kaynaklarına yönelik giderek artan talebin bir diğer göstergesi de Devrek kazası ormanlarının yasal statüsünün geçirdiği dönüşümdür. 1890 yılında bu ormanlar devlet denetiminde değildi; 1915 yılı itibariyle durum tersine döndü; böylelikle tüm ormanlar devlete ait oldu ve Devrek'te yaşayanların ağaçları kesebildiği bir baltalık vardı. Vital Cuinet (1895), s. 537'yi *Bolu Vilayet Salnamesi 1334*, s. 246 ile karşılaştırın.

ti (bkz. Bölüm 3). Bu da madenciliğin coğrafi ölçeğinde bir genişlemeye, işletilebilir madenlerin sayısında artışa ve hem yerüstü hem de yeraltında fiziksel altyapıda önemli teknolojik gelişmelere neden oldu. Genellikle 1840'lı yıllarda tahmini olarak ortalama 20.000 tona ulaşan yıllık üretim seviyeleri, 1911 yılı itibariyle 900.000 tonu aşıyordu (bkz. Tablo 2.2). Daha da açık söylersek: 1860'lı yıllara dek 30.000 ton civarındaki yıllık seviyeler sonraki on yıl içinde ikiye ve sonra tekrar ikiye katlandı ve aşağı yukarı 1890'lı yıllara dek bu seviyeyi korudu. O tarihte yaklaşık doksan maden açılmıştı ve bu rakam sonraki yıllarda büyük bir değişiklik göstermeyecekti. Fakat sonradan ortaya çıkan birtakım teknik ve idari değişiklikler sayesinde üretim, yüzyılın son on yılı içerisinde 200.000 tondan 500.000 tona fırladı. Daha da sonraları, zirve dönemi olan 1906-1914 yıllarında üretim yıllık ortalama 750.000 tona ulaştı.

İlk madenler, kömür havzasının batı ucunda, Ereğli'nin hemen yakınındaki Tiran köyündeydi. 1850'li yıllardan başlayarak madenler daha doğuda, çoğunlukla Kozlu civarında ve Zonguldak'ın gelecekte yer alacağı mevkide açılmıştı. Madenler ilk işletim yerlerinden coğrafi olarak dağılmaya başladıklarında ilk önceleri yere açılmış, çok ilkel koşullar altında işletilen oyuklardan pek de farklı değildiler. Sayısız küçük işletmeci madenleri kıyıya mümkün olduğunca yakın işletiyorlar ve böylece Kozlu'daki Yeni Harman'da olduğu gibi kömür madenden doğruca kayıklara yükleniyordu. Bu uygulama yıllar boyunca devam etmişti.

İlk başlarda altyapı desteği son derece azdı: Nakliyat katır, at ve manda arabalarıyla yapılıyordu. Kayıtlara geçmiş ilk demiryolu 1850'li yıllarda, Kırım Savaşı esnasında bazı kıyı bölgelerinde kömür olukları inşa eden İngiliz mühendis Barkley kardeşler tarafından yapılmıştır. 1860'lı yılların sonunda, yeni oluşturulan kömür havzasında çalışan devlet görevlileri, mevcut demiryolu ile dekovil hatlarını ve kıyı boyunca kömür oluklarını yeniden inşa ettiler. 1871 yılında bir ziyaretçinin kayıtlarında bahsedilen demiryolları belki de bunlardı. Bu kayıtlarda Kozlu, Kilimli ve Zonguldak vadilerinde, üzerlerinde hayvanların 1.600 kg'lık vagonları çektiği, sırasıyla 2,5; 1,2

Tablo 2.2 Havzada Kömür Üretimi, 1848-1940 (1.000 ton)

1848-1865	20-30*	1895	151*	1911	904
1860	35*	1896	176*	1912	810
1861-1865	35-40*	1897	123	1913	827
1865	61*#	1898	212	1914	651
1870	64*#	1899	258	1915	420*#
1875	142*#	1900	388 (420*#)	1916	208*#
1880	56*#	1901	341	1917	158*#
1882	65	1902	388	1918	186*#
1883	71	1903	454	1919	381*#
1884	79	1904	519	1920	569*#
1885	55 (79#)	1905	590 (622*)	1921	342*#
1886	101	1906	611	1922	411*#
1887	109	1907	736	1923	596*#
1888	147	1908	698	1930	1,6*#
1889	–	1909	794	1935	2,3*#
1890	149*#	1910	764*#	1940	3,0*#

Kaynaklar: Aksi belirtilmedikçe yukarıdaki rakamlar Ahmet Ali Özeken (1944a), s. 26'dan elde edilmiştir. Bahsedildiği üzere aşağıdakiler de Ahmet Ali Özeken'le aynı rakamları vermektedir.
*** Bahri Savaşkan (1993), s. 12, 38, 55-56.**
 # Ahmet Naim (1934), s. 88-89.
***İhsaiyeti Maliye*, 1325, s. 263, 1900-1909 yılları için aynı rakamları vermektedir. *Maden İstatistiği Birinci Sene 1323 Senesi*, s. 80-81, 1902-1907 yılları için aynı rakamları vermektedir. Ahmet Ali Özeken'inkinden farklı tahminler parantez içinde verilmiştir.**

ve 5 km uzunluğunda (aralarında 1,4 metrelik açıklık olan) raylar döşenmiş olduğunu belirtiyor. Buna ek olarak kömürü dik yerlerden indirmek için birkaç varagel inşa edildiği ifade ediliyor.[38] 1890'lara ya da sonrasına ait olması muhtemel 2.2 ve 2.3 no'lu fotoğraflar, dolu vagonu aşağı, boş vagonu yeniden doldurmak üzere yukarı hareket ettiren çift raylı varageli gösteriyor. Daha önceki yıllarda varagel sadece tek raylıydı.

[38] Erhart Winkler (1961), 1871 tarihli bir kaynağı alıntılıyor, de Johannes.

1890'lı yılların başında Zonguldak'ta nakliyat, söylendiğine göre "küçük bir demiryolundan," yani raylar üzerinde katırların çektiği, kıyıya giden vagonlardan ibaretti.[39] Yükleme yapılan küçük bir rıhtım vardı; fakat "sultan sayesinde" 1895 yılı civarında bir dalgakıran üzerinde inşaat başlamıştı.[40] Yüzyıl bitmeden hemen önce bütün bir kömür havzasındaki nakliyat olanakları oldukça ilkel durumdaydı. Kömür, ray üzerinde geliyordu ve kıyıya kimi zaman hayvan sırtında, bazı yerlerde ise kanal yoluyla küçük teknelere taşınıyordu. Başka açılardan da gayet dikkat çekici olan Fotoğraf 2.4, önemli işletmelerden biri olan Kozlu'daki Domuz madenini (1888-1914) gösteriyor. Bu fotoğrafta madenden denize doğru giden dar ve dayanıksız iskele tahtalarına dikkatinizi çekmek isterim. Kömür bu kalaslar üzerinde götürülür, sonra da bir oluk vasıtasıyla orada bekleyen kayıklara dökülürdü. Kayıkçı kürek çekerek açılır ve açık denizde demirli gemilere bordadan yaklaşırdı. Kömür daha sonra küreklerle hasır küfelere doldurulduktan sonra geminin ambarlarına boşaltılırdı.[41]

Yıllar geçtikçe madenler yer içinde giderek daha uzağa ve daha derine inmiş ve nihayetinde denizin altına da ulaşmıştı. 1870'li yıllarda en derin maden dikey olarak 70 metreye ulaşmış, uzunluk olarak da 1.000 metreyi bulmuştu. İşler haldeki seksen madenden dördü o dönemde yere dik olarak ilerlemişti. İşçileri ve kömürü taşımak için buhar gücünden yararlanılıyordu.[42] Bu ilk yıllarda, özel girişimcileri yatırım yapmaya teşvik edecek çok az şey vardı. 1882 yılına kadar devlet, bütün kömürü belirlediği fiyattan satın alma hakkı talep ediyordu. Devlet, ürünün %40'ının açık pazarda satılmasına izin vererek mütevazı bir adım attığında yatırım iklimi bir anda iyileşti. İlk önemli özel girişimci olan ihracatçı Giurgiu Pano'yu diğerleri izledi. Böylece serbest piyasaya izin verildik-

---

[39] Vital Cuinet (1895), s. 421-422.

[40] Muhtemelen bu, Ereğli Şirketi tarafından inşa edilen dalgakırana yapılan bir referanstır. *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1314*, s. 240.

[41] *Sabah*, 1 Nisan 1899.

[42] ED 4, 253-255, 25 tl 1294/6 Kasım 1878.

ten sonraki on yıl içinde teknolojik altyapıda köklü gelişmeler meydana geldi.

Ereğli Şirket-i Osmaniye'nin (*Société anonyme ottomane d'Héraclée*) oluşumuna birtakım önemli değişimler eşlik etti. Bir Osmanlı yatırımı olarak maskelenmiş ve yüksek devlet makamlarındaki iyi konumda Osmanlı yatırımcılarının rehberliğinde olan şirket, sermayesini aslında Fransızların sağladığı Osmanlı Bankası kanalıyla Fransız sermayesi tarafından finanse ediliyordu. 1891 yılındaki ilk imtiyazı takiben birçok zamansız girişim olmuştu.[43] Liman ilk olarak Kozlu için planlanmıştı. Fakat iki yerel kömür işletmecisi, Eseyan ve Karamanyan, Kozlu'ya uzak, Zonguldak'a daha yakın yerlerde değerli mülklere sahiplerdi.[44] Zonguldak'ta kurulacak bir limanın yatırımcılar ve kendi işletmeleri için daha kazançlı olacağını ileri sürerek Osmanlı Bankası'na başvurdular. Son imtiyaz (Zonguldak'taki limanla birlikte) 1896 yılında verildi. Ereğli Şirket-i Osmaniye ciddiyetle çalışmaya başladı ve yüzyılın sonlarında kömür havzasında hızla hâkim bir konuma geldi. 1902 yılı itibariyle şirket toplam hasılatın %79'una sahipti. 1915 yılında yirmi iki adet maden işletiyordu.[45]

Şirket, madenlerin başarılı bir şekilde kullanımında hayati öneme sahip olan nakliye olanaklarını geliştirmeye girişti. Hükümet tarafından 1899 ilkbaharında inşa edilmiş hatları onarıp uzatan şirket, Çatalağzı ve Zonguldak'taki madenlerle inşa halindeki yeni liman arasında (1 metre yol açıklığı olan) 25 km'lik rayı hizmete açtı. Eksiksiz bir demiryolu ağı kurmak

---

[43] Bahri Savaşkan (1993), s. 22. Kozlu'daki liman da dahil ilk imtiyaz Mayıs 1891 tarihlidir. İmtiyaz üzerine yazılmış uzunca bir rapor için bkz. *Sabah* 27 Temmuz 1308/8 Ağustos 1892.

[44] Daha sonra Ereğli Şirketi bu iki şirketten bazı zengin madenleri satın aldı. Bahri Savaşkan (1993), s. 24.

[45] Ayrıntılar için bkz. Jacques Thobie (1977), s. 406-410 ve Donald Quataert (1983), s. 47-50. Ayrıca Turgut Etingü (1976), s. 63. Mayıs 1896 tarihli son imtiyaz 10 milyon franka Paris'te imza edildi. Önde gelen Osmanlı yatırımcıları arasında hazır bulunan Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı Selim Melhame Paşa vardı. *Bolu Vilayet Salnamesi 1334*, s. 150.

için gerekli mali kaynaklardan yoksun olan şirket, daha ucuz olan teleferik hatları kurdu. Her ikisi de 1899 yılında hizmete girdi. Teleferik hatları iki farklı vadiden mevcut ray hatlarına iniyordu. Şirket ayrıca oldukça önemli olan Gelik madenleri ile sahile doğru kendi ray bağlantıları olan Üzülmez arasında 1902 yılında 5,2 km'lik havadan teleferik hattı kurdu (Fotoğraf 2.5). Böylece kömürün bir kısmı Çatalağzı'ndaki sahile gidiyordu. Ancak nakliye bağlantılarının çoğu, kömürü o zamanlar inşaat halindeki Zonguldak limanına götürüyordu.

Modern bir liman tesisi, şirketin kömür havzasından istifade etme planlarında merkezî bir yere sahipti. Şirket, Ereğli'deki daha iyi bir durumda olan doğal limanı görmezden geldi, Kozlu'da bir limanı geliştirmek yönündeki daha önceki plandan vazgeçti ve nihayet bölgedeki en iyi kömüre yakın olan Zonguldak'taki insan yapımı liman için bastırdı. İnşaata 1897 yılında başlandı; fakat Osmanlı-Yunan Savaşı ve bunun ardından gelen bir fırtına, limanın tamamlanmasını geciktirdi. Nihayet, 320 metrelik bir dalgakıranın koruması altındaki liman 1902 sonbaharında açıldı. Yakıt alan kömür gemileri ve diğer gemiler artık, korunaklı olan bu limanda güçlü vinçler kullanarak yükleme yapıyorlardı. Sonunda, küçük kayık ve küfelerle yapılan emek yoğun ve yavaş yükleme (ve tartma) terk edilebildi (2.6, 2.7 ve 2.8 numaralı fotoğraflar).[46] Birçok başka işletmeci hâlâ bu eski teknolojileri kullanmaya devam ediyorlardı.

Şirket ayrıca birçok lavuar[47] kurdu. Önceleri, madenden çıkarılan cevherin %20-25'ini oluşturan şist gibi madenler, kömürün yanıcılığını ve dolayısıyla satışını etkiliyordu. Bu yabancı maddelerin yıkanması için şirket 1897 ve 1903 yıllarında, her biri saatte 200 ton kapasiteli iki adet lavuar inşa etti (fotoğraf 2.9).[48] Diğer tesislerin yanı sıra şirket, bir

[46] Ahmet Naim (1934), s. 61, 1316/1910 yılında bir fırtınanın limanı yok ettiğini söylüyor, fakat diğer kaynaklar tarihi Ocak 1898 olarak vermektedir.

[47] Lavuar: Kömür yıkama tesisi —*ed. notu.*

[48] Ahmet Ali Özeken (1944a), s. 22-23. Ahmet Ali Özeken'in tarih ve yükleme kapasitelerini kullanmayı tercih ettim. Necip D. Tesal

dökümhane; lokomotifler, vagonlar ve makineler için ayrı tamirhaneler ile kok kömürü ve briket imal etmek için bir fabrika da açtı.[49] Gerçekten dikkate değer bu gelişmeler sadece birkaç yıl içinde şirket üretiminde görülen sıçramayı da açıklıyor. Üstelik diğer işletmeciler de ücret karşılığında Ereğli Şirket-i Osmaniye'nin liman, demiryolu, dekovil hattı, lavuar ve tamirhanelerini kullanabiliyordu. Ayrıca, şirketin elindeki geniş kapsamlı malzeme stoklarından gereçlerini de satın alabiliyorlardı.[50]

Bu kadar kapsamlı olmasa da, diğer girişimciler de önemli ilerlemeler kaydettiler (2.10, 2.11 ve 2.12 no'lu fotoğraflar). 1880'li yıllarda Karamanyan Şirketi kısa bir süre kömür ticaretini tekeline alarak başı çekti. 1884 yılında kazâdaki şahsa ait ilk varageli yaptı ve mevcut ray sistemini genişletmede önemli bir rol oynadı.[51] Giurgiu Şirketi'yse iki kule arasında gerili kabloların kullanıldığı, fakat bugünün oturaklı telesiyejlerinden çok da farklı olmayan bölgedeki ilk teleferiği kurdu.[52] Yüzyılın sonlarına doğru Karamanyan Şirketi'nde çalışan Avusturyalı bir mühendis, en son mekanik araçlardan hakiki bir başarıyla faydalanarak Kozlu yöresinde 150 metre derinliğinde bir kuyu açtı ve kullanılan dikey derinlikleri iki katına çıkardı.[53] Kömür havzasının ileri gelen ailelerinden birine mensup olan Ereğlili Halil Paşa Karamahmudzadeler, Çamlı madenine elektriği getirdi.[54]

Saray Nezareti'nden girişimciliğe geçmiş biri olan Ragıp Paşa ise belki de teknoloji alanında Ereğli Şirket-i Osmaniye'den sonra en önemli önderdi. Sülalelerinin is-

---

(1957, s. 87) ise 1899 ve 1907 tarihlerini veriyor ve bunların her birinin saatte 1.680 ton kapasitesi olduğunu söylüyor. Bahri Savaşkan (1993, s. 25) günlük 1.200 ton olduğunu söylüyor.

[49] *Bolu Vilayet Salnamesi 1334*, s. 145-146; ayrıca Turgut Etingü (1976), s. 63-64.

[50] Ahmet Ali Özeken (1944a), s. 22-23.

[51] Ahmet Ali Özeken (1944a), s. 20 ve 38, n.19.

[52] Ahmet Ali Özeken (1944a), s. 20.

[53] *Bolu Vilayet Salnamesi 1334*, s. 146; Turgut Etingü (1976), s. 63.

[54] Turgut Etingü (1976), s. 63.

miyle toplu olarak Sarıcazadeler madenleri olarak anılan on yedi adet işletmesi, belki de siyasi bağlantıları sebebiyle, o zamanlar söylendiğine göre havzanın en iyi maden damarlarıyla kesişiyordu.[55] Kozlu'da faaliyetlerine başladığı dönemde suyun altında gerçekleştirilecek böyle bir işlem için gerekli sermayeye sahip olmadığından Osmanlı tebaasından hiç kimse Karadeniz'in altında kazı yapmamıştı. Deniz yatağının altındaki madencilik, tulumbalar ve kömürü yukarı çıkaran asansörler için buhar ve elektrik gücü gerektiriyordu. O zamana dek sadece iki işletmeci –Giurgiu Pano ve Petro Gregoviç– Karadeniz'in dibinde iş görmek için gereç ve aletlere sahipti.[56] Ragıp Paşa bu su altındaki kömüre ulaşabilmek için yirmi metre daha derine indi.[57] Teleferiklerin inşası da dahil birçok başka yatırım yaptı. Ayrıca, Ereğli Şirket-i Osmaniye'nin tekelini kırmak amacıyla Sarıcazadeler ismiyle kendi işlettiği on yedi madene ek olarak oğullarının işlettiği diğer madenlerden de gelen kömürü yıkamak üzere Kozlu'da bir lavuar kurdu.[58]

Ereğli Şirket-i Osmaniye ve Ragıp Paşa gibi özel girişimcilerin bölgeye girmesine kadar görüldüğü gibi maden idaresi, altyapının geliştirilmesini sağlayan neredeyse tek kurum haline gelmişti. Örneğin Zonguldak havalisinde büyümüş bir maden memuru, 1890'lı yılların ortasında bir kok fırını ve ayrıca bir briket ve ateş tuğlası fabrikası kurdu.[59] Daha önceleri

---

[55] Bahri Savaşkan (1993), s. 35. Ragıp kendi hisselerini bir Belçika firmasına sattı.

[56] Hüseyin Fehmi İmer (1944), s. 49 ve Ragıp Paşa'nın uzun süre rekabet etmediğini ve hisselerini Abacıoğlu isimli bir "Rum"a sattığını ekleyen Bahri Savaşkan (1993), s. 26.

[57] Ahmet Ali Özeken (1944a), s. 25-28; Ahmet Naim (1934), s. 65-66; Bahri Savaşkan (1993), s. 26; Hüseyin Fehmi İmer (1944), s. 49.

[58] Halk Evi (1933), s. 167 dört adet lavuarın varlığından bahsediyor; bunlardan ikisini Ereğli Şirketi, birini 1907 yılında Üzülmez'de Maden Kömür İşleri kullanıyorken, sonuncusu da 1911 yılında Kozlu'da kuruldu. Ancak 1915 yılı itibariyle Sarıcazadeler ailesi tüm yasal haklarını satmıştı.

[59] *Bolu Vilayet Salnamesi 1334*, s. 138-139; Ahmet Naim (1934), s. 35. Ahmet Ali Özeken (1944a), s. 29-30, ithal ateş tuğlalarının daha ucuz olduğunun anlaşıldığını ve fabrikanın daha sonra kapandığı-

devlet, madenlerden Kozlu ve Kilimli kıyılarına inen demiryollarını inşa etmişti ve dönem boyunca bu hatların sorumluluğunu elinde tuttu.[60] 1912 yılı itibariyle lokomotif ve vagonlara hizmet vermek için iki yerde onarım tesislerini elden geçirip, yeniden açtı.[61] Bölgedeki birkaç demiryolunun mülkiyeti devlet ile Ereğli Şirket-i Osmaniye arasında bölünmüş durumdaydı. Hüseyin Fehmi Paşa, maden nazırı olarak (1910-1921) memuriyetinin başında, devlet destekli altyapıyı modernize etmek için adımlar attı. Ereğli Şirket-i Osmaniye ile hükümetin demiryollarını karşılaştırdı. Ereğli Şirket-i Osmaniye'nin elinde yeni lokomotifler ile sekiz tonluk vagonlar olduğu halde, devletin hâlâ Kırım Savaşı'ndan kalma tertibat ve ağaç vagonlarla iş gördüğünü kaydetti. Bu nedenle Almanya'dan modern tertibat satın aldı. Kozlu ve Kilimli vadilerindeki ray yataklarını yeniden inşa etti; kendi tahminlerine göre ray tesisatı artık Ereğli Şirket-i Osmaniye'yle boy ölçüşebilecek durumdaydı. Hüseyin Fehmi Paşa, ayrıca savaştan hemen önce Kozlu'daki rıhtımı yenileyip uzattı, başka birkaç yerdeki rıhtımı tamir ettirdi ve vagonlar dolusu kömürü önceden olduğu gibi salt küfelerle değil, bütünüyle tartacak araçlar getirdi (2.13 ve 2.14 no'lu fotoğraflar).[62]

Özetle, kömürü çıkarmak, merkezî depolama mevkilerine götürmek, satılmak üzere yıkamak ve gemilere yüklemek için mütevazı, modern bir altyapı ortaya çıkmıştı. Hiç şüphe yok ki gelişmeler oluyordu. 1915 yılı itibariyle demiryollarının tamamı günde 5.000 ton taşıyabiliyordu. Sadece Zonguldak limanının nakliye kapasitesi günde 3.000 ton iken Kozlu ve Kilimli'deki geliştirilmiş rıhtımlarla Alacaağzı, Kandilli ve Çamlı'daki daha küçük tesislerden buna ek olarak günde 4.500 ton kömür taşınabiliyordu.[63] Ancak yine de 1860'lı yıllarda madenciliğin karakteristik özelliği olan ilkel yöntemler

---

nı belirtiyor.

[60] Kilimli demiryolunun yeniden yapılması için kullanılan ölçüler için bkz. KU KD 23 5 Mart 1328 ve 76, 14 Mart 1328.

[61] Halk Evi (1933), s. 196.

[62] Hüseyin Fehmi İmer (1944), s. 52-53.

[63] *Bolu Vilayet Salnamesi 1334*, s. 148.

ve insanı canından bezdiren araçlar bazı mevkilerde, özellikle de daha az mali kaynak aktarılmış işletmelerde varlığını sürdürüyordu. Küfeciler de tıpkı hayvan taşımacılığı, tahta vagonlar ve kayıkçılara olan ciddi bağımlılık gibi yaygın bir şekilde kullanılmaya devam etti. Zonguldak havzasındaki görece yüksek kaza oranları Osmanlı döneminin sonunda altyapının geçiş aşamasında olduğunun altını çizmektedir.

Beşeri Ortam

Osmanlı devri boyunca madenlerin hemen etrafındaki yöre, işgücünün önemli bir kısmını sağlıyordu (bkz. Bölüm 3). 1867 yılında bu bölge, madenler için insan gücü havuzunu meydana getiren on dört idari birimden oluşan kömür havzası, kazâ olarak ayrı bir idari birimdi.[64] İleride açıklayacağımız gibi insan gücü kıtlığı madenlerin ciddi bir sorunuydu. Dolayısıyla, maden kazâsını içine alan Kastamonu vilayetinin kilometre başına yirmi sekiz kişiyle yoğun bir nüfusa sahip olduğunu ve Osmanlı dönemi Anadolusunun on altı idari biriminden beşincisi olduğunu belirtmek çarpıcı olacaktır. 1890'lı yılların ortalarına ait ve muhtemelen maden alanının neredeyse tümünü kapsayan bir hesaplama, burada çoğunluğu erkek, yaklaşık 325.000 kişinin bulunduğunu belirtmektedir.[65] O dönemde kömür havzasında 1.100'den fazla köy vardı (Tablo 2.3). Sadece bazı köyler madenlere işçi yolluyordu. Örneğin, 1890'lı yıllarda 230'a yakın köyle beş mahalle madenlere işçi

[64] Kömür havzasının sınırlarını tasvir eden bir harita bulabilmiş değilim ve bu durum havza nüfusunun tam hesabını daha da karmaşıklaştırıyor. Ayrıca Osmanlı belgeleri ile daha sonraki dönem belgelerinde de on dört kazanın bir listesini bulamadım. Eski madenci Erol Çatma, Zonguldak'a yaptığım ilk ziyaret sırasında Osmanlıca isimler ile bunların cumhuriyet Türkçesindeki karşılıklarını cömert bir biçimde bana verdi. Osmanlıca isimler şöyle: Panıklıbolu, Bartın/Divan, Devrek/Hamidiye, Zerzene, Akçaşehir, Ereğli, Aktaş, Karasu, Eftani, Ulus, Viranşehir, Yenice, Tefen ve Amasra.

[65] Vital Cuinet (1895), s. 411-412.

sağlıyordu (bkz. Bölüm 5).[66]

Madenler bütün bir maden yöresinden yararlanmasına karşın çoğu işçi iki idari birimden, Ereğli'nin kazâlarından, özellikle Hamidiye olarak da bilinen Devrek kazâsından geliyordu. 1898 yılında bu iki kazânın köyleri 41.000, şehirleri 7.100 kişi barındırıyordu (Tablo 2.4).[67] 1914 yılı itibariyle aynı adı taşıyan, fakat (neredeyse kesin bir şekilde) farklı coğrafi sınırlara sahip iki kazânın taşralı ve şehirli 96.000 yerleşimcisi vardı. Her iki tarihte de Müslümanlar kömür havzasında kırsal nüfusun neredeyse tamamını oluşturuyordu. Gayrimüslimlere gelince, onlar neredeyse yalnızca bölgenin birkaç şehir merkezinde yaşıyorlardı. 1914 yılı itibariyle artış gösteren kentleşme, kömür havzasının toplam nüfusunun %2'sini oluşturan gayrimüslimlerin sayısını artırmıştı.[68]

Zonguldak Kasabası

Zonguldak kasabası varlığını kömür madenlerinin açılmasına borçludur. 1860'lı yıllarda geleceğin madencilik şehrinin insan yaşamayan kısmı sıtmanın kol gezdiği mikroplu bir bataklıktı. Gerçekten de arazinin insan yerleşimine uygun olmadığı kasabanın isminin kökenine dair en yaygın iki açıklamada da gayet açık bir şekilde görülmektedir. Bir görüşe göre kasabanın ismi Türkçe "kamış ve saz yeri" anlamına gelen *zongalık* kelimesinden gelmektedir. Yine kesin olmayan bir diğer açıklamaya göreyse "zonguldak" ismi "acı mekânı" anlamına gelen *zonklamak* kelimesinden türemiştir.[69] İki küçük akarsuyun (10 km uzunluğundaki Acılık ve Üzülmez) birleştiği yerde bu-

---

[66] KU 64.

[67] *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1314*, s. 320-358 ve Kemal H. Karpat (1985), s. 183-184. İdari sınırların hızlı ve kökten değişimlerinin bir örneği için 1895 yılı civarında Devrek kazâsının 340 köyü ile 1898 yılındaki 169 köyünü karşılaştırınız. Kazânın nüfusu düşüktür ve bu sayıların rahatlıkla iki katına çıkarılması mümkündür.

[68] Kemal H. Karpat (1985), s. 184-185.

[69] Bahri Savaşkan (1993), s. 66. Ayrıca daha az ikna edici olarak bkz. www.zonguldak.gov.tr.

Tablo 2.3 Kömür Havzasındaki Köylerin Sayısı, 1895 civarı

Bolu kazâsı	187
Ereğli kazâsı	63
Bartın kazâsı	58
Göynük kazâsı	119
Gerede kazâsı	56
Düzce kazâsı	133
Mudurnu kazâsı	175
Devrek kazâsı	340
Toplam	1.131

Kaynak: Vital Cuinet (1895), s. 493.

Tablo 2.4 Kömür Havzası Kazâlarının Nüfusu, 1898 ve 1914

Kazâ	Mahalleler	Köyler	Mahalle Nüfusu	Köy Nüfusu	Toplam 1898	1914
Ereğli	7	137	5.298	22.336	27.634	
Devrek	2	169	1.776	18.476	20.252	
Zonguldak						30.008
Bartın						65.903

Kaynaklar: *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1314*, s. 320-358; Kemal H. Karpat (1985), s. 184-185.

lunan bu mevki pek umut vaat etmiyordu; liman inşa edildiğinde bu akarsuların biriken tortularının sürekli kaldırılması gerekecekti. Muhitin yaşlı bir sakini şunları hatırlıyor: "Zonguldak civarındaki yörede ne tarım, ne tarıma elverişli araziler, ne taşra türbeleri, ne de mübarek pınarlar vardı."[70] Ayrıca, daha sonra küçük bir liman halini alan koy, denize ve her iki yöndeki tepeleri döven şiddetli rüzgârlara tamamıyla açıktı.[71] Zonguldak'taki koy Kırım Savaşı zamanındaki madencilik faa-

[70] CAMS belge Pf4, Zonguldak, bilgi kaynağı Michalis Christoforidis, 5/5/1963.

[71] *Bolu Vilayet Salnamesi 1334*, s. 277.

liyetleri esnasında herhangi bir şekilde ilgi çekmiyordu.[72]

Fakat zaman içersinde içbölgelerin zengin kömür yataklarına ulaşım kolaylığı, mevkinin belirgin olumsuzluklarına baskın geldi. 1860'lardaki bomboş hali ile otuz yıl sonraki liman inşası arasında, zaman içerisinde gelişen madencilik faaliyetleriyle uğraşan küçük bir topluluk yavaş yavaş ortaya çıktı. Bir dönem, 1860'lar ila 1890'lı yılların başı arasında, henüz bir şehir ve belki de bir köy bile olmayan Zonguldak yöresi, bir çarşı, iki cami, bir kilise ve bir hamamdan ibaretti ve idari olarak iç kısımlardaki küçük bir yerleşim birimi olan Çaycuma'ya bağlıydı.[73] O dönemde bir kaynağa göre, Zonguldak'ta beş ila on adet ev[74] ile bir çarşı ve kömür madenciliği idaresinin bir yazıhanesi vardı.[75] Bir başka rapor ise hepsi de kömür işinde çalışmak için oraya gelip yerleşen ve Ereğlili kadınlarla evlenen "Karadağlı Sırplar"a ait on beş tane evin varlığından bahsediyordu. Zonguldak'a ilk yerleşen, Rum-Ortodoks kilisesine bağlı olup Sırpça konuşan, fakat Rumca da bilen bu işçileri, Rumca konuşan Ereğlili dört ya da beş aile daha izledi.[76] Ereğli Şirket-i Osmaniye 1890'lı yıllarda faaliyetlerini Zonguldak'ta yoğunlaştırdığında Ereğlili ailelerin sayısı 150'ye yükseldi.

1890'lı yılların başında "kasabadaki tek iyi yer" maden yetkililerinin meskeniydi. Ansiklopedik bilgiler kaydeden araştırmacı Vital Cuinet, Zonguldak nüfusunu, Kozlu nüfusundan daha canlı ve kalabalık buluyor; ancak hayatın her iki yerde de neredeyse aynı olduğunu sözlerine ekliyordu. Madenci olmayanlar, ya kaçakçılık ya da balıkçılık yapıyor; keçi, koyun, balık ve av hayvanlarıyla besleniyorlardı. "Yöredeki kötü sağlık koşulları sebebiyle" sığır etinden kaçındıklarını da ekliyordu. Unun elde edilmesi zordu ve yöre sakinleri çoğun-

---

[72] T. Spratt (1877); Ahmet Ali Özeken (1944a), s. 17 ve sonraki sayfalar.

[73] *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1314*, s. 440.

[74] Turgut Etingü (1976), s. 62.

[75] *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1314*, s. 440.

[76] CAMS belge Pf4, Zonguldak, bilgi kaynağı Evangelos Paslidis, 6/5/1963.

lukla mısır unu tüketiyordu.[77] Kazâ ilan edildiği 1896 yılına dek Zonguldak, resmî olarak Ereğli kazâsının Elvan köyünün bir nahiyesiydi.[78]

Daha fazla maden ve liman açıldıkça, imparatorluğun dört bir yanından, hatta dışından işadamları ve işçiler gelmeye başladı. İki yabancı daha sonraları Zonguldak'ı göç için bir cazibe merkezi, oluşum halindeki bir kasaba olarak hatırlıyorlardı.

> Orada her milletten insan bulabilirdiniz: Rumlar, Ermeniler, Fransızlar, Türkler, İtalyanlar, Kürtler.[79]
>
> Geçmişte Zonguldak önemsizdi... Herkes, Türkler de Rumlar da başka yerlerden geldi. Yerli nüfus yoktu. Zonguldak'ın yerlisi hiç yoktu. Oraya her kim yerleşmişse hepsi yabancıydı.[80]

1895 yılında kasaba hâlâ Acılık çayının sağ yakası boyunca uzanıyordu.[81] Ancak, kömür madenciliğiyle birlikte kasaba da aynı hızda büyümeye devam etti. 1896 yılında Zonguldak'ın kazâ olmasından hemen sonra veya birkaç ay içinde, eskiden mezra olan yöre, kömür havzası bölgesinin idari merkezi haline geldi.[82] 1890'lı yılların sonlarında Fransız Şirketi'nin

---

[77] Vital Cuinet (1895), s. 421.

[78] Erol Kahveci (1997), s. 202.

[79] CAMS belge Pf4, Zonguldak, bilgi kaynağı Yiannis Kaptanidis, mülakatı yapan Christos Samouilidis, 19/2/1963.

[80] CAMS belge Pf4, Zonguldak, bilgi kaynağı Michalis Christoforidis, 5/5/1963.

[81] G. Ralli'den alıntı yapan Erhart Winkler (1961), s. 88. Erhart Winkler'in çalışması kullandığı diller açısından oldukça ayrıntılardır; I. Dünya Savaşı öncesinde Zonguldak kasabasının nüfusu hakkında hiçbir rakam bulunamayacağını belirtmektedir. Bu bilgi konumuz için ne kadar faydalı olur emin değilim; ancak 1927 yılında, kasabanın 8.500'ü erkek, 3.447'si kadın toplam 11.947 sakini vardı.

[82] *Bolu Vilayet Salnamesi 1334*, s. 278 kömür havzası merkezi ifadesinin referansıdır. *Yurt Ansiklopedisi*, c. 10, s. 7729 Zonguldak'ın 1899 yılında kaza merkezi olduğunu belirtmektedir. On yıl sonra, 1909 yılında hemen doğusundaki "çok ufak" bir kasaba olan Kozlu'nun yerine kömür havzası bölgesinin idari merkezi oldu. Halkevi (1933), s. 38, Eylül 1896 tarihinde Zonguldak'ın kaza mer-

gelerek dalgakıran yapıp, arkasında da bir avuç geminin sığınacağı bir barınak kurmasıyla kasaba hızla gelişmeye başladı.[83] Evler, tıpkı bir amfitiyatronun oturakları misali deniz kenarındaki dar düzlükten tepeye doğru yükseliyorlardı. Çarşı, sahile uzak olmayan düzlük bir mevkideydi (2.15 no'lu fotoğraf). Mahalleler, pazaryerinden başlayarak yukarılara tırmanıyordu. Her ne kadar sokaklar kaldırımsız olsa da kömür tozu iyice kuruduğu için çamur pek sorun yaratmıyordu. Evler, tepelerin üzerinde yüksekte kurulmuştu; 1900 yılı civarında düzlük yerlerden en uzaktaki evler sahilden on dakikalık yürüme mesafesindeydi.[84] 2.16 no'lu fotoğrafta Avrupalı personelin ve belki de tüccar ve maden işletmecilerinin evlerinin belirgin bir biçimde villaya yakın kalitede olduğuna dikkatinizi çekmek isterim.

Yabancıların hatıraları ile resmî Osmanlı kaynakları, bu yeni kasabanın sakinleri hakkında farklı noktaları vurgulamaktadırlar. 1960'lı yıllarda, o zaman Yunanistan'da yaşayan birçok eski Osmanlı Rumu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yaşamları hakkında mülakatlar vermişlerdi.[85] Bu kişiler kayda alınmış ifadelerinde kömür madenciliği yapılan kazâlardaki ahaliyi, Müslümanların maden işgücünün büyük bölümünü oluşturduğu, buna karşılık Hıristiyanların ise çeşitli kasabalarda tüccar sınıfın çoğunluğunu meydana getirdiği topluluklar olarak hatırlıyorlar. Bir mülteci ise, Zonguldak hakkında Müslümanların elinde bulunan iki ya da üç bakkal dükkânı ve nalbanthaneyi hatırlıyordu.[86] Bu kişi, bunun dışındaki

---

kezi haline geldiğini belirtiyor.

[83] *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1314*, s. 428.

[84] CAMS belge Pf4, Zonguldak, bilgi kaynağı Michalis Christoforidis, 5/5/1963; CAMS belge Pf4, Zonguldak, bilgi kaynağı Yiannis Kaptanidis, mülakatı yapan Christos Samouilidis, 19/2/1963.

[85] CAMS. *1920'li yıllar itibariyle, bir zamanlar kömür havzasında* (bu itibarla yeni Türkiye'nin geri kalan yerlerinde) yaşayan Osmanlı Hıristiyanlarının çoğu yitip gittiler. Yazgıları; tehcire, yeni Türkiye Cumhuriyeti ile Yunanistan devleti arasındaki nüfus mübadelelerine ve gönüllü sürgüne işaret eden ve giderek genişleyen bir yazının konusudur.

[86] CAMS belge Pf4, Zonguldak, bilgi kaynağı Michalis Christoforidis,

ticaretin neredeyse tamamının Rum ve Ermenilerin elinde olduğunu söylüyordu. Eski sakinlerden bir diğeri ise 300 kadar "Hıristiyan hane" ile bundan daha az Müslüman hanenin olduğunu hatırlıyordu. Anımsadığı kadarıyla Fransız kolonisi elli aileden oluşuyordu. Bunlar arasında 1897 yılında madencilere erzak tedariki için "ilk Avrupa dükkânı"nı açmak üzere kredi alan M. Paul Fauzon da vardı.[87] Ermeniler otuz aileydi. Ayrıca bir ya da iki Yahudi aileyle bir avuç İtalyan ve Maltalı aile de bulunuyordu. Mülakatçıların bazılarının belirttiğine göre Rumca konuşan Osmanlıların çoğu Ereğli'den göçmüştü ancak hemen iç kesimlerdeki Safranbolu'dan ve daha uzaktaki Kayseri'den gelen, Rumca konuşan birçok Anadolulu da bulunuyordu. Adalıların çoğu, Midilli Adası ve Oniki Ada'dan geliyordu ve son olarak Yunanistan anakarasından gelen bazı yerleşimciler de vardı.[88]

Kasabanın kendisine dair elimizde hiçbir nüfus istatistiği yoktur. Ancak 1915 yılından sonraki Osmanlı kayıtları, yerli olmayan tanıkların verdiği ifadelerle çelişir biçimde, çoğu sakinin Türkçe konuşan Müslümanlardan olduğunu kesin bir dille belirtmektedir. Müslüman ve Hıristiyan ibadet ve eğitim yerlerinin sayısı da resmî görüşü desteklemektedir. Kasabada, biri çarşı mahallinde olan üç adet cami ile birkaç medrese vardı. Kasabanın ayrıca daha çok Müslüman çocukların devam ettiği devlete ait on dört adet ilkokulu (iptidai) vardı. Buna karşılık Rum Ortodoks cemaatinin biri kızlar, diğeri erkekler için olan iki ilkokulu ile bir Rum Ortodoks kilisesi vardı.[89] Bunların yanı sıra, hem kızlar hem de erkekler için

---

5/5/1963.

[87] Kartpostal, "Souvenir de Zongouldak" [Zonguldak Hatırası], No.9, Orlando Carlo Calumeno'nun nazik izniyle.

[88] CAMS belge Pf4, Zonguldak, bilgi kaynağı Michalis Christoforidis, 5/5/1963; CAMS belge Pf2, Ereğli, Kayseri'nin doğusu, Nevşehir'in güneyindeki Gelveri'den birkaç aile.

[89] *Bolu Vilayet Salnamesi 1334*, s. 284. CAMS belge Pf4, Zonguldak, bilgi kaynağı Yiannis Kaptanidis, mülakatı yapan Christos Samouilidis, 19/2/1963.

Fransızca eğitim veren bir okul daha vardı.[90] Yirminci yüzyılın başında Zonguldak kazâsında 28.607 Müslüman ile 1.856 gayrimüslim bulunuyordu.[91]

Zonguldak kasabası varlığını, civardaki kömür madenlerinin ekonomik canlılığına, bu madenler ile Karadeniz kıyıları boyunca dağılmış madenlerden gelen kömürlerin, gemilerle gönderildiği bir liman olarak konumuna, hem kazâ hem de kömür havzası düzeyinde hükümetin idari bir merkezi olmasına borçluydu ve tüm bunlardan da kazanç sağlıyordu. Zonguldak itiş kakış bir yer olsa gerek. Kömür tozu havaya karışıyor, kimi zaman şiddetli rüzgârlarla her yere savruluyor ve sokakları kaplıyordu. Kömür lavuarları ve kazara denize dökülen tonlarca kömür yüzünden güzel kumsallar yavaş yavaş siyaha dönüyordu. Yüzlerce madenci kasabada haftalarca, geçici işçilerin durumunda ise aylarca, hatta yıllarca ailelerinden uzakta barınma ve dinlenme ortamı buluyorlardı. Kasabada işçilerin ihtiyaçlarını karşılayan birçok dükkân ve kahvehane türemişti. Ayrıca, fahişeler bölgeye göç ettiği için yörede frengi de kol geziyordu.[92]

Osmanlı'daki birçok cemaatin aksine Zonguldak'ta belirlenmiş bir pazar günü yoktu. Pazarlar işçilerin ve limana uğrayan gemilerin ihtiyaçlarını karşılamak için kuruluyordu. Dolayısıyla, vardiyalar değişirken (bkz. Bölüm 3 ve 4) ya da gemiler geldiğinde kasabada bir faaliyet patlaması yaşanıyordu. "Her on beş günde bir, maaş gününde, Türk köylüleri [maden işçileri] Zonguldak'a inerlerdi. Her neye ihtiyaç duyuyorlarsa çarşıdan alır ve sonra köylerine dönerlerdi. Maaşlarını alan Türk işçiler de aynen böyleydi; alışverişlerini yapıp, köylerine dönerlerdi."[93] Eski bir Zonguldak sakininin anlattığı üzere "her

---

[90] *Bolu Vilayet Salnamesi 1334*, s. 286. Ancak 1918 yılında bu okul kapandı.

[91] *Yurt Ansiklopedisi*, c. 10, s. 7726 bu nüfusu kasabaya atfetmektedir, ancak bu hesabın dayandığı *Bolu Vilayet Salnamesi 1334*, s. 278 bu atıfın kasabaya değil, kazâya yapıldığını açıklamaktadır.

[92] *Bolu Vilayet Salnamesi 1334*, s. 287-290.

[93] CAMS belge Pf4, Zonguldak, bilgi kaynağı Yiannis Kaptanidis, mülakatı yapan Christos Samouilidis, 19/2/1963.

gün", kendi tüketimi ya da taşıma için kömür yükleyen beş ya da altı gemi olurdu. Bu gemiler kömürün yanı sıra gemilere satış yapan tüccarlardan erzak da temin ediyorlardı. Limana gelen gemilerin tarifelerini bilen bu tüccarlar yumurta, tavuk, et ve sebze getiren çevre köylülere sipariş verirlerdi. Dağların ötesindeki Safranbolu'dan tereyağı ve peynir, Ereğli'den ise sebze, meyve ve balık gibi gerekli diğer erzak geliyordu. Aynı kişi yine, İstanbul'dan gelen bir geminin haftada iki kere uğradığını ve bir kısmı bir saat uzaklıktaki Kozlu'ya kayıkla gönderilmek üzere yeniden yüklenen tereyağı, peynir ve "her tür bakkaliye erzakını" getirdiğini hatırlıyor.[94] Kasaba çarşısında "her şeyi," hatta Marsilya şampanyası ve Atina'nın Metaxa içkisini bile bulabilmek mümkündü.[95]

Ereğli

Daha batıda yer alan Ereğli de, madenciliğin yöre ekonomisinde hayati önemi olmasına rağmen, Zonguldak'ın aksine varlığı ve gelişimi için kömüre bağımlı değildi (2.17 no'lu fotoğraf). Ereğli, kömür havzası bölgesinin en iyi doğal limanına sahipti ve bu, İstanbul ve Sinop arasındaki tek iyi limandı. Ereğli'nin hemen doğusunda kıyı hattı doğu batı aksından kuzey yönünde doksan derecelik keskin bir dönüş yapmaktadır. Bu yapısı limana önemli bir koruma sağlıyordu. Zonguldak'taki insan yapımı liman az sayıda gemiyi barındırabiliyorken, Ereğli düzinelerce gemiyi alabiliyordu.[96] (Zonguldak'takiler hariç) kömür yüklemeye çalışan tüm gemiler, kayık ve işçilerden hizmet almak için ilk olarak Ereğli'ye uğrardı.[97]

Fırtınalar yaklaşınca, kıyı şeridindeki bütün gemiler (arkalarında kayıkları çekerek) herhangi bir yükleme noktasından buhar gücüyle bir saatten fazla sürmeyen Ereğli'ye sığı-

[94] CAMS belge Pf4, Zonguldak, bilgi kaynağı Evangelos Paslidis, 6/5/1963.

[95] CAMS belge Pf4, Zonguldak, bilgi kaynağı Michalis Christoforidis, 5/5/1963.

[96] *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1310*, s. 509-510.

[97] CAMS belge Pf2, Ereğli, bilgi kaynağı Iokeim Yailaoglou, 18/3/1963.

nırlardı. Ancak güçlü fırtınalar doğrudan batıdan estiğinde liman tamamıyla hücuma açık olurdu. Resmî kaynaklar 1903 yılında böyle bir fırtınanın beş buharlı gemi ile yetmişten fazla yelkenli gemiyi yok ettiğinden bahsediyor.[98] Onlarca yıl sonra eski bir yöre sakininin hatırladığı fırtına bu olsa gerek. O zaman on üç yaşında olan bu kişi (çoğu barınak arayan ya da kömür yüklenen) yaklaşık 100 gemiyi enkaza çeviren bir fırtınayı anımsıyor.

> O gün ne büyük bir felaketti! Sahil boyunca ve denizin içinde 50 metreye kadar suyun üzerinde yüzen her çeşit mal, meyve ve kereste görmek mümkündü. Fırtına bütün gemileri kıyıdan açıklara sürüklemişti. Dört gün sonra çıplak ayakla meyve toplayacaktık.... [H]er şey enkaz durumundaydı; ancak hiçbir şey ziyan olmayacaktı. Bir sürü adam boğulmuştu. Geceleyin, çipaları tutan halatları koparan dalgaların çarptığı gemilerin vahşi ıslığını duyabiliyordunuz. Yardım etmemiz için siren sesleriyle bizi çağırıyorlardı. Gemiler kıyıya vurdu. Boğulan veya donan o kadar çok insan vardı ki.... Gücü yeten herkes istisnasız yardıma koşuyordu; Rumlar ve Türkler, herkes koşup elinden geleni yapıyordu. [99]

Doğal limanın varlığı Ereğli kasabasında kömür madenlerinden bağımsız belirli oranda bir faaliyetin sürmesini sağlıyordu. 1840 yılında, yani kömürün henüz herhangi bir şekilde işletilmeye başlamadığı dönemde, kasabada 2.000 kişi vardı. Ereğli kazâsı, kömür havzasının idari merkezi haline geldiği ve kasabanın maden yönetim makamı olduğu 1865 yılında da kesinlikle bir canlılık kazandı (Tablo 2.5). 1877 yılında Ereğli'nin, 300'ü "Türk", yani "Müslüman" olan 370 hanesi olduğu söyleniyordu.[100] 1840 ile 1899 yılları arasında ticaret arttıkça ve kömür havzası giderek artan şekilde işletildikçe kasabanın büyüklüğü üç kat arttı (Tablo 2.6). Sadece kömür-

---

[98] *Bolu Vilayet Salnamesi 1334*, s. 162. Tarih muhtemelen hicri 1321 olarak verilmiştir, dolayısıyla 1903 olmaktadır.

[99] CAMS belge Pf2, Ereğli, bilgi kaynağı Iokeim Yailaoglou, 18/3/1963.

[100] *Murray's Handbook* (1877-1878), s. 356. 1860'ların sonunda Ereğli kazasının merkez nahiyesinin 69 köyü vardı. Halkevi (1933), s. 42.

de değil, aynı zamanda kereste ticaretinde de giderek artan fırsatlara karşılık olarak önemli sayıda Konyalı ve Kayserili Rum ve Ermeni tüccar 1860 ila 1890 yılları arasında bölgeye geldi.[101]

1890'lı yılların başlarında, kömür piyasasındaki canlılığın hemen öncesinde kasaba, "güzel" bir hükümet binası, bir tahıl ambarı ve yöredeki taburlar için bir garnizonun dahil olduğu mütevazı bir altyapıya kavuştu.

Biri erkekler, diğeri kızlar için olan devlete ait iki ilkokul ile (10-15 yaş grubundaki) erkekler için bir ortaokul Ereğlili çocuklara eğitim veriyordu. Kasabanın Müslümanlar için yedi tane büyük ve dört tane küçük camisi vardı. 1896 yılında bir yardım kampanyasıyla, başlangıçta yirmi beş öğrenciye eğitim veren altı sınıflı bir din okuluna mali kaynak sağlandı. Yüzyıl bitmeden evvel kasabayı çevreleyen bölgede devlete ait 100 kadar ilkokul, yaklaşık 40.000 kişilik bir nüfusa hizmet veriyordu (Tablo 2.5). Ayrıca, kırsal kesimde yörenin 5.395 hanesinin dini ihtiyaçlarına yanıt veren on bir tane büyük, yirmi üç tane küçük camii vardı.[102]

1960'lı yıllarda bir Türk antropolog kasabanın yaşlılarıyla mülakat yapmıştı. Mülakat yapılan kişiler, Osmanlı döneminde Rumların kasabanın ticaretini tekellerinde tuttuğu, Ermenilerin ise taşıma ve işportacılıkta etkin olduğu konusunda hemfikirdiler.[103] Ayrıca Kayseri bölgesindeki Gelveri'den gelip 1880 yılından sonra Ereğli'ye yerleşmiş olan birkaç nüfuzlu ve varlıklı Rum da vardı.[104]

---

[101] Mübeccel Kıray (1964), s. 185 ve sonraki sayfalardan alıntı yapan Sina Çıladır (1977), s. 62-63.

[102] *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1310*, s. 206, 508-509; *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1314*, s. 427-428. 1310 tarihli salname, kasabadakiler de dahil 70 adet sibyan mektebinin (erkekler için okul) bulunduğunu belirtiyorken, 1314 tarihli salname, kasabadakiler de dahil bu sayıyı 127 olarak veriyor.

[103] Mübeccel Kıray (1964), s. 44.

[104] CAMS belge Pf4, Zonguldak, bilgi kaynağı Desponia Makroskoudfidou, Mayıs 1951.

Tablo 2.5 Ereğli Kazâsının Nüfusu, 1870-1915

Tarih	Müslüman	Gayrimüslim	Erkek (tümü)	Kadın (tümü)
1870	14.696	275	14.971	sayılmamış
1878	23.242	543	23.885	sayılmamış
1890	41.186	1.242	22.319	20.109
1892	38.668	854	20.590	18.932
1895	38.668	854	20.590	18.932
1896	40.020	858		
1901	40.650	980		
1915	40.467	227	21.251	20.643

Not: Sınırlar yıllar içinde değişiklik göstermiş olabilir.

Kaynaklar: *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1310, 1311 ve 1317*, s. 203; *Yurt Ansiklopedisi*, c. 10, s. 7727; *Bolu Vilayet Salnamesi 1334*, s. 164.

Tablo 2.6 Ereğli Kasabasının Nüfusu, 1840-1910

1840 civarı	2.000
1880'li yıllar	4.000
1890	6.274
1899	6.274
1910	6.000+

Kaynaklar: Sina Çıladır (1977) içinde Mübeccel Kıray, s. 62-63; Vital Cuinet (1895), s. 513; Erhart Winkler (1961), s. 93.

Kozlu

Her ne kadar Kozlu, kömürün ilk işletildiği mevkilerden biri olup, 1910 yılından sonra kömür havzasının idari merkezi haline gelmiş olsa da onlarca yıl sonra görece çok az değişmiş görünüyor. Kırım Savaşı döneminde Kozlu kasabası "ufak koyun kıyısındaki birkaç evin oluşturduğu yerleşimler ve kömür yığınlarıyla tanınıyordu."[105] Yöre 1890'lı yıllarda hâlâ sağlıksız, muhtemelen sıtmayla savaşmak için devletten be-

[105] T. Spratt (1877), s. 525.

dava ilaç alan önemsiz "küçük bir köy" olarak addediliyordu. O dönemde Kozlu'da bir askerî hastane ile bir silah deposu vardı ve güzel çiçeklerle dolu tarlalarıyla bilinirdi.[106] Büyüyen kömür üretimi döneminin tam ortasında olan 1903 yılında bile Kozlu, "çok küçük bir kasaba"[107] olarak kalmıştı (2.18 no'lu fotoğraf). Hüseyin Fehmi Paşa 1910 yılında maden nazırı olarak geldiğinde idari merkez Ereğli'den Kozlu'ya henüz taşınmıştı. Kozlu'da ayda sadece 20 kuruşa bürokratlar için hazır bekleyen güzel evler olduğunu; ancak, Zonguldak'ta bunların az bulunduğunu ve ayda 200 kuruşa ya da bundan da fazlasına mal olduğunu belirtiyordu.[108]

Devrek

Devrek kasabası, buhar devrinde kurulan Zonguldak'ın aksine madenler açıldığı sırada binlerce yıllık bir yerleşim yeriydi. Zonguldak'ın güneyi ve biraz da batısında, denizden sekiz kilometrelik yolculuk mesafesinde bulunan Devrek'in kömür merkezinden uzaklığı, Zonguldak'ın Ereğli'ye uzaklığı kadardı. Filyos Çayı, kasabanın içinden geçiyordu ve madenler açılmadan önce sahil yakınında bataklıklarla tıkanan rotası gemi seferine elverişsizdi. Ancak Devrek kerestesi, madenlerin duvar ve tavanlarını desteklemeye yarıyordu. Bu nedenle ırmak, kesilen ağaçların denize doğru 200 km'lik yolculuklarında kolay taşınmaları için temizlendi. I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, kömür üretiminin patlama yaşadığı bir dönemde kasaba nüfusu önemli miktarda, bir tahmine göre yılda %3 oranında arttı (Tablo 2.2). Devrekli çocuklar, kız ve erkekler için üçer tane olmak üzere devlete ait toplam altı ilkokula devam ediyor, civar köylerin çocukları ise elli tane başka ilkokula ulaşabiliyordu. Devrek kasabasının, 1915 yılında 5.000 sakini vardı.[109]

---

[106] Vital Cuinet (1895).

[107] *Sabah*, 26 Aralık 1903.

[108] Hüseyin Fehmi İmer (1944), s. 46.

[109] *Bolu Vilayet Salnamesi 1334*, s. 235-244. 1887 yılında merkez nahiyeye bağlı 77 köy vardı. Halk Evi (1933), s. 45.

Kömür Havzasında Devlet İdaresi

Kömür havzasının ilk gelişiminde ve işletilmesinde özel girişim değil, devlet girişimi önemli bir rol oynadı. Ancak, hükümetin madenleri geliştirme yönündeki sürekli çabaları, Bahriye Nezareti'nin otuz üç yıl süren maden denetiminin başlangıcı olan 1865 yılında başladı. O zamana dek madenlerin idari sorumluluğu, muğlâk bir şekilde devlet aygıtı içinde el değiştirip duruyordu ve anlaşılan bölgedeki maden işletmelerinin denetimine dair çok az mevzuat vardı.[110] Madenlerin idaresi, kısa bir süre için Nâfia Nezareti'ne devredildiği 1908 yılına dek Bahriye Nezareti'nin sorumluluğu altında kaldı. 1909 yılında ise Osmanlı devrinin sonuna, hatta 1939 yılına dek idaresi altında kalacak olduğu Ticaret, Ziraat ve Maadin Nezaretine geçti.[111]

1848 yılı öncesinde işler halde olan çok az maden, muhtemelen bölgedeki yerel memurların gelişigüzel yetkileri altında olduklarından, belirsiz bir idari ve yasal varlığa sahipti. O dönemde merkezî hükümetin Hazine-i Hassa idaresi, kömür madenciliği faaliyetlerini koordine etmek, gelirin devlete ve kömürün de Osmanlı savaş gemileri ve devlet fabrikalarına gitmesini sağlamak gibi açık bir maksatla ayrı bir maden kazâsı kurdu. Ereğli kömür havzası Osmanlı'nın bölgeleri vilayet ve sancak, kazâ ve nahiye şeklindeki normal sınıflandırmasının ötesinde, ayrı ve özel bir idari kategori olarak işlev gördü. Sınırlar önceleri Ereğli kazâsıyla aynıydı; sonraları kömür üretimi arttıkça Zonguldak gibi ilave kazâlar oluşturuldu. 1849 yılında Ereğli'ye tayin edilen ve oraya yerleştirilen en kıdemli memurun; hem kömür havzası müdürü, hem de Ereğli kazâsı kaymakamı olmak üzere çifte görevi vardı.[112] Teoride hem maden müdürü hem de kaymakam olarak, işçiler ve maden

---

[110] Ahmet Ali Özeken (1944a, s. 8-9), tek düzenleyici kurallar olarak 1858 tarihli Arazi Kanunu'nun bazı genel hükümlerine ve 9 Muharrem 1278/1861 ile 23 Zilhicce 1283/1867 madencilik kanunlarına işaret ediyor.

[111] Ahmet Ali Özeken (1944a), s. 7. Daha doğrusu madenler 1908-1909 yıllarında kolayca Nâfia Nezareti'ne geçti.

[112] Bahri Savaşkan (1993), s. 11-17; Ahmet Ali Özeken (1944a), 6, n. 3.

işletmecileri üzerinde hatırı sayılır bir iktidara sahip olması gerekiyordu. Ancak bu potansiyel bir süre fark edilmedi. Makama ilk atananlar kömür endüstrisine dair belirgin bir bilgiye ya da bağlantıya sahip değillerdi. Ayrıca bu makama gelenler çabucak gidiyor ve yerlerini yenilerine bırakıyorlardı. Müdür/kaymakamın yanı sıra mevcut rıhtımlardan gönderilen kömür miktarlarını kaydetmek için kâtipler, faaliyet halinde olan birkaç madendeki çalışmaları gözlemek için de bekçiler geldi.[113] Birkaç yıl sonra, 1852 yılı civarında Sultan Abdülmecid kömür damarlarını, bunların yerlerini ve yeni kurulmuş kömür havzasının sınırlarını kaydetmekle görevli iki memur gönderdi.[114]

Kömür havzasının idari teşkilatı bu ilk yıllarda oturdu ve daha sonraki yıllarda teamül haline gelen birçok şey o zaman ortaya çıktı. Dolayısıyla, kömür çıkartan girişimciler madenlerin sahibi değil, ancak işletmecisi olabilirlerdi. Sultanın 1848 yılında bu arazilerin kendi mülkünde olduğunu buyurmasıyla, yasal olarak ilk kömür yataklarının üzerinde bulunduğu arazi[115] resmen emlâki hümayun oluyor ve hükümdarın tasarrufunda kalıyordu. Girişimciler madeni işletme hakkı için bir ruhsat satın alıyorlardı. Fakat maden sultanın mülkü olarak kalıyordu. Başlangıcından beri sultan, kömürden elde edilen gelirlerin belirli makul bir miktarını kimi dinsel ve ruhani amaçlar için vakıflara bırakıyordu. Gerçekten de I. Dünya Savaşı döneminin ilk yıllarına dek düzenli biçimde bu kurumlara bağış akmaya devam etti.[116]

1848 ila 1865 yılları arasında çoğunlukla kömür havzası yasal olarak Hazine-i Hassa'nın yetkisi altında kalmıştı, ancak herkes madenlerin bu yıllarda oldukça kötü idare edildiği

---

[113] Bahri Savaşkan (1993), s. 11.

[114] Ahmet Naim (1934), 19, Sultan'ın 13. saltanat yılında.

[115] Havzanın keşfinin ele alınışı için Bölüm 1'e bakınız.

[116] Ahmet Naim (1934), s. 19-20 ve Sina Çıladır (1977), s. 19. Ayrıca bkz. Ahmet Ali Özeken (1944a, s. 4). Niyet edilen alıcıların bir listesi için bkz. Ahmet Naim (1934, s. 20). Bu meblağların üretimle birlikte artıp artmadığını bilmiyorum. Yıllık olarak 30.000 kuruş gibi mütevazı bir miktardı.

konusunda hemfikirdir. Bazen Hazine-i Hassa asıl idareyi alt sözleşmeyle taşerona veriyordu. 1854-1856 Kırım Savaşı yıllarında madenlerin yasal statüsü aynı kaldı, fakat bir İngiliz şirketi, Karadeniz'deki Fransız ve İngiliz savaş gemilerine kömür tedarik etmek için bu madenleri yönetti. Savaştan sonra madenler Hazine-i Hassa'nın doğrudan idaresine geri döndü. Ancak ne tersane ne de donanmanın yeterli kömür elde edemediği 1850'li yılların sonu ile 1860'lı yılların başında çaresiz durumdaki devlet, kömür havzasını işletmek adına başarısız biçimde önce Osmanlı tebaasından şahıslara, sonra da İngiliz şirketine döndü.[117]

1865 yılı başlarında merkezî hükûmet kömür havzasının idaresini Hazine-i Hassa'dan Bahriye Nezareti'ne geçirdi. Sonraki onlarca yıl içinde devletin düzenleyici gücü oldukça arttı. Yeni idare çatısı altında yöneticinin ikili konumu da biraz değişikliğe uğradı. Konumun maden yönetimi, müdürlüğe yükseltildi; fakat kaymakamlık makamı aynı kaldı. 1892 yılına gelinceye kadar müdüriyet bağımsız bir konuma sahip olarak kaldı ve başka bir kişi şef mevkiine getirildi. İmparatorluğun sonuna dek, hiçbiri de madencilikte uzman olmayan en az altı kişi maden nazırı olarak görev yaptı (Tablo 2.7).

Yeni makamın ilk sahibi (Ereğli livası kaymakamı ve Madeni Hümayunu Nazırı), yaptığı düzenleme işleriyle yerel kömür madenciliği çevrelerinde nam salacak, "Bahriye Nezareti'nde nüfuzlu, yüksek rütbeli bir subay"[118] olan Dilaver Paşa'ydı. Özel bir madencilik heyetinin başı olarak 1865 yılında göreve geldi ve kömür havzasına bir düzen getirmek için kolları sıvadı. Heyet, faaliyetleri için Kozlu'da, madenciliğin merkezine yakın bir yerde üslendi.[119] Ereğli maden havzasının sınırları, heyet tarafından batıda Alaplı ile Akçaşehir arasındaki Taşsuyu ırmağından, doğuda Kurucaşile ve Cide arasındaki Kapısuyu ırmağına kadar olan yöre olarak belirlendi (bkz. Harita 2.1). Ayrıca heyetin destek ve rehber-

[117] Bahri Savaşkan (1993), s. 11-17; Ahmet Ali Özeken (1944a), s. 3-5; Ahmet Naim (1934), s. 20-29.

[118] Ahmet Ali Özeken (1955), s. 7, n. 5.

[119] Ahmet Naim (1934), s. 4-6 ve 33, n.4.

Tablo 2.7 Maden Müdür ve Nazırları, 1865-1921

İsim	Görev Tarihi
Dilaver Paşa	1865-
Gramer Hasan Paşa	
Arif Paşa	
Sami Bey	
Eşref Bey	Ocak 1908-Şubat 1909
Hüseyin Fehmi Paşa	Mayıs 1910-Mayıs 1921

Kaynaklar: Hasan Paşa *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1310, 1311* ve *1312*'de geçiyor, ancak *1317*'de nazırın adı boş bırakılmıştır. Ayrıca bkz. Hüseyin Fehmi İmer (1973).

liği altında, görünüşe göre ilk defa, havzanın gerçek bir haritası hazırlandı.[120] İki yıllık bir çalışma sonrasında Dilaver Paşa'nın yönettiği heyet, madenlere hem insan gücü, hem de malzeme temin etmek ve madenlerin işletim koşullarını belirlemek amacıyla bir nizamname yayımladı (bkz. Bölüm 3 ve 4). Resmî başlığı *Nizamname-i Madeni Hümayunu Ereğli* olan bu belge daha sonra nazır/kaymakama binaen Dilaver Paşa Nizamnamesi adını aldı.[121]

Bu nizamname köylülerin madenlere girmeyi ve madenlerde kullanılan ahşap sütunlar için gerekli malzemeleri tedarik etmeyi reddetmeleri nedeniyle oluşturuldu. (bkz. Bölüm 3). Yeni kurallar, sonraki yıllarda eksiklerle de olsa havzada giderek yer edinen çalışma, işletme ve idare koşullarındaki bir değişim sürecini başlattı ve bu sürece eşlik etti. 100 maddelik belge maden imtiyazlarının verilmesi ve alıkonmasından, dükkân ve mağazaların açılması ile kömür

[120] Ahmet Naim (1934), s. 33-34.

[121] Aslı için bkz. OA, DUIT, Dosya: 21, Gömlek: 2-3, Madeni ,Hümayun Nizam Defteri, 1283 senesi. 4 Muharrem 1283, 26 Nisan 1283 tarihli orijinal Osmanlıca belgenin Türkçe transliterasyonu *TTBD 23* (1998): 123-146 içindedir. Ancak burada da belgenin künyesi hatalı bir şekilde Dos: 21, Göm: 2-1. olarak verilmiştir.

nakil yollarının çiftçilerin tarlasından geçme haklarına kadar uzanan bir sürü konuya düzenleme getiriyordu.

Nizamname maden işletmecilerinin sorumluluklarını oldukça ayrıntılı olarak anlatıyor ve onları bu emirleri "mutlaka, mutlaka, mutlaka" takip etmeleri gerektiği konusunda ikaz ediyordu.[122] Kömür taşımacılığında kullanılan yük hayvanlarına yapılan muamele ile kömürü tartmak için kantarları kullananların vazifeleri üzerinde titizlikle duruluyordu. Ayrıca nizamnamenin bir bölümü madenlerin içindeki sütunları elde etmede kullanılan kerestenin tedarikini düzenliyordu. Daha sonraları bilgi sahibi gözlemciler bunu önemli bir başarı olarak övmüşlerdi.[123]

Diğer maddeler (ki tüm nizamname metninin %15'ini oluşturuyorlardı) işçilerin işe alınması ile günlük çalışma ve dinlenme düzenleri dahil çalışma koşullarına eğiliyordu. Bu maddelerde çeşitli maden işçisi kategorileri tanımlanmıştı. Kömür havzası dahilinde yaşayan Ereğli köylüleri ve kasabalılar çalışmaya mecbur edildi. Üstelik mükellefiyet, münavebeli olarak, yani on iki gün maden işinde, on iki gün evde, her yönde de üç gün ulaşım süresi şeklinde tespit edildi.

1867 Dilaver Paşa Nizamnamesi, 100 maddesine ve tarih yazımında bu maddelere verilen bütün öneme rağmen madenlerdeki gerçek koşulların bir tasviri olarak ele alınamazlar. Bu çalışmanın başka kısımlarında da ayrıntılı olarak açıklanacağı üzere bu nizamnamenin birçok hükmü uygulanmadan kaldı ve sonuçta sadece önerilen değişikliğe yönelik olarak ayrıntılı bir plan işlevi gördü. Birçok açıdan maden yaşamının gerçekliğini sadece sönük bir şekilde yansıtan, resmî olarak planlanmış kâğıt üzerindeki kocaman ve şaşaalı bir göz boyamadan ibaretti.[124]

---

[122] Madde 43-100; bilhassa bkz. madde 86.

[123] Ahmet Naim (1934), s. 32.

[124] Ahmet Ali Özeken (1944a, s. 8-9) nizamnamenin hiçbir zaman resmî irade olarak verilmediğini, dolayısıyla gerçek bir "nizamname"nin yasal gücüne sahip olmadığını belirtmektedir. Ahmet Ali Özeken, 1882 yılında, yeni nizamnamenin bu belgeden, 1867 Maaden-i Hümayun'daki uygulamalar nizamnamesi olarak bahsettiğini söylüyor.

Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi

Yine de bu nizamnamenin kömür madencilerinin tarihini anlamaktaki önemini kabul etmeliyiz. Kömür havzasındaki yaşam, devletin bu müdahalesiyle ciddi bir biçimde değişikliğe uğradı. Bu düzenlemeler, her ne kadar mükellef çalışma sistemi imparatorluğun yıkılmasıyla sona ermiş, daha sonraları ise münavebeli çalışma düzeni yerini otuz günlük vardiyalara bırakmış olsa da; madenlerdeki yaşamı, işi ve boş vakitleri, bugün bile varlığını sürdüren kalıplara dökmeye başladı. Bu 1867 Nizamnamesi sayesinde yerel madenciler 1990'lı yıllarda bir başka çağ ve bir başka siyasi ortamda kurulmuş kalıpların halen hüküm sürdüğünü kanıtlarcasına kendilerinden kıvançla köylü-ameleler olarak bahsetmeye devam ediyorlardı.

1867 Nizamnamesi devletin, kömürün işletilmesinde merkezî bir rol oynamaktaki kararlılığını açık biçimde ortaya koyuyordu. Fabrikaları ve donanması için kömüre ihtiyaç duyan devlet, üretim ve satışı tekeline almaya çalıştı. Bu amaçla üretimin geliştirilmesi sorumluluğunu üstlendi ve kömür havzasını askerî idareye verdi. Kömürün donanma gemilerinde yakıt olarak kullanılması ve kömür havzasının deniz kenarında bulunması sebebiyle idareyi Harbiye Nezareti değil, Bahriye Nezareti aldı.

1867 yılından başlayarak, Bahriye Nezareti'nden gelen idari ve askerî bir kadro "kömür havzasının her bir köşesinde" karakollar kurdu.[125] Yeni oluşturulan mükellefiyet ve zorunlu maden sütunu sağlama ve yük hayvanı teslim etme politikaları bahriye askerlerince yürütülüyordu. Kırk yıl süresince maden işletmelerinde mahalli olarak çalışan memurların genellikle askerî bir rütbesi oluyordu.[126] Bazıları çıkarılan ve gemilerle yollanan kömürlerin miktarlarını ya da ödenen ücret ve maaşları kaydeden kâtiplerdi. Diğer memurlar da çoğu bir liman olarak adlandırılamayacak kadar küçük olan ve devletçe işletilen deniz kıyısındaki birkaç tesiste kömür tartıyordu. Yine bazı memurlar demiryolu inşaatına ve işletmelerine ne-

[125] Bahri Savaşkan (1993), s. 151.

[126] *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1310*, 504-507 ve *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1314*, s. 186.

zaret edip, tamir atölyelerine eleman sağlarken, askerî rütbe sahibi yüksek mevkideki bazı idareciler de limanı, çeşitli maden mevkilerini ve bunları destekleyici atölyeleri denetliyorlardı. Askerler; Bahriye Nezareti'nin asker bürokratları ve nezaretin dışarıdan işe aldığı personel, kömür endüstrisi çalışanlarının işe alınmasından kömürün gemilere yüklenmesine dek her safhasına dahillerdi. Yıllık kömür üretiminin ortalama 150.000 ton olduğu 1890'ların ilk yıllarında sayıları elliden biraz fazla olan askerî rütbeli memurlar tüm görevlerde çalışıyorlardı (kömür yükleyen bahriyeliler hariç).[127]

Devlet, kömürün işlenmesi ve madenin çıkışından gemilere taşınması için altyapı sağlamaya çabalıyorken, kömürün yeraltından çıkarılması işini özel şirketlere ve maden içindeki kişilere terk etmişti. Orada devlet zoruyla sağlanmış insan emeği ve yük hayvanları kullanılmaktaydı. Demek ki devlet, Zonguldak kömür endüstrisini kamu teşebbüsü ile özel teşebbüsün bir karışımı olarak tasarlamıştı. Kendisi üretimin her safhasında yer alıyor, üstüne üstlük kömürün tekelci bir şekilde alımını da talep ediyordu. 1867 yılı sonrası bu yeni sistemde özel sermaye, teoride devlet müdahalesinden kâr edecek ve kömürü önceki yıllara göre daha etkin biçimde çıkaracaktı.

Devletin aksi yöndeki çabalarına rağmen, madenler üzerindeki devlet denetiminin yavaş yavaş ve eksik bir biçimde özel sermayeye boyun eğdiği farklı bir model ortaya çıktı. Bir yandan mükellefiyet ve satışlarla ilgili hükümler kömür havzasında yaşamı ciddi bir biçimde etkiliyordu. Öte yandan Osmanlı hükümeti denetimi giderek artan biçimde özel teşebbüse, diğer bir deyişle kapitalizme bırakmadan kömür çıkaramaz hale gelmişti. Ancak yine de, göreceğimiz üzere kapitalizme verilen tavizlere rağmen sonuçlar pek de başarılı değildi.

1867 yılından sonra devlet politikaları aynı anda iki kanattan ilerledi. İlkinde İstanbul rejimi piyasa güçlerine boyun eğdi ve olayları yönlendirmek konusunda daha az belirleyici

---

[127] *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1310*, s. 504-507 ve *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1314*, s. 186.

hale geldi. Devlet, farklı ve daha dolaylı yöntemler geliştirerek değişim geçirmeye devam ediyordu (bkz. Bölüm 7 ve 8). Ancak yine de hükümet denetimleri olmazsa artabilecek özel kesim sömürüsünün hızını kesmeye yetecek kadar da güçlü kalabildi. İşçilerin kapitalizm ve planlamacı devletin bir karması olan bu sistemden istifade edip etmediğini ileride ele alacağız. Burada devletin azalan denetimine ve piyasanın artan önemine dair üç örnek vermek istiyorum.

İlk olarak devletin tekelci alımlarından serbest piyasa satışlarına doğru yaşanan dönüşümü ele alalım. Bahriye Nezareti 1882 yılına dek, ruhsatlarını madencilik idaresinden alan özel şirketler tarafından çıkarılan kömürü satın alma hakkına tek başına sahipti. Maden işletmecileri tüm ürünlerini, resmî olarak belirlenmiş fiyattan devlete satmakla yükümlüydü. Ancak bu sistem, üretimi kısıtlıyor ve maden girişimcilerinin piyasaya girme cesaretini kırıyordu. 1877-1888 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yaşanan kömür arzındaki ciddi sıkıntılar (Bölüm 9) büyük maden işletmelerinin uyguladıkları baskılarla bir araya gelerek devleti, satışlar üzerindeki boyunduruğunu gönülsüzce terk etmeye itti. 1882 yılı itibariyle işletmeciler hasılatlarının %40'ını serbest piyasada yasal olarak satabiliyorlardı.[128] Bu mütevazı adım, üretim üzerinde çabuk ve olumlu bir etki yaptı. Buna karşılık olarak devlet, ucuz kömür alımlarındaki kaybını telafi etmek için 1882 yılında pazarda satılan kömürü vergilendirmeye başladı.[129] Ancak zamanla bu verginin nominal miktarı düştü: 1882 ila 1920 yılları arasında %86 azaldı; ton başına 18 kuruştan 2,5 kuruşa düştü.[130] Serbest piyasa satışlarına geçilmesi ve üre-

[128] Ahmet Ali Özeken (1944a), s. 4-6; Ahmet Naim (1934), s. 33-35, 38, 40. Bundan kısa süre sonra, 1896 yılında işletmecilere kömür tozunun %90'ını açık pazarda satmaları izni verildi.

[129] 1911 yılına dek madenlerden sorumlu nezaret, vergileri topluyordu; maden idaresinin ayrı hazinesi daha sonra kaldırıldı ve vergi toplama işi kaza mal müdürlüğüne verildi.

[130] Ahmet Ali Özeken (1944a, 37, n.14) ve Ahmet Naim (1934, s. 41) aynı rakamları veriyorlar. Ancak Ahmet Ali Özeken (1944a, s. 11) verginin 1920 yılında kaldırıldığını söylerken, Ahmet Naim %5 ola-

tim üzerindeki azalan vergilerin gösterdiği üzere (aralarında yüksek dereceli devlet memurları da bulunan) müteşebbisler, madenleri sadece devlet yararına yürütme peşinde olan bürokratlara karşı olan savaşı her seferinde kazanıyorlardı.[131]

Devlet denetiminin azaldığını gösteren ikinci önemli örnek, emek arzının bütün Osmanlı tebaasına açılması ve bazı işlerde yöre sakinlerine getirilen kısıtlamaların sona erdirilmesi kararıdır. %40'lık payın serbest piyasada satılması, üretim seviyelerini artırarak şirketlerin çoğalmasına yol açtı. Bir emek krizi patlak verdiğinde şirketler ve girişimciler, yerel işçiler üzerindeki sınırlamaları kaldırması için hükümete baskı yapmaya başladılar. O zaman Saray Nezareti görevinde olan yüksek mevkili Ragıp Paşa aktif bir şekilde kömür işletme faaliyetlerine giriştiğinde olaylar kesin bir biçimde değişim gösterdi.[132] Ragıp Paşa ve oğulları 1900 yılından başlayarak en az dört farklı şirketten yirmi dörde yakın maden satın aldı. Yeni edindikleri işletmeleri için yeterli işçi bulamayan Ragıp Paşa, Zonguldak'taki astına durumla ilgilenmesi emrini veren Kastamonu valisi üzerinde siyasi nüfuzunu kullandı. Vali 1906 yılında, 1867 Nizamnamesi'yle yerleşmiş kırk yıllık uygulamayı yürürlükten kaldırdı ve tüm Osmanlı tebaasına kömür havzasında çalışma izni verdi.[133] Sonuç olarak kömür havzasındaki hükümet denetimini azaltmaya yönelik birçok değişikliğin yapılmasını teşvik eden kişi, devlet aygıtı içerisin-

---

rak koyulduğunu ileri sürüyor.

[131] 1910 ila 1921 yılları arasında maden nazırı olan Hüseyin Fehmi İmer (1973, s. 58-59), yeni devleti başarılı biçimde vergileri yükseltmeye sevk etti. Bu verginin ne kadar düşük olduğundan ve devleti gerekli vergilerden nasıl mahrum bıraktığından bahsediyor. Söylediğine göre maden işletmecileri aşırı kâr elde ediyordu ve bazı kârların devlete gitmesi gerekiyordu.

[132] Sina Çıladır (1977, s. 61). İşçi alımı önündeki kısıtlamaları kaldırma kararının tarihini saptamak için mükemmel bir şekilde iz sürerek yapığı çalışma için bkz. s. 61, n*.

[133] Ahmet Naim (1934), s. 65-66, 111; Ahmet Ali Özeken (1944a), s. 23-24; Bahri Savaşkan (1993), s. 26 Ahmet Ali Özeken'e dayanarak. Söz konusu vali Nazım Paşa daha sonra Babıali baskınında öldürüldü.

deki kapitalist bir girişimciydi.

Devlet denetiminin azalmasıyla ilgili üçüncü örnek 1911 yılı başlarında devlet ile Ereğli Şirket-i Osmaniye arasındaki müzakerelerin sonuçlarıdır. Bu anlaşmada iki taraf da kömür havzası tarihindeki en önemli girişimcilik gücünü serbest bırakmış olan ilk anlaşmalarının koşullarını yeniden gözden geçiriyorlardı. 1911 tarihli bu müzakerelerde hükümet şirketin taleplerini birçok önemli noktada kabul etti. Devlet, 1896 yılında verdiği imtiyazla talep ettiği bir dizi denetim hakkı ve gelirden ve 1867 Nizamnamesi'nde öngörülen keyfî olarak madenleri geri alma hakkından feragat etti.[134]

Bu üç örnek de devlet politikalarının izlediği ilk yolu göstermektedir: Devletin kömür satışları, emek piyasası ve genel olarak kömür havzasının işletilmesi üzerindeki denetimi azalmıştır. Devleti devre dışı bırakan bu değişimlerin failleri her sektörden gelen kapitalistlerdi. Bunlar arasında hiç şüphesiz hâkim bir rol oynayan Fransız şirketiydi; ama başka şirketler de bulunuyordu. Emek arzını ciddi biçimde etkileyen saray nazırının müdahalesinde de görüldüğü üzere Osmanlı girişimcileri de zaman zaman önemli bir rol oynadılar. Fakat bu elbette, yerli sermayenin etkisine dair verilebilecek yegâne örnek değildir. Ayrıca göreceğimiz üzere birçok küçük işletmeci, askerî idareyi sivil bir idareye çevirmesi için devlete baskı yapmak amacıyla bir araya gelmişlerdi.

Buradan devletin havzanın işletilmesinin şekillendirilmesinde, giderek sermayeye daha fazla boyun eğme politikalarının 1867 yılından sonra takip ettiği ikinci yola dönelim. Şöyle ki her zamankinden daha geniş bir devlet bürokrasisi, hem havza işletilmesini yönetmek, hem de –işte bu nokta çok önemli– işgücünü denetlemek, disiplin altında tutmak

---

[134] Göstermelik bir kişiye verilen asıl imtiyaz 1891 yılında imzalandı; oysa Ereğli Şirketi'nin asıl varlığının kabul edilişi 1896 yılında imzalandı. Ayrıntılar için bkz. Jacques Thobie (1977), s. 406-407. Devletin, karşılık olarak önemli bir uluslararası kredi aldığı 1911 anlaşması için bkz. Bahri Savaşkan (1993), s. 34. Bu örnek devlet-uluslararası sermaye ilişkileri hakkında, fakat ben burada devlet-sermaye meselesine eğilmeyi tercih ediyorum.

ve kontrol etmek için giderek bilimsel ve akılcı yöntemlerden faydalanmaya başladı (Bölüm 7 ve 8). Örneğin, madenciliğin düzene sokulmamasından kaynaklanan, genellikle ister istemez birbirinin içine giren galeri madenlerinin yarattığı kargaşaya son vermek için harekete geçti. Maden Nezareti madenciler arasında ihtilafları önlemek için maden sınırlarını belirleme yoluna gitti. Tam boyu ve genişliği koşullara göre değişen imtiyaz alanı, ilk başta toplam 250 m^2 yarıçapa sahipti; daha sonra bu 450 m^2'ye ve en nihayet 1.200 m^2'ye kadar genişledi.[135] Ayrıca 1878 yılında başlayan bir uygulamayla, maden memurları işletme ruhsatı verirken her bir madene bir numara veriyorlardı. İlk başlarda çeşitli mevkilere birbirini takip eden sayılar verildi; bu yüzden 1'den 33'e kadar olan numaralar Kozlu mevkiindeki madenlere gitti. Fakat ondan sonra memurlar, dağınık bir şekilde sıradaki numarayı Kozlu'da, Zonguldak, Amasra ya da herhangi bir mevkide açılmış olan herhangi bir madene verdiler. Dolayısıyla yeni bir maden açıldığı zaman kafa karıştırıcı biçimde, madenin sıra numarası aynı mevkideki madenlerin sırası dışında bir numara olabiliyordu.[136] 1896 yılında şekillenen bir başka süreçte idare, kömür damarlarını ilk işleten girişimciye göre isimlendirme uygulamasını benimsedi.[137]

1892 yılında, yukarıda bahsedildiği üzere, bir zamanlar birleşik olan kaymakamlık ve Maden Nezareti makamlarına iki kişi geldi. Bu dönemde Ereğli Maden-i Hümayunu Nezareti'ne bir nazır başkanlık ediyorken, diğer kişi ise Ereğli kazâsının kaymakamıydı.[138] Bu kaymakam ayrıca hem heyet-i ilmiye başkanlığını, hem de kömür havzasının nazır muavinliği görevini yürütüyordu.[139] Bu paylaşım on dokuzuncu

---

[135] Bahri Savaşkan (1993), s. 19.

[136] 1990'lı yıllar boyunca açık ve işler halde 399 maden vardı, en azından nominal olarak. Bahri Savaşkan (1993), s. 19-20.

[137] Bahri Savaşkan (1993), s. 19.

[138] İsim olarak kaymakam, Veledin Bey iken, Mirliva Hasan (muhtemelen Gramer) Paşa da nazırdı.

[139] *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1310*, 504 ve *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1311*, 202.

yüzyıl Osmanlı bürokrasisindeki daha genel bir eğilime işaret ediyordu: Madencilik bürokrasisi daha geniş ve işlev olarak daha uzmanlaşmış bir hale geliyordu. Üstelik daha sivil bir karakter de kazanıyordu.[140] Bu gelişmelerin çoğu oldukça geç bir zamanda, 1907 ila 1910 yılları arasında gerçekleşti.

Örneğin, 1899 yılına kadar, üretim 250.000 tona yükseldiği zaman bile, bütün bir kömür havzasındaki işçilerin emniyetini takip eden ve devletten maaş alan tek bir mühendis vardı. 1892 yılında "Mister William" adında yabancı bir sivil mühendis bu işi yapıyorken, 1896 yılında askerî rütbesi olan Osman Cevdet Efendi bu görevi üstlenmişti. Her ikisi de Kozlu'ya yerleşmişlerdi ve buradan farklı maden mevkilerine seyahatler yapıyorlardı.[141] Yabancı mühendis hariç, Mister William'ın yardımcı mühendisi de dahil, bölgede görev yapan neredeyse bütün madencilik memurları Osmanlı tebaasındandı ve yüzbaşı, teğmen gibi askerî rütbeler taşıyorlardı. 1899 yılı itibariyle yine askerî rütbesi olan Osman Nuri, Kozlu'daki mühendis elemanlarının başında bulunan Osman Cevdet'e katıldı.[142] Bir zaman sonra devletin mühendis kadroları genişlemeye başladı. O zamanın İstiolyanos İstabolos Efendi adlı mühendisi Temmuz 1907 tarihinde işini kaybettiği zaman (muhtemelen kendisine rapor veren bir mühendis grubuyla birlikte gelen) bir "başmühendisi" işe alma planı hazırdı bile.[143] İki yıl sonra, süregiden bu profesyonelleşmenin bir

---

[140] On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu bürokrasinin genel büyümesi için bkz. Donald Quataert (2000), Bölüm 4.

[141] *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1310*, s. 504 ve *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1314*, s. 185.

[142] *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1317*, s. 207.

[143] Tahminen "başmühendis"in işe alınması aynı zamanda onun yetkisi altındaki bir mühendisler kadrosunun da işe alınması anlamına geliyordu. 1907 yılında mühendis İstiolyanis İstabolos Efendi'nin işten çıkarıldığını öğreniyoruz. Son raporu 23 Haziran 1323/6 Temmuz 1907 tarihlidir. ED 3'teki ilk tarih Şubat 1309/Şubat 1893 tarihlidir, fakat bu tarihlere denk gelen yıllardaki raporlar değişik kişiler tarafından yazılmış olabilir. Başmühendis Rasim Bey, 6 Temmuz 1323/19 Temmuz 1907 tarihli raporu hazırlamıştır. ED 3.

parçası olarak Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti, İstanbul'da bulunan bir mühendis olan Behçet Bey'i geçici olarak kömür havzasına atadı. Altı işçinin ölümüne neden olan bir grizu patlamasını takiben Behçet Bey bir maden mühendisinin daimi olarak atanması önerisini (bu görevi sonradan kendisi üstlenmiştir) içeren bir rapor iletti.[144]

1908 Jön Türk devrimi kömür havzasının yönetiminde bir dizi değişikliğe yol açtı.[145] Bahriye Nezareti, kömür havzası üzerindeki yetkisini önce Nafia Nezareti'ne, bir yıl sonra da Ticaret, Ziraat ve Maadin Nezaretine kaptırdı. Ayrıca onlarca yıllık askerî yönetimden sonra sivil bir maden nazırı göreve geldi (Tablo 2.7). Politikada meydana gelen bu değişiklikten fayda sağlayan maden nazırına göre, Zonguldak, Kozlu ve İstanbul'da oturan durumdan rahatsız maden işletmecileri askerî idareden, sivil bir idareye geçişte kilit rol oynamışlardı. 1910 yılının paskalya gününde bunlardan bazılarının İstanbul'daki bir "lokalde" bir araya geldiğini ve bu kişilerin askerî rütbeli bir başka maden nazırının askıda kalmış atamasından şikayet ettiklerini söylüyor ve "50 yıllık askerî disiplinden" çektikleri sıkıntıyı şöyle ifade ettiklerini belirtiyordu: "50 sene biz askerî disiplin altında müşkülat çektik. Meşrutiyet döneminde bir sivil müdür ve biraz rahat beklerken bize yeniden bir asker ve eski bahriyeli bir müdür tayini Meşrutiyet ve adaletle kabili telif olamaz."[146] Bunun hemen sonrasında, hatıralarını yazan, sivil orman hizmetleri idaresinde yıllarca çalışmış olan Hüseyin Fehmi Paşa maden nazırı oldu.

Hüseyin Fehmi Paşa, kömür havzasına gelişinden kısa süre sonra, çeşitli maden merkezlerinde çalışmak üzere çoğu Almanya'da eğitim görmüş bir grup profesyonel maden mü-

---

Hüseyin Fehmi İmer (1944, s. 44) kendisine 1910 yılındaki görüşmeleri ayarlama payesi biçiyor.

[144] OA DH.MUI.C.II (22/f-2); Sıra 552; Dosya 17-2, 18 Ramazan 1327/3 Ekim 1909.

[145] Madenlerin idaresi Temmuz 1908 Jön Türk devriminin genel çalkantılarından nasibini aldı.

[146] Hüseyin Fehmi İmer (1973), s. 44.

hendisini işe aldı (Tablo 2.8).[147] Bu mühendislerin işe alınmasıyla hükümetin kömür işletmeleri üzerindeki denetimi yeni bir düzeye ulaştı. Emniyet teftişleri daha düzenli, kaza raporları daha sık ve dikkatli bir hal aldı (bkz. Bölüm 7 ve 8). Bu müfettişlerin işleri oldukça yoğundu. Müfettişlerden birinin hazırladığı aşağıdaki rapor çeşitli maden sahaları arasında sürekli gidip gelirken, Mart 1914 tarihinde (Tablo 2.9) muhtemelen bir ay içerisindeki olağan görevlerinin gidişatını özetlemektedir. Birçok gün önceden kaza olmuş mahallerin teftişiyle geçmiştir (1, 6, 7, 17, 18, 21, 24 Mart). Ancak müfettişin belli bir kazanın olmadığı durumda da emniyetli işletme prosedürlerini teşvik etmek için yaptığı ziyaretlerin sayısı kayda değerdir (bkz. 14, 15, 16, 18 Mart). Müfettişin faaliyetleri mühendis grubunun giderek profesyonelleştiğini göstermektedir. Bu, devletin giderek daha güvenli ve sağlıklı işyerlerine sahip olma konusundaki kararlılığının bir ölçüsüdür (bkz. Bölüm 8).

[147] O dönemde çok sayıda öğrenci geleceğin hükümet maden müfettişleri, tarım ve orman uzmanları olarak eğitim görmek üzere yurtdışına, özellikle de Almanya'ya gönderiliyordu. Bkz. Donald Quataert (2000). Daimi bir atama öneren raporu hazırlamış olan mühendis Behçet Bey 1913 yılı itibariyle kadroya katılmıştı.

Tablo 2.8 Devletin Maden Mühendisleri, 1910

Başmühendis	Wilhelm Hühner
Başmühendis vekili	"Štronuz"
Ereğli, Çamlı, Kandilli maden mühendisi	*Emin Bey*
Kozlu maden mühendisi	Said Bey
Kilimli maden mühendisi	Kenan Bey
Zonguldak maden mühendisi	Setrak

Kaynak: Hüseyin Fehmi İmer (1944), s. 49-50. Başmühendisin görev süresi Mayıs 1910 ile Nisan 1921 tarihleri arasındaydı. Kendisini işe alan nazırdan sadece birkaç hafta önce makamını terk etti.

Tablo 2.9 Bir Maden Mühendisinin Aylık Programı, Mart 1914.

Tarih	Faaliyet
1	Şirket-i Osmaniye'nin Tünel ocağında meydana gelen kazayı teftiş ettim.
2	Ereğli havzasının haritasını tanzim ettim.
3	Ereğli havzasının haritasını tanzim ettim.
4, 5	(Özgün belge okunaksız).
6	Kandilli'de bir kaza mahallini ziyaret ettim ve Ereğli'ye döndüm.
7	(Yine) Kandilli'deki kazayı teftiş ettim.
8	Zonguldak demiryoluyla ilgili bir rapor hazırladım.
9	(Özgün belge okunaksız).
10	Çamlı'daki ????'da çalıştım
11	Çamlı'daki ????'da çalıştım.
12	Mutasarrıflığa teslim edilecek Ereğli haritasını Ereğli müdüriyet-i âlilerine teslim ettim
13	M. İstavro ???
14	Rombaki ocağını teftiş ettim.
15	Çakır Efendi'yle Pavlı ocağını ziyaret ettim.
16	Çay Damarı ocağını teftiş ettim ve grizuyu konrol ettim.
17	Pavlı ocağında vukubulan kazanın raporunu tanzim ettim.

18	Rombaki ocağında meydana gelen kazanın raporunu tanzim ettim ve Şirket-i Osmaniye'ye Çaydamarı'nda icra ettiğim teftişle ilgili raporu takdim ettim.
19	Maden idaresinde bulundum ve hendese aletleriyle meşgul oldum.
20	Ereğli'ye gittim.
21	Kandilli ocağında meydana gelen kaza için bu ocağı teftiş ettim.
22	Ereğli'deydim.
23	Ereğli'den döndüm.
24	Kandilli'de meydana gelen kazanın raporunu tanzim ve takdim ettim.
25, 26 ve 27	Hendese aletlerinin mesarifatını hesapladım ve M. İstavro, Reçet Bey ve başmühendis M. Hühner tarafından hazırlanan raporun tercümesi üzerinde çalıştım.
28	Tatil.

Kaynak: ED 16, s. 249-250 from Zonguldak maden mühendisi (Behçet?), 4 Mart 1330/17 Mart 1914

3

İŞ BAŞINDAKİ KÖMÜR MADENCİLERİ

Yapılan İşler, İşe Alım ve Ücretler

GİRİŞ

Kömür havzasının işgücü 1840'lı yıllarda, etnik olarak türdeş olan ve çok az görev farklılaşması gösteren serbest emek biçiminde şekillendi. Niteliği onlarca yıl içinde neredeyse mümkün olan her şekilde değişti. İşçi sayısı 1840'lı yıllarda belki de birkaç yüz iken 1890'lı yılların ortasında istihdam edilen amele ve kazmacı sayısı yılda 6.000'e yükselmişti. I. Dünya Savaşı itibariyle yılda en az 8-10.000 vasıfsız ve sayısı tam olarak bilinmeyen binlerce vasıflı yeraltı ve yerüstü işçisi işe alındı. Osmanlı Devleti, ilk başlarda uyguladığı, işgücünün serbest emeğe dayalı olarak elde edilmesi yöntemiyle yeterli işçi sağlayamayınca, imparatorluğun yüzyıllardır başvurduğu, gerektiği zaman zor kullanarak emek gücü elde etme yoluna dayanarak, madenlere işçi tedarik etmek için angarya tarzı bir emek sistemi kurdu. Dolayısıyla, 1867 yılından sonra, çevre halktan sağlanan, köyde ve madende eşit süre kalarak iki haftalık sürelerle münavebeli çalışan bu serbest olmayan emek gücü, madenlerde çalışan işgücü içerisinde, sıradan hatta egemen bir hal aldı. Ancak bu mükellef işçilerin yanı sıra, serbest işgücü de özellikle yerüstü işler arasında varlığını sürdürdü.

Bir başka gelişmeyse, madenler toprak altında daha uzağa ve daha derine doğru genişledikçe maden işinin çok daha fazla vasıf ister hale gelmesiydi. Kömür yüzeylerine doğru tüneller açma, havayı içeri, su ve gazları dışarı pompalama,

kömür tozu, gaz ve metan birikmelerine karşı önceden tedbir alma ve madenler içinde ulaşımı sağlama gibi görevlerin karmaşıklığı artıyordu. Benzer biçimde dışarıdaki işler hem sayıca, hem de gerektirdikleri vasıflar bakımından artmaktaydı. Madenlerde teknolojinin giderek artan biçimde kullanılması yerüstünde destek ve bakım işçilerine daha fazla ihtiyaç duyulması anlamına geliyordu. İlk akla gelenler arabacılar, makasçılar, pompacılar, makinistler, demir işçileri, marangozlar, felekecilerdi. İşçi ihtiyacı büyüdükçe, serbest piyasa işçileri yerüstü işleri için yakındaki ve uzaktaki Osmanlı vilayetleri ile Balkan memleketleri ve daha genel olarak Doğu Akdeniz bölgesinden göç etmeye başlamışlardı. Yüzyıl boyunca üretim arttıkça, yeraltı işi için mükellefiyet işçisi arzının giderek yetersiz olduğu düşünülmeye başladı. Yirminci yüzyılın başlarında ilave serbest işgücü neredeyse sadece Anadolu'nun doğusundaki uzak Osmanlı vilayetlerinden bölgeye akıyordu. Ancak sorunu bu da çözemedi.

Böylece serbest piyasa kömür satışlarının başlamasıyla –ki bu Ereğli Şirketi'nin faaliyetlerinin 1890'lı yılların sonlarındaki başlangıcını hızlandıran bir olaydır– kömür havzasında aniden çoğalan, her zaman yetersiz kalan, fakat hiç olmadığı kadar büyük olan görev farklılaşması gittikçe artmış ve etnik anlamda çeşitlilik gösteren bir işgücü ortaya çıktı. Yeraltı ve yerüstü işçileri arasında giderek daha sıkça rastlanan gözle görülür huzursuzluk, işgücünün hacminde ve çeşitliliğinde sonraki on beş yılda görülen hızlı büyümeye eşlik etti. Grevler 1908 ila 1913 yılları arasında kömür havzasını defalarca kasıp kavurdu. I. Dünya Savaşı yıllarındaki grevlere ilişkin kaynaklar suskun, fakat bu tür protestolar bu savaştan ve Kurtuluş Savaşı'ndan sonra tekrar görünür oldukları için bunların savaş yıllarında sürmüş olması (ya da en azından yakınmaların devam ettiği) muhtemeldir.

Başvurulan kaynaklar, mükellefiyet işçileri ile serbest işgücünün çalışma koşulları arasındaki derin farklılıkların ciddi bir analizini yapmamıza izin vermiyor. Mükellef işçiler hak ettikleri ücretleri genellikle almıyorlardı (bkz. Bölüm 5). Yüzlerce işçinin ücreti basitçe "bakaya" olarak not ediliyordu ve kimi zaman yıllarca ödenmediği oluyordu. Üstelik kazanılan

ücretler genelde işçilerin vergilerini ödemeye ya da işteyken yedikleri ekmeğin parasına gidiyordu. Gerçek anlamda vasıfsız ve sayıca en önemlileri olan küfeciler şüphesiz en kötü durumda olanlardı. Bu arada mükellef işçilerin ücretlerinin onlarca yıl boyunca neredeyse hiç değişmediği söylenebilir. Fakat serbest işgücü, grevler ve diğer işçi hareketleriyle dolu olan 1908 sonrası dönemde en belirgin hale gelen önemli ücret artışları kazandı. Üstelik sağlık ve barınmadaki iyileştirmelerden de en çok bu serbest işçiler faydalandı.

Mükellef işçilerin köye olan bağlılıklarını inatla sürdürmeleri, İstanbul hükümetini ve maden işletmecilerini sinirlendiriyordu ve belki de bu Zonguldak kömür havzasının performansından dolayı duyulan hayal kırıklığının başlıca sebebiydi. Madenlerin, tam anlamıyla ücrete bağımlı olarak sıkı bir şekilde çalışacak tam zamanlı işçilere ihtiyacı vardı. Ne var ki, tatillerini değerlendirmek veya hasat kaldırmak için ya da sadece maden kazalarından korktuklarından ister istemez madenden ayrılan, maden işine sadık olmayan işçilerle çalışmak zorundaydılar.

Öte yandan sınıf bilincinin olmayışı bu işçileri sömürüye karşı savunmasız bırakıyordu. Köylerine olan birincil bağları onları, işte ya da evde muhtarın insafına terk ediyordu. Benzer şekilde, mükellef işçileri madene yollayarak kazanç sağlayan (muhtemelen çoğu muhtar olan) sevk memurlarının istekleri karşısında da savunmasızdılar.

Mükellef işçiler, sonraki dönemlerde yapılan iyileştirmelerden sonra bile insanı dehşete düşürecek kadar kötü koşullarda çalışıyorlardı. Yine, koşullardaki bu iyileşmelerin itici gücü kömür havzası dışından işe alınmış olan serbest piyasa işçileri olabilir pekâlâ. Bu işçiler muhtemelen reformlar konusunda baskı yapmış ve işçi aktivizminde –belgelerde büyük oranda görünmez kalan hareketlerde– kilit rol oynamışlardı.

İLK YILLARDA İŞÇİLER, 1848-1867

İlk raporlar gösteriyor ki 1840'lı yıllarda veya daha sonra "Hırvat yerleşimciler sahil kenarındaki en gelişmiş ve en kolay

işlenebilir durumdaki damarların bazılarında çalışıyorlardı."[1] Hükümet, 1840'lı yıllarda kömürü işletmek için bir İngiliz şirketiyle sözleşme yapmıştı; fakat bu girişim başarıya ulaşmadı. Bölgede deneyimli işçi eksikliğiyle ve yöre halkının yeraltında çalışmayı reddetmesiyle karşı karşıya kalan şirket, tecrübeli Karadağlı ve Hırvat taşocağı işçileri getirdi. Kırım Savaşı sırasında, yöredeki köylüler, çoğu Hırvat ve Karadağlılardan oluşan kazmacılara kömürü sırtlarında taşıyarak dışarı çıkarmak suretiyle yardım ediyorlardı. Hükümet ayrıca askerlik hizmetleri süresince kömür madencisi olarak çalıştırmak üzere Zonguldak civarındaki kışlalardan asker talep etmişti. Ancak Kırım Savaşı başladığında bu asker madenciler askerlik faaliyetlerine geri dönmek zorunda kalmışlardı.[2] Ayrıca az sayıda ve 1854 yılı itibariyle sayıları daha da azalan İngiliz madenciler de vardı.[3] John Barkley tarafından getirilmiş olan bu işçilerin çoğu "sonbahar aylarında ortaya çıkan kötü bir ateşli hastalığa yakalanmışlardı."[4]

Uzun yıllar sonra, 1915'te (Bolu) valiliği ilk yıllardaki maden işçiliğiyle ilgili bir inceleme hazırladı. Bu rapor, yukarıdaki bulgulardan farklı olarak mükellefiyetin varlığını gösteriyordu. Rapor, 1867 yılı öncesi dönemde, madenlerde birbirinden oldukça farklı iki işçi grubunun çalıştığını gösteriyor. Bahriyeliler ve yöredeki köylüler bazı madenlerde mükellefiyet işçisi olarak çalışıyor, Karadağlılar ile İngiliz Şirketi'nin daha önce işe aldığı işçiler ise maden işletmesinde sözleşmeyle çalışıyorlardı.[5]

---

[1] T. Spratt (1877), 529 Mart 1854 tarihli bir rapor yayımlıyor. Bu Hırvatlar muhtemelen Bosnalıydı. Donald Quataert (1983), s. 45, n. 30.

[2] Erol Kahveci (1997), s. 36 ve alıntı yaptığı Ahmet Naim (1934), 24. Ayrıca bkz. Erol Çatma (1998), s. 78-79. Eylül 1858 tarihinde John Barkley, Karadeniz'deki Köstence'den Tuna'daki Cernavoada'ya kadar 40 millik bir yolun yapımına nezaret etti.

[3] Donald Quataert (1983), s. 54; Erol Çatma (1998), s. 78-79.

[4] T. Spratt (1877), s. 524.

[5] *Bolu Vilayet Salnamesi 1334.*

MÜKELLEFİYET

Osmanlı Devleti'nin yeterli kömür elde etmekte sürekli başarısız olması en sonunda, İstanbul'dan gelerek iki yıl boyunca kömür havzasını dolaşan ve geniş kapsamlı bir dizi tavsiyede bulunan bir heyetin kurulmasına neden oldu. Neticede devlet 1867 Dilaver Paşa Nizamnamesi'ni çıkardı, sınırları tanımlı bir kömür havzası kurdu ve bu havzanın on dört idari bölgesinin sakinlerinin ve maddi kaynaklarının idaresi için bir askerî rejim oluşturdu. Kömür havzasının sınırlarının bütünlüğü, sakinlerin havza dışındaki yerleşimcilerden ayrı tutulmasıyla onlarca yıl korundu.[6] Bu nizamnameyle tanımlanan mükellefiyet sistemi 1921 yılına kadar aralıksız sürdü. 1867 Nizamnamesi birçok açıdan, önceden de belirtildiği gibi, bürokratların gerçekle çok az bağı olan kurgusal tahayyülleri olarak sadece kâğıt üzerinde kaldı. Bu nizamname on dokuzuncu yüzyılın sonları ila yirminci yüzyılın başlarında emeğin asıl koşullarını kavrayışımıza pek bir katkı sunamıyor. Fakat Bölüm 2'de görüldüğü üzere, işgücünün yapısını bugüne dek ciddi bir şekilde etkilediği söylenebilir.

Yeni nizamname madenlere levazım ve işçi akışını düzenleyerek sürekliliği sağlamayı amaçlıyordu. Yeni oluşturulmuş havzadaki on dört kazâ içinde yaşayan, 13 ila 50 yaş arasındaki bütün erkekler, "maden-i mezkûr ocaklarında istihdamı lazım gelen sunuf-ı amele" gibi özel bir kategori altına alındı ve isimleri ve memleketleri jurnallere kaydedildi. Hasta ya da sakatlar hariç bütün erkekler maden işçisi olarak, şu ya da bu iş çeşidi için uygun olarak kaydedildi. Maden işi için seçildikleri takdirde dönüşümlü olarak her yılın belirlenmiş birkaç gününde hizmet etmek zorundaydılar. Rotasyonun niteliği ve mükellefiyetin derecesi, mevcut emeğin türüne bağlı olarak değişiklik gösteriyordu. Fakat genel itibariyle havzada kitlesel zorla çalıştırmanın bir norm halini aldığı da açıkça gö-

[6] Örneğin, Mart-Nisan 1902'de, daha sonra kömür bölgesi dışında olduğu ortaya çıkan üç köyden işçi almakla ilgili, resmî haritalara başvurulmasına da sebep olan uzun bir tartışma ortaya çıkmıştı. ED 3, 171 #42, 7 Mart 1902.

rülüyor. Maden nazırından askerî taburlara ve köy muhtarına kadar bir grup yetkili, işgücünü disiplin altına almak için hep birlikte çalışıyordu. "Dilaver Paşa" sistemi Osmanlı'daki diğer angarya biçimlerinden çok farklı değildi. Erken modern dönem itibariyle Osmanlı'daki angarya düzenlemeleri genel olarak erkeklerin yol yapmalarını, ağaç kesmelerini, maden çıkarmalarını ya da istihkâm inşa etmelerini zorunlu kılıyordu. Bunun karşılığında bu işçiler (her zaman değil ama genel olarak köylülerdi) genellikle vergi muafiyeti kazanır ya da ücret alırlardı. Bu tür uygulamalar genellikle on dokuzuncu yüzyıla kadar gayet iyi sürdü. Kömür havzası işçilerinin idaresi için çıkarılan hükümler biçim itibariyle alışılmadık değil, fakat bunlar işçinin daha fazla vaktini gerektirmeleri itibariyle normal angarya uygulamalarından daha sert görünüyorlar. Dolayısıyla, örneğin 1860'lı yılların sonlarındaki düzenlemeler başka yerlerdeki köylülerin yılda dört günlerini yol inşaatına vermelerini şart koşuyordu. Ayrıca angarya on dokuzuncu yüzyılın sonlarında en azından bazı demiryollarında öncelikle kullanılan emek biçimi haline geldi.[7]

Kömür madenleri örneğinde ise görünüşe göre emeğin karşılığının ödenmesi vergi muafiyetini içermiyordu. Onun yerine işçiler iki farklı ödeme türü alıyorlardı. Birincisi, verilen emeğe bağlı olarak işçiler parça başına ya da günlük bazda ücret alıyorlardı. İkincisi, madende çalışmalarının karşılığı olarak Osmanlı ordusunda faal askerlik hizmetinden muaf oluyorlardı. Üstelik maden işi teknik olarak faal olmayan ihtiyat askerliği yükümlülüğünün yerine sayılıyordu (bkz. Bölüm 6).

Esasında nizamname kömür havzasının erkek nüfusunu maden işine tâbi olanlar ve olmayanlar olarak ikiye ayırıyordu. Bu nedenle, belli bir köydeki bazı erkekler madenlerde çalışmaya giderken diğerleri askerî hizmete giriyordu. Aynı ailede bazı genç erkekler asker oluyor, babaları ya da erkek kardeşleri ise maden çıkarıyordu. Göreceğimiz üzere, seçim onların değil, cemaat önderlerinin, muhtarların ve ihtiyar heyetinindi.

---

[7] Örneğin, bkz. Suraiya Faroqhi (1994), s. 462.

1867 Nizamnamesi'nin kilit maddelerinden biri, "maden-i mezkûr ocaklarında istihdamı lazım gelen sunuf-ı amele" kapsamına giren sağlıklı erkekler listesinde bulunan ve kömür havzasını oluşturan on dört idari bölgede yaşayan oğlanların ve erkeklerin üç farklı kategoriden birinde, yani kiracı, küfeci ya da amele ve kazmacı olarak çalışmak üzere çağrılabileceğini öngörüyordu.[8] Bu tarz sınıflandırmalarla devlet, işgücüne en çok ihtiyaç duyulan ana iş kollarında çalışacak yeter sayıda işçi sağlamaya çalışıyordu. Madencilik faaliyetlerinin sürdürülmesi için gerek duyulan diğer yerüstü ve yeraltı personelinden bahsedilmiyordu. Ayrıca bu üç iş kategorisindeki görevlerin sadece kömür havzasını meydana getiren on dört idari birimin sakinlerine ayrılmış olması da oldukça önemli bir husustur.

Yirmi yıldan fazla bir süre önce gerçekleştirdiğim bir çalışmada bu hükümleri, devletin tarımsal işgücünün istikrarını sürdürmeye çalışırken aynı zamanda maden işgücü edinme çabası olarak açıklamaya çalışmıştım. Rotasyona dayalı işgücünün, Osmanlı Devleti'nin temeli olan tarım nüfusunun sürdürülmesi yoluyla siyasal istikrarın temin edilmesine yardım ederek, tarladaki genç erkekleri kontrol altında tuttuğunu öne sürmüştüm. Bu aynı zamanda rejimin mali temeli olan tarım vergilerinin sürekli akışını da sağlıyordu. Maden işini sadece yöredeki köylülerle sınırlayan hüküm, bu köylülerin aktif askerî hizmetten muaf olarak sahip oldukları özel konumlarını belirliyordu. Bu da köylülerin madencilik işlerine ve bunların sağladığı nakit gelire ulaşmalarını sağlamanın bir yolu, yani bir çeşit rüşvet olarak anlaşılabilir. Bu sınırlama ayrıca, başka hiçbir yerde değil, ama sadece bu on dört kazâdaki erkeklerin muafiyet imtiyazına sahip olduğunu apaçık belirterek ordunun insan gücü temelinin aşınmasını

[8] Amele terimi kaynaklarda, kimi zaman vasıfsız işçileri, kimi zaman küfecileri, kimi zaman da vasıflı ya da vasıfsız sadece işçileri belirtmek için kullanılmaktadır. Tam anlamı ise bağlam içinde açık hale geliyor. Bu çalışmada taradığım yüzlerce belge arasında sadece ED 4, 303, 1 Mart 1295/13 Mart 1879, küfeci terimini kullanıyor.

da önlüyordu.[9]

Kiracılar kendi katırlarına, öküzlerine ve diğer hayvanlarına bakıyor, bunları besliyor ve kimi zaman da arabaları tedarik ediyorlardı (3.1, 3.2 ve 3.3 no'lu fotoğraflar). Bu kişiler madenler içerisinde hayvan sırtında ya da ray üstünde arabalarla kömür taşıyarak çalışıyorlardı. Ayrıca bazen kömür tartma istasyonlarına, demir yollarına, diğer taşıma merkezlerine ve sahile de kömür taşıyorlardı. Kiracıların kullandığı hayvanlar, on beş günlük vardiyalarla çalışan gruplara hizmet etmek üzere iki gruba ayrılmıştı.

Mükellefiyet sistemi dahilinde madenlerin içerisinde çalışanların en büyük kısmını, kömürü 40-50 kg ağırlığındaki küfelerle sırtlarında madenlerden çıkaran ameleler oluşturuyordu.[10] Küfeci olarak da anılan bu vasıfsız işçiler kömür havzasındaki sayıca en önemli gruptu (3.4, 3.5 ve belki de 3.6 no'lu fotoğraflar). Bu grup sadece "amele" olarak anılıyordu, oysa diğer tüm kategorilerin yapılan belli işleri tanımlayan özel isimleri vardı.[11] Hayvanlar gibi küfeciler de iki vardiyaya ayrılıyordu; bu örnekte vardiyalar on ikişer günden oluşuyor. Eski madenci Ethem Çavuş'un anıları, Osmanlı'nın son döneminde madencilerin gündelik yaşamları hakkında sıklıkla alıntı yaptığım oldukça değerli bir kaynak oluşturuyor. Ethem Çavuş anılarında, 1890'lı yıllarda küfecilerin işe alımı ve vardiyaları hakkında şunları söylüyor:

> Köylerde, evvelce söylediğim gibi sırtında otuz kara okka taşımağa elverişli erkek nüfus iki bölüme ayrılırdı. Birinci bölüm köyden çıkar, maden ocaklarında on iki günlük mükellefiyetlerini tamamlayıp köye dönerken onların yerini doldurmak için ikinci bölüm yola çıkarılırdı.[12]

---

[9] Donald Quataert (1983), s. 41-69.

[10] Turgut Etingü (1976, s. 57), küfelerin ağırlığının 40-50 kg arasında olduğunu belirtiyor; buna karşılık Donald Quataert ve Yüksel Duman (2001) ise 38 kg olarak veriyor.

[11] Terimin anlamına dair yukarıda n. 8'e bakınız.

[12] Genel olarak, bkz. Donald Quataert ve Yüksel Duman (2001) ve alıntı için bkz. s.156. Otuz okka yaklaşık 38 kg'a eşittir.

Kömür alnında kömür kesme işi yapan ya da kazmacı olarak çalışan işçiler, kömür havzasındaki mükellefiyetin üçüncü kategorisini oluşturuyordu. Bazı madencilik tarihçileri, kömür kesmenin çabuk ve kolay öğrenilen bir iş olduğunu söyleyerek kazmacıların yüksek vasıflı işçiler olarak değerlendirilmemesi gerektiğini öne sürmektedir. Bu tür iddialar kömür kesme işini yapanların kömür alnındaki ve onu çevreleyen tabakaların ayrıntılı bilgisine sahip olduklarını gözden kaçırıyor. Elbette herkes kömür alnında kömür kesebilir. Fakat sürekli olarak güvenli bir şekilde kesmek bütünüyle başka bir iştir. Deneyimli kazmacılar madeni dinler ve seslerden bir kaya düşmesi ya da bir patlama olup olmayacağını anlamaya çalışırlar. Zonguldaklı bir kazmacının 1990'lardaki sözlerine dikkat edelim:

> Herhangi bir yerden rasgele kazmaya başlayamazsınız; nereden başlayacağınızı bilmeniz lâzım. Yumuşak noktayı bulmanız gerek. O noktayı bulduğunuz zaman kömür kendiliğinden yukarı çıkar. Kömürün patlamak üzere olduğunu ya da tavanın çökmek üzere olduğunu anlayabiliriz; bunlar, meydana gelmeden önce size haber verir. Kömüre, yalancı tavana ve sütunlara kulak vermeniz lâzım.[13]

Tüm bu bilgiler, bu işi bu kadar yüksek vasıflı kılarken, Zonguldak'ta aynı zamanda yüksek ücretli bir hale getirmiştir. 1867 Nizamnamesi'nde bu işçilere özel muamelenin uygun görülmesi ve sonraki on yıllarda artan yüksek ücretler, bu işçilerin Zonguldak çalışma alanlarındaki seçkin konumlarının kanıtıdır.[14] Saygın bir maden emekçisi, aktivisti ve yirminci yüzyıl Ereğlisinde bir gazete yayımcısı olan Sina Çıladır, kazmacıların 1867 yılı mükellefiyet nizamnamesine tâbi tutulmadığını belirtmektedir. Bu kazmacıların çalışma yerlerini seçebildiklerini ve istediklerinde iş değiştirebildiklerini söylüyor.[15]

---

[13] 1990'lı yıllardaki koşullara dair Erol Kahveci (1997), s. 285-286.

[14] 1990'lı yıllarda kazmacılar, kömür havzasının tartışmasız en yüksek ücret ödenen işçileriydi. En yüksek ücret alan işçilerin %73'ünü kazmacılar oluşturuyordu. Erol Kahveci (1997), tablo 3.24, s. 324.

[15] Sina Çıladır (1997), s. 42-43. Sina Çıladır bu işçilerin özel konumunun sebebi olarak yaptıkları tehlikeli işten bahsetmektedir.

Gerçekten de Sina Çıladır'ın işaret ettiği üzere nizamnamenin bir maddesinde "kazmacıların maden işinde çalışmalarının zorunlu olmadığı" ve uygun bir ücret için maden işletmecisiyle şahsen müzakere edebilecekleri özellikle belirtilmektedir. Kazmacıların isimleri jurnalde geçiyordu, fakat belli bir madende kalmaları zorunlu tutulmuyordu ve ilke olarak ücretler nerede en yüksekse oraya gidebiliyorlardı.[16] Kazmacıların gerçekte bir yerden bir yere nasıl gidebilecekleri ise tabii ki ayrı bir meseledir. Ağustos 1878 tarihinde bazı kazmacıların, işlerini seçme hakları maden nazırı tarafından korunmuştu.[17] Ne var ki maden nazırı başka durumlarda tam da bunun aksine hareket edebiliyordu. Ekim 1877 tarihindeki bir olayda uzun bir süredir belirli bir madene tahsis edilmiş olan küçük bir köydeki kazmacıların belirlendiği halde madene gelmediklerini kaydediyor. Maden nazırının bu duruma yanıtıysa zabıtalara bu köye gitmeleri ve kazmacıları kendilerine ayrılan madene zorla getirmeleri emrini vermek oldu.[18] Kazmacılara has bu konum, ne gariptir ki yabancıların böyle bir işe alınmasına izin veren bir başka hükümde de belirtiliyor.[19]

Kiracı, küfeci ya da kazmacılara ek olarak mükellefiyet şemasına dahil edilmiş iki grup işçi daha vardı. Bunlardan ilki 1867 Nizamnamesi'nde ele alınmıştır, fakat ikincisi ele alınmamaktadır. Ancak şu da kesindir ki her iki grup da mükellefiyet yükü altında eziliyorlardı.[20]

Önce bunlardan birincisine dönelim. 1867 Nizamname-

---

[16] Dilaver Paşa Nizamnamesi'nin 21, 22 ve 23. maddelerini karşılaştırınız.

[17] ED 4, 201, 22 Temmuz 1294/3 Ağustos 1878.

[18] ED 4, 56, 18 tl 1293/30 Ekim 1877.

[19] Dilaver Paşa Nizamnamesi Madde 53.

[20] Bunlar havzaya dair çoğu ikinci el kaynakta gözden kaçmıştır. 1867 ila 1877 yıllarında savaşın patlak vermesi arasındaki bir tarihte devlet, maden hizmetine uygun bulduğu isimleri içeren jurnaller hazırlamıştı. Madenlerde çalışmak üzere isimlerinin defterlere kaydedilmesi gerekli kişiler sütunkeş, kiracı, arabacı, felekeci, gemici ile kazmacı ve ameleleri içeriyordu. Bu kişiler akrabalarıyla birlikte kariye meclisine haber verecek ve kendilerini maden görevine kaydettireceklerdi. ED 4, 83, 8 ts 1293/20 Kasım 1877.

si'nde devlet, madenlerin duvar, tavan ve dış cephelerini desteklemekte kullanılan tahta sütunları sağlayacak olan işçiler için bir nevi dolaylı mükellefiyet koşulu getirdi. Böylesine yoğun ormanlık bir bölgede maden sütunlarının tedariki yakacak oduna göre öncelikliydi. Gerçekten de Alaplı dağlarındaki gibi yörenin birçok ormanı madende kullanılmak üzere ayrılmıştı. 1867 Nizamnamesi, her şeyden önce maden işletmecilerinin gelecek yıl için, maden sütunu ihtiyaçlarını sayı ve boyutlarıyla birlikte resmî olarak bildirmelerini emrediyordu. Daha sonra, yerel yetkililer bu ihtiyaçları çeşitli köylere bildiriyordu. Köy muhtarları, bölgedeki ormanlara girip, ağaçları deviren ve bunları iki farklı standart uzunlukta (her biri üç ya da dört arşın[21]) kesen, sütunkeş olarak anılan işçileri yolluyordu. Bu işçiler, kestikleri sütunun uzunluğuna bağlı olarak parça başı ücret alıyordu. Buna ek olarak 1865 ila 1909 yılları arasındaki dönemin çoğunda orman resminden[22] muaf tutuldular.[23] 1870'li yıllarda, ortalama itibariyle bir işçi iki gün içinde üç adet sütun keser ve şekil verirdi. Hazırlıktan sonra köylerin, kış mevsimi başlamadan bu dayanakları götürmeleri gerekiyordu. O zamanlar, daha kısa parçalar üç ila altı saat uzaklıktan geliyordu. Kimi zaman köylüler, sütunları öküzlerden yararlanarak madene kadar getiriyorlardı; ortalama bir öküze bir sütun düşüyordu. Aksi durumda köylüler sütunları, kayıklara yüklenecekleri yerlere götürüyorlar, kayıktan indikleri yerden kara yoluyla madenlere kadar kendileri çekiyorlardı.[24] Sütuncular münavebeli çalışmaya tâbi değillerdi. Onların çalışma yükümlülükleri bir yıl için istenen sayıda sütunu sağladıklarında karşılanmış oluyordu.

İkinci grup işçilerden 1867 Nizamnamesi'nde bahsedilmiyordu, ancak 1870'li yıllar itibariyle varlıkları kayıtlara geçiyor ve daha sonraki yıllarda da maaş defterlerinde düzenli olarak yer

---

[21] 1 arşın = 75,8 cm'dir —*çev. notu.*

[22] Orman vergisi —*çev. notu.*

[23] Hüseyin Fehmi İmer (1944), s. 43.

[24] Dilaver Paşa Nizamnamesi, maddeler 13-20. Ayrıca ED 4, 290, 18 ks 1294/20 Kasım 1879.

alıyorlar. Bunlar kayıkların küçük tekerlekler yardımıyla suya indirilmesine ve sudan çıkarılmasına yardım eden felekecilerdi. Bu tekneler kömür, alet edevat ve personel taşıyor ve demir yollarının ve kömür kıyıları boyunca iyi liman tesislerinin olmamasından kaynaklanan büyük bir boşluğu dolduruyorlardı. Felekecilerin varlığını mümkün kılan engebesiz, korunmasız sahil şeridi, sahilde bulunan küçük tekneler için ise güvenlik açısından tehlike arz ediyordu. Kum üzerinde birbirine paralel şekilde konulan yuvarlak ağaç gövdelerinden yapılmış küçük tekerlekler, kayıkların denizden sahile çekilmesini ve denize bırakılmasını kolaylaştırıyordu (fotoğraf 3.7). Kayıkları tekerler üzerinde veya tekersiz çekme işi oldukça zor bir işti ve Ereğli kasabasındaki çeşitli mahallelerin özel göreviydi. Bu istisnayla birlikte, kasabalılar genel olarak madenlerde çalışmazlardı.[25] Yukarıda bahsedilen bütün diğer mükellefiyet sınıflandırmaları tedarik kaynakları olarak köylerden yararlandılar. Kayıkları sudan çıkaran ve suya indiren işçilere ücretleri nakit olarak, bazı durumlarda da ağnam vergisinden[26] elde edilen gelirlerle ödeniyordu.

SERBEST EMEK GÜCÜ: YERALTI İŞÇİLERİ

1867 Nizamnamesi'nin yetkisi dahilinde olmayan işçiler de, genelde birbirinden oldukça farklı iki işçi grubunun bulunduğu kömür havzasının gelişiminde çok önemli bir rol oynadılar. Bir yandan yerli mükellef işçi köylüler (ve kasabalılar) büyüdüler, madenlerde çalıştılar, öldüler ve bunların hepsi sadece birkaç kilometre çapındaki alanda gerçekleşti. Yöre halkı kendilerinin sadece böyle bir işte çalışmaya hakları olduğunu belirten nizamnameye tâbi olarak çalışıyordu. Öte yandan madenler Osmanlı, Akdeniz, Balkan ve Batı Avrupa'nın birçok bölgesinden işçileri bir araya getirmişti. Hırvat ve Karadağlı madenciler, Zonguldak kömür madenciliğinin doğuşuna tanıklık etmişler ve tamamen deneyimsiz yöre halkına gerekli

[25] ED 4, 345, 14 Temmuz 1295/26 Temmuz 1879.

[26] Bu vergi bütün bir imparatorlukta ayni olarak değil, nakdi olarak ödenirdi ve nakit yapılan ödemeler buraya civar kazalardan geliyordu.

madencilik teknoloji ve vasıflarını aktarmakta pek görünür olmasa da oldukça önemli bir rol oynamışlardı. 1850'li yıllarda bölgeyi çok sağlıksız bulan İngiliz işçiler de benzer bir rol oynadı. Bu insanlar, buraya düzenli gelmeye devam eden ve Zonguldak madenciliğinde önemli bir rol oynayan yabancıların bölgedeki öncüleriydi.

1870'li yıllarda maden işletmecileri hem yabancıları, hem de Balkanlardan gelen Osmanlıları işe alıyorlardı. Hırvat ve Karadağlılar, bağımsız bir devlet kurduktan sonra bile gelmeye devam ettiler. Bazı işçiler de Osmanlı Bulgaristanından geliyordu. 1890'lı yılların başında böyle bir işi yabancılara açan yasadaki bir boşluk sayesinde, kazmacı olarak çalışan birkaç İtalyan, Karadağlı ve başka yabancı işçiler de havzada bulunuyordu.[27] İtalyanlar (İtalyan uyruklu etnik Hırvatlar ya da Piemonte'nin veya yarımadanın başka bölgelerinin yerliler de olabilirler) o zamanlar Akdeniz ekonomisi ve küresel ekonomileri kasıp kavuran büyük İtalyan göçmen işçi dalgasının bir parçasıydı.[28] Ayrıca, daha erken tarihlerden itibaren Doğu Karadeniz bölgelerinden gelen metal madencileri de Zonguldak madenlerinde çalıştılar.

Birçok yabancı –burada hem on dört kazânın dışından gelen Osmanlılar hem de Osmanlı olmayanlar kastedilmektedir– sadece kazmacılık değil, yerli işgücünün imtiyazı olduğu söylenen işlerle de rutin olarak meşgul oldular. Neticede, yabancı kazmacıların işe alınmasına izin veren hüküm (Madde 53) bunların sadece Osmanlı yasalarına bağlı olmalarını şart koşuyordu. 1867 Nizamnamesi'ne böyle bir tedbirin dahil edilmesinin nedeni açık değildir; fakat yabancı işçilerin Osmanlı egemenliğine ve bu stratejik kömür kaynaklarının kontrolüne karşı oluşturabileceği tehlikeden korkan Osmanlı Devleti bundan sürekli olarak kaygı duymuştu. Dolayısıyla, devlet genellikle Osmanlı işçilerinin çalışmasında ısrarcı oldu ve yabancıların girişini sürekli olarak engelledi. Hizmetleri için teknolojik ihtiyacın farkında olan devlet, yabancı mühendisler ile denetleyici personelin yanı sıra

[27] Donald Quataert (1983), s. 57-58 ve oradaki kaynaklar.
[28] Örneğin bkz. Castles (2003).

(yabancıların toplam sayısı oldukça az görünse de) kazmacılara da izin verdi. Ancak sıra işçilere geldiğinde sadece Osmanlıları çalıştırma siyasetinde ısrar etti. Hiç şüphesiz bu uygulamalar Ereğli Şirketi de dahil olmak üzere yabancı girişimcilerin işlerini bozdu ve kârlarını azalttı.[29] Yine de devlet, bütün samimi gönülsüzlüğüne rağmen sonraki yıllar içinde mevcut yasaların engellediği kişilerin işe alınmasına izin verdi. 1912 yılında Zonguldak madenlerine gelip burada çalışmak istediğini bildiren İranlı bir işçinin örneğine bakalım. Meselede yetkili olan memur standart uygulamaları gözden geçirir ve İranlı işçinin çalıştırılmamasını gerektiren ilgili madencilik mevzuatını aktarır, fakat ardından işçinin işe alınması için kapıyı aralar.[30] Aslında kömür havzasında çok az İranlı işçi bulunuyordu. Daha genel olarak yabancı işçiler Doğu Akdeniz ve Balkan bölgelerinden, örneğin Yunanistan ve Ege Adaları ile Bulgaristan'dan geliyorlardı. Çoğu mühendis olan birkaç Batı Avrupalı da vardı.

1882 yılında devlet, maden girişimcilerinin baskılarına boyun eğerek çıkarılan kömürün %40'ının serbest piyasa koşullarında satılmasına izin verdiğinde, üretim ve elbette daha fazla madenci ihtiyacı hızla arttı. Sadrazam Ragıp Paşa'nın kendi çıkarları için maden işinin sadece on dört kazânın sakinleriyle sınırlı tutulmasına bir son verilmesi amacıyla kulis yapmaya başladığı 1906 yılında emek sıkıntısı, Paşa'nın maden işletmesini kesintiye uğratıyordu. Paşa'nın daha geniş bir emek pazarı yönündeki ikna çabaları sonuç verdi. Faaliyetlerinin bir sonucu olarak mükellef maden emeğinin üç kategorisindeki işler –kazmacı, kiracı ve amele– üzerindeki kırk yıllık kısıtlamalar kaldırıldı ve bu işler tüm Osmanlı tebaasına açık hale geldi. Ancak yerli köylüler, 1921 yılında Ankara hükümeti tarafından kaldırılana kadar mükellefiyete tâbi oldular ve münavebeli çalışma sistemi bundan sonra bile devam etti.[31]

---

[29] Donald Quataert (1983), s. 58.

[30] KU KD 2, 457, 6 Mayıs 1328/19 Mayıs 1912 ve 9 Mayıs 1328/22 Mayıs 1912.

[31] Donald Quataert (1983), s. 62-63 ve Erol Kahveci (1997), s. 102-103.

Emek piyasasıyla ilgili bu kararın sonuçları hemen görüldü. Maden işletmecileri kömür havzası dışındaki yörelerden deneyimli Osmanlı madencilerini, özellikle de Doğu Anadolu'nun Trabzon ve Sivas bölgelerinden metal madencilerini işe almakta gecikmediler. Ereğli Şirketi, hissedarlarına yönelik 1907 tarihli yıllık raporunda bu madencilerin işe alımına atıfta bulunarak "işçi sorununa çözümü"nü (sonradan anlaşıldığı üzere biraz da erken bir vakitte) duyuruyordu. Rapor ayrıca şirketin çalışanlara ödediği ücretlerdeki hızlı artışları ve ürünlerde de rekor bir yükselmeyi bildiriyordu.[32] Yeni işçilerin varlığı aynı zamanda 1912-1914 yılları kaza istatistiklerinde de (ayrıca bkz. Bölüm 8) görülüyor. Kayıtlara geçmiş kaza kurbanlarının %80'i on dört idari bölgenin sakini olduğu halde, her beş kurbandan biri kömür havzası dışından gelen Osmanlılardan oluşuyordu. Bu yabancıların varlığı Ragıp Paşa'nın istihdam çabalarının meyvesini verdiğinin göstergesidir. Kaza raporlarında kaydı geçen 200 kadar kişinin çok azının Batı Avrupa kökenli isimleri olduğu düşünüldüğünde, hükümetin yabancıların istihdam edilmesine karşı olan uygulamalarının tüm itirazlara rağmen sürdüğünü istatistikler de gösteriyor. Özetle, kömür havzası dışından kayda değer sayıda Osmanlı, işgücüne katılmak üzere havzaya gelmişti; ancak Batı Avrupalı işçiler madenlerde nadir olarak görülüyordu. Devletin yabancılara karşı duyduğu derin güvensizlik, savaşın sürdüğü 1912 yılında birkaç yabancı şirketin genel kurala özel bir istisna olarak yabancı işçi çalıştırmak istediklerini belirten dilekçelerine verdiği yanıtta açıktır. Maden nazırı bu istekleri gönülsüzce kabul etti ve zararı azaltmak için işe alınacak her mühendisin, memurun, çavuşun ve işçinin isimlerini ve milliyetini gösteren bir jurnalin hazırlanmasını istedi.[33]

---

[32] Donald Quataert (1983), s. 63.

[33] KU KD 2, 457, 9 Mayıs 1328/22 Mayıs 1912, #181/121 ve #687/122.

SERBEST İŞGÜCÜ: YERÜSTÜ İŞÇİLERİ

1882 sonrası dönemde, yükselen kömür üretimi ve yeraltı işçilerine olan talebin yanı sıra yerüstü işçilerine olan ihtiyaç da arttı. Yerüstü işçilerinin 1890'lı yılların sonundaki sayıları bilinmiyor, ancak yine de kayıtlar o dönemde yılda 6.000 kazmacı ve amelenin işe alındığını göstermektedir.[34] Daha sonraki istatistikler yerüstü işçilerinin sayısını ayırt etmekte yol gösterici olabilir. 1917 yılında, bir madende her üç yeraltı işçisine iki yerüstü işçisi düşerken, bir başka madende sekiz işçiden biri yerüstünde çalışıyordu. Bu sayılardan yola çıkarak, 1890'ların sonunda 1.500 ila 4.000 yerüstü işçisinin bulunması olası bir tahmin gibi gözüküyor. Tabii yine de bunlar asgari rakamlardır. Her iki örnek de sadece tek bir maden işletmesindeki yerüstü işçilerini hesaba katıyor ve madenlerde ve madenler arasında destek sağlayan işçileri; örneğin hayvan ve tren taşımacılığındaki, atölyelerdeki, lavuarlar ve tamirhanelerdeki işçileri içermiyor. Osmanlı madenleri örneğinde, felekeciler de sayılmalıdır; esasında bunların varlığı, bir kömür madenciliği anlatısında sıradışı olduğu için yeraltı işçilerini anlatmaya onlarla başlıyorum.

Başka bir yerde de bahsedildiği üzere felekeciler, madenler çetin bir arazi üzerinde yer aldığı için kömür madenlerinin yaşamında hayati bir rol oynuyorlardı. Bölgedeki kara ulaşımı yirmi birinci yüzyılda bile denize sokulan derin vadilerin kestiği, kıyıya paralel sarp dağlar sebebiyle zordur. On dokuzuncu yüzyılda kömürü deniz taşımacılığı için aşağıya getirmek, engebeli arazide çekerek taşımaktan çok daha kolaydı. Dolayısıyla kömür, hayvanlar üzerinde ve demiryollarıyla taşınarak kıyı boyunca dizilmiş sayısız mevkiye, özellikle akarsu ağızlarına getirilirdi (bkz. 3.7, 3.8, ve 2.18 no'lu fotoğraflar).

Zonguldak limanının açılması ve bu limanın yüzyılın sonlarındaki makineleşmiş yükleme olanakları bu küçük yükleme noktalarından bir kısmının işlerliğini tehlikeye atmış olmalı.

---

[34] Thobie (1977, s. 414-415) Ereğli Şirketi'nin istihdam ettiği yeraltı işçilerinin sayısının 1899 ila 1906 yılları arasında 1.500'den 3.000'e yükseldiğini hatalı bir şekilde belirtiyor.

Ancak 1913 gibi ileri bir tarihte bu kayıklara yükleme işlemleri altı değişik mevkide –Kandilli, Kireli, Kozlu, Zonguldak, İnağzı, Kilimli ve Çatalağzı– devam ediyordu. Bu noktalarda işçiler kömürü oluklardan bu ufak taşıma kayıklarına yollar ve felekeciler de bunları ya güvenli bir yere demir atmış gemilere ya da Ereğli veya Zonguldak'taki limanlara götürürdü. Ereğli'nin eski sakinlerinden biri capcanlı hafızasıyla, yirminci yüzyıl başındaki zahmetli, zaman alıcı ve bezdirici kayıkçılık işine tanıklık ediyor:

> Kömür yüklemeye çalışan bütün gemiler... kayıkları ve işçileri almak için önce Ereğli limanına demir atmak zorundaydılar... Kayıklar küçük gemilerdi, istiap hadleri beş ila on ton arasında değişiyordu. Bunlar kürekle çekilirdi. Kömür yüklemek için yola çıkan yük gemileri Ereğli'de dururlar ve burada beş-on kayık ile yaklaşık yirmi işçi alırlardı. Gemi daha sonra yükleme yapmak üzere *stomio*'ya giderdi; lakin burası açık denizdi, liman yoktu. Hava iyiyse yükleme yapabilirlerdi. Her bir kayık şirketin hemen kumsalda, kayaların üzerinde bulunan deposuna yaklaşırdı. Daha sonra *olouki* (oluk) açılır ve gemi doldurulurdu. Bu iş sona erince kayık geminin yanına giderdi. Gemideki denizciler halattan merdiveni yan taraftan salıverirler ve hamallar kömürü elleriyle küfelere yüklerlerdi. Bu öyle iptidai bir usuldü ki! Bir geminin yükleme yapması beş hatta on gün sürebilirdi.[35]

Hiç iş olmadığında ya da hava kötü olduğunda, kayıklar güvenlik amacıyla karaya çıkarılıyordu. Böyle zamanlarda ne felekeciler ne de kömürü yükleyenler hiçbir ücret alamıyordu.[36]

---

[35] CAMS dosyası Pf3, Ereğli, kaynak kişi, Ioakeim Yailaoglou [Yaylaoğlu]; görüşmeci, Babis Nikiforidis, 12/3/1963. Bir başka mülakatta Kozlu'nun bir yerlisi bu kayıkçıların kimi zaman satmak amacıyla yanlarında mallar getirdiklerini kaydetmişlerdir: CAMS dosyası Pf5, Kozlu, kaynak kişi, Dimitris Moisiaidis; görüşmeci, Babis Nikiforidis, 25/4/1963. Ahmet Ali Özeken'in eserindeki (1944a) çoğaltılmış Osmanlı belgeleri, memleketinden göç eden bu kişinin ifadesiyle yakından örtüşmektedir.

[36] ED 4, 290, 18 ks 1294/20 Ocak 1879 ile *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1314*, s. 432-433'ü karşılaştırınız.

Ücretler parça başıydı, ağırlığa göre veya yaz ve kış mevsimleri arasında değişiklik gösteriyordu. Kethüda, felekeciler kethüdası alınan ücretlerin hesabını tutuyor ve bunlardan, felekeciler, kethüda ve lonca başına ödenecek pay da dahil ortak masrafları çıkarıyordu.

Olayların çarpıcı biçimde değiştiği 1912 yılında Ereğli felekecilerinin kethüdası, maden nazırına, seferilik halinden kurtulma taktiği olarak, bu işçilerin resmî statülerinin serbest işçiden mükellef işçiye çevrilmesi için bir dilekçe yazdı. Felekecilerin isimlerinin nöbet cetvelinde yazılı olduğunu ve kömürlerin gemilere taşınması işinde sürekli olarak çalıştıklarını ileri sürüyordu. Dolayısıyla, felekecilerin de düzenli olarak çalışan ve jurnalde adı geçen mükellef işçilerle aynı statüye sahip olduğunu belirtiyordu. İsteğini desteklemek için isabetli bir şekilde otuz beş yıl önce, 1877-1888 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yaşanan olayları anımsatıyordu. O dönemde o kadar çok felekeci silahaltına alınmıştı ki artık felekeci sayısı kömürü gemilere taşımaya bile yetmez hale gelmişti. Bu tür sıkıntıların tekrarlanmaması için maden nazırına, felekecilerin aktif olarak silah altına alınmamalarını, sadece kendi yükümlülüklerini aktif ve pasif ihtiyat askeri olarak yerine getirmelerini etkili bir şekilde yazmıştı.[37]

Üretimin genişlemesi felekecilerin ve kömür yükleyicilerinin geçimine bir taraftan zarar vermiş diğer taraftansa destek olmuştu. Zonguldak limanının ve kömürün doğrudan gemilere yüklenmesi için de makineli tesislerin inşa edilmesi Ereğli Şirketi'nden esinlenilerek; elde edilen kömürün bir kısmının, hatta çoğunun, artık felekeciler olmaksızın bölge dışına çıkabileceği anlamına geliyordu (bkz. 2.6, 2.7 ve 2.8 no'lu fotoğraflar). Bu tesisler başka maden işletmecilerine de açık olduğundan, üretimlerinin en azından bir kısmı bu makineli tesislerden geçiyordu. Ocak 1913'te felekeci ve kömür yükleyiciler arasındaki bir grev, yeni limanın bu işçilerin geçimleri üzerindeki etkisini gösteriyor. Grevciler, ortalama %70'in üzerinde bir maaş artışı talep ediyorlardı. Ancak bu talep,

[37] KU KD 2, 490, 14 Mayıs 1328/27 Mayıs 1912, #745/133.

kendilerine karşı birleşen ve devletin bu talebi reddetmesini isteyen iki maden işletmecisini kışkırttı. Bunlar arasında sadrazam Ragıp Paşa'nın şirketi Sarıcazadeler gibi havzadaki daha önemli şirketler de vardı. Burada önemli olan Ereğli Şirketi'nin dahil edilmemesiydi. Bu, kömür yükleme işinde artık felekecilerin çalıştırılmadığını gösteriyor.[38]

Felekecilerin vasıfları büyük oranda teknelerine ve denize dair engin bilgilerine dayanan kadim vasıflardı. Yerüstü işçilerine ise daha çok tesislerin giderek makineleşmesinin yarattığı vasıf gerektiren işlerde ihtiyaç duyuluyordu. Önceki yıllarda, mükellef işgücünün bir parçası olan kiracılar, muhtemelen madenden çıkarılan kömürün büyük kısmını hayvanlarıyla taşıyarak depolanacağı bölgelere ya da kıyı kesimindeki alanlara getiriyorlardı. Ancak buhar gücüyle çalışan demiryolları ve teleferikler kuruldukça, kömürün yüklenmesi ve boşaltılması için uzmanlaşmış işçilere ihtiyaç duyulmaya başlandı. Buna ek olarak, makine atölyeleri, bunların tamiri ve bakımı için gerekli diğer tesislere ve vasıflı işgücüne ihtiyaç vardı (fotoğraf 2.10, 2.14, 3.9 ve 3.10). Lavuarlar nihayet inşa edildiğinde, Zonguldak limanındaki vinç, konveyör yükleyici ve diğer motorlu ekipman için olduğu gibi bunlarda da hem işletme hem de tamirat personeli gereksinimi ortaya çıktı.

İşçiler bu yeni ihtiyaçları karşılamak için çeşitli noktalardan, en çok da imparatorluk içinden bölgeye aktılar. Osmanlı tebaasına duyulan ciddi bağımlılık, teknolojik uzmanlığın ülke içinde ne derece erişilir bir şey haline geldiğini gösteriyor. 1882 yılında kömür satışlarında serbest piyasaya geçilmesinin hemen ardından Trabzon, Rize ve Artvin gibi doğudaki vilayetlerden gelen ve yıl boyunca çalışan yerüstü işçileri bölgeye göç etmeye başladılar. Bu işçiler çalışmak için yıllarca süren dönemler boyunca bölgede kalıyorlardı.[39] Çoğu, Karadeniz Bölgesi'nde gümüş madenciliğinin geliştiği eski bir bölge olan Gümüşhane'den geliyorlardı. İlginç olan ise bun-

[38] Ahmet Ali Özeken (1944a, s. 12-18), müzakerelerle ilgili belgeleri kopyalıyor, Ocak-Haziran 1913.

[39] Donald Quataert (1983), s. 60-61.

ların çoğunun umulanın aksine kazmacı değil, arabacı ya da amele olmasıydı. Bu da dışarıdan getirilen işçilerin sadece vasıflı işgücü kategorilerinde değil, tüm kategorilerdeki işgücü açığını doldurduklarını gösteriyor.[40] Bu işçiler işgücünün sürekli bir parçası haline gelerek yankıları bugüne dek süren ve Zonguldak'taki çalışma hayatını yirmi birinci yüzyıla dek şekillendiren zincirleme göç örüntüleri meydana getirdiler.[41] Ayrıca 1882 yılında devlet, planlanan tamirat faaliyetlerinde yabancı ustabaşıların ve dışarıdan gelen işçilerin çalıştırılmasına açıkça izin veren bir madencilik imtiyazını imzalayarak, dışarıdan gelen işçilere bağımlılığını kabul etmiş oluyordu.[42]

Elli yıl sonra, bölgenin eski sakinlerinden biri Ereğli Şirketi'nin gelişini ve şirketin işçi alma çabalarını şu şekilde hatırlıyordu:

> Yani, şirket 1890 yılından itibaren yeni personel aramaya başladı. Her yerde insanları işe alan ve Zonguldak'a gönderen mümessilleri vardı. Şirket bu mümessillere gönderecekleri adam başına 5 kuruş verecekti: Vasıflı işçiler, ameleler, tünelciler; çoğu Rum, ama Türkler de bulunuyordu. Bunların Trakya ile Trabzon arasındaki bir bölgede adamları işe alan mümessilleri vardı. Mesela bir mümessil elli işçi gönderdiyse, iki yüz elli kuruş kazanırdı; yani kelle başına beş kuruş![43]

---

[40] ED 3, 2-250.

[41] Bkz. Erol Kahveci (1997).

[42] Donald Quataert (1983), s. 57. Zonguldak madenleri padişahın şahsi mülküydü ve bu nedenle Osmanlı Devleti'nin her zamanki maden düzenlemelerine tâbi değildi. Yine de 1887 yılında yabancı uyrukların mühendis ve çavuş olarak çalışmasına müsaade eden genel madencilik mevzuatı yürürlüğe girdi. İşçiler ise maden bölgesinin civarındaki köylerden geliyorlardı. Bu düzenlemenin diğer maddeleri 1867 madencilik nizamnamesinin maddeleriyle benzerlik taşıyor. Erol Kahveci (1997), s. 26.

[43] CAMS file Pf4, Zonguldak, kaynak kişi, Evangelos Paslidis; görüşmeci, Babis Nikiforidis, 6/5/1963.

İŞÇİ ÜCRETLERİ: MÜKELLEF İŞGÜCÜ

Dünyanın madencilik yapılan birçok bölgesinde işçilere aynı zamanda hem günlük olarak hem de parça/tonaj başı ödeme yapılıyordu.[44] Yapılan işin niteliğine göre bu ödeme yöntemlerinden biri daha öne çıkıyordu. Mesela kömürün çıkarılması ya da bazen de nakliyesiyle ilgili işler tonaj ücretini ya da parça başı ve günlük ücretin birleşimini gerektiriyordu. Makinistler ve tamirhane ya da demiryolu işçileri gibi destek elemanları ise genellikle sabit ücret alıyorlardı.

Zonguldak kömür havzasında da, aynı şekilde, her iki tür ödeme şekli de erken bir tarihten itibaren mevcuttu. 1867 yılı öncesinde işçilere ne şekilde ödeme yapıldığına dair tahminde bulunabiliriz, ancak bunu tam olarak bilmek mümkün değildir. 1870'li yıllar boyunca nakliyeciler 3 kuruş yevmiye alıyorlardı ve bununla hayvanları için arpa ve saman da almak zorundaydılar. Yirmi sene sonra ödeme şekilleri değişti ve işçiler parça başı ücret almaya başladılar. Uzaklığa bağlı olarak (100 atik kantar kömür başına) 15 ila 100 para arası ücret alıyorlardı.[45] 1900 senesinde ise bir madendeki nakliyeciler 2.200 metre uzaklık için (100 kıyye[46] başına) 68 para alıyorlar (ve artış istiyorlardı). Başka bir madende ise, yine 1900 senesinde, Kozlu'daki Abdi Bey madeninden Zonguldak'taki depoya kadar olan 940 metrelik bir yol için nakliyecilerin aldıkları ücret (100 kıyye başına) 32 paradan 40 paraya yükselmişti.[47]

Maden sütunlarını kesen ve taşıyan köylüler en başından beri parça başı ücret alıyorlardı. 1870'li yıllarda kısa (3 arşınlık) direkler için 3,5 kuruş ve daha uzun (4 arşınlık) direkler

---

[44] Parça başı iş ve sözleşme sisteminin ele alınışı için Curtis Seltzer (1985).

[45] ED 4, 290, 18 ks 1294/20 Ocak 1879 ile *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1314/1898*, s. 432-433 belgelerini karşılaştırınız.

[46] 1 kıyye (okka) yaklaşık 1280 gramdır —*çev. notu.*

[47] ED 3, 157, 16 Nisan 1316/29 Nisan 1900; ED 3, 159, 23 Mayıs 1316/5 Haziran 1900 ve 28 Mayıs 1316/10 Haziran 1900. Zonguldak'taki enflasyon oranlarını bilmiyoruz ve bu oranların ille de İstanbul'da ya da imparatorluğun başka yerlerinde oluşmuş kalıpları izlediğini varsaymamak gerek. Bkz. Pamuk (2000).

için ise 4,5 kuruş ödeniyordu. 1890'larda ise sadece maden işletmecilerinin bu köylülere kısa direkler için 2, uzunlar için de 4 kuruş verdiklerini öğreniyoruz.[48]

Öyle görünüyor ki küfeciler, I. Dünya Savaşı öncesindeki kırk yıl boyunca altı kuruşta donup kalan bir sabit ücret alıyorlardı.[49] İşçilere reva görülen bu acımasız tutuma bakılacak olursa, ücretlerin durgunluğu görüşü doğru olabilir. Kazmacılar daha yüksek ücret alırken, bel bağladıkları küfecilere ek ödeme yapmaları pek de muhtemel görünmüyor. ABD'deki muadillerinin aksine kömürü alından uzağa taşıyan işçiler hiçbir şekilde kazmacıların işçileri değildi.[50]

KAZMACILAR: YEVMİYE Mİ PARÇA BAŞI ÖDEME Mİ?

Eğer yanlış okumadıysam, 1867 Nizamnamesi'yle muhtemelen hem yevmiye hem de parça başı ücret ödenmesi kabul ediliyordu. Kazmacılara bir maden işletmecisiyle ücret pazarlığı yapma özgürlüğü veren hüküm (Mad. 22) sadece yevmiyelerle ilgili olabilir. Fakat ayrıca bu maddeyi parça başına verilen ücret oranları hakkında yapılacak müzakereleri onaylayan bir madde olarak anlamak da mümkün görünüyor. 1870'li yıllar ile I. Dünya Savaşı arasında, kazmacıların yevmiye olarak belirtilen ücretleri 8 ila 20 kuruş gibi geniş bir aralıkta dalgalanmalar gösterdi. 1870'lerin ortalarında kazmacıların ücretleri günde 15 ila 18 kuruş arasındayken, 1900 yılında 8 ila 20 kuruş arasında gidip geldi. 1907 yılında bu oran günde 12 kuruştu; 1911 yılında 10 ila 20 kuruş arasındaydı.[51] Bu rakamlar, az bulunan işçileri işe almak ve elde tutmak için tasarlanmış farklı madenlerdeki farklı ücretleri, günlük or-

---

[48] ED 4, 142, 3 Mart 1294/15 Mart 1878.

[49] Donald Quataert (1983), sayfa 60'taki tablo. Şu an bana öyle geliyor ki bu ücretler hatalı şekilde yazmış olduğum üzere kiracılara değil, küfeci ve amelelere veriliyordu.

[50] Fakat bu savı destekleyen hiçbir kanıt mevcut değildir.

[51] Donald Quataert (1983), s. 60 ve M. Bülent Varlık (1985), s. 917-922.

talama olarak hesaplanan parça başı oranları ya da ücret ve parça oranlarının bir karışımını da sunuyor olabilir.

Dağınık kanıtlar parça başı işin dönemin sonlarında kazmacılar için giderek hâkim bir hal aldığını gösteriyor. Bu, Ereğli Şirketi'nin artan hâkimiyetinin hızlandırdığı bir eğilim olabilir. Gerçekten de faaliyetlerine başladıktan kısa süre sonra, 1899 yılında şirket şöyle bildiriyordu: "İşçilerin tek tek işe alımı ve yevmiye ödemeleri için kendi işçilerinden sorumlu taşralı müteşebbislerle yapılan parça başı iş mukavelelerini yavaş yavaş devreye sokuyoruz."[52] Bir mühendisin, Ali Efendi'nin Kilimli'de bulunan 226 numaralı madeni hakkında 1902 yılında yazdığı rapor da parça başı işin başka bir kanıtıdır. Bu rapor "kesenecilik [parça başı iş] yapan ve yaptığı her metre iş için bir dolu kuruş alan Petro adındaki bir adama" olan borçların son derece ayrıntılı bir muhasebesidir. Bu belgenin metni, Petro'nun kestiği kömürün miktarını ve mevkiini, yaptığı harcamaları ve maden işletmecisinden alacağı miktarı en ince ayrıntısına kadar veriyor. Konusu ve sunduğu ayrıntılar, bu belgeyi, bu çalışma için incelenen binlerce belge arasında eşsiz bir konuma getiriyor. Bu belge, parça başı işin, raporu dolduran mühendisin sıklıkla karşılaştığı bir yöntem olmadığını da gösteriyor.[53]

Neredeyse aynı zamanlarda bir başka mühendis, Alacaağzı mevkiindeki 216 numaralı madenin 650 metre içinde meydana gelen ölümcül bir kazayı rapor ediyordu. Mühendis, Tiran köyü muhtarının bir grup köylüyü parça başı iş bazında istihdam ettiğinden açıkça bahsediyor. (Biri Tiran köyünden olan bu üç işçiden bir tanesi 100 kiloluk bir kayanın tavandan kopmasıyla ölmüştü).[54] 1902 yılında Kozlu'da meydana

---

[52] Donald Quataert (1983), s. 60'tan alıntı.

[53] Ed 3, 178, #6, 6 Nisan 1318/19 Nisan 1902. Mukavele edildiği üzere metresi 80 kuruştan 216 metre kömür kesti.

[54] Bu muhtarın Türkiye Cumhuriyeti yıllarında bile olaylar üzerinde belirleyici bir tesiri olan ailesi, Karamahmudzadeler Mehmed Ağa, yörede güçlü olmaya devam etti. ED 3, 179, #8, 10 Nisan 1318/23 Nisan 1902. Tiran'ın kömür madenciliğinin ilk yıllarındaki rolü için Bölüm 1'e bakınız.

gelmiş bir üçüncü vakada ise mühendis, Giurgiu Şirketi'nin 232 numaralı maden ocağında çalışan bir Karadağlı'dan bahsediyor ve yine bu adamın işinin de parça başı olduğunu açık bir şekilde belirtiyor. Karadağlı işçi iki kazmacı ve iki küfeciye nezaret ederken meydana gelen grizu patlamasında iki işçi yaralandı.[55] Bu iki kaza raporunda parça başı iş kaydetmeye değer bir şey olarak vurgulanıyor. Aksine diğer yüzlerce kaza raporu, ayrıntılı bir şekilde üzerinde durmaksızın sadece kazmacı ve diğer işçilerin varlığından bahsediyor. Parça başı işin bu şekilde ayrı tutulması, bunun yüzyılın sonunda alışılmadık bir ödeme biçimi olduğunu anlamına geliyor.

Mart 1919 tarihinde kaydedilmiş bir başka parça başı iş vakası, bütün madenler içinde kişi bazında en üretken maden olduğu söylenen Ereğli Şirketi'nin İkinci Makas madeninde bir iş uyuşmazlığı bağlamında ortaya çıkmaktadır. Bu olay vesilesiyle işçilerin yaşamına dair, belgelerde çok sık görünmeyen ilginç ayrıntılar öğreniyoruz. Bu olay, üretimin savaş öncesi seviyelerin çok altında seyrettiği I. Dünya Savaşı sonrasında, Fransızların havzayı işgalleri esnasında yaşanmıştır. Mühendisin raporuna göre, maden içinde "anarşi" hüküm sürüyordu ve denetimci personel, işçilerin direniş ve düşmanlığı yüzünden "bilimsel prosedürleri" başlatmaktan kaçınıyorlardı. İşçiler ve çocuklar depolama yerlerinden, kömür arabalarından ve bizzat madenlerin içinden kömür çalıyorlardı. Trabzonlu bir tamirci, kömürleri çuvallara dolduruyor, bunları yatakhanesine kaçırıyor ve çaldığı kömürleri kış sonunda satmak üzere oradan taşıyordu. Bu işçi madenin içinde tutuklandı. Fakat sonra, mühendis raporunda şunları belirtti:

> Bekçi ve muhasebeciye yönelik olarak 'kafanı ezeceğiz' ve 'kötü şeyler olacak,' kabilinden tehditler duydum. Sonradan yukarıda bahsedilen Mustafa İbrahim, 'madeni terk ediyorum. *Ocağın ağzına gel bak, [memurlara saldırmaya hazır] bir* dolu insan var' dedi. Ardından, işçiler işi bırakıp yatakhanelerine gittiler.[56]

---

[55] ED 3, 218, #12, 29 Mayıs 1321/11 Haziran 1905.
[56] ED 16, 476-478, #88, 23 Mart 1334/23 Mart 1919.

Bu noktada olay parça başı işi kavrama çabamız açısından anlamlı görünüyor. Bu iş bırakma eyleminde, o mahalde çalışan toplam işçi sayısının yarısını oluşturan on beş tane işçi vardı. Bunların üçü yörenin yerlisi, biri Balkanlardaki Manastır vilayetinden, geriye kalanlar ise Trabzonluydu. Bunlardan ikisi Trabzonlu üçüncüsü civar köylü olan üç çavuş parça başı ücret alıyordu. Mühendisin yazdığına göre çavuşlar iş durdurma eyleminin sürmesi halinde ortaya çıkacak ücret kaybından korkmaya başladılar. Maden müdürü bir saat sonra maden alnını ziyaret etti ve mühendisin raporuna göre iş kaldığı yerden devam etti.[57] Raporda, parça başı iş, çavuşların müdahalelerinin ardındaki neden olarak gösteriliyor, ancak bunun nadir görülen bir ödeme biçimi olduğu ima edilmiyordu.

Belgelere geçmiş parça başı işin son bir örneği, madenlerde yayılan bir grevin patlak verdiği, imparatorluğun yıkılışından hemen sonraki döneme; 1923 yılına aittir. Ereğli Şirketi'nin Asma madeninde başlayan grevi, şirketin parça başı iş uygulamalarına (araba kesenesi) duyulan düşmanlık tetikledi. İşte Ethem Çavuş'un parça başı sistemine ve işçilerin neden bu sisteme karşı olduklarına dair getirdiği açıklama:[58]

> (Ereğli) Şirketi, bir müddet sonra "kesenecilik" veya "götürücülük" diye bir usul ortaya attı. Bu usulü çıkarına uygun bulan şirket işçiye dedi ki: "Verdiğim işi yap bitir ve gündeliğini hak et!" Verilen iş, normal bir işgününde verebileceğinin çok üstünde hesap ediliyordu. Mesela kaya gibi sert bir kömür damarında çalışan üç kişilik ekibe; "Bugün 20 araba vereceksiniz" deniliyordu. Oysa o damardan üç kişinin bir günde 20 araba vermesi imkânsızdı. Buna rağmen işçi canını dişine takıyor; ne yapıp ediyor, yevmiyeyi makaslatmıyordu. Makaslatmıyordu ama aşırı çalışmaktan işgücü kısa müddet içinde tükeniyor, çoğu hasta ve yarı deli bir durumda ocağı terk ediyordu. İşe talep fazla olduğu için işçinin kısa bir müddet çalışıp iş göremez hale gelmesi kumpanyanın hoşuna gidiyordu...

---

[57] ED 16, 476-478, #88, 23 Mart 1334/23 Mart 1919.

[58] Ahmet Naim (1934), s. 21-131. Bu metin Donald Quataert ve Yüksel Duman (2001) içinde tercüme edilip sunulandan farklıdır.

> İşçi bu arada 'hile' yapmasını da öğrenmişti. Ama nasıl hile! Verilen işi zamanında çıkaramayanlar, bu defa çok tehlikeli yerlerden kömür çıkarmağa başlamışlardı. Kârdan başka bir şey düşünmeyen [Ereğli] Şirket'in bile kömür alınmasına müsaade etmediği yerlerden gizlice kömür kazılıyor, gündelikler 'hak' edilmeğe çalışılıyordu. Şirket, gitgide işine öyle geldiği için buna göz yumdu. Ve çoğu zaman karşılığını canlarıyla ödeyen işçiler, bu defa Şirket'in emriyle tehlikeli yerlerden kömür çıkarmaya başladılar.[59]

Yukarıdaki ifadeler kazmacılar için uygulanan parça başı işin madenciliğin ilk yıllarından itibaren bölgedeki çalışma hayatında muhtemelen önemli bir etken olduğunu göstermektedir. Çeşitli rapor ve ifadeler, yirminci yüzyılın başlarında birbirinden çok ayrı yerlerdeki birçok madende, farklı maden sahipleri tarafından uygulanmış olduğunu açıklıyor. I. Dünya Savaşı sonu itibariyle bilhassa tüm üretimin dörtte üçünü sağlayan Ereğli Şirketi madenlerinde sıradan bir hal almıştı. Üstelik ne bir tanımlama, ne de bir savunma gerektirmeyen kabul edilmiş bir uygulama halini almıştı. Nihayet 1923 grevi, Ereğli Şirketi'nin işçilerin akıl dışı bulduğu parça başı kotaları uyguladığını göstermektedir.

YERÜSTÜ İŞÇİLERİ, 1905-1912: AMELE KAYIT DEFTERLERİNE ELEŞTİREL BİR BAKIŞ

1905 ila 1912 yılları arasındaki döneme ait bir dizi amele kayıt defteri; isimler, meslekler ve yerüstü maden işiyle uğraşan kişi ve gruplara ödenen aylıkları çeşitli biçimlerde listelemektedir. Yine de binlerce maddeye, kaydedilen yüzlerce işçi ismine rağmen bu defterler emek tarihçisini hüsrana uğratan bir bilgi

[59] Sina Çıladır bu baskı biçiminin, bugüne dek sarma usulüyle devam ettiğini de eklemektedir. Bu usulde ödeme yapılabilmesi için işçilerin bir üretim kotasını yerine getirmeleri gerekmektedir; böylece, koyulmuş sekiz saatlik vardiya süresinden daha fazla çalışmış olmaktadırlar. Sina Çıladır (1977), s. 131-132, Ethem Çavuş'a referansla.

kaynağıdır.[60] Bunun birçok sebebi var. Kayıtlar genellikle çalışılan gün ya da saat sayısını değil, her bir işçiye bir ay boyunca ödenen toplam ücreti veriyor. Belli bir ay boyunca aynı işi yapan kişilerin aldığı farklı ücretler bazen çarpıcı değişiklikler gösterebiliyor (bu sorunu gidermenin bir yolu olarak aşağıdaki, medyana (ortanca değere) göre yapılan ücret analizine bakınız). Kayıtlarda dalgalanmalar gösteren miktarlar, kabul edilen herhangi bir aylığın ya da aynı işteki kişilere ödenen ücretlerin küsuratına denk düşmüyor. Elbette bu farklar sadece ustalık düzeyindeki farkları değil, aynı zamanda çalışılan zaman miktarını da yansıtıyor. Hatta bunlar birkaç aylık bir dönemde yapılan bir işe ödenen ücreti de yansıtıyor olabilir.

Ayrıca işin aylık seyri de defterlere kaydedildiği şekliyle gerçeği yansıtmıyor. Örneğin, Mart 1905 ila Mart 1906 dönemini kapsayan bir deftere göre sadece bu son mart ayında işçilerin üçte ikiden fazlası isim listesinde bulunuyor. Bu arada ikisi hariç geriye kalan tüm işçiler sadece iki aylık çalışmanın ücretini alabiliyorlardı.[61] Yani bir avuç işçi dışında tüm işçiler sadece bir ya da iki ay çalışıyordu. Kendisi en yüksek ücreti alan tek bir işçinin yılın çoğu ayında ücret aldığı kaydedilmiş: Bu işçi, on ay boyunca aynı oranda ödeme yapılmış olan Bartınlı Mustafa Usta adlı bir demirciydi.[62] Burada okurun önünde iki seçenek var: Ya emek gücünün üçte ikisinin bir ay çalıştığı görüşünü kabul edecek ya da kayıtların yanıltıcı olduğunu varsayacak. Ben ikinciyi tercih ediyorum. Çalışma örüntülerine dair daha gerçekçi bir resimse 1915-1920 dönemine ait bir defterde beliriyor.[63] Burada işçiler çalışılan ay, çalışılmayan ay şeklinde belli dalgalanmalarla da olsa yıl boyunca mevcut olarak kaydedilmektedir. Bu işçiler yukarıda bahsi geçen 1905-1906 yılının

---

[60] 1905, 1906 ve 1907 yılları için KU 207, KU 71 ve KU 76'dan yararlanılıyor. Ücret defterlerinin sınırlamalarının daha ileri bir ele alınışı için 6. Bölüm'e bakınız.

[61] KU 76.

[62] Bir ay zarfında, Ağustos ayında, iki aydan daha fazla bir sürenin maaşına eşit dört ödeme aldı. KU 76.s

[63] KU 143.

defterinde kaydedilmiş işçilerle aynı iş kolundadırlar ve sadece bir aylık süre zarfında mevcut yazılmışlardır. Daha sonraki defter farklı bir biçimdedir. Bu defterde her yıl için, her bir işçiye ayrı bir sayfa ayrılmıştır. Bunun aksine, ödeme yapılan tüm işçiler ve işler önceki defterin aylık kısmında sıralanıyordu. Ancak kömür üretimi bu iki dönemde de neredeyse aynı olduğu için çalışma saatleri ve çalışma örüntülerinin aşağı yukarı aynı olduğunu varsayabilirim.

Belli başlı birkaç ciddi eksiklik daha bu verilerin kullanılmasını sorunlu hale getiriyor. Ücretler, yaptıkları iş belirtilmeden, genelde sadece adlarıyla listelenen işçilere ödeniyordu. Dahası, belirsiz işlerde çalışan işçiler, kayıtların geniş bir kısmını, bazen yarısını oluşturuyordu. Örneğin, isimleri geçen ancak işleri tanımlanmayan işçilere ödenen ücretler, Nisan 1906 ila Mart 1907 döneminde yapılan kayıtlı tüm ödemelerin üçte birini oluşturuyor. Bazı aylar için mesleği belirsiz işçilere yapılan ödemeler rapor edilmiş tüm ücretlerin %73 ila %90'ını oluşturmaktadır (Tablo 3.1). Bu kadar büyük oranlar geriye kalan bilgilerin değerini sınırlamaktadır.

Üstelik (kömür üretimi ve kaza istatistiklerinin gösterdiği üzere) 1907 yılında yerüstü işlerinin genellikle durgun olduğu şubat ve mart aylarında (Tablo 3.1) kaydedilen ücretlerin oldukça büyük miktarlara ulaşması da şüpheleri artırıyor.[64] Defterdeki ödemelerin gösterdiği şekliyle, tüm yerüstü işçilerinin üçte birinin sadece bu kış aylarında ortaya çıkışı doğru olabilir mi? Bu kış ücretlerinin çoğu belirsiz mesleklere ödendiği için yanıltıcı muhasebe işlemlerinin şüpheliliği iki kere doğrulanıyor. Kaydedilen meblağlar muhtemelen şubat ve mart aylarında meydana gelen herhangi bir iş patlamasını yansıtmıyor. Bunlar daha ziyade –daha önceden kaydedilmemiş açıkların Osmanlı mali yılı biterken temizlendiği zamanki– kayıt tutma uygulamalarından gelmektedir. Şubat ve mart aylarında listelenen işçiler neredeyse kesin bir biçimde yoğun sezonda –hazirandan temmuza– çalışmışlardı. Yani, defterlerin şubat ve mart ayları için ücret ödendiğine ilişkin olarak

[64] KU 76 ve KU 207.

belirsiz emeğin bedeli herhangi bir ayda yapılan herhangi bir işle karşılanmış oluyordu.

Bu verilerle ilgili bir başka eksiklik ise kişilerin adlarının kaydedilmesinde kullanılan yöntemle ilgilidir. Sadece bir örnek verelim: Ağustos 1906 tarihinde Mustafoğlu Ali oğlu Osman'a, verdiği hizmetin karşılığı olarak ödeme yapıldı. Daha sonra defterde, eylül ve ekimde ödenen ücretleri gösteren sayfalarda sadece Osman adında birine ödeme yapılmıştır.[65] Peki, bu aynı kişi midir? Makinist ve demirciler gibi daha vasıflı ve daha fazla ödeme yapılan işçilerle ilgili daha ayrıntılı bilgiler veriliyor, dolayısıyla bunların yıl boyunca istihdamlarını her ay için takip edebiliyoruz. Fakat bu tür istisnalar bir yana zaman içinde bir işçinin varlığını takip etmek önümüze büyük zorluklar çıkaracak, aynı zamanda süregiden bir dizi varsayım yapmayı hatta tahminlerde bulunmayı gerektirecektir.[66]

Buna ek olarak, terminoloji sorunları da vardır. Başvurulan defter ve belgelerin çoğunda amele, sadece küfecileri, yani vasıfsız yeraltı işçilerini ifade ediyor. Ancak bu kayıt defterinde, yerüstü emek gücü verilirken ayda 550 kuruş kazanan makinist, bundan biraz daha az kazanan ustalar ve ayda 15 kuruş gibi az bir aylık alan vasıfsız işçiler de dahil olmak üzere tüm işçileri belirtmek için amele terimi kullanılıyor. Bazen adı geçen bir kişi hiçbir başka ayrıntı verilmeksizin amele olarak belirtilirken, bir başka ayda aynı kişinin doğrama atölyesinde marangoz olduğu ayrıca belirtiliyor. İsimsiz olarak geçen amelelerin ücretleri genelde mesleklerinden söz edilmeksizin sunuluyor. Bu durum listelenen işçilerin geçimlerini ne iş yaparak sağladıklarını anlamamızı güçleştiriyor. Dolayısıyla, yüzlerce işçinin adını listeleyen kayıtlara rağmen ücret seviyeleri, iş sürekliliği ve işçi değiştirme sıklığıyla ilgili konular gerektiği gibi ortaya çıkarılamıyor. 1905-1912 yılları

---

[65] KU 207.

[66] Öte yandan maden mühendisleri, kâtipler ve diğer memurlar gibi çalışanların tam isimleri rutin biçimde sunulmaktadır ki bu, söz konusu kişilerin iş sürekliliğini takip etmeyi kolaylaştırmaktadır.

için mevcut olan defterler yanıltıcı ve eksiktir.[67]

Dikkat edilmesi gereken bu noktalara rağmen, amele kayıt defterleri yerüstü işçilerine dair oldukça fazla şey söylüyor. Her şeyden önce bütün bu işçilere, on beş günlük ya da haftalık değil, aylık ücret verildiği görülüyor. Eğer doğruysa, bu önemli bir bulgudur. Ödeme günleri arasında böyle uzun aralıklar olması genelde işçilerin aleyhine işliyor; onları borçlanmaya sevk ediyor ve borçları karşılığında zorla çalıştırılmaya karşı savunmasız hale getiriyordu.[68]

Ayrıca defterler işçileri teşhis etmeye de yarıyor. İsmail gibi Müslüman ismi olduğu kolayca anlaşılan isimlere sahip kişiler demiryolunda makinistlik ya da ateşçilik de dahil bir hayli teknik bilgi ve vasıf gerektiren görevleri rutin biçimde dolduruyorlardı. Her ne kadar ara sıra Ermeni ve Rum isimler kaydedilmişse de Müslümanlar tüm yerüstü işçilerinin %95'inden fazlasını oluşturuyordu. Bu durum zaten oldukça belirgin olan etnik işbölümünü daha da pekiştiriyordu. Etnik işbölümü taraftarları, gayrimüslimlerin Müslümanlara göre doğuştan daha maharetli ve yetenekli olduklarına inanıyorlardı.[69] Bu tarihte kömür havzasındaki Müslümanlar, nitelikli yerüstü emek gücünün gerekli ve gerçekten başat bir parçasıydı.

Amele kayıt defterleri gündelik iş deneyimine dair, emek hareketlerinin görüldüğü zamanlar dışında doğrudan tanıklık pek bulunmadığı için, kıymetli olan görüntüler sunmaktadır. Örneğin Eylül 1906'da yapılan bir hamamın inşa masrafları gibi masraflar havzadaki tesislerin gelişen altyapısını göste-

---

[67] KU 207, KU 71 ve KU 76'da bildirim ile KU 143'tekini karşılaştırınız.

[68] Haftalık ödeme Batı Avrupa'da sendika taleplerinin hedefi haline geldi ve 1870 yılında kabul edildi. Roy Church (1986), s. 266. Ethem Çavuş'un, muhtemelen 1890'lı yıllara dayanan tanıklığı, kendi döneminde çalışanların on iki günlük vardiya sonunda yarım aylık ücret aldıklarını ortaya koyuyor diye de okunabilir. Ancak metin temelde ödemenin aslında sadece ayın sonunda geldiğini gösteriyor olabilir. Bkz. Bölüm 5'te alıntısı yapılan Donald Quataert ve Yüksel Duman (2001), s. 164-165.

[69] Daha kapsamlı bir tartışma için bkz. Donald Quataert (1993).

riyor. Bu örnekte bunlar işgücünün bazı unsurlarına yönelik kimi tesislerden oluşuyor. Ancak defterler hamamların kimler için yapıldığını –işçiler, çalışanlar ya da memurlar– ya da kadınların kullanımına açık olup olmadığını (büyük ihtimalle erkek Müslüman işçilerin kullanımı için inşa edilmişti) açıklamıyor. Kayıkların denize indirildiği yerlerin tamiri için ödenen ücretler de yine kayık taşımacılığının niteliği ile bu taşımacılığın havzanın yaşamında oynadığı mühim rolün bir kanıtıdır. Hatırlanacak olursa, bu kayıklar kömürü Ereğli ya da Zonguldak'taki liman tesislerine ya da sahilden açık denizde bekleyen gemilere getirmek için bu rampalardan tüm sahil boyunca yol alıyorlardı. Bu kızakları kullanan sandallar, rutin olarak çalışma sahaları arasında, maden müfettişlerini ve personeli kömür kıyısı boyunca getirip götürerek, merkezle madenler arasında mekik dokurdu.[70]

Defterler marangozların, makinistlerin ve tuğlacıların varlığını kaydederken, kömür üretiminde ihtiyaç duyulan yardımcı tesislerin varlığına da tanıklık etmektedir. Örneğin, Kozlu'daki bir marangozhane 1905-1906 yıllarında dört ila yedi işçi çalıştırıyordu.[71] En az bir o kadar işçi de tuğla fabrikasında çalışıyordu. Taşımacılık, tabii ki önemli meslekti ve yerüstü işgücünün büyük bir bölümü ya taşımacılık tesislerinin bakımı işinde ya da asıl taşımacılık işinde çalıştırılıyordu.[72] Dolayısıyla, işçilerin belirli bir köprüyü onardığı kayıtlarda geçmiştir; fakat bunun rutin bir bakım mı yoksa bir aciliyetten mi kaynaklandığı belirsizdir. Demiryolu tamiratı için verilen ücretler de defterde düzenli olarak karşımıza çıkmaktadır. Maden sütunları ya da kömür taşıyan hayvanları da içeren yerüstü taşımacılık işinin bir kısmı mükellef işçilere düşerdi. Bu nedenle bu defterlerde yer almamaktadır. Ancak görece çok sayıda ücretli serbest işçi teleferiklerde ve demiryolların-

[70] Örneğin bkz. Behçet Bey'in bir ay için aylık çalışma çizelgesi, bu kitapta Tablo 2.9.

[71] KU 206 ve 76.

[72] Yukarıda bahsedilen kayıt problemleriyle olsa bile bu durum açık bir şekilde görülmektedir.

Tablo 3.1 Aylık Ücret Ödemeleri (kuruş olarak), Kozlu Yöresi, 1906-1907

			1906				1907		
	Nis	Tem	Ağus	Eyl	Ekim	Kas	Şubat	Mart	Toplam
Demirci						550	550	550	
Felekeci		548					9		
Hamam inşaatı				2.444			57		
Taş işçisi				133			326		
Kılıç köprüsünün onarımı							665		
Makinist				122	410		410		
Marangozhane			870	85	1.176				
Demiryolu	1.700		1.904	735	705		509		
Demiryolu tamiratı			1.214	874	730				
Tuğla fabrikası				660	1.508	275	285		
Uluk/Teleferik işçisi	249		776	2.341	5.690			1.383	
Belirsiz		5.124					7.498	2.741	15.663
Genel Toplam	1.949	5.672	4.764	7.394	10.219	825	10.309	4.674	45.806

Kaynak: KU 207, sadece Kozlu mevkii. Mayıs, Haziran, Aralık ve Ocak ayları için hiçbir döküm yoktu.

da çalışıyordu. İşçilerin kömürü doldurup boşalttığı teleferik başları birçok kazanın meydana geldiği tehlikeli yerlerdi. Ağustos 1906 ila Eylül 1906 arasında bu kablolu sistemlerde çalışan işçilere ödenen ücretler üç kat arttı ve Ekim 1906'da yine iki kattan fazla artış gösterdi. Bu dalgalanmalar istatistiksel olabileceği gibi gemilere yüklenen kömürün hacmini de gösteriyor olabilir.[73] Bunun aksine demiryolu işine (muhtemelen inşaatına) ödenen ücretler ağustos ila eylül arasında dörtte üç oranında düştü ve sonra muhtemelen kötü havaların görüldüğü mevsimin başlamasıyla ekim ayında durakladı. Belirsiz işler (örneğin Tablo 3.1.'deki gibi) için ücret alan işçilerin birçoğu muhakkak teleferik ya da demir yollarında

[73] KU 207.

kömür yükleme ve boşaltma işinde çalışıyorlardı.[74]

Meslekler alınan ücretler arasındaki oldukça büyük farklarla birbirinden ayrılıyordu (Tablo 3.2. ve 3.3.). 1905 ila 1907 yılları arasında tüm kategorilerdeki işçilerin aldığı ücretlerin medyanı 190 kuruştu; 1910 yılı itibariyle ise bu değer 300 kuruşa eşitti.[75] 1908 Jön Türk devrimini takip eden emek hareketleri göz önüne alındığında bu denli keskin bir artışı kabul etmek mantıklı gözüküyor. Makinist ve demir işçileri gibi hayli vasıflı işçiler ücret hiyerarşisinin tepesine yakın bir yerde bulunuyorlardı. Daha önceki dönemlerde demiryolu işçilerinden neredeyse dört kat ve taş ocağı işçilerinden de beş kat fazla kazanıyorlardı. Marangozlar da tıpkı ateşçiler gibi görece iyi maaş alıyordu.[76] Teleferik işçileri demiryolu işçilerinden fazla ancak tuğlacılardan biraz daha az kazanıyordu. Demiryolu tamirat işçileri için kaydedilen ücretlerin düşüklüğü muhtemelen yol yatağı tamiratı işinin geçici, günlük karakterinden kaynaklanıyordu.

Defterler yerüstü işçilerinin kökenini yeterince aydınlatmıyor ancak yine de coğrafi olarak çeşitlilik gösteren işgücü-

---

[74] KU 207. Her ne kadar belirsiz emeğe ödenen önemli miktarlardaki paranın en azından bir kısmının teleferik ve demiryolu işçilerine ödendiği yüksek bir olasılık olsa da bu ifadeler, belirsiz emeğe ödenen bu önemli miktarlar sorununu bir kenara koymaktadır.

[75] 1905-1907 dönemi için ortanca değer ücret 408 kayıt üzerinden hesaplanmıştır (KU 76=65; KU 207=110; KU 71=233 kayıt). Kayıtlar ya verileri istatistiksel olarak önemsiz olduğunda veya işçi gruplarına yapılan ödemeleri gösterdiklerinde örneklemin dışında tutuldu. Çoğu kayıt şahsi işçiler içindi, fakat bazıları borç ya da muhtelif kişilere yapılmış ödemelerdi. Dolayısıyla, ortanca değer ücret kategorisi en az 408 kişiden müteşekkildi.Amele kategorisi, görüldüğü üzere, marangoz ve ateşçiler gibi bazı vasıflı işçilerin ücretlerini de kapsamakta ve bu nedenle pek de işe yaramamaktadır. 1909 yılında örneklem, bütün bir yıl süresince 52 kişinin doldurduğu toplam 36 görevden oluşuyordu. 1909 örneklemi çok küçük olduğu için çoğu gözlem 1905-1907 raporlarından elde edilmiştir.

[76] Şaşırtıcı biçimde felekeciler bu defterlerde karşımıza çıkıyor ve beş işçi üzerinden 243 kuruşluk ortanca değerle görece iyi bir ücret aldıkları görülüyor.

Tablo 3.2. Çeşitli Yerüstü Meslekler İçin Medyan (Ortanca Değer) Aylık Ücret, 1905-1907

Meslek	Kuruş	İşçi Yerleştirme Sayısı
Demir İşçisi	445	7
Makinist	410	1
Hamam İnşaatı	379	6
Dülger	260	4
Marangoz	256	23
Ateşçi	228	9
Amele	209	110
Tuğla Fabrikası	209	14
Teleferik İşçisi	160	45
Demiryolu İşçisi	109	90
Taşocağı İşçisi	3	7
Demiryolu Tamiratı	49	19
Hafız	34	1
Toplam		336

Kaynaklar: KU 76, KU 207

nün varlığını vurgulaması yeterlidir.[77] Hem kasabalı hem de köylü mahalli işçiler, defterlerde gayet iyi belirtiliyor. Ancak çoğu yerüstü işçisi havza dışındaki Osmanlı bölgelerinden, doğudaki yerlerden, özellikle de Van yöresinden gelen Kürtlerden oluşuyordu. Çok az sayıda işçi de İzmir ve Eskişehir'den göç etmişlerdi (bkz. Harita 3.1).

1910 ve 1911 tarihli (Tablo 3.3.) farklı bir tür defter de yerüstü işçileri arasında 1905-1907 döneminden (Tablo 3.2) farklı bir ücret hiyerarşisi gösteriyor. Bu daha sonraki defter neredeyse sadece vasıflı işçiler hakkında bilgi veriyor. Makinistler, demir işçileri ve marangozlar en iyi ücreti alanlar

[77] Maalesef, vakaların sadece %6'sı (23 vaka) işçilerin kökenini kaydediyor. KU 76=6; KU 207=0; KU 71= 17. Altı kişi Van'dan gelen Kürtlerken, Gürün ve Samsun'dan ikişer kişi gelmişti. Yirmi üç vakadan yedisi Ereğli, Bartın ve çevre köylerdendi.

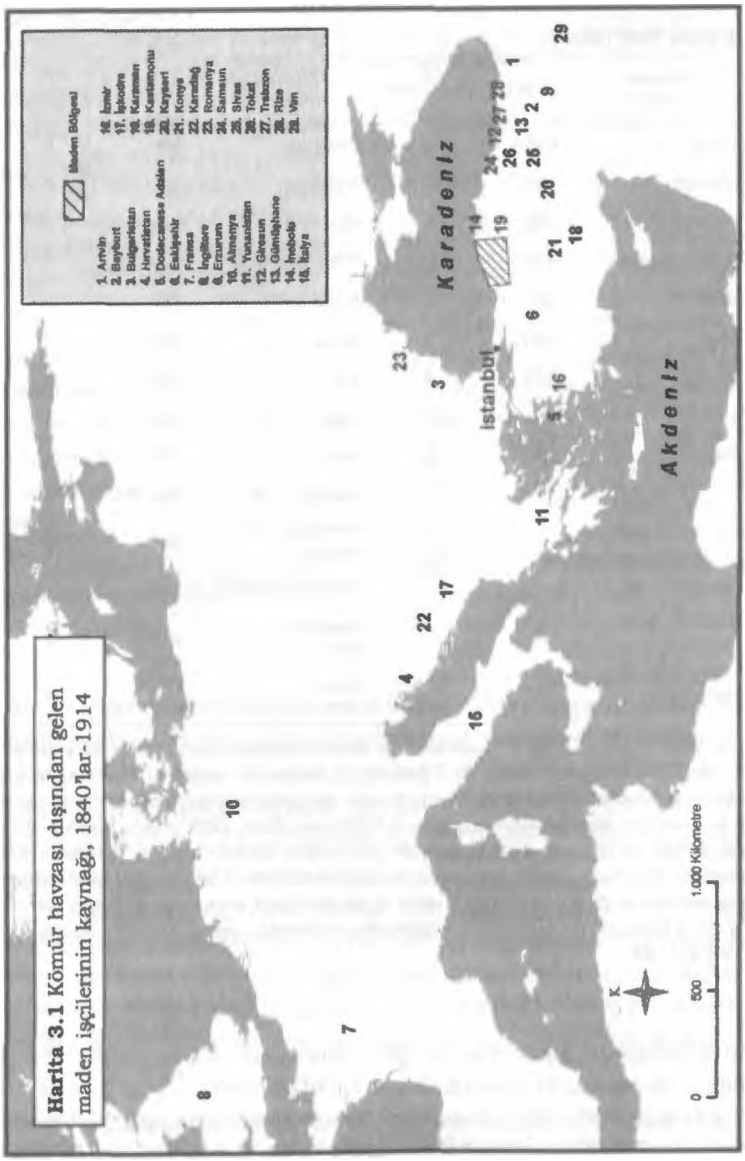
Tablo 3.3. Yerüstü İşçileri İçin Aylık Medyan (Ortanca Değer) Ücretler, (1910 ve 1911 Mali Yılları)

Meslek, 1910	Kuruş	İşçi Yerleştirme Sayısı	Meslek, 1911	Kuruş	İşçi Yerleştirme Sayısı
Çavuş	500	2	Çavuş	550	2
Makinist	425	5	Makinist	400	5
Marangoz	350	5	Marangoz	530	7
Demirhane işçisi	350	11	Demirhane işçisi	700	7
Yağcı	300	1	Amele	330	2
Sucu	300	3	Ateşçi	250	9
Makasçı	300	8	Zincirci	300	4
Zincirci	275	6	Yağcı	300	1
Ateşçi	240	6	Sucu	300	2
			Makasçı	300	2
			Demiryolu sucusu	285	1
			Lokomotif muhafızı	270	1
			Demiryolu işçisi	270	3
Kozlu camii	150	2	Kozlu camii	150	2

Not: 1911 ücretleri artışları içermektedir. Raporlamadaki ciddi farklılıklar sebebiyle 1910-1911 ücretleri ile 1905-1907 ücretlerinin doğrudan karşılaştırılması yapılamaz. 1910 ücretlerinde 36 işçiye yapılan aylık ödemeler kaydedilmiştir; bunlar mali yıl süresince nominal, tam zamanlı maaşlarının %96'sını aldılar. 1911 yılında nominal ücret gösteriliyor ve işçilerin varış ve gidişleri not ediliyor, ancak ödenmiş ücretlerin aylık kayıtları olmaksızın. 1905-1907'deki raporlamayla ilgili olarak yukarıdaki tartışmaya bakınız. Bu uyumsuzluklar ancak verili bir yıl içerisinde karşılaştırmaya izin vermekte ve ne yazık ki yıllar arasında karşılaştırmayı mümkün kılmamaktadır. Kaynak: KU 158, 47-139.

arasındaydı. Diğer teknik işler –makasçı, sucu, yağcı ve zincirci– arasındaki görece ücret farkları azdı. Üstelik işçilerin bu mesleklerin birinden diğerine geçmeleri de yaygın bir durumdur. Çavuşlar daha alt kademedeki işçilerin çoğundan çok daha fazla maaş alıyorlardı.

Denetçilerin işçilere şahsi işleri için izin verdikleri durum-

Harita 3.1 Kömür Havzası Dışından Gelen Maden İşçilerinin Kaynağı, 1840'lar-1914

lar defterlerde nadir olarak görünüyor (100 tane kayıt içerisinde sadece üç vaka mevcut). Bu iki örnek, bütün yerüstü işçileri arasında en yüksek ücreti alan Kozlu'daki başmakinistle ilgilidir. Bu makinist ramazan ayı başlamadan bir süre önce dört günlüğüne ailesinin köyüne dönme izni istemiş ve izni de almıştır. Ramazan bayramını ailesiyle kutlamak için bir hafta evinde kalmıştır. Kayıtlardaki öteki örnekte ise Kozlulu ateşçi Tahir aynı bayram tatilinde eve dönmek için resmî izin almıştır.[78]

Ücret artışlarının sıklığı ve işçi değiştirme sıklığı oranları havzada ciddi bir iş istikrarsızlığı olduğu gösteriyor. Uluslararası barış döneminde, 1910 mali yılı süresince yerüstü işçilerinin yaklaşık %20'si zam aldı. İtalya ile Trablusgarp Savaşı'nın yaşandığı 1911 mali yılında ise bu aynı gruptaki kişilerin %50'den fazlası zam aldı (Tablo 3.4).[79] Sonuç olarak işgücünün üçte ikisi bu iki yıl içinde ücret artışı almıştı.[80]

Ücret artışları aynı meslekte olan işçiler arasında belli ölçüde ücret farklılaşmaları yarattı. Zincirciler genel olarak 1910 yılında %8 civarında artış kazandılar. Sonraki yıl aynı gruptaki daha yüksek ödeme yapılan iki zincirci hiçbir ücret artışı almazken, bir başka zincirci maaşını diğerleriyle eşitleyen %25'lik bir artış aldı; en düşük ücreti alan bir diğer işçiyse %42 zam aldı. Böylece zincirciler arasındaki ücret farkı büyük oranda kapandı. Örneklemdeki marangozlar arasında daha az ücret ödenen ikisi hiçbir artış almazken, bir diğeri %60'lık bir zamma hak kazandı (muhtemelen terfi etmişti); başka üç işçi, sırasıyla %5, 8 ve 17'lik artışlar aldılar. Öte yandan en yüksek ödeme yapılan iki marangozun ücret artışıysa ortalama %6'ydı, bu nedenle görece konumları biraz geriledi.

Demirhanede çıraklar şaşırtıcı bir şekilde art arda %20 ve 25'lik zamlar alırken, demirhane nazırı 1910 ve 1911 yıllarında art arda %8'lik artışlar almıştı.[81] 1908 yılında grev-

[78] KU 158, 99, 106 ve 136.

[79] 1911 yılında yirmi altı kişi zam aldı; bunlardan 24'üne 14 Temmuz 1327/27 Temmuz 1911 tarihinde izin verildi.

[80] KU 158. Beş kişi 1910 ve 1911 yıllarında art arda zamlar aldılar.

[81] KU 158, 47-86.

Tablo 3.4 Meslek Gruplarına Göre Artışlar (1911 Mali Yılı)

Meslek	Artış (% olarak)
Makasçı	33
Zincirci	31
Çavuş	20
Vasıfsız İşçi	16
Ateşçi	11
Demir işçisi	15
Makinist	15
Marangoz	10
Demiryolu işçisi	6

Kaynak: KU 158, 91-136.

ler birçok işçiye önemli ücret artışları kazandırdı; görünüşe bakılırsa bu artışları tetikleyen ek iş durdurma eylemleri gerçekleştirilmişti. Örneğin, 1912 Kasım ayının sonlarında, savaşın patlak vermesinden hemen sonra faal ihtiyat askerleri, 113 no'lu Kilimli ocağında çalışmaya gittiler. Bir ay sonra çavuşları Devrekli Ahmed'in liderliğinde ödenmemiş 8.000 kuruşlarını talep ederek greve gittiler. Talep ettikleri miktar hiç de küçük değildi.[82]

Demirhane işindeyse çıraklar, kalfalar ve ustalar arasında çarpıcı ücret uçurumları görülmektedir: 1910 yılında çırakların maaşları, kalfaların ücretlerinin üçte ikisi, ustaların maaşlarınınsa ancak yarısı kadardı. Genel itibariyle demirhane işçilerinin 1911 yılındaki artışları ortalama %15'di. Tüm işçiler arasındaki sıralamaları ise bu artışlar sayesinde yükseldi ve 1911 yılında demirhane işçileri yerüstü işçileri arasında en iyi ödeme yapılan gruptu (bkz. aşağıdaki işçi değiştirim tartışması). Üstelik bu gruptaki artışlar demirhanede çalışan çırak, kalfa ve usta işçiler arasındaki ücret farklılıklarını azaltma eğilimindeydi. Çırakların maaşları, kalfaların

[82] ED 12, 203, 8 ts 1328, #1865/262.

ücretlerinin üçte ikisinden dörtte üçüne, ustaların ücretinin yarısından, yaklaşık üçte ikisine artarak görece en çok artış gösteren ücretler oldu. Öte yandan, kalfaların ücreti çok mütevazı bir artış gösterdi. Kalfaların ustalar karşısında güçlendiklerini söylemek pek mümkün gözükmüyor. Ateşçiler ise grup olarak 1911 yılında görece mütevazı sayılabilecek ortalama %11'lik bir artış yakaladılar. Zincirciler grubu da dahil, ateşçiler arasındaki ücret artışları, maaş farklılıklarını azaltma eğilimi gösteriyordu. Böylelikle, en yüksek ödeme yapılan işçi %3'lük artış alırken, en az ödeme yapılansa %25'lik bir zam alıyordu. Makinistler arasında, dört kişi %11 ila %13'lük artış elde etti. Bu grubun en iyi ödeme yapılan kişisi olan başmakinist, maaşını neredeyse hiç olmadığı kadar yükselten %27'lik bir artış kazandı.

Ücret artışı verilerini özetlemek gerekirse: 1910 ila 1911 yıllarında medyan (ortanca değer) ücret 300 kuruştan 330 kuruşa yükseldi.[83] Bunlar arasında daha az ödeme yapılan işçiler görece önemli bir farkla daha yüksek artışlar kazandılar. Medyan ücretin altında kazananlar, %21,8'lik ortalama ücret artışı elde ederken, ortanca değer ücret ya da bunun üstünde ücret alan işçiler neredeyse bu seviyenin yarısı olan %11,9'luk ücret artış ortalamasına ulaşıyorlardı. Üstelik birkaç meslekte artışlar aynı mevkideki kişiler arasındaki ücret farklılaşmalarını azaltıyordu. Demir işçilerindeyse çırakları hem kalfalardan hem de ustalardan ayıran ücret farkları, etkileyici biçimde kapandı. Sadece görece yüksek ücret ödenen bir grup olan makinistler ve marangozlar arasında ücret farklılıkları kapanmadı.

Defterler, ayrıca iş istikrarı gibi çok önemli bir meseleye dair de bakış sunmaktadır. İşçiler işlerinde ne kadar süre kaldılar. Bu işçiler arasındaki işçi değiştirim oranları, askerî seferberliğin görece çok fazla insan gücü talep etmediği barış dönemi için oldukça yüksek görünüyor. 1910 yılı boyunca 52 kişi, 36 ayrı mevki dolduruyorken, 1911 yılında altmış altı kişi 50 farklı mevkide bulunuyordu. İşçi değiştirimi için ise

[83] Sıralanmış işçi örneklemi elli kadar kişiden oluşmaktadır.

nadiren sebep belirtiliyor. Bir vakada öğreniyoruz ki hastalık bir işçiyi iş bırakmaya sevk etmiştir.[84] Bir başkasında ise Yorgi adında demiryolunda çalışan Safranbolulu bir ateşçi işe gelmemeyi âdet edinmiş ve 28 Ağustos 1911 tarihinde işten atılmıştır.[85] Açıkça görülüyor ki birçok işçi, daha iyi yaşam koşulları aramak için işi bırakmış veya gerçek ya da uydurma şikâyetlerle işten atılmışlardı.

Belli mevkilerdeyse işçi değiştirimi olağanüstü boyutlardaydı. Makasçılık işi en yüksek ücretin ödendiği 1910 ila 1911 yıllarında tam sekiz işçiye verildi. Birinci yıl, işçilerden birisi, sadece iki ay sonra işi bıraktı. Yerine getirilen Kilimli'den bir işçiyse, üstleri kendisini başka bir işe, zincirciliğe atadığında güç bela gelmişti. Bu işi daha sonra kabul eden (bugünkü Arnavutluk'ta) İşkodralı işçiyse, işi altı ay sürdürdü ve bu görev yöreden Kozlulu bir işçi tarafından doldurulana dek bir ay boş kaldı. 1911 yılında bir diğer işçi ayağından yaralanarak işi bıraktı, fakat sonra gelen üç işçi de aynı yıl içinde sebep göstermeden istifa ettiler.[86]

Demirhanede sıralanan yedi görev arasında 1910 yılı süresince iki aşırı işçi değiştirimi vakası yaşandı. Birinci örnekte bir çırak belirtilmeyen sebeplerden işi bırakmış ve kendisinden sonra gelen işçi, 3 Haziran 1910 tarihinde 8 kuruştan 10 kuruşa çıkan, yani %20 artan bir ücretle işe başlamıştı. Ancak bir haftadan kısa bir zaman sonra o da işten ayrılmış, hatta yerine gelen çırak da yılsonundan önce işten ayrılmıştı.[87] Benzer biçimde, sadece yedi ay içinde üç farklı çırak da, yüksek ücret artışları almalarına rağmen art arda demirhanede başka görevlere getirildi. Mayıs 1910'da, ilki işten çıkarıldı, yerine gelen Kozlulu işçi onun 10 kuruşluk ücreti üzerine %20'lik bir artış alarak 12 kuruşa çalışmaya başladı. Ancak eylül ayında Davud oğlu Ahmed de işten atıldı ve kendisinden

[84] 1910 yılı için KU 158, 77.
[85] KU 158, 103.
[86] KU 158, 81 ve 136.
[87] KU 158, 72.

sonra gelen işçi birkaç gün sonra işe başladı.[88] 1911 yılında belirtilmeyen sebeplerden ötürü demirhane çırakları arasında da işçi değiştirme sıklığı aynı derecede yüksekti; bir yıldan az bir sürede üç çırak değişmişti. Sonuç olarak sadece iki yıl içinde altı demirhane çırağı gelip gitmiştir.

Bu defterler ayrıca yerüstü işçilerinin ücretleriyle mükellef işçilerin ücretleri ve bürolarda çalışan, genellikle denetçi olan idari personelin maaşlarını karşılaştırmamızı da mümkün kılmaktadır. Kazmacılar, mükellef işçiler arasında en iyi ödeme yapılan işçilerdi. Kazmacıların 1911 yılındaki ortanca değer yevmiyeleri küfecilerin üç katıydı. Toplamda bir kazmacının yevmiyesi 1911 yılı itibariyle yerüstü işçilerinin kazandığı ortanca değer ücretlerin ortasında yer alıyordu. Dolayısıyla, kazmacının ortanca değer yevmiyesi, çavuş ve marangozlarınkinden %20 daha az ve makinistlerinkinden biraz fazlaydı. Zincircilerin, makasçıların ve yağcıların ücretlerini en az %50 geçiyordu, muhafız ve demiryolu yatağı işçileri gibi daha düşük ödeme yapılan yerüstü işçilerinden ise hâlâ daha iyiydi.[89]

Genel olarak hem mükellef işçilerin hem de serbest yerüstü işçilerinin ücretleri bölgedeki yüksek idari personelin maaşlarıyla karşılaştırıldığında oldukça düşük kalıyordu. 1906 yılında maden nazırı ve dolayısıyla en rütbeli devlet memuru olan Arif Paşa her ay bir yerüstü işçisinden ortalama yirmi kat daha fazla kazanıyordu. Benzer biçimde o dönemde muhtemelen havzanın en eğitimli teknisyeni olan başmühendis İstilioyanos Efendi ortanca değerde ücret alan gözetimi altındaki yerüstü işçilerinden tam tamına sekiz kat fazla kazanıyordu.[90] İstilioyanos ve onun üstü nazır, 1910 yılı

[88] KU 158, 48.

[89] Sütunkeşler otuz günlük bir dönem için 200 kuruşa kadar kazanabiliyorlardı ki bu, izin günlerini varsaymıyor. Bu durumda sütunkeşlerin ücreti bir kazmacının her on iki günlük vardiya için aldığı 240 kuruşluk ortanca değer ücretin hâlâ altında kalıyor. Bkz. Tablo 3.3'teki kaynaklar ve Donald Quataert (1983), s. 60 ve M. Bülent Varlık (1985), s. 917-922.

[90] İşçilerin maaşlarının aksine büro çalışanlarının maaşları aydan aya muntazamdı. Çoğu memur tayinat alırken mühendis almazdı.

defterinde en yüksek ücret ödenen demiryolu ve yol ustalarının ücretlerinden sırasıyla beş ve yedi kat daha fazla kazanıyorlardı. Ayrıca profesyonel iş sahipleri listesinde ücret defterlerinde belgeleme işi yapan ikinci kâtip ile Zonguldak mevkii madenleri yetkilisi mühendisin arasında odacının da adı geçmektedir. Hem kâtip hem de mühendis farklı şekillerde de olsa bir hayli eğitimli çalışanlardır. Öte yandan odacı, idari büroları temizler ve personele çay ve kahve servisi yapardı. Biri merkez bürolarda (muhtemelen Zonguldak'ta), diğeri de Ereğli'deki dairelerde olmak üzere iki tane odacı vardı. Himayeyle elde edilmiş bu işler oldukça vasıfsız işlerdi, ücret –günlük 7 ya da 8 kuruş– tüm işçilerin ortanca değer ücretlerinin yaklaşık %10-20 altındaydı. Başka açılardan bu odacılar, adlarının ücret defterlerinde birlikte geçtiği memurlardan çok işçilere benziyorlardı.

Bu arada ortalama vasıflı işçi (neredeyse Tablo 3.3'tekilerin hepsi) Maadin Nezareti tarafından kömür havzasında yerel olarak istihdam edilmiş çoğu sıradan bürokratla karşılaştırıldığında daha iyi durumdaydı. Demir işçileri ve makinistler Zonguldak merkez bürosundaki muhasebeciden ya da limanda kömürü tartmakla görevli memurdan daha fazla kazanıyordu. Marangozlar limandaki muhasebe dairesindeki kâtipler kadar kazanıyordu. Tuğla fabrikası işçileri ve belirsiz görevler verilen işçiler, kâtiplerin ve Maadin Nezareti'nin civar dairelerinde çalışan memurların ücretlerine üç aşağı beş yukarı eşit ortanca değer ücretler elde ediyorlardı.[91] Ayrıca çoğu marangozun ücretleri Çatalağzı'ndaki kantar memurunun ve onun Zonguldak'taki dört meslektaşının maaşları kadardı ya da onları geçiyordu.

Ayrıca, yerüstü işçileri yüksek maaş alan bürokratlara göre birkaç avantaja daha sahiplerdi. Yerüstü işçileri memurların uzun süre katlanmak zorunda kaldıkları, nominal olarak emekliliğinde memura geri dönecek olan %5'lik tekaüt sandığı kesintisi ya da Hicaz Demiryolu'nun masraflarını karşılamaya

Tabii mühendisin de bir masraf hesabı vardı.

[91] KU 207, 76 ve 71.

yardım etmek için sözde gönüllü bağışlar gibi kimi ücret kesintilerine maruz kalmıyorlardı. Yüksek makamlarda oluşları, memurları ücretlerin gecikmesinden musdarip yüzlerce işçiyle aynı kaderi paylaşmaktan kurtaramıyordu. Gerçekten de pek çok memurun maaşı bazen yıllarca ödenmiyordu.[92]

[92] Bkz. KU 14.

4

"MÜSTEMLEKELERDEKİ ORTA ZAMAN IRGADI GİBİ"

Kömür Havzasında Çalışma Koşulları

GİRİŞ

Bu bölümde, Zonguldak kömür havzasındaki farklı emek türlerini anlatacağım. Madenlerdeki tehlikeli yeraltı işçiliğinin üzerinde özellikle durmanın yanı sıra kömürü pazara getirmek için gerekli olan yan işleri de ele alacağım. Genellikle belgelerin satır aralarını okuyarak yüz yıldan daha uzun bir zaman önce yaşamış emekçilerin gündelik hayatlarına da göz atacağım.

On dokuzuncu yüzyılın sonunda ve muhtemelen kömür madenciliği devri boyunca yerüstündeki emek gücü yeraltındaki meslektaşlarına göre daha iyi koşullarda çalışmaktaydı. Bu, tabii ki öncelikle çalışma yerlerinden kaynaklanıyordu. Sonuçta yerüstündeki iş ne kadar çetin ve zorlu olursa olsun, yeraltı işçiliğinin, bilhassa kömür alnındaki karanlık, patlayıcı, sıkıntılı, sağlığı tehdit eden tehlikeli koşullarıyla karşılaştırıldığında yine de daha iyiydi. Çalışma koşullarının daha iyi olması kiracılar ve sütuncular gibi önemli istisnalar dışında yerüstü işçilerinin serbest emek gücü olmalarından da kaynaklanıyordu. Bunlar ücretli işin varlığı veya daha iyi ücret kazanmanın çekiciliğiyle tercihleri doğrultusunda çalışıyorlardı. İşverenler, istedikleri zaman ya da en azından sözleşmeleri sona erdiğinde işi bırakabildiklerinden dolayı bu işçileri elde tutmak için çeşitli kolaylıklar sağlayarak dikkatli davranmak zorundaydı-

lar. Ancak onların tam aksine, yeraltı işçilerinin çoğu mükellef emek gücüydü. Bunlar muhtar ya da ihtiyar heyeti öyle istediği için çalışıyorlardı. İşletmecilerse tahminen bu işçiler için cazip çalışma koşullarını muhafaza etme gereği duymadılar. Elbette, dışarıdan işe alınan serbest yeraltı işçilerinin de serbest yerüstü işçileri gibi seçme hakları vardı ve muhtemelen daha iyi barınma ve tıbbi bakım yardımı alıyorlardı.

YERÜSTÜ İŞÇİLERİ

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında, büyümekte olan Zonguldak kentinde veya kentin yakınlarında inşa edilen kömür lavuarı ya da tamirhane gibi önemli altyapı tesisleri kenti çok sayıda yerüstü işçisi için çekim merkezi haline getirdi. Yirminci yüzyılın başları itibariyle yüzlerce işçi sürekli işgücünün bir parçası olarak bu tesislerde istihdam ediliyordu. Daha birçok işçi de demiryollarında ve limanda iş buldular. Üzülmez gibi kömür çıkarılan önemli merkezlerden Zonguldak'a giden bir demiryolunun inşa edilmesinden sonra "tüm tünelleri geçerek limana kömür taşıyan bir tren vardı. Tren –kömürün çıkarıldığı– Üzülmez'e ulaşmak için bir saatlik yol kat edecekti. Limanda vinçler vardı. Vinç, kömürü tren vagonlarından kaldıracak ve daha sonra gemiye bırakacaktı."[1] Bu trenler sadece kömürün taşınmasını kolaylaştırmakla kalmıyor, aynı zamanda işçilerin madenlerle Zonguldak arasındaki ulaşımlarını da kolaylaştırıyordu. Ancak işçilerin kent ve maden arasında işleyen trenlere (yasal olmamasına rağmen) asılmaları amaçlanmamış, istenmeyen bir sonuçtu ve bu durum hem devlet müfettişlerini hem de Şirket-i Osmaniye'yi (Ereğli Şirketi'ni) çılgına çevirdi. Trenler rutin olarak yüzlerce yeraltı ve yerüstü işçisiyle tıka basa dolduruluyordu (bkz. Bölüm 7). İşçilerin şehirdeki evlerine ve eğlenmeye günübirlik gidip gelmeleri ilk kez mümkün olmuştu. Ayrıca trenler, şirketin maden sahalarında yaptığı evlere alternatif sundu ve kentte

[1] CAMS dosya Pf4, Zonguldak, bilgi veren, Yiannis Kaptanidis; görüşmeci, Christos Samouildis, 19/2/1963.

konut piyasası açıldı.

Hiç şüphesiz, yüzyılın sonunda kömür üretimi arttıkça, yerüstü işçilerinin çalışma koşulları da iyileşti. Hem Şirket-i Osmaniye hem de onun Osmanlı ve yabancı rakipleri serbest yeraltı ve yerüstü işçilerini çekmek ve ellerinde tutmak için evler ve diğer başka tesisler inşa ettiler. Mühendislerinden, "Ereğli havalisindeki işçilerin ne asi ne de yeteneksiz olduklarını; ancak enerjilerinin ve de ihtiyaçlarının da az" olduğunu öğrenen Şirket-i Osmaniye, özellikle Karadağlıları, Hırvatları ve Kürtleri tercih ederek "daha kuvvetli ve enerjik işçileri" işe aldı. Şirket, bu işçileri elde tutmak için pansiyonlar inşa etti ve böylece farklı kategorilerdeki şirket çalışanları ve işçilere oldukça farklı barınma hiyerarşileri sundu. Osmanlı tebaasından olan işçiler farklı üretim mahallerinde kurulan toplu kullanılan ahşap ve kâgir binalarda barındırılıyordu. Şirket çalışanları ve Batı Avrupalılar (1914 senesi civarında altmış tane Fransız ustabaşı bulunuyordu) müstakil evlerinde daha ferah barınma imkânı elde etmişlerdi. Ayrıca en yüksek derecedeki yöneticiler ve mühendislerse Zonguldak'a bakan yüksek yamaçlarda kurulan villalarda yaşıyorlardı (2.16 no'lu fotoğraf). Böylece şehirde, kentin geri kalan kısımlarından ayrı bir Avrupalılar adacığı ortaya çıkmıştı. Bu durum emperyalizm çağında birçok liman kentinin ve ticaret merkezinin ortak bir özelliğiydi. Şirket-i Osmaniye aynı zamanda, şirketi eleştirenlerden birinin bile kabul ettiği üzere, makul fiyatlarda mal satıyordu. Ancak öyle görünüyor ki bu dükkânlar alt seviyedeki işçilere açık değildi ve sadece profesyonel ve idari personel tarafından kullanılabiliyordu. Benzer biçimde, Şirket-i Osmaniye –idari ve profesyonel personelin çocukları için– iki tane ilkokul kurdu. Eğitim dili tabii ki Fransızcaydı: Erkeklerin okulunda öğretmenler önceleri Kabül Keşişleri[2] iken daha sonra 1906 senesinde başka bir Katolik biraderler tarikatı bunların yerini aldı.[3]

---

[2] 1865'te Fransa'da kurulmuş olan ve Zonguldak'taki yabancı topluluğunun çocuklarına eğitim veren bir Hıristiyan tarikatı —*çev. notu.*

[3] Jacques Thobie (1977), s. 409-410.

KÖMÜR ALNI ÇALIŞMA KOŞULLARINA GENEL BİR BAKIŞ

Zonguldak'taki madenciler kömüre ulaşabilmek için esas olarak *hem* galeri hem de şev madenciliği yöntemlerini kullanıyorlardı. Başlarda, kömür tam anlamıyla yüzeyde olduğu için, basitçe madencilerin toprak seviyesinden itibaren kömür damarının yönünü takip ettikleri bir yöntem olan galeri madenciliği kullanılmaya başlandı. Bunun yanı sıra daha sonra yüzeyden, çok derinlerde bulunmayan kömüre doğru eğimli bir girişin açılması anlamına gelen şev madenciliği de kullanıldı. Ayrıca işçilerin, alet edevatın ve kömürün taşınması için aşağı doğru dikey kuyuların kazıldığı görece daha az sayıda kuyu madeni de bulunuyordu. Bu üç yöntemden, galeri madenciliği en ucuzu, kuyu madenciliği ise en pahalısıydı. Ereğli ve Sarıcazadeler şirketleri gibi daha iyi sermayelendirilen yatırımların ortaya çıkmasından sonra bile birçok yatırımcı yeterli sermayeden yoksundu. Dolayısıyla, üretim yöntemleri tam olarak emek yoğun olduğu ve büyük sermaye gerektirdiği için galeri madenciliğinin hâkim madencilik yöntemi olduğunu farz edebiliriz. Ancak 1882 yılından sonra, sermaye girdileri artarken gittikçe daha ileri teknolojiler kullanılmaya başlanmıştı. Örneğin 1900 yılı itibariyle iki şirket deniz yatağından kömür çıkarmaya başlamış, bunlara birkaç sene sonra üçüncü bir şirket daha katılmıştı.[4]

Zonguldak madencileri Osmanlı döneminde bir kez kömür damarına ulaştıktan sonra genellikle kömürü sırasıyla galeri ve oda-topuk madenciliği denen iki yöntemle çıkarıyorlardı. Üçüncü bir yöntem olan uzun-ayak madenciliği, on dokuzuncu yüzyıl Avrupasında kullanılan ama Amerika Birleşik Devletleri'nde kullanılmayan bir yöntemdi ve görünüşe göre Osmanlı döneminde Zonguldak madenlerinde hiç kullanılmıyordu. Ekonomi, jeoloji ve işçilerin niteliği kömürün çıkarılma biçimini zorunlu olarak belirliyordu: "Dolayısıyla, uzun-ayak madenciliğinin ekonomik fizibilitesi yalnızca fiziksel ve teknolojik etmenlere değil aynı zamanda piyasa koşullarıyla uyum-

[4] Bu noktada Ereğli Şirketi'nin deniz altında madenleri olduğu bilgisine sahip değilim; ancak böyle olduğunu farz ediyorum.

lu ve disiplinli bir işgücünün bulunmasına bağlıydı."[5] Yörenin jeolojik yapısı, yetersiz sermaye ve uzun ayak madenciliğinin gerektirdiği kesintisiz çalışma programlarını sürdürmek için ihtiyaç duyulan yeterli sayıda ve disiplinli emek arzının olmayışı bir araya gelerek bu yöntemin Osmanlı döneminde Zonguldak madenlerinde yaygınlaşmasını engelliyordu.

Bölgedeki işletmelerin başlangıcında işçiler galeri yöntemini kullanarak kömürü yüzeyden dibe doğru, gerektiğinde tahkimat yaparak takip ediyorlardı. Oda-topuk sistemi 1867 Nizamnamesi'nde tanımlandığı için bunun da maden işletmelerinin ilk yirmi yılında yaygın bir biçimde kullanıldığını düşünebiliriz.[6] Her iki sistem de Osmanlı döneminde yaygın olarak kullanılmaya devam etti. İşçiler eğimleri çok dik olan damarlar için galeri yöntemini tercih etme eğilimindeydiler. Bu koşullar altında madeni alından taşımak için küfeler bile pek işe yaramıyordu. Bunun yerine işçiler kömürü galeri girişine kürekle atıyorlar ve kömür ancak burada mevcut taşıma araçlarına –küfecilerin, hayvanların sırtına ya da raylar üzerinde gidip gelen arabalara– yükleniyordu. Geçişi zorlaştıran yerler olduğu için galeri madenciliğinde çalışma gruplarının genelde küçük olmasına dikkat ediliyordu.

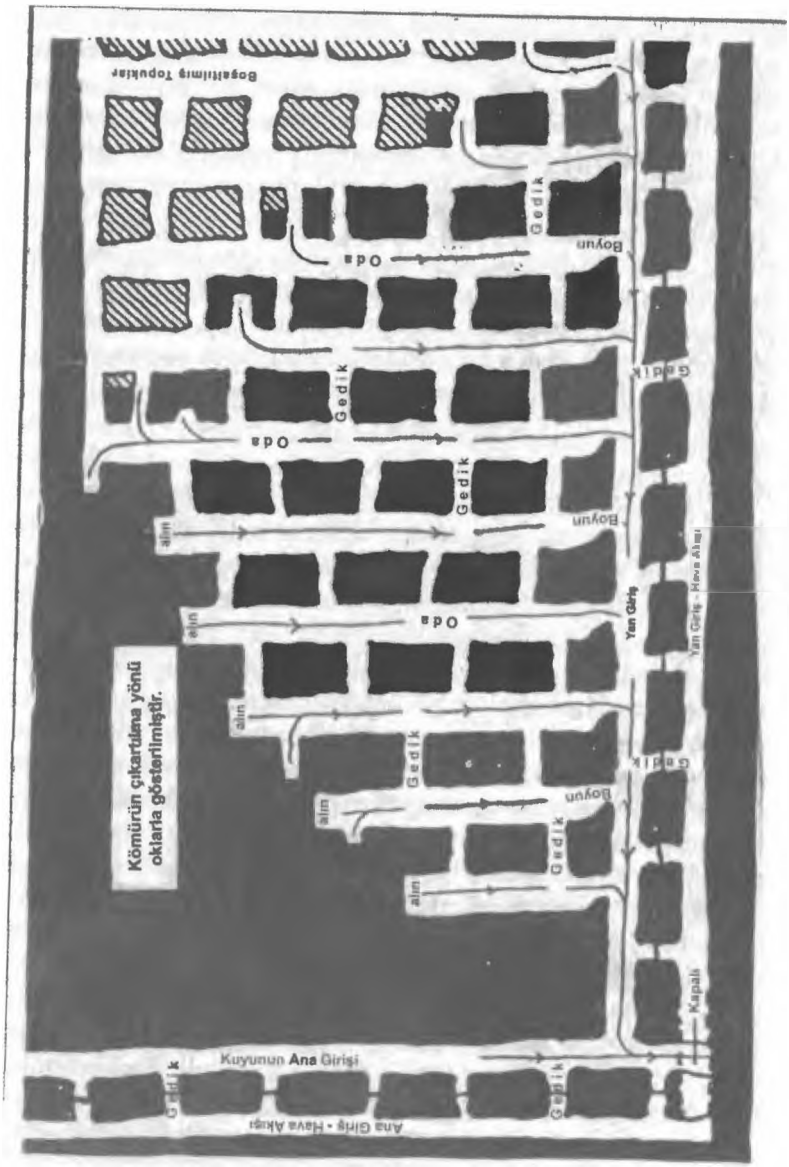
Daha büyük, daha az eziyetli kömür damarlarının işlenmesi, çalışma ekiplerinin daha büyük ve ulaşımın çok daha kolay olduğu oda-topuk yönteminin kullanılmasını gerektiriyordu (Resim 4.1).

Bu yöntemde galerinin tabanından ya da şevin açıldığı yerden kömür damarının içine yatay olarak ana bir giriş açılıyor ve işçiler burada, sağdaki bir köşeden dönerek belirli bir uzunlukta yan girişler açıyorlardı. Yine bu girişlerin sağ

---

[5] Keith Dix (1977), s. 8.

[6] 46-47. maddeler topukların düzenlenmesini ve kaldırılmasını amaçlıyordu. 1920'lerde kullanılan oda-topuk yöntemleri için bkz. Kadri Yersel (1989)'dan alıntılayan Erol Kahveci (1997, s. 124). 1934-1969 yılları arasındaki emekçiliği esnasında hem galeri hem de oda-topuk yöntemlerini kullanan bir işçiyle yapılan bir mülakat için bkz. Erol Kahveci (1997). Burada işçi uzun-ayak sisteminin ancak daha sonra kullanılmaya başladığını belirtiyor.

Resim 4.1 Oda-Topuk Madencilik Metodu. Kaynak: Keith Dix (1977), s. 5.

köşelerinde ana girişe paralel, oda olarak adlandırılan hatlar kesiyorlardı. Kömür çıkarma işinin önemli kısmı her bir odanın ön kesimlerinde yapılıyordu. Küfeciler, hayvanlar ve zamanla demiryolları, biriken kömürü taşıyordu. Odaların büyüklüğü damarlara ve genel koşullara bağlı olarak, tavanın çökmesini önlemek gerektiği de akılda tutularak, değişiyordu. Odalar kömürde açılan "gediklerle" birbirine bağlanıyordu ve odalar arasında kömür duvarları kalırdı. Bir kısımdaki bütün odalarda çalışma bittiği zaman işçiler bir önceki alından çekilmeye başlarlardı. Bu süreçte çok verimli ama oldukça da tehlikeli olan, daha önce odaları birbirinden ayıran kömür duvarlarını "yıkılması" süreci başlardı (Bkz. Resim 4.1).[7]

YERALTI İŞİ

1840'lı yıllarda ve en azından 1850'lerin ortalarına kadar Zonguldak kömür havzasında kömür damarları açık bir şekilde yüzeyde uzanıyordu. At üstünde giden eğitimli bir göz tarafından kolaylıkla fark edilebilirdi. Bu yıllarda kolayca bulunabilen kömür görece güvenli ve kolay çıkarılabiliyordu. Küçük ölçekli girişimler, görüldüğü üzere, sahile mümkün oldukça yakındı ve kimi zaman kömür madenden çıkarılarak doğrudan gemiye yükleniyordu.[8] Balkanlar'dan yeni getirilen madenciler yamaçlarda yatay tüneller açmışlardı ancak hava madene sadece girişlerden girdiği için tüneller pek yaygın değildi. Tahtadan destekleri sadece maden girişlerinde kullanan bu işçiler iç taraftaki desteği sağlamak için kömür alnından ve şistten yararlanıyorlardı. Çıkarılan kömür ya küfeyle ya da tahta raylar boyunca itilen tahta maden arabalarıyla taşınıyordu. Daha sonra midilliler bunları galerinin girişinden basit liman tesisine taşıyorlardı. 1896 yılından sonra baskın hale gelen Şirket-i Osmaniye gibi, o zaman madenlerden sorumlu olan İngiliz şirketi de yatırımı ihmal etmiş ve kolay ulaşıla-

[7] Keith Dix (1997), s. 5-6.

[8] Erhart Winkler (1961), s. 30-31.

bilir ve daha kârlı olan işlere yoğunlaşmıştı.[9] Bu politikalar emek sıkıntısı ve ilkel üretim yöntemleriyle bir araya geldi ve 50.000 ton gibi oldukça düşük yıllık üretim düzeyleriyle sonuçlandı.[10]

Bu sonuçlardan tatmin olmayan devlet 1851 yılında İngiliz şirketinin sözleşmesini feshetti ve İngiliz mühendis John Barkley'i işe aldı. Kırım Savaşı'nın başında madenlerde oldukça ilkel koşullarda çalışan tahmini olarak 500 kişi bulunuyordu. Barkley zamanının en örgütlü çabasına öncülük etti. 1854 yılı itibariyle galeriler şevlerin içine doğru 90 ila 360 metre kadar uzanıyordu ve bir teleferik Kozlu'daki sahilden vadiye doğru farklı madenlere saparak beş kilometre boyunca gidiyordu. O dönemde, "üç yerli madencinin ciddi bir şekilde yandığı" bir patlama meydana geldi. Bu patlama kayıtlara geçen ilk kazaydı. Barkley'in denetiminin dışında kalan Alacaağzı gibi bölgelerde Hırvatlar çalışıyordu ancak bu Hırvatlar Zonguldak'ta bölgenin kıvrımlı jeolojik yapısı ve "bu zorluklarla başa çıkmak için sermaye istemeleri"[11] nedeniyle işi bırakmışlardı. Otuz beş yıl sonra Kırım Savaşı yılları boyunca çıkarılan maden, yığınlar halinde "yosun ve eğreltiotuyla kaplanmış bir şekilde"[12] birikmişti.

Kömür havzası hakkında yazan ilk cumhuriyet dönemi yazarı, kömürün çıkarılmaya başlandığı ilk dönemin, yani 1848-1865 yıllarındaki çalışma koşullarının canlı bir tasvirini sunmaktadır:

> "Hazine-i hassa" idaresi zamanında Zonguldak köylüsü maden ocaklarında tıpkı müstemlekelerdeki amelenin şeraiti hayatiyesi içinde bir orta zaman ırgadı gibi çalıştırılıyordu. İş saatleri "gün doğumu" "gün batışı" diye hesaplanıyordu. Amele kulübelerinin yanı başındaki hayvan ahırları sıhhi şeraite daha uygun yapılmıştı.

---

[9] Burada Erol Kahveci'nin (1997) savını takip ediyorum.

[10] Erol Kahveci (1997, s. 33-35), kimi zaman Nichols ve Erol Kahveci'yi alıntılamaktadır (1995).

[11] T. Spratt (1877), s. 529.

[12] Vital Cuinet (1895), s. 421-423.

> Hastalanan veya bir maden kazasında yaralanan, sakatlanan amelenin tedavisi için sıhhi teşkilat vücuda getirilmemişti; amelenin en mutekasif bulunduğu maden mıntıkalarında bile doktor mevcut değildi... Madenci [maden operatörü *y.n.*] isterse yaralı ameleyi sokağa atıyor dilerse de bir hayvan sırtına yükleyerek köyüne gönderiyordu.[13]

Ocakları 1876 yılında madenleri teftiş eden Belçikalı bir mühendisten öğrendiğimize göre, 1870'li yıllardaki çalışma koşulları daha önceki yıllara göre çok az faklılık gösteriyordu. Ocakların çoğunda kömürün sadece kazmayla çıkarıldığını, kamanın bulunmadığını kaydediyordu. Sadece kömürün katı olduğu ve hava dolaşımının yeterli olduğu birkaç madende işçilerin barut kullandığını belirtiyordu.

> Dahili taşımaya gelince: Ray sistemi bulunan birkaç tanesi dışında bütün madenlerde insanların sırtında yapılıyor. İşçiler 15-20 yaşlarında ve kömürü, 15 kg kömür alabilen, alınlarından bellerine doğru asılmış hasır sepetlerde taşıyorlar ve madenin girişinde bulunan depoya götürüyorlar. Taşıma işçilerine verilen aydınlatma aracı yok; bazen galerilerin duvarlarına tutturulmuş yollarını gösteren mumlar bulunur... Koşullar öyledir ki bazı madenlerde galerilerin yüksekliği bir metreden daha aza düşürülmüştür ve on beş yaşlarındaki bu çocuklar bunların içinde sırtlarında yaklaşık 15-20 kilogramlık yüklerle hareket ederler... Diğer galerilerin bazılarında koşullar 500-600 kg yük taşıyan vagonlar kullanmayı mümkün kılar ve her vagon bir işçi tarafından.... madenin girişindeki depoya.... itilir.[14]

Ödemelerin düzensizliğinden ciddi bir biçimde etkilenen üretimin verimliliği, günlük ortalama sadece 1.000-1.250kg'dı. Belçikalı mühendis verimliliği artırmak için kömür damarlarını kazılan ve daha sonra yıkılan sabit kömür sütunları olan

---

[13] Ahmet Naim (1934), s. 100-101, Erol Kahveci'nin alıntıladığı ve tercüme ettiği şekliyle (1997), s. 84.

[14] Credit Lyonnais, G2 A4.77.83 no'lu dizi. Affairs industrielles 1876-1891. Extrait 19-23. Rapport sur les Mines d'Heraclée, Eylül 1876. Bölüm 3'te belirtildiği üzere küfelerin kapasitesi daha azdı.

"masiflere" ayırmayı önerdi. Mühendis oda-topuk sisteminden bahsediyordu. Bir diğer önemli sorun birçok madenin terk edilmesine sebep olan su birikmesiydi. Madenlerden sadece dördü ya da beşinde mekanik su pompası kullanıyor ve geri kalanlarda ise kovalar elden ele taşınıyor ve hatta bazılarında tulumbalar kullanılıyordu! Belçikalı mühendis ayrıca dayanak sayısının yeterli olmamasından ve düşük aydınlatmadan şikâyetçiydi. Gerçekten de madenler çok az aydınlatılıyordu. Mum ve balıkyağı lambaları çok fazla duman çıkarıyor, madenlerin iç kısmını kirletiyor ve muhtemelen, mühendisin iddiasına göre, işçilerin bünyesine (*organisme*) zarar veriyordu: "Emniyet lambaları hiçbir şekilde kullanılmıyor." Mühendis, notlarını genel olarak tehlikeli koşullardan bahsederek ve Hüseyin Mahmud'un madeninde gerçekleşen ve birçok işçinin yaralanmasına sebep olan çok vahim bir patlamayı bildirerek bitirmektedir.[15]

Madenlerin henüz daha sonraki yıllarda olduğu kadar uzun olmadığı 1870'li yıllarda küfeciler her bir seferde 300 kg kömür taşıyordu. O zamanlarda 200-300 metre uzunluğunda olan galeriler boyunca günde on sekiz sefer yapıyorlardı.[16] Yeraltı işçileri düşünülecek olursa hem o dönemin gözlemcileri hem de daha sonraki yazarlar bir ağızdan kömür havzasının her yerinde koşulların korkunç olduğunu, dönemin geri kalanında ise bir miktar iyileşme gerçekleştiğini belirtiyorlar. Politik olarak faal olan bir yazar, koşulları ortaçağa ait diye nitelendirerek durumun son derece kötü olduğun imâ etmekteydi.[17] Bu yazarın bildirdiğine göre işçiler çöple dolu, kapı ve pencerelerinde delikler olan barakalarda yerde yatıyordu. 1867 Nizamnamesi'nin kurallara uygun konutları zorunlu kılmasına karşın yazar bundan sonuç alınamadığından yakınıyordu. İşçiler ısınmak ve yemek pişirmek için her barakada küçük taşlardan oluşan bir daire oluşturuyorlar ve bunun içinde ufak kömür ve odun parçalarıyla ateş yakıyor-

[15] Credit Lyonnais, G2 A4.77.83 no'lu dizi.
[16] Donald Quataert (1983), s. 56-57.
[17] Turgut Etingü (1976), s. 56.

lardı. Duman, tavandaki bir delikten dışarı çıkıyordu. Kimi sabahlar işçiler soğuktan ateşe fazla yaklaşmak zorunda kaldıkları için ciltlerinde yanıklarla uyanırlardı. Yazar, böceklerden ve pislikten kaçış olmadığını belirterek bitiriyor.[18] Burada şunu da belirtmek gerekiyor ki yazarın tasvir ettiği dönem, çalışma ortamında birçok iyileşmenin gerçekleşmesinden sonraki 1890'lı yıllardır.

Koşullar genellikle maden işletmecisine ve işçinin serbest ya da mükellef işçi olmasına göre değişiyordu. İster Osmanlı ister yabancı olsun, daha çok sermaye yatıran işletmeciler işçilere nakit ödeme yapıyor ve taştan ya da tuğladan yatakhaneler inşa ediyorlardı. Maden havalisinin her yerinde işletmeciler, "işçiler için kulübeler, bürolar, depolar ve kantinler"[19] inşa etmişlerdi. Osmanlı tebaasından bir Rum-Ortodoks mülteci eski memleketi Kozlu'yu tarif ederken şehirlileri ve şehri ziyaret eden işçileri birbirinden ayırıyordu: "Elbette binlerce Türk işçi vardı; ancak bunlar gelip gidiyorlardı, yani şehrin kalıcı sakinleri değillerdi. Bunlar, şirketlerin özellikle bu amaç için yaptığı [Kozlu] köyünün yarım saat dışındaki işçi konutlarında yaşıyorlardı. İşçilerin vardiyaları her on beş günde bir değişiyordu."[20]

İşçilerin hayatını kolaylaştıran tesisler sadece Kozlu, Zonguldak ve Ereğli gibi görece daha kentleşmiş yerlerde sunuluyordu. Konut yokluğuna karşı bazı işletmeciler işçilere daha iyi konut olanakları sağladılar. Yirminci yüzyılın başlarında Şirket-i Osmaniye münavebeli çalışan işçiler için seksen kişilik barınaklar inşa etti.[21] 1913 senesinin haziran

---

[18] Turgut Etingü (1976), s. 56-57.

[19] CAMS dosya Pf5, Ereğli, bilgi veren, Ioakeim Yailaoglou; görüşmeci, Babis Nikiforidis, 12/3/1963.

[20] CAMS dosya Pf5, Kozlu, bilgi veren, Dimitris Moisiadis; görüşmeci, Babis Nikiforidis, 21/4/1963.

[21] Donald Quataert (1983), s. 66. 1880 yılında bir grup Fransız yatırımcı, Ereğli'deki bir maden imtiyazı/ruhsatı için başarılı olamadıkları bir fiyat teklifinde bulundular ve tekliflerinde işçiler için konut sağlamayı da kabul ediyorlardı ki bu, 1867 Nizamnamesi'nin belli bir ölçüde uygulandığını gösteriyor. Erol Kahveci (1997), s. 95.

ayında Mazlumzade Hacı Yakub Bey, Kozlu'daki 158 no'lu ocağında çalışan varagel işçileri için bir yatakhane inşa ederken, Sarıcazadeler de Ezbih/Enbih madenindeki işçileri için konut yapıyordu.[22] Yatırımcılar bu uygulamaları gerçekleştirirken başka yerlerde, örneğin kömür ocağı işletmecilerinin konut imkânlarının en iyi kazmacıları işe cezbettiğini ve daha iyi çalışma koşullarının daha düzenli ve daha kaliteli işgücü sağladığının anlaşıldığı İngiltere'nin güneydoğusunda ve İskoçya'da yerleşmiş olan modellerin izinden gidiyorlardı.[23]

Zonguldak'taki birçok işletmeci sürekli olarak nakit akışı sıkıntısı yaşıyorlardu ve yeterli sermayeye sahip olmadıkları için ya eğreti konutlar yapıyor ya da hiç barınma sağlamıyorlardı. Bu işletmeciler kömürü parça parça düşük fiyata İstanbul tüccarlarına satıyorlardı. Dolayısıyla işçiler ücretlerin İstanbul'dan azar azar damlamasını beklemek zorundaydılar. İşçilerin çoğu genellikle kendilerine tam olarak ödeme yapılmadan köylerine dönerlerdi. Bu işletmecilerin ocaklarında çalışan işçiler, çoğunlukla kendi yaptıkları ya da yamaçlara oydukları mağara gibi barınaklarda yaşayarak ellerinden gelenin en iyisini yaptılar.[24] İşte Ethem Çavuş'un 1880'ler veya 1890'larda bir tarihte bu tarz evleri tasviri:

> O zamanlar, ocaklarda çalışan amelenin barınabilmesi için madenciler amele barakaları yapmazlardı. Her amele bir takım çalı çırpıdan bir şeyler örer, üzerini çamurla sıvardı. Bu, madenlerde çalıştığı müddetçe içinde yattığı barakayı meydana getirirdi.
>
> Ben, benden yaşlı olan ağabeyimin ve arkadaşlarının kulübesine sığınabilmiştim. Geceleri toprağın üstüne serilir, kafamızın altına bir kütük yerleştirir, ortada yanan ateşe tabanlarımızı verir, böylece "kasık kalıbı" kandil ışığıyla işbaşı sinyali veren horoz sesini beklerdik.

---

[22] ED 10, 63, 30 Nisan 1329/13 Mayıs 1913 ve 183, 18 Mayıs 1329/31 Mayıs 1913.

[23] Roy Church (1986), s. 277-279.

[24] Hüseyin Fehmi İmer (1944, s. 50), Erol Çatma'nın (1998, s. 108) kaynağı olabilir.

> Kulübe yapamayan acemi ameleye gelince, onlar da bir höyüğün altını oya oya mağaramsı bir şey meydana getirir ve onun içinde gecelerlerdi.[25]

Ethem Çavuş bu mağaramsı barınaklardan birinin yıkıldığını ve 16 kişinin enkaz altında kaldığını söylüyor. Sonuçta on üç tanesi kurtarılmış ancak geri kalanlar uykularında can vermişlerdi.[26]

İş günleri en iyi koşullarda bile çok uzundu. Genellikle işçilerin yaşamlarını iyileştirme girişimiyle övülen 1867 Nizamnamesi'nde öngörülen işgününü ele alalım.[27] Bu düzenlemeler kazmacıların ve vasıfsız mükelleflerin iş günlerine yasal sınırlamalar getirmişti. Kazmacılar gün doğumundan gün batımına kadar görevde kalacaklar, kömür alnındaki dört saatlik vardiyalarını ocak dışındaki ve içindeki diğer işlerle dönüşümlü olarak yapacaklardı. Amelelerin günü ise her yirmi dört saatte on saatlik net çalışma süresi olarak belirlenmişti: Bu on saatin dört saati maden ocağında taşıma, dışarıda iki saatlik bir ara, iki saat dışarıda çavuşun denetiminde çalışma ve yine dört saat daha maden ocağında kömür taşımadan oluşacak şekilde ayarlanmıştı. Kiracılar içinse yasal düzenlemeler sadece iki büyük vardiya olacağını; her bir vardiyanın on beş günlük kömür işinden oluşacağını belirtiyordu.[28] Yasalarda belirtilen iyileştirmeler bir yana, Ethem Çavuş çalışma saatlerinin herhangi bir standardının bulunmayışından şikâyetçiydi. "O zamanın iş saatlerinin ne zaman başlayıp, ne zaman bittiğini anlatmak isteyenler bu saatleri 'gün doğumu'

---

[25] Ahmet Naim (Çıladır), *Yer Altında Kırk Beş Sene* (yayın yeri ve tarihi belirsiz), s. 20-21. Bu yayın, gazeteci ve eylemci Ahmet Naim'in kaydettiği şekliyle Ethem Çavuş'un hatıratıdır. Daha detaylı bilgi için "Yayınlanmış Birincil Kaynaklar" içindeki Donald Quataert ve Yüksel Duman (2001) kaynakça girdisine bakınız.

[26] Donald Quataert ve Yüksel Duman (2001), s. 158.

[27] Sina Çıladır (1977), s. 125, 1867 ve 1920-1921 yasal düzenlemelerinin sadece kağıt üzerinde etkili olduğunu ve gündelik hayat üzerinde pek etkisi bulunmadığını belirtiyor.

[28] 28., 29., ve 32. maddeler.

ve 'gün batımı' diye tarif ediyorlar" diyordu. Yukarıdaki alıntıda geçen, horozların ötüşü, işin başladığını bildiriyor; ancak sabahın bu erken saati bile ileri alınıyordu: ".... Horoz sesiyle kalkar ve madenlere sürülürdük. 'Gün doğmayınca horoz öter mi?' diyeceksiniz. O zamanın madencileri horozu vakitsiz öttürmenin yolunu bilirlerdi. Hususi surette bu iş için beslenen horozların tünediği kümesin önüne daha şafak sökmeden bir kandil götürülür, kandilin ışığına aldanan horoz kanadını çırpıp ötmeğe başlardı."[29]

Aynı şekilde, eski küfecilerden biri 1976 yılında 74 yaşındayken kendisiyle yapılan bir mülakatta Osmanlı döneminin sonlarına doğru çalışma koşullarını anlatıyordu. Köyünden yürüyerek 7-8 saatte ulaşan Çamlı madeninde on iki saatlik vardiyalarla çalıştığından ve kömürü ocağın ağzında bulunan bir vagona taşıdığından bahsediyor. İşçi, orada bulunan çalışanlardan birinden doldurduğu her vagon için bir kupon alıyordu.[30]

Osmanlı döneminin sonunda Ankara hükümeti çalışma saatlerini sekiz saate düşürdü, ancak bundan uygulamada pek bir sonuç alınamadı. Eylemci bir işçinin belirttiğine göre yeni başlatılan parça başı iş yüzünden işçiler bir günde çok daha fazla üretmek zorunda bırakıldıkları için gerçekte çalışma vardiyaları öngörülen sekiz saatten daha uzundu.[31] Dolayısıyla Osmanlı dönemi boyunca 10 ila 12 saatlik ve hatta daha uzun işgünleri olağandı. Madencilik yapılan başka yerlerde benzer koşullar on dokuzuncu yüzyılın daha erken dönemlerinde, yani Zonguldak madenlerinin ilk açıldığı zamanlarda da hâkimdi. 1840'lı yıllar boyunca İngiltere'de ortalama bir madenci haftada 60 saat çalışıyordu. Ancak bu süre işçi eylemleri ve devletin yasal düzenlemeleri sayesinde

---

[29] Ahmet Naim (Çıladır), *Yer Altında Kırk Beş Sene* (yayın yeri ve tarihi belirsiz), s. 18.

[30] Erol Kahveci (1997, s. 118), Sina Çıladır'daki (1977, s. 128-129) mülakatları alıntılamaktadır.

[31] Sina Çıladır (1977), s. 132.

1913 yılında 43 saate düştü.[32] Bu tarihte Osmanlı madencileri İngiltere'deki meslektaşlarından haftada ortalama 20 saat daha fazla çalışıyorlardı.

Mükellefler için haftanın bir günü bile izin günü olarak ayrılmamıştı. 1867 Nizamnamesi'nde (Madde 56), Müslümanlar işgücünün çoğunluğunu oluşturduğu ve "çok az sayıda" Hıristiyan bulunduğu için pazar günlerinin tatil olmadığı belirtiliyordu. Ancak maddenin geri kalan kısmında cuma günlerinin tatil olduğu da belirtilmiyordu. Bunun yerine cuma ve pazar günleri işe ancak dinî vecibeler yerine getirildikten sonra –muhtemelen cuma öğlen namazından ve pazar sabah ayininden sonra– başlanacaktı.

Ancak devlet Müslümanların takvimine göre iki günü, Hıristiyanların takvimine göre ise bir günü (Paskalya) mükellefler için tatil günü olarak kabul etmişti. Çoğunluğu Müslüman olan alt tabaka işçiler için Ramazan Bayramı önemli bir sosyal olaydı. İşçiler bu günlerde köylerine geri dönmek ve bayramı aileleriyle birlikte kutlamak istiyorlardı. Ancak işçilerin beklentileri devletin tatili bir günlük iki ayrı sefer olarak tanimlamasıyla çatışıyordu. Devlet, Müslüman işçilerin (Hıristiyan işçilerin Paskalya'da yaptığı gibi) her iki tatilde izinli olma hakkı olduğunu açık bir şekilde belirtirken, izinin süresi hakkında açık bir şey söylemiyordu. İşçiler için tatil, her iki tatilden bir gün önce ve bir gün sonra da izinli olmak demekti. Madencilerin ve maden yöneticisinin izin günlerinin tanımıyla ilgili mücadeleleri özellikle1870'ler ve 1911-1912'deki gibi emek sıkıntısının baş gösterdiği savaş dönemlerinde had safhaya ulaşmıştı (Bölüm 9).

Münavebeli çalışan işçiler genellikle kendi yemeklerini köylerinden getiriyorlardı ve bunları vardiya boyunca yeterli olacak şekilde ayarlıyorlardı. Maden işçiliğine 1919 yılında başlayan bir küfecinin tanıklığına göre başlıca erzakları mısır ekmeği, kuru lor ile tarhana ve bulgurdan oluşuyordu.[33] Gerek

[32] Roy Church (1986), s. 254-255, Tablo 3.9.

[33] Sina Çıladır (1977), s. 128-129. 1923 yılında, İtalyan yatırımcıların Kandilli'deki madenlerinde işe başlayan bir işçi; İzzet Akman, çalış-

yeraltında gerekse yerüstünde çalışan sürekli işçilerin zorda kaldıklarında bel bağlayabilecekleri köy erzakları yoktu. Görev başındayken "her maden işletmecisinin" işçilere erzak sağlamak için sahip olduğu şirket dükkânlarından yararlanıyorlardı. Dünyanın diğer kömür madenciliği bölgelerindeki şirket dükkânları gibi bunlar da giyim-kuşam, eşya, kahve, şeker, pirinç, sabun ve diğer erzaklar için fahiş fiyatlar istiyorlardı.[34]

İşçiler aynı zamanda bölgedeki küçük kasabalardan da alışveriş yapıyorlardı. Zonguldak'ın eski sakinlerinden biri kasabanın, vardiyalarının sonunda rotasyonlarının "geri kalanı" için eve doğru yola çıkmadan önce erzak stoku yapan işçileri nasıl cezbettiğini hatırlıyor.[35] Kozlu'nun eski sakinlerinden biri muhtemelen yüzyıl biterken bu küçük kasabadaki maaş günlerini canlı bir şekilde anımsıyordu.

> Herkesin madenlerde bir işi ya da kendi sahip olduğu bir işi vardı. Her on beş günde bir şirketlerin amelelere, vasıflı işçilere ve maden idari personeline ödediği ücretler 2.500 napolyon altını ederdi. Tüm bu para Kozlu'da kalırdı. Sadece üç yüz hanelik bir köy için bu devasa miktardaki bir nakitti. Binlerce işçi ücretlerini alır ve sonra Kozlu'da alışveriş ederlerdi -bu paranın bir kısmını bizim çarşıda harcamak zorundaydılar. Görüyorsunuz ya, günlük azıklarını oradan almak zorundaydılar- bunun parasını da kendi ceplerinden öderlerdi ve ayrıca eve götürmek için de erzak satın alırlardı. Kozlu ve Zonguldak'ta işleri ayakta tutan işte bu ücretlerdi.[36]

---

maya başladığında erzakını bir çanta içinde getirdiğini hatırlıyor.

[34] Hüseyin Fehmi İmer (1944), s. 45.

[35] CAMS dosya Pf4, Zonguldak, bilgi veren, Yiannis Kaptanidis; görüşmeci, Christos Samouilidis, 19/2/1963. Bkz. Bölüm 3'teki alıntı.

[36] CAMS dosya Pf4, Kozlu, bilgi veren, Dimitris Moisiadis; görüşmeci, Babis Nikiforidis, 25/4/1963.

İŞÇİ ÜCRETLERİNİN ÖDENMESİ

Yukarıdaki tasvir aslında örtük bir şekilde, işçilerin gerçekten ücretlerini alabildiği, hem de ödemelerin tam zamanında yapıldığı güllük gülistanlık bir portre çiziyor. Bu kesinlikle doğru bir açıklama, ancak bu zamanın belirli bir anında yaşanan bir durumdu, dönemin tamamının tipik bir özelliği değildi. Aksine 1890'lar gibi geç bir tarih itibariyle muhtemelen işçilerin büyük bir kısmının maaşları ceplerine zamanında girmiyordu. (Daha sonraki döneme ait istatistikî bilgiler ne yazık ki mevcut değil.)

Hatırlanacak olursa, 1882 yılından önce maden işletmecileri ürettiklerini devlete satmak zorundaydılar. Genellikle nakit sıkıntısı çeken devlet, maden işletmecilerinden beklenen parayı ne onlara ne de işçilere ödeyebiliyordu. İstanbul hükümeti bunun yerine taşra hükümetlerine kömürün karşılığında ödeme olarak maden senedi imzalıyordu. Doğruluğu kesin olmayan bir tahmine göre nakit borçların sadece %10 ila 20'si maden işletmecilerinin eline geçiyordu. Dolayısıyla işçilere genellikle ödeme yapılmadığını ya da ücretlerinin çok küçük bir kısmını alabildiklerini düşünmek akla yatkın görünüyor. Bu durumun da işe gelmeme, işten kaçma ve üretim üzerinde muhtemel etkileri vardı.[37]

Sorunlar, işletmecilerin ürettiklerinin %40'ını yasal olarak serbest piyasada satabildikleri ve üretimin arttığı 1882 yılından sonra düzelmeye başladı. Daha çok işçiye ihtiyaç duyulduğu için bazı işletmeciler nakit ücret önermeye başladılar ki bu durum işçiler ve rakip işletmeciler arasında bir hareketlilik başlattı. Giurgiu Şirketi'nin sahibi nakit ücret vermeye başladığında bu durum kendisinin hükümet içindeki, senet işlemlerini manipüle ederek işçi ücretlerinin %10-15'ini iç eden bir "arkadaşını" tehdit etmişti. Dalaverelerini sürdürmek için arkadaşı, maden nazırından diğer işletmecilerin işçi ücretlerini nakit olarak ödemelerini engellemesini istedi.[38] Ancak Ethem Çavuş nakit ödemeye geçilmesini olumlu bir

[37] Hüseyin Fehmi İmer (1944), s. 45.
[38] Hüseyin Fehmi İmer (1944), s. 45-46.

şekilde hatırlıyor:

> Gurci [Giurgiu] ocağı Kozlu'da, şimdi "Kömüriş" şirketinin işlediği kuyuda işe başlamıştı. Ay sonunda işlenilen günün karşılığını tamamıyla "para" olarak veriyordu. Onun için Gurci kumpanyasının ocaklarına dehşetli bir amele akını başladı. Ay sonlarında ocağın iş kadrosu düzülürken oraların hali görülecek şeydi. İşe alınacak dört yüz kişi, baca ağzına belki iki bin kişi birikirdi. Amele olarak ocağa girebilmek için amele çavuşlarına, işbaşılara sunulan "hedaya"nın haddi ve hesabı yoktu. Ben sonu çıkmayan bir iki tecrübeden sonra, çalıştığının karşılığını "para" olarak veren bu ocağa kapağı atabilmekten ümidi kesmiştim. Rahmetli babam, Hızır gibi köyden çıkageldi. Çavuşa verdiği bir küfe Safranbolu üzümü beni Gurci ocaklarında 6 kuruş gündelikli ve emeğinin karşılığının en azından bir kısmını "nakit" olarak alan bahtiyar işçilerden biri yaptı.[39]

Zonguldak'ın daha sonra bölgeden göçen eski sakinlerinden biri Şirket-i Osmaniye'nin gelişini ve bu şirketin daha yüksek ve daha düzenli nakit ödeme yapmasının işçiler üzerindeki etkilerini şöyle hatırlıyor:

> Fransızlar gelmeden önce ocak sahipleri amelelerine neredeyse hiç ödeme yapmazlardı: yarım okka gaz, bir okka şeker, yüz dirhem kahve ve on beş günlük iş karşılığı olarak da bir mecidiye. Ameleler yiyecek paralarını kendi ceplerinden vermek zorundaydılar. Fransızlar geldikten sonra ise diğer ocak sahipleri işçi bulmak için sokak sokak gezmek zorunda kaldılar. Artık gözü açılmış olan işçiler ise geri dönmeye niyetli değillerdi ve "Şimdi gâvur kumpanya var" derlerdi.[40]

Ethem Çavuş'un babasından gelen üzüm sepeti de çavuşa hediye vermenin kömür havzasında yerleşik bir pratik olduğunu gösteriyor. Bu pratiğin varlığı madenciliğin köylülerin hayatındaki rolüne dair kavrayışımızı daha karmaşık hale getiriyor. Bir

---

[39] Ahmet Naim {Çıladır}, *Yer Altında Kırk Beş Sene* (yayın yeri ve tarihi belirsiz), s. 25.

[40] CAMS dosya Pf4, Zonguldak, bilgi veren, Evangelos Paslidis; görüşmeci Babis Nikiforidis, 6/5/1963.

taraftan, işçilerin işten kaçtıklarını ve madende çalışmamak için değişik şekillerde direnç gösterdiklerini gösteren yığınla kanıt varken, öte taraftan hediye vermek de madende iş bulmak için başvurulan yaygın bir yol ve Zonguldak madenlerinin ilk günlerinden imparatorluğun sonuna kadar devam eden bir gelenekti. 1923 yılında iş arayan köylüler, daha önceleri dedelerinin ve babalarının yaptığı gibi madendeki çavuşa tavuk, yumurta ve hatta bir miktar nakit para önermişlerdi: "Bunlar verilmeyince işe girilemezdi"[41] Elli sene önce, 1870'li yıllarda, işçilerin maden işine gösterdikleri ciddi direnç neticesinde üretim çökmüştü. Ancak yine tam olarak aynı zamanda köylüler madendeki işgücüne kabul edilmek için maden işletmecilerine rüşvet olarak zeytinyağı, yumurta ve kuzu veriyorlardı.[42] Bu durum çeşitli şekillerde açıklanabilir. Belki de köylüler çalışma koşullarının daha güvenli ya da daha iyi olduğu bilinen ve işçilere meşakkatli uğraşlarının karşılığında senet değil de nakit para verilen madenlerde çalışmak için işletmeciye hediye veriyorlardı. Belki de köylüler madenci statüsünü askerlik hizmetinden kaçmanın bir yolu olarak görüyorlardı. Madende iş bulabilmek için hediye vermek ile işçilerin bundan kaçma çabalarının bir arada gerçekleştiği kesindi.

ÇOCUK EMEĞİ

Birçok ülkede kömür madenciliği genel olarak ucuz ve itaatkâr olan çocuk emeği üzerinde temellenmişti. İngiliz Adaları'nda yerel sendikaların desteklediği yasal düzenlemeler 1842 yılında on yaşın altındaki oğlan çocukları ile tüm kadınların kömür madenlerinde çalıştırılmasını yasakladı. Bu tarihe kadar genç kızlar günde on dört saat çalışarak 77 kiloluk kömürü elleri ve dizlerinde taşıyor ve daha sonra merdivenleri tırmanıyorlardı, altı yaşındaki çocuklar kömürü babalarına götürmek için yerde sürüyerek bir metre yüksekliğindeki tünellerden geçiriyorlardı. Aynı şekilde Amerika Birleşik Devletleri'nde

[41] Sina Çıladır (1977), s. 128-129.
[42] ED 4, 245, 18tl 1294/30 Ekim 1878.

yirminci yüzyılda yasaklanana kadar madenlerde erkek çocukları çalıştırılıyordu. Pennsylvania eyaleti, kömür madenlerinde on iki yaşından küçük çocukların çalıştırılmasını ancak 1885 yılında yasakladı.[43] 1902 yılında yaklaşık 20.000 çocuk hâlâ antrasit kömürü sanayinde olukçu, katırcı ve taş toplayıcı olarak çalıştırılıyorlardı.[44]

Çağdaşları gibi Zonguldak maden işletmecileri de düzenli olarak küçük çocukları çalıştırıyordu. Koşulları iyileştirmeyi amaçlayan ve yasal olarak 1921 yılına dek yürürlükte kalan 1867 Nizamnamesi, 13 yaşındaki erkek çocukların yeraltı işlerinde çalıştırılmasına açıkça izin veriyordu. Osmanlının son elli yılında çocuk kavramının yasal tanımı ciddi bir şekilde değişmişti; ancak bunun kömür havzası işçiliği üzerinde kayda değer bir etkisi olmamıştı. Bir anlamda erkekler ancak 20 yaşında yetişkin oluyorlardı ki bu da askere alınma yaşıydı. Ancak bu tanım, on dört idari bölgedeki 13 ila 50 yaşları arasındaki tüm erkeklerin maden işçisi olabileceklerini belirten 1867 Nizamnamesi'yle çelişiyordu. Bu farklı yetişkinlik tanımında 13 ila 19 yaşları arasındaki erkekler madenlerde ağır işçilik için uygun görülüyorlar, ancak faal askerlik için uygun kabul edilmiyorlardı.

Çocukluk ve yetişkinliğin başka farklı tanımları da ortaya çıkmıştı. 1911 yılı Aralık ayı itibariyle 16 yaşından genç erkek çocuklarının madenlerde yeraltında çalışması açık bir şekilde yasaklanmıştı. Muhtemelen yasal olarak yerüstünde çalışabiliyorlardı. 1913 yılında Mayıs ayından Aralık'a kadar Maden Nezareti makamı bu yasağın uygulanmasını sağlamak için etkin bir seferberlik başlattı. Denetim yapan müfettiş, işletmecilerin sadece yaşı küçük işçiler yaralandığı zaman cezalandırıldığından şikâyet ediyordu. Maden nazırı, o dönemde madenlerden sorumlu olan Ticaret ve Ziraat Nezareti'ni, itaat etmeyen işletmecileri daha sert bir şekilde cezalandırması için zorluyordu. Nazırın cezalandırmada ısrarcı olması anlaşılır olsa da bu aynı zamanda devletin genel olarak işçilere ve işçi ailelerine kar-

[43] Alan Derickson (1998), s. 26.

[44] Curtis Seltzer (1985), s. 24 ve 29; ayrıca Alan Derickson (1998), s. 26.

şı, onların kendi hareketlerinden sorumlu olduklarını kabul etmeyen yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Nazır, işçilerin değişiklik yaratabilecekleri şekilde dahil edildikleri politikalar üretmek yerine başkalarından, bu durumda maden işletmecilerinden değişimin özneleri olarak medet umdu (Daha ayrıntılı bir tartışma için, bkz. Bölüm 7 ve Bölüm 8).[45]

Ekim 1913'te Zonguldak havalisi mühendisi Setrak, Çay Damarı madeni mühendisi Rouvin'le beraber maden teftiş turlarına gitti ve burada hepsi de Karadeniz bölgesinde maden yöresinin dışından gelen 14 ve 15 yaşlarındaki dört erkek çocuğun maden işçisi olarak çalıştıklarını gördü.[46] Aralık ayında Setrak, Şirket-i Osmaniye tarafından işletilen üç ayrı madeni dolaştı ve küçük yaşta on dört tane işçi buldu. Bunlar kökenleri itibariyle yöredeki maden köylerinden ve maden havzasının dışından geliyorlardı; yani zorunlu ve serbest işçiler arasında eşit iki parçaya ayrılıyorlardı. Erkek çocukların çoğu 15, en küçükleri ise 12 yaşındaydı.[47] Erkek çocuklar başka bölgelerden işe alınmak ve maden havzasındaki köylerden toplanmak suretiyle düzenli olarak emek gücünün bir parçasını oluşturuyorlardı.[48]

---

[45] ED 10, 14-15, 23 Nisan 1329/6 Mayıs 1913, geriye dönüp 15 kl 1327 yazışmasına atıfta bulunur. Yeni ortaya çıkan Türkiye Cumhuriyeti, Zonguldak kömür havzasıyla ilgili yeni yasayı kabul ettiğinde, yeraltı işçiliği için asgari yaşı 18 olarak öngörmekteydi. Bkz. Erol Kahveci (1997), s. 113 ve takip eden sayfalar.

[46] ED 16, 17tl 1329/30 Aralık 1913.

[47] ED 16, Ottoman, 211, 7 kl 1329/20 Aralık 1913.

[48] Bir mühendis, madenler için kapsamlı bir plan hazırlama işinden bahsederken, işe aldığı bir işçiye üzerine işçinin çalıştığı günlerin yazılacağı bir işçi kimlik belgesi (*carnet d'ouvriers*) verildiğinden sunması istenen bir işçiyi işe aldığından bahsediyor. ED 16, 183, 11 Kasım 1329/24 Kasım 1913. Muhtemelen serbest emek gücü arasında yaygın olan böyle bir uygulamadan bahsedildiği, ilk kez burada dikkatimi çekti.

KÖMÜR HAVZASINDAKİ HASTALIKLAR

Zatürree, tüberküloz, tifüs, sıtma, silikoz ve frengi gibi birçok hastalık işçilerin hayatını tehdit ediyordu. Uzun süre rutubet ve soğuğa maruz kalmak ve genel olarak sağlığa uygun barınma imkânlarının bulunmaması akciğer hastalıklarının görülme oranını tabii ki artırıyor ve genellikle dirençlerini düşürüyordu. Silikoz, madencilere musallat oluyor ve hayatlarını kısaltıyordu (bkz. Bölüm 8). İmparatorluktaki tıbbi olanakları sıralayan 1897 tarihli bir resmî belgede kömür havzasında özellikle bu hastalıktan musdarip olunduğu belirtiliyordu. Kastamonu vilayetiyle ilgili oldukça şaşırtıcı olan şu istatistik tabii ki kömür ocağının varlığıyla açıklanabilir: İmparatorluğun tamamında, Kastamonu, vilayet ya da dengi düzeyde, hastane yatak kapasitesi bakımından üçüncü sıradaydı. Sadece başkent ve Batı Anadolu'daki nüfusu yoğun olan Aydın'da daha fazla yatak bulunuyordu. Kastamonu vilayeti imparatorluğun toplam nüfusunun %3'üne sahipti ama hastane yataklarının %7'si burada bulunuyordu.[49]

Frengi bilhassa yaygındı ve bu hastalığın varlığı hastalığın kökenlerinden ayrıntılı bir şekilde bahsedilmeksizin birçok farklı yerde kaydedilmiştir.[50] Bir kayda göre Kastamonu vilayetinde frengi hastalığının yaygınlığı, pek akla yatkın olmasa da Kırım Savaşı'na ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na bağlanmaktadır.[51] Osmanlı döneminde madencilik üzerine yazılmış literatürde frengiden ve bu hastalığın maden işçiliğiyle olan bağlantısından bahsedilmemektedir. Ancak, 1923 yılından sonra Türkiye Cumhuriyeti döneminde madenciler arasında çok yüksek oranda frengi hastalığı ortaya çıkınca bağlantı açıka görülür. 1944 yılında Sağlık Bakanlığı şehrin civarlarında çalışan madencilerden kaygı duymaktadır. Hem şehirde hem de madenlerin yakınında kurulmuş (yasadışı) genelevlerde çalışan birçok fahişe vardı. İşçileri haftalar-

[49] Tevfik Güran (1995), s. 53. Bölüm 8'deki kömür havzasının tıbbi olanaklarının bu sıralamaya dahil olup olmadığı kesin değildir.

[50] *Bolu Vilayet Salnamesi 1334*, s. 285 ve Turgut Etingü (1976), s. 59.

[51] Nuran Yıldırım (1985), s. 1328-1329.

ca evlerinden uzak tutan münavebeli çalışma sistemi suçlu bulunacaktı.[52]

Hiç şüphesiz frenginin Osmanlı zamanlarında yaygın olması, hastalığın 1923 sonrası dönemde yayılmasına sebep olan aynı etkenlerden kaynaklanıyordu. Hızla gelişen bir kent olan Zonguldak da muhtemelen şehrin içinde veya yakınında (hem fiiliyatta hem de yasal olarak) yaşayan yüzlerce bekâr erkek yüzünden, İstanbul'dan ve diğer Doğu Akdeniz kentlerinden gelen birçok fahişenin çekim merkezi olmuştu. Bunların müşterileri sadece münavebeli işçilerden değil, aynı zamanda aylar boyunca sürekli bölgede yaşayan yüzlerce madenciden ve yerüstü işçilerinden de oluşuyordu. Aynı şekilde, elimizde belgeye dayanan hiçbir kanıt bulunmasa da şehirden uzakta çeşitli maden mahallerinde bulunan genelevlerin de zührevi hastalıkların yayılmasında elbette payı olmuştur.

[52] Erol Kahveci ile yazışma, 11 Ocak 2004.

5

BİR ARADA TUTAN BAĞLAR

Köy-Maden İlişkileri

GİRİŞ

Zonguldak kömür havzasındaki köyleri ve madenleri birbirine bağlayan oldukça etkileyici, yoğun bir ilişkiler ağı vardı. Merkezî devlet, köylerden sayısı kısa süre içinde 100'ü bulan madenlerin emek ihtiyacını karşılamalarını rasgele şart koşarak köylere bir çeşit yükümlülük ilişkisi dayatıyordu. Bazı köyler işçi ihtiyacını karşılıyor, bazıları ise gıda ve erzak gönderiyordu. Yüzyılın sonuna doğru birkaç yüz köy ve kasabadaki az sayıdaki mahalle, madenlerde çalışmak üzere düzenli olarak erkek çocukları ve yetişkin erkekleri yolluyordu ve yüzyılın sonuna doğru bazı örüntüler açık bir şekilde ortaya çıkmıştı. Ancak birçok istisna vardı; bazı köyler birkaç madene çeşitli tipte işçiler gönderiyordu.

Köylü madencileri işyerine yükümlülük ve borçluluk bağlarıyla bağlayan bir köy-maden bağlantısı kömür havzasını sarmaya başlamıştı. İşçiler madende çalıştıkça, ödenen veya vaat edilen ücretlerdeki akış maden havzasının kaderini kendisine emek gücü sağlayan köylerin kaderine bağlıyordu. Bir maden mali yükümlülüklerini yerine getiremediğinde köylüler, herhangi bir müracaat hakkı olmaksızın ücretlerini alamıyorlardı. Her ne kadar işçiler adalet için yerel mahkemelere sıklıkla başvuruyor olsalar da, ödemelerin gecikmesi madenin alışılmış özelliklerinden biriydi. İşletmeciler ödemeleri yaptığı zaman da işçilerin vergi borçlarını ve işteyken yedikleri ekmeği toplamdan düştükleri için, işçilerin cebine giren miktar

brüt gelirlerinin sadece çok küçük bir kısmı oluyordu.

Ödedikleri ücretlerin yanı sıra işletmecilerden yerel ekonomiye başka şekillerde de para akışı vardı. Madenler yöredeki hayır işlerinin desteklenmesinde önemli bir rol oynamaya başlamıştı ve özellikle dinî takvime göre önemli günlerde dinî etkinliklerin masraflarının karşılanmasında oldukça faaldiler. Bu mütevazı bağışlarla dinin, madenci topluluklarının toplumsal ve kültürel yaşamındaki yeri tarih sahnesinde daha görünür hale geliyor.

Muhtarlar ve sevk memurları köy-maden bağlantısını yönetiyor, sürdürüyor ve bundan kazanç sağlıyordu. Bunlar devletin kolluk kuvvetlerinden güç alarak madene işçi gönderiyorlar, işten kaçanların ve firarilerin izini sürüyor ve bunun karşılığında ücret alarak siyasi güç elde ediyorlardı. Ancak merkezî devlet, muhtar ve patrondan yana çok fazla ağırlık koymanın tehlikelerinin farkında olduğu için yüzyılın sonlarında bunların gücünü azaltmaya çalıştı. Bu, merkezî devlet ile yerel otoriteler arasındaki süregelen büyük mücadelenin bir bölümüydü sadece. Ne var ki, patronlar ve muhtarlar yine de köylü madencilerin hayatlarında önemli şahıslar olmaya devam ettiler.

KÖYLÜ MADENCİNİN KÖKENLERİ

Kömür madenciliği ortaya çıkmadan önce yöredeki köy hayatı muhtemelen imparatorluğun herhangi bir yerindeki köy hayatından farksızdı. Görüldüğü üzere bölge tarımsal olarak pek de zengin değildi; köylüler hayatlarını geçimlik tarımla güçlükle kazanıyorlar ve genellikle kereste ve gemicilik sanayinde çalışıyorlardı. Bunun yanı sıra Karadeniz Bölgesi yüzyıllar boyunca çok büyük sayıda erkeği başkente göndermişti. Her ne kadar madencilik başlamadan önceki zincirleme göçlerle ilgili elimizde somut bir bilgi olmasa da bunlar muhtemelen yöredeki, daha sonra madende çalışacak işgücünü sağlayan köylerde gerçekleşiyordu.

Osmanlı döneminin sonunda, maden işinin başlamasının üzerinden sadece yetmiş yıl geçmişken, maden köyleri ne

imparatorlukta, ne de dünya genelinde pek rastlanmayan bir yaşama biçimine hapsolmuş kalmışlardı. Erkek çocuklar ve erkekler, yürüyerek dağları ve tepeleri aşıyorlar; köy (ya da kasaba) ile maden arasında iki haftada bir mekik dokuyorlardı. Yolda sürekli olarak zorluklarla, hatta ölüm tehlikesiyle karşı karşıya geliyorlardı. Madende çalışarak kazandıkları nadiren ellerine geçiyordu. Buna rağmen yine de ellerine geçen miktarın, köylülerin ve aile üyelerinin kendi aralarındaki ilişkileri dönüştürdüğü kesinlikle söylenebilir. Ne var ki kayıtlar, gündelik hayata dair bir anlatı kurmak için çok yetersiz.

1850'li yıllardan önce kömür ilk kez ticari olarak işlenmeye başladığında köylüler deneyimli olmamaları ve çalışma konusundaki isteksizlikleri sonucunda maden işinden kaytarmayı başarmışlardı. Ancak köylüler dışardan getirilen madencileri ve maden işinin getirdiği nakit geliri gördükçe bu tür bir direniş zaman içinde giderek zayıfladı. Dışarıdan gelen madencilerden bölgede daha önce bilinmeyen becerileri öğrendiler. Köylülerin madenciliğe katılımları kendi istekleriyle arttıkça devlet baskı aygıtını, yani mükellefiyet kategorilerini ve münavebeli çalışma sistemini yaratan 1867 Nizamnamesi'ni faaliyete geçirdi.

Havuç-sopa taktiği münavebeli emek gücünü on dokuzuncu yüzyılın sonraki dönemlerinde iyice yerleşik (ve görünür) hale getirmeye ve gerçekten de bugün bile varlığını sürdürecek biçimde şekillendirmeye başladı.[1] 1870'lere gelindiğinde belli köyler zaten madenlere değişik tipte emekçi sağlıyorlardı; sütuncular, hayvan nakliyecileri, küfeci ya da kazmacılar gibi. Örneğin Nisan 1878'te Başir divanı, Ereğli yöresindeki Murad Şiiyan madenine hem küfeci hem de kazmacı sağlıyordu.[2] Benzer şekilde (II. Dünya Savaşı sırasında hâlâ madenlere işçi gönderen) bu divan, Kireneli Hasan Ağa'nın Kozlu'daki madenine işçi sağlıyordu.[3] O dönemde birçok farklı köy aynı madene işçi gönderirdi. Bu nedenle 1877 yılında Kozlu mevkiindeki Toma Müdiye madenine Devrek ya-

[1] Erol Kahveci (1997); Delwin A. Roy (1976).

[2] ED 4, 153, 15 Nisan 1294/27 Nisan 1878.

[3] ED 4, 182, 29 Haziran 1294/11 Temmuz 1878.

kınlarındaki dört değişik divandan küfeci geliyordu (bunların ikisi II. Dünya Savaşı dönemine ait mükellefiyet listelerinde görünüyor).[4] Özetle, bu ilk yıllarda, bir madende değişik köylerden gelen işçilerin çalışması gibi örüntüler, 1890'lı yıllara –aslında 1990'lı yıllara– kadar gözlemlenebilir.[5]

1870'li yıllarda 1867 Nizamnamesi'yle ortaya çıkan mükellefiyet sistemi hâlâ ciddi ayarlamalara tâbiydi. 1874 yılında maden nazırı, maden faaliyetlerinin durmasına sebep olan istihdam sorunlarını çözmek amacıyla, sadece yedi yıl önce getirilmiş olan düzenlemeleri ihlal eden bir çözüm önerdi. On dört idari bölgede işe alma sınırlamalarını göz ardı ederek Trabzon vilayetinden, devlete ait bir tekneyle serbest geçişe sahip olacak işçiler toplamayı teklif etti.[6] Ortaya çıkmakta olan sistemin uygulanmasına başka bir örnek olarak Kozlu'daki bazı madenlere işçi sağlayan Alacaağzı çevresindeki köyleri ele alalım. 1879 yılı Ocak ayında maden nazırı, Kozlu yakınlarındaki köylülerin çalışmak için Alacaağzı madenlerine gittiğini, Alacaağzı işçilerinin ise Kozlu'daki madenlerde çalıştığını kaydediyordu. Nazır gayet mantıklı bir şekilde köyleri değiştirmeyi ve bunları daha yakındaki madenlere tahsis etmeyi öneriyordu.[7] Aynı ay içerisinde işgücü fazlasını bir bölgeden, emek sıkıntısı yaşanan madenlere kaydırarak yapılan görevlendirmeleri göz ardı etmenin yaygın bir uygula-

---

[4] Bunlar, Çukur, Viran, Yakacık ve Dereli idi. ED 4, 20, 13 Ağustos 1294/25 Ağustos 1877 ve 27, 23 Ağustos 1294/4 Eylül 1877, iki ayrı belge. Kireneli Hasan Ağa'nın Kozlu'daki madenine işçi sağlayan iki köyle ilgili olarak, ayrıca bkz. ED 4, 33, 6 Eylül 1293/18 Eylül 1877 ve ED 4, 182, 29 Haziran 1294/11 Temmuz 1878.

[5] ED 4, 11, 31 Temmuz 1293/12 Ağustos 1877. Maden için kaç tane işçiye ihtiyaç olduğuna maden nazırı karar veriyorken her bir divandan gelecek işçilerin sayısına yerel yönetim karar veriyordu.

[6] ED 4, 370, 14 Mart 1290/26 Mart 1874. Öyle görünüyor ki maden nazırı beş yıl sonra da aynı plan, yani Ereğli bölgesinin dışından işçi istihdam edilmesi üzerinde çalışıyordu. Bkz. ED 4, 346, 27 Temmuz 1879.

[7] ED 4, 287, 9 ks 1294/21 Ocak 1879. Değişiklik emretme yetkisine sahip olup olmadığı tam olarak belli değil. 40 yıl sonra, 1912 yılında bu yetkiye sahip değildi. Bkz. aşağıda, ED 12, 210, #1881/321.

ma haline geldiğini ileri sürüyordu.[8]

Uygulamanın çeşitli örnekleri 1870'li yıllarda mükellefiyet sisteminin sağladığı bazı vergi muafiyetleriyle ilgilidir. Örneğin 1879 yılında Bartın ve Ereğli yörelerinin madenlerde çalışan sakinleri imparatorluk hazinesine katkıda bulunmak için adam başı toplanan bir vergiden muaf tutulmuşlardı. Maden işçisi olmayanlar vergiyi ödemek ve ayrıca maden işçilerinin iaşesini sağlamak zorundaydı.[9] Ayrıca Bartın yöresindeki birçok köy bir mültezimin nüfuzu altında bulunuyordu; ancak köyler onun baskısından kurtulmak için huzursuzluk çıkarmışlardı. 1878 yılında bu köylerin muhtarları ve ihtiyar heyetleri vergilerini doğrudan devlete ödeme hakkını elde etmek için ikinci kez dilekçe yazmışlar ve bu sefer başarılı olmuşlardı. Dilekçeciler zaten mükellefiyet yükü altında ezildiklerini, bu yüzden ikinci bir mültezim yükünün adil olmadığını ileri sürüyorlardı. Maden nazırı da bu fikre katıldı ve yöre yetkililerine değişikliğin yapılmasına izin vermeleri talimatı verdi.[10] Üçüncü bir vergi imtiyazı örneğinde ise yöredeki muhtar Ereğli kaymakamına işçilerin zaten borç içinde yüzdüklerini ve bu yüzden artık onlardan iane bedelini nakit olarak ödemelerini isteyemeyeceklerini bildiriyordu. İşçiler emekleri karşılığında sadece maden senedi alıyor ve bunları oldukça düşük fiyatlarda tüccarlara ve tefecilere satarak nakde çeviriyorlardı. Devlete ve tefecilere olan yükümlülüklerinden kurtulmak için de kaçıyorlardı. Muhtar, eğer devlet vergilerin peşin olarak ödenmesinde ısrarcı olursa geriye kalan köylü madencilerin tefecilere daha çok başvuracaklarını, kaçışların artacağını ve kömür üretiminin daha da fazla sıkıntıya gireceğini belirtiyordu.[11]

---

[8] ED 4, 288, 11 ks. 1294/23 Ocak 1879. Benzer şekilde Eylül 1878'de hayvan kıtlığı, madendeki faaliyetleri tehdit etmeye başladığında nazır, kuralları başka bir yönde esnetti. Hâlihazırda madenlerde çalışan hayvanların iki vardiya çalışmalarını, yani ilave on beş gün daha çalışmalarını emretti. ED 4, 234, 10 Eylül 1294/22 Eylül 1878.

[9] ED 4, 323, 18 Nisan 1295/30 Nisan 1879.

[10] ED 4, 202, 23 Temmuz 1294/4 Ağustos 1878.

[11] ED 4, 12, 31 Temmuz ve 1 Ağustos 1294/12 ve 13 Ağustos 1877;

UYGULAMADA MÜKELLEFİYET SİSTEMİ: 1870'LERDEN BİR SAHNE

Devlet, köylülere madenlere işçisi sağlama görevini verdiğinde bu, ahaliyi oldukça zor bir duruma soktu.[12] Genel itibariyle maden kazaları tarımsal olarak yoksuldu ve toprak hiç de sağlam bir geçim imkânı sunmuyordu. Köylülerin her ay dışarıda geçirdikleri on beş gün köyün tamamının geçimini sağlamaya yetecek kadar yiyecek üretilmesini açık bir şekilde zorlaştırdı. Mükellefiyet sistemi köyde tarımda çalışabilecek erkek sayısını yarı yarıya ve köyün toplam nüfusunu ise muhtemelen dörtte bir oranında azalttı. Teoride bir köy tarımsal işleri yerine getirme yükünü köy halkı arasında paylaştırabilirdi; ancak bu köy içi ilişkilerin yeniden yapılandırılması anlamına geliyordu. Üstelik bazı durumlarda işçiler tahılın kıt ve fahiş fiyatlara satıldığı köylerden geliyorlardı. (Bazı köylerin, her ne kadar az da olsa tam zamanlı madencilik yapmak için tarımı tamamen bıraktıkları bildirilmişti). Esasında birçok işçi madenlere daha ucuz ekmek alma umuduyla geliyordu.[13] Genel olarak ağır toplumsal bedelleri ve köy yaşamını maden işinde çalışan diğer köylüleri besleme zorunluluğu temelinde yeniden yapılandırmanın güçlüğü düşünüldüğünde, köylülerin madene kendi yemeklerini getirmeleri geleneği 1870'li yıllarda daha sonraki dönemlere nazaran çok daha azdı.

1870'li yıllarda yanlarında kendi azıklarını getirmeyen işçiler madende kendilerini besleyecek gıdayı en az iki kaynaktan sağlıyorlardı. İlk olarak maden işletmecileri inisiyatif alıp maden mevkiinde bulunan ama madene işçi sağlamak zorunda olmayan köylerden gıda ve erzak satın alıyorlardı. Bu şekilde bir iaşe yöntemi köylüler için bir tercih değil bir

39'da da benzer sorunlar var, 16 Eylül 1294/28 Eylül 1877 ve 48, 5, tl. 1293/17 Ekim 1877. Yukarıda belirtilen vergi imtiyazlarının daha sonraki yıllarda devam edip etmediği kesin değil ve bu konu üzerine daha fazla araştırma yapılması gerekiyor.

[12] ED 4 olağanüstü ayrıntılı bir bakış sunuyor ve ne yazık ki bu çalışmada başvurulan kaynaklar arasında bir eşi daha yok.

[13] ED 4 153, 11 Nisan 1294/23 Nisan 1878 ve 290, 18 ks 1294/30 Ocak 1879.

zorunluluktu. Böyle durumlarda prensipte yerel üreticilerin masraflarının karşılanması gerekiyordu.[14]

İkinci olarak; maden idaresi işçilere madende çalışırken gerekli olan gıda ve erzakı sağlamak için bir sistem oluşturmaya çalıştı. Buna göre maden işine verilen köylüler böyle bir yardıma muhtaçtılar ve bunu hak ediyorlardı. Madenlere buğday, mısır, arpa, saman, mum, yağ ve baruttan oluşan erzak akışı sağlandı.[15] Bu iaşe sistemi öncelikle yerel kaynaklara dayanıyordu. Erzak genellikle yerel üreticilerin aynî olarak ödedikleri vergilerden geliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda öşür, tipik olarak bu dönemde ve esasında Osmanlı'nın son yüzyılı boyunca aynî olarak toplanırdı. Üreticilerden öşür borcu yükümlülüğü için ayni olarak toplanan tahıl çeşitli mali aygıtlarla maden işçilerinin ve hayvanların iaşesini sağlıyordu. Bir örnekte Bolu bölgesinden toplanan öşrün bir kısmı satılarak elde edilen kazanç işçilerin iaşesi için nakit sağlamıştı.[16] Bazen Ereğli yöresinde üreticiler aynî arpa öşrünü maden idaresinin ambarlarına koyuyorlardı.[17] Maden nazırı ayrıca öşrü maden mevkiine yakın bazı bölgelerden aynî olarak toplar ve bu şekilde hayvanların ve işçilerin iaşesini sağlardı. Örneğin, Kasım 1877'de Kastamonu vilayeti umumi arpa öşründen maden havzasına yaklaşık 2.600 kile, Bolu idaresi ise Ereğli'nin güneydoğusundaki küçük bir liman bölgesi olan ve arkasındaki verimli ovaya yaslanan Akşehir'den ilave 2.000 kile gönderdi.[18]

Maden mevkiinden gelen erzak yetersiz kalınca memurlar başka bir mahalleden gıda satın almak zorunda kalıyordu.

---

[14] Bu tarihsel anlatıya temel olan devlet kayıtlarında bu iaşe biçimleri açık bir şekilde görünmüyor; ancak yine de izleri mevcut.

[15] 1292-1295 (1876-1879) yıllarında madenlere 36.000 kile arpa dağıtılmış. ED 4, 256, 26 tl 1294/7 Kasım 1878.

[16] ED 4, 40, 17 Eylül 1293/29 Eylül 1877.

[17] ED 4, 229, 2 Eylül 1294/14 Eylül 1878.

[18] ED 4, 72, 23 tl 1293/ 4 Kasım 1877; ayrıca ED 4, 307, 10 Mart 1295/22 Mart 1879. Mayıs 1878 itibariyle Akşehir, madenlerin iaşesi için 15.000 kile maden sağlamıştı. ED 4, 155, 19 Nisan 1294/1 Mayıs 1878.

1870'lerdeki kriz yıllarında maden mevkiinden ve yakınlardaki mahallelerden toplanan yerel tahıl kaynakları genellikle yetersiz kalıyordu. Dolayısıyla Ekim 1878'de Bartın ve Ereğli yörelerinden maden mevkiine yollanan arpa öşrüne ilave olarak İstanbul'dan da arpa istenmişti.[19] Daha genel olarak sadece imparatorluğun başkenti değil ayrıca Karadeniz'in –hatta Trabzon da dahil olmak üzere en doğu kıyıları bile– 1870'li yıllarda madenlere erzak sağlamada rol oynamıştı. Yukarıda anlatılan iaşe işlemlerinde devlet erzak akışını sağlıyor, ancak işçiler sonunda bunun karşılığını ödüyorlardı. 1867 Nizamnamesi'ne göre bu erzakın borcu maden işletmecilerinin hesabına yazılacaktı. İşletmeciler kömür dağıtımı yaptıkları zaman erzak borçları hükümetin borçlu olduğu miktardan çıkarılırdı. Bundan sonra, her madende tutulan jurnallerde sadece isimler, köyler ve işçilerle ilgili önemli diğer istatistikler değil, ayrıca her bir işçinin maden işletmecisinden aldığı erzakın parasal değeri de kaydediliyordu. Ödeme döneminin sonunda (aşağıda da açıklanıyor), bu "ekmek parası" ve diğer miktarlar toplanır ve ödenen ücretten çıkarılırdı.

Mükellefiyet ve münavebeli emek sistemi üzerindeki yetki maden nazırı ile onun, emir komuta zinciriyle bütün kömür havzasındaki işleri idare eden personelinden kaymakama[20] ve en sonunda oradaki divan veya köy idarecilerine doğru iniyordu. Bu zincirin her bir halkası merkezden atanıyordu. Zincirin ilk iki halkası –nazır ve kaymakam– genellikle dışarıdan geliyor ve yetkilerini yalnızca başkentin buyruğundan alıyorlardı. Ancak, divan/köy muhtarı ile ihtiyar heyetinin merkezî hükümet tarafından atanmaları mahalli yetkililere ve göreve gelmeden önce sahip oldukları nüfuza bağlı olduğu için farklıydı. Yetki ve nüfuzlarının kaynağı tabii ki çeşitliydi: Bazıları toplumun daha varlıklı mensuplarıydı. Bazıları da yörede önemli ölçüde nüfuza ve sorumluluğa sahip ancak maddi temeli olmayan kişilerdi. Yasayı ve düzeni sağlamakla görevli olan bu yetkililer devletin emirlerini köye aktarırlardı

[19] ED 4, 247, 12 tl 1294/14 Eylül 1878.
[20] ED 4, 177, 20 Haziran 1294/2 Temmuz 1878.

ve ahalinin hareketlerinden sorumluydular. Örneğin köylüler arasında kavga çıktığı zaman kavgaya dahil olanlar açıklama yapmaları için muhtarın evine çağrılırdı.[21]

Ancak mükellefiyet sistemi muhtara köylülerin üzerinde ciddi bir ilave yetki veriyordu.[22] Neticede muhtarlar maddi kaynak ve insan akışını denetliyorlardı, ayrıca eksikliklerden de sorumluydular. Bu nedenle bazı köyler maden sütunlarının hazırlanması, taşınması ve taşıma hayvanlarının dağıtımını denetliyorlardı.[23] Başka topluluklar da küfecileri tam zamanında göndermekle sorumluydular.[24] Ayrıca erzak ve işçi akışıyla ilgili jurnaller de muhtarlardan geçiyordu. Maden işletmecileri küfecilere ve sütunculara olan brüt ve net borç miktarlarını kaydettikten sonra, "güvenilir küfeciler" kopyaları muhtarlara dağıtırdı.[25]

Nezaret makamı her bir maden için kaç işçi gerektiğini tespit eder ve bunu kaymakamlara bildirirdi.[26] Daha sonra bu kaymakamlar hangi köylerden işçi toplanacağına ve her köyün hangi tip işçiden kaç tane yollayacağına karar verirdi.[27] Muhtarlar kaymakamların emirlerini uygulatır ve köylüleri çalışma

---

[21] Bu örnek 1890'lı yıllara ait ancak kesinlikle 1870'li yıllar için de geçerlidir: ED 3, 15, 12 Eylül 1310/ 24 Ekim 1878.

[22] Devletin artan gücü ve bunun köy muhtarı üzerindeki etkileriyle ilgili olarak on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda güney Alman bölgesindeki bir örnek için, bkz. Hermann Rebel (1893).

[23] 1867 Nizamnamesi'nin 16, 17 ve 33. maddeleri.

[24] 1867 Nizamnamesi'nin 26. maddesi.

[25] 1867 Nizamnamesi'nin 85. maddesi.

[26] ED 4, 366, 22 Ağustos 1295/3 Eylül 1879'da Ereğli kaymakamı heyetten, Rum, Bulgar ve Ermenileri ve maden kazalarında çalışan diğer sınıfları bir jurnalde ayrı ayrı listelemelerini istedi.

[27] Yıllar sonra, 1912'de, zamanın maden nazırı ne kendi idaresinin ne de o dönemde işçi istihdam etme işlevine sahip olan hususi "amele komisyonları"nın belirli köylere belirli madenlerde çalışma emri verme yetkisine sahip olmadığını ısrarla belirtiyordu. Amelelerin kendilerinin karar vereceklerini ve bunun onlarlamaden nazırları arasındaki müzakereye bağlı olduğunda ısrar ediyordu. ED 12, 210, #1881/32, 13 ts 1328/26 Kasım 1912.

için örgütlerlerdi.[28] Örneğin muhtarlar belli miktarda sütun ayarlıyorlardı. Başka bir örnekte ise Zonguldak'taki önemli bir maden, 1877 senesinin kışında hâlâ sürmekte olan Rus savaşıyla birlikte kömür ihtiyacının ciddi bir biçimde arttığı bir sırada sel ve çökme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Bunu önlemek için maden nazırı, kaymakamlar kanalıyla muhtarlara yeterli emek arzını sağlamaları için "hususi talimatlar" gönderdi.[29] Daha genel olarak kimlerin maden işine gidip kimlerin gitmeyeceğini belirlemek ise muhtarların elindeydi. Her bir muhtar, kazmacılar dışında her bir işçi tipi için ayda iki vardiya şeklinde ayarlanacak sürekli bir işçi akışını sağlamakla sorumluydu. Bu vasıflı, kıymetli ve az bulunur işçiler doğrudan maden nazırıyla pazarlık yapmakta serbesttiler. Maden işçiliği için gerekli niteliklere sahip olanların, akrabalarıyla birlikte önceden belirlenmiş teftiş mahallerinde toplanmaları bekleniyordu. 1870'li yıllarda bir kez birçok divanda müşterek teftiş noktaları kurulmuştu. İşçilere teftişten sonra kendi köylerine dönmeleri, köy heyetine rapor vermeleri ve ancak ondan sonra madene doğru yola çıkmaları emrediliyordu. Bu tarz müşterek teftiş noktaları daha sonra kaldırılarak yerlerine madencilerin köylerinde veya divanların belirli bölgelerinde teftiş getirilmişti. Bu kararın, 1878 senesinde muhtarların ve ihtiyar heyeti üyelerinin Bartın kasabasında kaymakamın başkanlık ettiği toplantıda alınmış olması oldukça muhtemeldir. Toplanan liderler seçilmiş işçileri bir araya toplamadan doğrudan madenlere gönderip göndermemek konusunda görüşmüşlerdi. Maden nazırına göre bu önlem muhtarı denetlemeyi, yani izleyenleri izlemeyi daha kolay bir hale getirecekti.[30]

Ethem Çavuş'un muhtemelen 1880'li veya 1890'lı yıllara ait teftişle ve küfecilerin seçilmesiyle ilgili anlattıkları şöyle:

> Madene on dört yaşında geldim. O zamanlar Dilaver Paşa nizamı vardı. Bahriyenin işlettiği beylik ocaklara Yeniçeri devşirmeleri gibi amele yollanırdı. Muhtar, köyde uşaklara güreş

[28] ED 4, 21, 14 Ağustos 1293/12 Eylül 1877.
[29] ED 4, 35, 9 Eylül 1293/21 Eylül 1877.
[30] ED 4, 200, 20 Temmuz 1294/1 Ağustos 1878.

> tutturur, sırtında otuz kara okkalık kûfeyi çekebilecek kadar serpen köy çocuklarını toplar, "esamilerini" tertip defterine yazar ve ay başında: "Haydi bakalım filan ocağa!" kumandasını verirdi. İstersen gitme! Bir bahriye çavuşu, iki süngülü askerle çıkagelir, o zaman yol azığı yerine palaska kayışı yiye yiye madene gelir ve arkadaşların köye dönerken sen ikinci tertipte angarya olarak çalışırdın.[31]

Daha resmî bir düzeyde, seçilenler köyün ihtiyar heyetine haber verecekler ve maden işi için hazırlık yapacaklardı. Kaymakamlar, muhtarlar ve ihtiyar heyetleri aracılığıyla ayrıntılı jurnaller tutardı. Bu jurnallerde ayrı madenlere atanan tüm işçilerin adları ve soyadları ile her işçinin yaptığı iş kaydedilirdi (1892 yılında yeni bir yasada künyelerin de dahil olacağı belirtiliyordu).[32] Muhtar ve ihtiyar heyeti de maden nazırı tarafından gönderilen ve kaymakam tarafından iletilen ilmühaberleri tamamlıyordu. Maden nazırı mükellefiyete uygun 6.000 kişinin bulunduğu 1870'li yıllarda işçilerin teslim etmek zorunda oldukları ilmühaber suretlerinin 5.100 kopyasını talep ediyordu.[33] Daha sonra köy yetkilileri jurnallerini ilmühaberlerle birlikte ya hemen amirlerine ya da doğrudan maden nazırına gönderirlerdi.[34] Uygun bir tarihte (ve muhtemelen çavuşlarının önderliğinde) işçiler madene doğru yürümeye baş-

---

[31] Ahmet Naim (Çıladır), *Yer Altında Kırk Beş Sene* (yayın yeri ve tarihi belirsiz), s. 17. 1 okka= 38 kg

[32] Yasada ayrıca bir babanın 10 yaşından büyük başka oğlu yoksa tek oğlunun mükellefiyet için alınamayacağı belirtiliyordu. *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1311*, s. 68, 11 Mayıs 1308/23 Mayıs 1892.

[33] Maden nazırının ifadesi. ED 4, 83, 8 ts 1293/20 Kasım 1877; ED 4 69, 19 tl 1293/31 Ekim 1877. 1890'lı yıllarda Ereğli ve Devrek kazalarının tüm mahallelerinin nüfusu 7.074 iken köylerinin toplam nüfusu 40.812 idi; bkz. *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1314*. Sultan Süleyman mahallesi 1877 yılında 200, 1878 yılında 377 kişi sağlamıştı; 1877'de Sultan Orhan mahallesi 143 kişi vermişti. Erol Çatma (1998), s. 95-96, orijinal belgeleri kaynak gösteriyor.

[34] ED 4, 12, 31 Temmuz 1293/12 Ağustos 1877 ve 235, 19 Eylül 1294/1 Ekim 1878. ED 4 85, 21 Kasım 1877'yi 1 Ağustos 1878 ile karşılaştırınız; ayrıca bkz. ED 4, 11, 31 Temmuz 1293/12 Ağustos 1877.

lardı. On beş günlük vardiyalarına üç günlük yürüme süresi de dahildi; dolayısıyla bazı işçilerin bu kadar uzun yolu hiç mola vermeden yürüdüklerini farz edebiliriz (bkz. aşağıda). Ulaştıklarında aynı köyden gelip de madende çalışanlar madenden ayrılıp köye doğru uzun ve zorlu yolculuklarına başlayabilirlerdi. Aynı köyden bir diğer vardiya gelmeden hiçbir vardiyanın madenleri terk etmesine izin verilmezdi.

Bu arada kaymakam ya da nazır, jurnallerini madenin bulunduğu kazânın görevlisine iletirdi. Maden mevkii görevlileri maden işletmecisinin yardımıyla her bir maden için, kazâ veya yapılan iş bazında ayarlanan listeye göre her bir işçinin mevcut olup olmadığını kaydederdi. Köylerinden ayrılmamak için geçerli bir mazereti olan işçilerin isimlerini yazarlardı. Ayrıca, kaç kez ve ne kadar süreyle geçerli mazeret olmadan gelmedikleri ve bunun yanı sıra madene henüz hiç gelmemiş olan işçilerin isimleri de yazdırılırdı. Üstelik müşterek sorumluluk ilkesini gösteren bir yasa uyarınca, gayri meşru bir şekilde işe gelmeyen arkadaşlarının isimlerini yazarlardı. Maden işletmecileri bu bilgileri elde ettikten sonra[35] maden mevkii memurları defterin kopyalarını hem maden nazırına hem de işçilerin memleketi olan kazâlardaki görevlilere gönderirlerdi.[36] Büyük ihtimalle işçilerin bulunup bulunma-

[35] ED 4, 33, 6 Eylül 1293/18 Eylül 1877.

[36] ED 4 194, Temmuz 1296/26 Temmuz 1878. Mevkii memurlarının en birinci vazifesi amele ve kiracının beher postası değiştikçe bilzaat noksanını tahkip suret sahihde iki kıta jurnal tanzim ederek kiracı ve amele ve kazmacıyı kaza bakaya başka göstererek neşren el-hasılca zabıta-ı mahsus ile bir kıtasını hemen metbu oldukları hükümete ve telgrafle pesh sürülmek üzere bir kıtasını dahi buraya irsal eylemesi kazası olup bu bapta kararen miraren gerek komisyon ve gerek memuriyet memualeyhe tebligat lazime ve gide icra olunmak ise de keenlemyekûn hükümetinde tutulup hak bir semeresi görülememiş ve bu suret maden idaresinin takkayudat ve hükümetce icra eylediği tesebbeusatdahi semeresiz bırakmış olduğundan haseb-ez-zarur bundan böyle şu vazifede rahavet gösterenlerde nizamen taht mesuliyet alınması lazımeden bulunmuş olmağla bademe memuriyet gönderilmemesinden nesen eylediğinin ba telegraf tahkik kılındığını.... Ayrıca bkz. ED 4, 271, 30 ts

dığına dair esas kayıtları maden işletmecileri yapıyordu ve kesinlikle işçi tiplerinin çeşitliliği yüzünden ücretlerin günlük defterlerini tutuyorlardı.[37]

Maddi gereçler azaldığında, zorlama sistemi bazen bu duruma hızlı bir şekilde yanıt veriyor, bazen hiç vermiyordu. Bu nedenle imparatorluktan ayrılan Balkan topraklarından gelen muhacirler maden sütunları için ayrılan ormanları kesmeye başladıklarında muhtar ve yerel yetkililer onları durdurmaya çalıştı.[38] Mükellefiyeti yerine getirmeyen işçiler hemen kendilerine karşı harekete geçirilen zorlu bir aygıtla karşı karşıya kaldılar. Örneğin Ereğli kazâsı kaymakamı, yöredeki muhtarlara, sandalcı taifesinin sütunların ulaşımını sağlamalarını ve geciktirme taktiklerini bir an evvel sona erdirmelerini emrediyordu.[39] Başka bir örnekte ise Karaca Viran divanından Toma ve Luka madenine atanan on işçi kaçıp saklandıklarında maden nazırı, Devrek müdürüne sevk memurlarını ve bir nahiye heyetini divana göndermesini emretti.[40] Nazır ayrıca Ereğli, Bartın ve Devrek memurlarına işten kaçmaların önüne geçmeleri için talimat verdi. Her bir görevli daha sonra kendi kazâlarındaki memurları teşkilatlandırmakla görevli olan asker, sivil memurlar ve diğer memurlardan bir heyet oluşturacaktı. Muhtar ve ihtiyar heyeti daha sonra işgücü açığını kapatmak için önlemler alacak ve madenlere gönderilen işçilerin ve kiracıların kafa kâğıtlarını gönderecekti.[41] Cezalandırmaların ayarlanması ve uygulanmasının muhtarlar tarafından yapılması da dikkat çekicidir.[42]

İşçilerin ücret ödemelerine ilişkin 1870'lerdeki örüntüler,

1294/12 Aralık 1878.

[37] Maden nazırı da daha sonra aylık kayıt defterlerini Bahriye Nezareti'ne göndermişti. ED 4, 29, 26 Ağustos 1293/Eylül 1877.

[38] ED 4, 218, 14 Ağustos 1294/26 Ağustos 1878 ve 37, 11 Eylül 1293/23 Eylül 1877.

[39] ED 4, 218, 20 Eylül 1293/2 Ekim 1877.

[40] ED 4, 289. 12 ks 1294/25 Ocak 1879.

[41] ED 4, 235, 19 Eylül 1294/1 Ekim 1878.

[42] ED 4,27, 23 Ağustos 1294/4 Eylül 1879, Ekim 1878'deki olayları bildiriyor.

1890'larda da hâlâ yaygın bir biçimde mevcuttu. 1870'li yıllarda bazı işçilerin işverenleriyle, yani maden işletmecisiyle, doğrudan ücret ilişkisi vardı. Örneğin Mart 1879'da maden işletmecisi Laz Hasan kendi işçilerine cebinden ödeme yapmış ve her birine ödeme yapıldığını kanıtlayan mühürlü bir belge, yani ilam vermişti.[43] Ancak bu dönemde daha yaygın olan uygulama işletmecilerin işçilere maden senediyle ödeme yapmalarıydı.

Mükellefiyet uygulamasının bu ilk yıllarında ödeme sistemi muhtara kendi köylerindeki işçiler üzerinde ciddi bir güç verecek şekilde işliyordu. Ücretler işçilere genellikle kendilerine zarar veren ve muhtarın yetkilerini artıran dolaylı yollarla ulaşıyordu. Öncelikle maden nazırı, bir maden işletmecisi tarafından depolanmakta olan kömürü teftiş eder, kömür miktarına dair bir tahminde bulunur ve işletmeciye, dağıtılmış olan kömür miktarı için ödeme yapardı. İşletmeci ödemeyi, genellikle ve bu ilk dönem boyunca muhtemelen her zaman, nakit olarak değil de maden senediyle yapardı (İleride göreceğimiz üzere maden senedi 1890'lı yıllarda da madencilik hayatının alışılmış bir parçasıydı). İşletmeci öncelikle kendi işletme masraflarını çıkarırdı. Daha sonra, ücretler ödenmeden önce, mesela ekmek, yağ, un gibi kendisinin ya da başkalarının sağladığı erzak için her bir işçinin kendisine olan borcunu çıkarırdı. Bu tarz borçlanma biçimleri daha sonraki yıllarda da yaygın olarak devam etti. 1870'li yıllarda işçiler ayrıca patlatma için kullandıkları barutun da parasını ödemek zorundaydılar. Daha sonraki yıllarda barut ve lambalarında kullandıkları yağ için ödenek almaya başladılar.[44]

Her ne kadar madencilerin hayatında önemli şahsiyetler olsalar da maden işletmecileri de madenciler gibi devletin mali zorluklar mengenesine sıkışıp kalmışlardı. Devlet sıklık-

---

[43] ED 4, 2, 28 Şubat 1294/12 Mart 1879.

[44] Gaz lambaları için bedava fitil ve gaz yardımı alan işçilerle ilgili bir örnek için bkz. ED 16, 355, 23 tl 1333/23 Ekim 1917. Bu örnek Şirket-i Osmaniye'ye aittir; ancak bunun genel bir uygulama olup olmadığını bilinmiyor.

la borçlarını ödeyemiyor ya da neredeyse hiç değeri olmayan kâğıtları piyasaya sürüyordu. Bu yüzden neredeyse iflasın eşiğinde olan işletmeciler değeri düşürülmüş kâğıtları kendileri piyasaya sürdüler. Kimi zaman işçileri büsbütün dolandırdılar. Haziran 1878'de işletmeci Hacı Ömer Bey Zade Ahmed zamanı gelmesine karşın işçilere ödeme yapmadı. Başka bir örnekte ise Kozlu'daki maden işletmecisi Yusuf, Alacaağzı mevkiinde bulunan Senekir divanından getirilip madende çalıştırılan işçilerin hesaplarında sahtecilik yaptı. Bazı işçiler on iki gün boyunca tam gün çalıştıkları halde bu süre, dört, beş ya da altı gün olarak kaydedilmişti. Maden nazırı bu tarz suiistimalleri tespit etti ve işçilerin bir teftiş heyetinin karşısına çıkmalarını emretti.[45]

Ayrıca, işletmeciler en azından 1870'li yıllarda, işçilere olan kişisel borçlarını ödemiyorlardı. Bunun yerine işletmeciler toplam miktarı nakit ya da maden senedi olarak belirli bir köydeki işçilere ödenmek üzere muhtara teslim ederlerdi. İşletmeciler muhtardan bir makbuz aldıktan sonra bunu maden idaresine teslim ederlerdi. Muhtarlar daha sonra jurnallerde yazılan miktarlara göre işçilere ödeme yapmak zorundaydılar.[46]

Yani işçiler İstanbul'a kadar uzanan bir hiyerarşi zincirinin en altına yerleştirilmişti. Onlar için daha önemli olan gündelik kaygı ise muhtarların, kendi memleketlerindeki kaymakamların, maden işletmecisi ve maden nazırı gibi hemen üstlerinde bulunan görevlilerin hareketleriydi. Bazen konumlarının zayıf olması, işçileri çifte tehlikeyle karşı karşıya bırakıyordu. Örneğin, 1878 yılında Alaplı'dan gelen ve tam olarak belirlenemeyen bir suç işlemiş, ceza olarak da hayvanlarıyla beraber madenlerde yük taşıma cezası almış on dokuz kiracı örneğini ele alalım. Kiracılara bu ceza yerine yöredeki bir tüccarın şahsi çıkarı için odun kesme işi verilmişti. Maden nazırı davayı değerlen-

[45] ED 4, 287, 9 ks 1294/21 Ocak 1879.

[46] ED 4, 171, 1 Haziran 1294/13 Haziran 1878, sadece kiracı ücretlerinin ödenmesinden bahsediyor. Bu vakada işletmeci parayı kendi cebine atmıştır.

dirirken işçilerin cezalarını ödemek için çalıştıklarını ve bunu kanıtlayacak gerekli belgelere sahip olduklarını biliyordu. Ancak hareketinin adil olmadığını kabul etse de kendilerine ceza olarak verilen maden işini yapmaları emrini verdi.[47]

Daha geç bir tarihe ait bir örneğin gösterdiği üzere, işçiler memurların elinde zalimliğe varan kötü muamelelere maruz kalıyorlardı. 1894 yılının yazında metan gazı birikmesi, işçileri bazı madenleri terk ederek köylerine kaçmak zorunda bıraktı. Zamanın maden nazırı Hasan Paşa köylere asker gönderdi ve kaçan işçilerin evlerini yerle bir etti. İşçileri hapsetti.[48]

Muhtarlar, köylü madencileri madenlere götürmek veya geri getirmek için çok ciddi zorlama gücüne sahiptiler. Köylüler, ileride göreceğimiz üzere, genellikle işe gelmeyi reddediyorlardı. Gerçekten de Kasım 1877 tarihli bir raporda belirtildiğine göre maden işçiliği için celp geldiğinde işçiler "tabiatıyla" kaçıyorlardı. Bazıları da çalışma çizelgesinde belirtilen tarihte madenlere geliyorlar, ancak vardiyalarını bitirmeden, çoğu zaman da daha işe başlamadan kaçıyorlardı. Örneğin, Ekim 1877'de maden nazırı, Ereğli kaymakamının kaçak bir maden işçisi olan Bekrioğlu Ahmed'i bulmak için Bulçuk divanı muhtarıyla birlikte çalışmasını emrediyordu.[49] Böyle durumlarda muhtar, kaçağın ya da işe gelmeyen işçinin hısımlarını çağırırdı. Bunların isimlerini jurnallerine kaydeden muhtar, aranan kişinin nerede olduğuyla ilgili olarak arkadaşlarını sorguya çekerdi. Ayrıca muhtarın, gerekli olduğunda halkın önünde köy meydanında cezalandırabilme yetkisi vardı.

Muhtar, maden işçiliği için kimlerin seçileceğine karar verirken oldukça acımasızca davranabiliyordu. Örneğin Şubat 1879'da (Ereğli kazâsında bulunan) Topal divanındaki İsmail Ustaoğlu'nun iki oğlu madenlerde hayvanlarıyla kiracı olarak çalışıyorlardı; diğer bir oğlu ise askerdeydi. Ancak

[47] ED 4, 198, 17 Temmuz 1294, 29 Temmuz 1878.

[48] OA, BEO 932, Kastamonu telgraflar, 48, #22/34360, 8 Ağustos 1310/22 Ağustos 1894, Ereğli idari merkezlerinden Mustafa ve Hüseyin'in imzasıyla gönderilen bir protestodur.

[49] ED 4, 42, 21 Eylül 1293/3 Ekim 1877.

muhtar yine de dördüncü oğlu Hüseyin'in maden işçisi olarak çalışmasını emretti. Bu durumda aile dördüncü oğlanın madene alınmasının ailenin tarım yapabilme gücünü ve evin gündelik işlerini sekteye uğratacağını ileri sürerek özel bir muafiyet için başvurdu ve başarılı oldu.[50] Bir keresinde muhtarın "imansızlığı" malzeme akışını kestiği için muhtar görevden alınmıştı.[51] Ancak başka örneklerde kayıtlar muhtarların ve faaliyetlerinin genel olarak desteklendiğini gösteriyor.

1890'LI YILLARDA EMEK SİSTEMİ

Bir tarihçinin 1890'lı[52] yıllardaki köy-maden ilişkilerini incelemek için kullandığı araçlar, 1870'li yıllar için kullandıklarından ciddi bir biçimde farklıdır. 1870'li yıllar için bu araçlar maden nazırının makamından yazılmış hikâye biçiminde ayrıntılı raporlardan oluşuyordu. 1890'lı yılların ortasında ise en önemli araç, muhasebe defteriydi. Yüzlerce sayfa tutan binlerce defterde muhasipler maden ocağındaki her bir şahıs için sayfanın sağına alacakları soluna ise tahsilâtı kaydetmişlerdi. Muhasipler defterleri altı maden mevkiinin her birine göre düzenlemişlerdi. Mevkilerin her birinde her madencinin kayıtları basit bir numara sırasıyla sunuluyordu.[53]

Maden havzasında toplam 122 maden vardı; ancak sadece 97 tanesi 1890'lı yıllarda gerçek anlamda faaldi. Bazıları ise

---

[50] ED 4, 293, 28 ks 1294/9 Şubat 1879. Bu vakada nazır başvuruyu desteklemiştir.

[51] ED 4, 50, 8 tl 1293/20 Ekim 1877.

[52] Bu yıllar köylüler için özellikle zordu ve büyük borçlar köylü madenci olan babadan oğula geçiyordu. Söylenilenlere bakılırsa öşrün toplanması daha çok Karadağlılara, Rumlara ve Ermenilere düşüyordu. (Bkz. Turgut Etingü (1976), s. 56.

[53] 1305 (KU 72), 1309 (KU 208), 1311 (KU 64), 1320 (KU 98) ve 1321 (KU 206) seneleri için *Matlubat Defterleri*ne başvurulmuştur. Burada incelenmek için seçilenlerden en ayrıntılısı büyük bir farkla 1311 senesi için KU 64'tür. Muhasebe defterinin ödeme kısmı tahsilât kısmından daha faydalı oldu. Dizideki en son defterler, KU 98 ve 206, ne yazık ki oldukça geneldi.

en düşük kapasitede çalışıyordu.[54] Çalışır vaziyetteki madenlerin üçte biri Kozlu mevkiinde bulunduğu halde bilançonun büyük bir kısmını Zonguldak, Kilimli ve Alacaağzı mevkileri sağlıyordu (Maden havzasının doğu ucundaki Çatalağzı ve Amasra'da üç maden ocağı faaliyetteydi). Maden havzasında ismi belli olan 231 köy ve beş mahalle,[55] bu madenlerde çalışıyor ya da bu madenlere kazmacı, küfeci, genel olarak vasıfsız amele, kiracı, sütuncu veya felekeci olarak işgücü sağlıyordu.[56]

Muhasipler, oldukça itinalı bir uğraştan sonra madenlerin borçlu olduğu ve çeşitli yükümlülükleri yerine getirmek için ödedikleri toplam miktarların kaydını tutarlardı. Ne var ki bu kayıtlar son kertede madencilerin evreninin sosyolojik gerçekliğini yeniden yaratmaya yarayan bir rehber sunamadıklarından, emekçilerin hayatları üzerine bir araştırma yapmak için yeterli araçlar değildirler. İleride göreceğimiz üzere çok fazla sayıdaki istatistik, işçilerin hayatının gerçekliğinden ziyade muhasiplerin kavramsal dünyasını sunan kategoriler kullanmışlardır. Yani bunlar genellikle işçilerin değil, kayıtları tutan kişilerin dünyalarını yansıtırlar. Ne var ki ileride göreceğimiz üzere bunlar bazen de işçilerin hayatlarıyla ilgili kavrayışımızı, başka şekilde bulmamızın mümkün olmadığı biçimde genişletirler. Bu istatistikler özellikle çeyrek yüzyıl önce kurulmuş mükellefiyet sisteminin 1890'lı yıllar boyunca aralıksız işlediğini gösteriyor.

Madenler 1894 ila 1895 yılları arasında emek için top-

---

[54] KU 64'teki kayıtların çoğu Mart 1894 ile Şubat 1896 arasına denk düşmektedir. Ancak bazıları üç dört yıl öncesine kadar gitmektedir ki bu da ödemelerin yapılmasında gecikmeler olduğunu göstermektedir.

[55] KU 64. İsimleri okunamadığı için on tane köy dahil edilmemiştir. Şehrin mahalleleri şunlardı: Ereğli kazasında Sultan Orhan, Sultan Süleyman, ve Müfti; Devrek'te Camicedid ve *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1314*, s. 320-359'da bulunmayan Dışra.

[56] Tabii ki belirtilen sayıdan daha fazla köy vardı; bkz. aşağıdaki tartışma. Nüfus bilgilerini veren, o döneme oldukça yakın tarihli bir vilayet salnamesinde 131 köyden 129'unun ismi bulunuyor. *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1314*, 320-359.

Tablo 5.1 Maden İşletmecilerinin Emekçilere Olan Borçları, 1894-1895 (kuruş olarak).

1- Adı belli tüm köylere	570.058
2- Adı belli köylerin vergileri için	116.508
3- Adı belli olmayan köylerin "nan bahası" için	673.655
4- Adı belli olmayan şahıslar/köyler tarafından "kömür esmanına mahsuben"	1.270.366
5- Adı belli olan şahıslara olan borç	48.904
Toplam	2.679.491

Not: İncelemede adı geçen 231 köy ve üç mahalleyi temel almaktadır. Adı belli olmayan, ama söz gelimi "ekmek bedeli" alan köyler dahil edilmemiştir. Adı geçen mahalleler doğrudan ödeme olarak 2800 kuruş, vergilerden de 2.826 kuruş aldı. Toplam 1312 tane kayıt vardı; bunlardan 793 tanesi köy isimlerini belirtirken 519 tanesi belirtmemişti. Kaynak: KU 64.

lamda yaklaşık 2,7 milyon kuruş ödemişlerdi. Maden emeği için yapılan bu ödemeler, tamamı işçilerin hayatlarını ve madenler ile köyler arasındaki bağlantıları gösteren beş kategoriden oluşmaktadır (bkz. Tablo 5.1).

İlk kategoride belirli bir köye, divana ya da kasabaya, oranın sakinlerinin sağladığı farklı emek hizmetleri için yapılan toptan aylık ödeme bulunulur. Bazı köylerin adı sadece birkaç kez geçmektedir. Örneğin Haziran 1895'te girişi yapılmış bir köyün küfecilerine yapılan 200 kuruş ödemeye dair bir kayıt Acarlar köyünün mükellef sağladığını gösteren tek kayıttır. Birçok köy jurnalinde en az üç dört kez görünmüş ve birçoğundan da –Tabaklar köyü gibi– 10 ila 15 kez bahsedilmiştir. Toplam 231 farklı köy çeşitli maden işletmecilerinden toplam 570.058 kuruş aldı.

İkinci kategoriyi oluşturan diğer kayıtlar maden işletmecilerinin köylerin ve şahısların vergileri için ödedikleri miktarları gösterir. Basitçe "vergi" olarak kaydedilen bu terim muhtemelen herhangi bir spesifik vergiden ziyade Osmanlı Devleti tarafından toplanan çeşitli vergilere işaret etmektedir. Bunlar tarımsal üründen imparatorluğun hemen her tarafında ayni olarak toplanan (%10 ila 12,6 arasında) nispi bir vergi olan öşür vergisini kapsıyor olabilir. Ayrıca hayvan başına toplanan

nakdî bir vergi olan zorunlu ağnam vergisi vardı. Son olarak vergi terimi bir de nakdî olarak toplanan oransal bir vergi olan ve bir şahsın gayrimenkullerinin değerinden, bu durumda köylünün hem evinden hem de üzerinde yaşadığı tarladan ve varsa onu çevreleyen bahçelerden toplanan vergilerdi.[57]

Muhasiplerin 1894 ve 1895 yıllarına ait muhasebe raporlarına göre maden işletmecileri kırktan fazla köye toplam 116.508 kuruş, yani çalışanlara yapılan toplam ödemenin %4'ü kadar vergi ödemesi yapmışlardı. Madenler şahısların vergilerini nadiren öderdi; kayıtlarda sadece dört farklı kişinin adı toplam 1.000 kuruştan az bir miktar için geçiyordu. Örneğin Kozlu'daki 271 no'lu ocak, kazmacı Buzoğlu Hüseyin'in vergi borcu için 325 kuruş ödedi ki bu hayli yüklü bir miktardı. Başka bir örnekte ise Kozlu'daki 356 no'lu ocağın sahibi Hasan Efendi kendi vergi borcunu ödemek için madeninin gelirlerinden 156 kuruş kullandı.

Burada önemli olan nokta ise işletmecilerin yükümlülüklerini yerine getirmek için maden senedi kullanıyor olmalarıdır. Mayıs 1894 ve Ocak 1895'te dört ayrı senetle Sivriler köyünün vergileri ödendi: Çok önemli olan Kozlu'daki 5 no'lu ocak bu köyün adına beş tane senet düzenlemişken, başka bir maden ise Sivriler köyü halkı için bir dördüncüsünü çıkarmıştı.[58] Kozlu'daki iki maden Kargarlar köyünün vergi borcunu ödemek için senet düzenlemiş,[59] Alacaağzı'ndaki 278 no'lu ocak ise Şamlar köyü için, birer yıl arayla iki ayrı senet çıkarmıştı. Başka bir örnekte ise söz konusu maden üç ayrı köyün -Şamlar, Ramazanlı ve Kızılcapınar- vergileri için tek bir senet düzenlemişti.[60]

Yıllar boyunca eşraf köylerdeki ve kasabalardaki işçileri

[57] A. Du Velay (1903), s. 654-660. Öşür ve gayrimenkul vergileri imparatorluğun tamamında toplanan doğrudan vergilerin üçte ikisini oluşturuyordu. İmparatorluğun son dönemlerinde aşarın %90'ı ayni olarak ödendiği için öşür borcunun bu şekilde nakdi olarak ödenmesi istisnai bir durumdu.

[58] KU 64, 157.

[59] KU 64, 195 ve 210, sırayla 289 ve 357 no'lu ocaklar.

[60] KU 64, 138.

denetim altına almak ve sömürmek için maden senedi kullandılar. Ethem Çavuş kendi zamanında, yani aşağı yukarı bahsedilen defterlerle aynı dönemde köylülerin, vergi borçlarını ödemek için madenlerde çalıştığına şahit olmuştu. Maden nazırı Gramer Hasan Paşa kazanılan ücretleri kaydeden senetleri vergi borcu karşılığında kaymakamın defterdarına gönderiyordu. Bu şekilde para doğrudan defterdarın eline geçiyor ve asla işçilerin cebine girmiyordu. Ethem Çavuş, vergileri ödemek zorunda oluşunun kendisini, korkunç bir kazada altmış yedi işçinin ölümünden sonra bile Giurgiu Şirketi'nin bir madenine dönmek zorunda bıraktığını kaydediyordu. Ethem Çavuş ayrıca madenlerden gelen senetlerin genellikle muhtarların ve onların ahbaplarının borçlarını ödemek için kullanıldığını da belirtiyordu.[61]

1870'li yıllardan 1890'lara kadar maden senedinin vergi ödemeleri için kullanılması Osmanlı döneminde, burada incelenen dönemden sonraki yıllarda bile, maden havzasının başında büyük bir dert olan sermaye sıkıntısının çok iyi bir kanıtıdır. Bu uygulama ayrıca devletin ve sermayenin –mahalli idare ve maden işletmecilerinin– emekçileri, yani köylüleri kontrol altına almak için yaptıkları malî işbirliği ilişkisinin karmaşıklığını göstermektedir. Bu, Ethem Çavuş'un madencilik yapan köylerin vergilerinin toplu olarak zorla alındığı ve köyler ile mahalleler tarafından ödendiği yönündeki tanıklığını da doğruluyordu. Tüm bunlar ayrıca devlet tarafından kurulmuş bir çeşit borç esareti formunun olduğunu gösteriyor.

Tam anlamıyla yüzlerce girişte "nan bahası"[62] adı verilen üçüncü bir kategori için görece büyük miktarlarda yapılan ödemeler kaydediliyordu. Bu yıllarda faaliyet gösteren madenlerin yaklaşık üçte ikisi (61) toplam 673.655 kuruş değerinde nan bahası ödemesi yapmıştı. Ödemenin alıcısı olarak hiçbir zaman bir köy, şahıs ya da grup belirtilmemişti. Öde-

[61] Donald Quataert ve Yüksel Duman (2001), s. 159. Tarihi nedeniyle bu kaza bizim çalışmamız için mevcut olan muhasebe defterine kaydedilmemiştir.

[62] Ekmek bedeli —*çev. notu.*

meler hiçbir grup ya da şahıstan bahsedilmeden basitçe "nan bahası" olarak geçiyordu.

İmparatorluğun başka yerlerindeki bazı madencilik mevkilerinde devlet mükelleflere hem nakit ücret, hem de gıda karnesi ve barınak olarak ödeme yapıyordu. Bazı durumlarda ise gıda karnelerinin ederinde para veriyordu.[63] Zonguldak maden ocağında Ethem Çavuş bazen telafi olarak ekmek aldıklarından bahsediyordu. Kimi zaman madenin mutemedi geç kaldığında kendisinin ve iş arkadaşlarının maden mevkiinde günlerce mutemedin gelmesini beklediklerini naklediyordu. Bazı durumlarda çalıştıklarını ve bir günün emeği için bir somun mısır ekmeği aldıklarını söylüyordu.[64]

Ancak "nan bahası" bilmecesinin anahtarı başka yerde gizlidir. 1867 Nizamnamesi, maden işletmecisinin her bir işçiye borçlanılan yevmiyeleri ve ayrıca "aldıkları nan bahası ve diğer meblağı" kaydetmesini zorunlu kılıyordu.[65] Görüldüğü üzere 1870'li yıllarda maden işletmecileri kendilerinin veya tüccarların sağladığı ekmek veya diğer erzakı işçilerin ücretlerinden kesiyorlardı. 1921 tarihli, şahıs isimlerini ve yüzlerce işçinin ücret bilgilerini kaydeden bir jurnal de bu uygulamayı açık bir şekilde gösteriyor; bu da 1867 Nizamnamesi'nin etkisinin yarım yüzyıl sonra bile sürdüğünü ortaya koyuyor.[66] Jurnallerde her bir işçinin isminin karşısında kazandığı ücret ve ayrıca nan bahasının modern Türkçe tabiri olan ekmek bedeli kayıtları vardı. Her işçinin ücreti brüt ücretten ekmek bedeli çıkarılarak hesaplanıyordu.[67] 1890'lı yılların ortasındaki "nan bahası" işçilere verilen ekmeğin değerini, yani ödeme gününden önce işçilerin brüt ücretlerinden çıkarılan mikta-

---

[63] Rhoads Murphey (2003).

[64] Donald Quataert ve Yüksel Duman (2001), s. 164

[65] Madde 85.

[66] KU 217, 1337-1339.

[67] KU 217, 1337-1339. Bazı işçiler ekmek bedeli almıyorlardı; bazıları da ekmek bedelini brüt ücretlerinin %17'si ila %100'ü arasında bir miktar olarak alıyorlardı. Burada, KU 64'te sayılan 231 köyden olmayan işçilerin de bulunabileceğini göz önüne almamız gerekiyor.

rı gösteriyordu.[68] Toplamda, Tablo 5.1'de görüldüğü üzere, 1890'lı yıllarda işçiler kendilerine ödenen tüm ücretlerin yaklaşık dörtte biriyle madenlerdeyken hayatta kalmalarını sağlayan ekmeği satın alıyorlardı.

Muhasipler ayrıca 1,2 milyon kuruş, yani işçilere ödenen miktarın %44'ünün ilk bakışta karmaşık görünen bir kategori olan "kömür esmanına mahsuben" [çıkarılan kömür miktarı karşılığında] işçilere ödendiğini belirtiyordu. Nihayetinde madeni çıkarma işinde olan işletmeciler kömür karşılığında nasıl borçlanabilirlerdi? "Ekmek bedeli" kayıtlarında olduğu gibi köy, şahıs ya da işçi grubu alıcı olarak belirtilmemiş. Ödenen paranın hepsi "kömür esmanına mahsuben" anonim kayıtlardı. Bu sorunun yanıtı, müzakere edilen ücretler karşılığında kendi seçtikleri madenlerde serbest emekçi olarak çalışabilen kazmacılarda gizlidir. Maden işletmecileri bu miktarı kazmacıların, kelimenin tam anlamıyla toprağı kazarak çıkardıkları kömür için ödüyorlardı. Maden işletmecilerinin kazmacılara olan net borç miktarı 1,2 milyon kuruştur. İşletmeciler brüt maaşlardan kazmacıların ekmek, barut ya da diğer harcamalar için borçlandıkları miktarı çıkarırlardı.[69] Önemli bir maden olan Alacaağzı'ndaki 131 no'lu ocağı işleten Artun Karamanyan bu amaçla ödenen en büyük miktar olan 157.000 kuruş ödedi. Bazı ödemeler oldukça düşüktü. Örneğin Alacaağzı'ndaki 272 no'lu ocağın işletmecileri olan Reza Efendi ve Hüseyin Ağa bu amaçla sadece 30 kuruş ödediler.

Kazmacılar, kazandıkları paranın çok azını görüyorlardı: Bu net miktarlar bile ellerine geçmiyordu. Ücretlerin nakten ödenmesi görece nadirdi: Çıkarılan kömür için yapılan tüm ödemelerin sadece üçte birini oluşturuyordu.

---

[68] Ekmeği maden işletmecilerinin mi yoksa tüccarların mı tedarik ettiği belirtilmemiş.

[69] İki şahıs veya kurum birbirlerine borçlandıklarında muhasipler şirketin borçlandığı miktarı, brüt maaşları bir sütunda, kazmacıların ekmek ve diğer erzak için borçlandıkları para miktarını ayrı bir sütunda belirtmek yerine ikisini tek bir işlem olarak kaydediyorlardı.

Maden işletmecileri kazmacılara ödemeleri gereken toplam miktarın beşte ikisini havaleten ödüyorlardı. Dörtte birlik kısmı ise kazmacıların başkalarına olan borçları karşılığında, mesela devlete olan gecikmiş vergi borçlarına karşılık için mahsuben kaydediyorlardı.[70] Yine de işçiler Giurgiu madenindeki nakit vaadine coşkuyla karşılık verdiler ki bu da 2.000 işçiyi 400 farklı iş için madenlerde çalışmaya sevk etti.[71]

Son olarak muhasipler elliden az işçiye ödenen beşinci kategoriyi de kaydediyorlardı. Bu ödemeler maden işletmecilerinin emekçilere yaptıkları ödemelerin ufak bir kısmını (%2) oluşturuyordu: Bu miktar sadece 48.904 kuruş idi. Çavuş ya da kazmacılara genellikle hususi bir ilgi gösterilirdi; ancak kimi zaman küfeciler ya da sert kaya madencileri de aynı ilgiye mazhar olurlardı. Mesela Eylül 1895'te Alacaağzı'ndaki 340 no'lu ocakta kazmacı Kör Ahmed'e 120 kuruş ödenmişti. Ocak 1895'te ise Alacaağzı'ndaki 21 no'lu ocakta küfeci Hasan'a 200 kuruş ödendi, bu onun için oldukça yüklü bir miktardı ve birkaç vardiya için ödenen miktara eşti.

MUHASİPLERİN DÜNYASINDA İŞÇİLER

Gördüğümüz üzere muhasiplerin dünyasında işçilerin birey olarak pek yeri yok. Kayıtları bireyselleştirmeye pek de gönüllü olmayan kâtipler emekçilere yapılan ödemelerden gruplara ya da ismi meçhul taraflara yapılanların %98'inin kaydını tutmuşlardı.

Ne var ki Ethem Çavuş'un aşağıdaki gözlemlerinin de açıkça ortaya koyduğu üzere maden-köy ilişkilerinin pek de bireysellikten uzak ya da anonim olduğu söylenemezdi. Ethem Çavuş, bir keresinde sekiz gün boyunca mutemedin gelmesini beklediklerini, bu zaman zarfında kendilerine mısır ekmeğiyle ödeme yapıldıktan sonra nihayet mutemedin geldiğini naklediyor.

---

[70] Tam olarak şöyle; mahsuben %26; nakten %34, havaleten %41.

[71] Donald Quataert ve Yüksel Duman (2001), s. 159.

Bugün artık paraya kavuşuyoruz. Çünkü hazırlık tamam! Oracıkta para verilecek günlere mahsus alâmetler belirdi; evvelâ uzak köylerden gelen sarıklı köy ağaları atlarını avluya bağladılar. Tahsildar para gişesinin karşısına geçti. Yemişçiler, köfteciler, ıspanaklı mısır böreği satanlar, mühürcüler falan hep ocağın dışını kapladılar. Nihayet ocağın paracısı gişeyi açtı, soruyor:

- Adın ne?
- Erecep!
- Al! Bir, iki, beş .... filan
- Efendi bu para eksik!
- Defol ulan! Tamamdır.
- Çorbacı yalvarırım, benim köyüm uzak. Beni geciktireceksin.
- Başkalarına mani oluyor. At kavas şunu!

Arnavut kavasın fil siniri kamçısı kalkıp kalkıp iniyor. Sıkıysa paranın eksik olduğunu, çünkü zimmetine geçirdiğini söyle.

Tohum borcundan, hayvan borcundan alacaklımız olan ağalara hemen oracıkta borcumuzu öder, ondan sonra ancak rahat bir nefes alırdık.

Bir tertiplik çalışmadan sonra kazandığımızı böylece elden kaptırınca köye dönemezdik. Fakat, gençlikten mi, cahillikten mi, nedense bütün bunlara rağmen teessürümüz o kadar büyük olmazdı.

Önümüzdeki on iki günlük "ikinci tertip" çalışmada kazanacağımız paralar üzerine türlü hayaller kurarak şakalaşırdık.[72]

Muhasiplerin defterleri, bu kişisel mücadele ve çatışma ortamının aksine işçilerin şahıs olarak neredeyse hiç görünmedikleri, kolektifleştiren bir evren sunuyor. Kayıt tutma mekanizmalarını kişiselleştirmekte çok isteksiz olan bu muhasipler bunun yerine kolektif yapıları ve kolektif kimlikleri vurguluyorlardı. Kendi evrenlerinde köyler ve çeşitli emekçi sınıflandırmaları (amele, kiracı vb.) vardı. Ama köylüler veya işçiler

[72] Ahmet Naim (Çıladır), *Yer Altında Kırk Beş Sene* (yayın yeri ve tarihi belirsiz), s. 37.

şahıs olarak yer almıyorlardı. Muhasipler devletin, şahısların yerine grupları ya da toplulukları sınıflandırıldığı daha önceki dönemin muhasebe pratiklerini uyguluyorlardı. 1890'lı yıllara ait jurnallerde bireysel emek, üretimi organize eden bir kategori olarak pek düşünülmüyordu. Burada kendisini, parçalanmış, bireyselleşmiş suretinde yeniden üreten bir kapitalizm değil kavramsal kolektiviteler ve anonimlikler buluyoruz.

Ancak aynı zamanda maden bürokrasisinin diğer kısımlarında anonimliğin ve kolektif kimliğin aksi uygulamalar gittikçe daha belirgin hale geliyordu (bkz. Bölüm 7 ve 8). Bu muhasebe defterleri anonim olarak hazırlansa da maden mühendislerinin raporları bir kazazede veya kaza tanığı hakkında oldukça fazla ayrıntı sunuyor ve olayla ilgili sorumluluk kavramına gittikçe daha çok yoğunlaşıyordu. Bu emniyet kayıtları yapılanlardan sorumlu bir şahıs, birey mantığını yeniden üretiyordu. Dolayısıyla, bir kısım madencilik belgesi, yani muhasebe kayıtları, işçilerin dünyalarının anonim ve kolektif bir resmini sunuyorken, diğer bir kısım belge yani emniyet müfettişlerinin raporları, kimliği belli şahıslardan oluşan farklı bir dünya sunmaktadır. Ayrıca 1921 yılına ait jurnallerin şaşırtıcı derecede farklı bir niteliğe sahip olduğunu ve yüzlerce işçinin isimlerinin, meslekleri ve ikamet yerleriyle birlikte yer aldığını hatırlayalım. Kaza raporları gibi bu jurnallerin de bireysellikleri muhasebe defterlerinin tam tersi şekildedir ve maden havzasında emek ilişkilerinin karmaşıklığını gösterir.

Muhasiplerin kolektif ve anonim emek kategorilerinden oluşan dünyaları günlük çalışma hayatını yansıtmıyordu. Ancak bu bir açıdan da gerçek bir dünyaydı. İşçiler günlük hayatlarında devletin muhasebecilerinin yarattığı kategorilerle karşı karşıya gelmek ve etkileşime geçmek durumunda kalıyorlardı. İşçilerin kömür kesme işi için veya kendi adlarına yapılan vergi ödemeleri için kendilerine kişisel olarak ödeme yapılıp yapılmayacağıyla ilgilenmeleri gerekiyordu. Bunlar adlarına ödeme yapılan, isimleri kayıtlı köylerin sakinleriydi. Ekmek bedeli, köylerine götürecekleri miktarı belirleyen esas miktardı. Dolayısıyla işçiler, muhasiplerin dünyasına girmeye mecbur bırakılıyorlardı.

1890'LI YILLARIN BAŞLARINDA MADENLER

Hayal kırıklığı yaratan belirsizliklerine ve kişisel ve coğrafi kesinlikleri olmamasına rağmen 1890'lı yılların[73] muhasebe defterleri, madenlerin ve köylü madencilerin dünyalarına dair kavrayışımız açısından vazgeçilmezdir. Bu defterler 97 adet ocağın faaliyette olmasına rağmen bunların neredeyse tamamının küçük ölçekli, az sermayeyle çalışan işletmeler olduğunu ortaya çıkarıyor. Kasapoğulları ailesinden Kasap İsmail Ağa, Kozlu'da konuşlanmış bahriyelilere et sağlamak için Ereğli'den Kozlu'ya taşınmıştı. Sahile yakın bir yerde kasabanın iki kilometre kuzeyinde çalılık bir arazi satın aldı; araziyi temizledi, yeşillendirdi ve bitkiler ekti. Kasap Tarlası ismi buradan gelir. Kasap İsmail Ağa tarlada çalışırken kömüre rast gelmiş, bir imtiyaz almış ve 1892 yılı civarında madenini çalıştırmaya başlamıştı. Ancak daha sonra kömürün büyük bir kısmının piyasa değeri olmayan kömür tozu olduğu ortaya çıktı. Üretimini sürdürebilmek için sermayesini artırmak zorunda olan Kasap İsmail Ağa madeninin üçte birlik kısmını Ereğli'deki kaynına devretti ve 1912 yılında ölene kadar bu şekilde maden işine devam etti.[74]

Daha büyük ölçekte bir tüccar H. Hallaçyan ise gerek yalnız, gerekse ortaklarıyla beraber bir dizi farklı madende bu işe girişti. Birçok girişimci benzer şekilde risklerini ve sermayelerini farklı işletmeler arasında bölüştürdüler. Hallaçyan Efendi, 4 Temmuz 1902 tarihli bir fotoğrafta madenlerinden birinin, Kozlu'daki Domuz madeni denilen madenin önünde muzaffer bir edayla oturuyor (fotoğraf 2.4). Eşi (resimde soldan üçüncü), küçük biraderlerinden biri ve onun eşi de orada hazır bulunuyor. İşçiler, kazmasıyla bir kazmacı da dahil, arkada ayakta duruyor. Bu sıra dışı resim aynı zamanda madenin tam deniz kıyısında bulunan ve küçük bir tahta köprüyle denize bağlanan bir maden olduğunu gösteriyor. Hallaçyan

---

[73] Bkz. bu bölümdeki not 53. 1893 yılında, faaliyetleri 1895 yılıyla karşılaştırıldığında oldukça düşük seviyede olan Kılıç Şirketi'nin bütün ödemeleri nakdi olarak yapılıyordu.

[74] Halk Evleri (1933), s. 161-162.

Efendi 1888 yılında, Kozlu'daki Kılıç madeni denilen madende de %20'lik bir hisse edindi ve böylece Sava Savidis ve Avram Aslıoğlu adlı bankerle birlikte Kılıç Ocakları Kumpanyası adı verilen bir girişime katılmış oldu.[75]

Kılıç Madeni 1895 yılında açık olan 97 madendeki toplam emek gücünün %50'sini istihdam eden on beş madenden sadece biriydi. Bu dönemden geriye kalan hikâyenin büyük kısmı bu bankerin sahip olduğu bir düzine madenle ilgilidir. Daha sonraki yıllarda maden havzasında sahip olduğu merkezî rolün aksine Zonguldak mevkiinin bu dönemde bu madenlerden sadece birini barındırması çok dikkat çekici bir durumdur. Daha faal olan madenler sıralamasında ortalarda bulunan madense 1888 ila 1914 yılları arasında Hallaçyan Efendi tarafından işletilen ve 5 no'lu Kozlu ocağı olarak da bilinen Kılıç (Kılınç da denir) madeniydi. Aşağıda, 1890'lı yıllarda ortalama bir madendeki faaliyetlere örnek olması bakımından bu madene ait bir maaş çizelgesini ele alacağız.

Maden, Kozlu köyünün yakınındaki Kılıç Vadisi'nin zengin damarları üzerinde kurulmuştu. Birçok köyün madene birçok kez aynı tür işçi yollamış olması madenlerle köyler arasındaki ilişkinin 1870'lerden itibaren belli bir ritim, biçim ve süreklilik kazandığını gösteriyor.[76] Şirketin maaş çizelgesi işçilerin kazandıkları ücretin ancak yarısının ceplerine girdiğini ve aralarında en iyi durumda olanların ise kazmacılar olduğunu gösteriyor. 1895 yılında maden gerçekten sayıca şaşırtıcı derecede çok sayıda ismi belli farklı köye, yani toplamda 22 köye ödeme yapmıştı (Tablo 5.2).[77] Köylere ödenen

[75] Bu paragraftaki fotoğraf ve bilgiler için Arsen Yarman'a minnettarım. Kömür muhtemelen resimdeki tahta iskeleden küçük kayıklara aktarılıyordu; ancak fotoğraf bu bakımdan pek berrak değil.

[76] KU 72, KU 208 ve KU 64'ün karşılaştırılması temel alınmıştır. Köy isimlerinin tekrarlanması istikrarlı bir işçi emek akışının olduğunu gösteriyor. Üç senenin her birinde sadece dört köyün işçi gönderdiği kaydedilmiş olsa da bu, bu köylerden gelen işçi akışının istikrarlı olduğu anlamına gelmez. Neticede işçilere yapılan ödemelerde köy ismi belirtilmemiştir ve dolayısıyla anonimdir.

[77] 1889 yılına ait defterde "x" divan olarak geçiyorken 1893 defteri

Tablo 5.2 5 no'lu Kozlu Ocağının Ödemeleri, 1895

Alıcılar	kuruş olarak
Adı belli olan köyler	35.000
Doğrudan kazmacılara	68.000
Muhtar kanalıyla işçilere	17.000
Ekmek için	37.000
Diğer	20.000
Toplam	177.000

Kaynak: KU 64.

ücretlerin yaklaşık üçte ikisi (35.000 kuruş) vergilere gitti ve dolayısıyla işçilerin eline hiç geçmedi. Geriye kalan (17.000 kuruş) daha çok, hayvanlarıyla kömür taşıyan kiracılar ile küfecilere ve birkaç kazmacı ve sütuncuya dağıtması için muhtara gitmişti. Kılıç Şirketi bir miktarı (68.000 kuruş) "kömür esmanına mahsuben" ismi belirtilmemiş köylerden gelen kazmacılara vermişti. Bu miktar çeşitli emek biçimleri için yirmi iki köye ödedikleri toplamdan daha fazlaydı. Yani kazmacılar, hangi köyden geliyor olurlarsa olsunlar diğer işçi kategorilerinin toplamından daha fazla kazanıyorlardı. Son olarak Kılıç Şirketi ismi belli olmayan işçilerin "ekmek bedeli" için ekstra 37.000 kuruş ödedi ki bu da neredeyse köylerin vergileri için ödenen miktara eşitti.[78]

Şirket ayrıca iki şahsa madene işçi getirdikleri için ödeme yapmıştı. Temmuz 1895'te Muhtar İbrahim Ağa'ya yüklü bir miktar, yani 600 kuruş ödeme yapılmıştı. Bir önceki kayıt, Sivriler köyüne yapılan vergi ödemesi olduğu için İbrahim Ağa

aynı yerden kariye olarak bahsetmektedir. Bu yıllarda divan ile kariye arasında gerçekten bir fark olup olmadığı ise belirsiz.

[78] KU 64. Ayrıca maden, yeri tam olarak belirtilmemiş küfecilerin, sütuncuların ve kazmacıların vergileri için toplam 20.000 kuruş ödeme yapmıştı. Son olarak maden asakir-i şahane ücretleri için küçük bir miktar, 3.000 kuruştan daha az bir ödeme yapmıştır.

muhtemelen köyün muhtarıydı. Fakat bu borç kayıtlara, 1889 yılındaki hizmetlere karşılık, 600 kuruşluk bir maden senediyle yapılmış bir ödeme olarak geçmişti. 1889 yılında maden, bu tutarda bir ödemeyi Kargarlar köyü muhtarı Selim Ağa'ya ve biraz daha fazlasını ise biraz önce bahsedilen muhtar İbrahim Ağa'ya yapmıştı.[79] Ayrıca sevk memuru İshak Ağa'ya üç ayrı seferde toplam 240 kuruş ödeme yaptı.[80] 1893 senesinde, mukayese edilecek olursa, İshak Ağa'ya yapılan ödeme 260 kuruşa çıkmıştı. 1893 yılında şirket genellikle adı belirtilmeyen "İngiliz mühendis" için her biri ayda 23 kuruştan oluşan dört ve ayda 186 kuruşluk daha yüksek tutarda bir ödeme yapmıştı. Sevk memuru ve İngiliz mühendisle ilgili olan bu son iki örnekte Kılıç Şirketi ortaklaşa bir ödeme planının paydaşlarından biriydi. Bu iki kişi sadece tek bir madende değil daha geniş bir alanda hizmet verdiği için Kılıç Şirketi de dahil olmak üzere birçok işletmeci bunların maaşları için ödeme yaptı. Amele kayıt defterlerinde sıklıkla rastlanan bu tarz toplu ödemeler muhtemelen Maden Nezareti makamı tarafından düzenleniyor ve denetleniyordu. Kimi zaman farklı işletmeciler eş miktarlar ödediler. Bazen de miktarlar kolayca görülemeyen kriterlere göre değişiyordu.

Kılıç Madeni'nin yöre halkıyla ilişkisi köylü madencilere yaptığı hatırı sayılır ödemelerle kalmıyordu. Şirket, üç Hıristiyan ortağıyla birlikte yöredeki Müslüman dinî merasimlerini ve kurumlarının masraflarını karşılamak için de bir dizi ödeme yaptı. Ramazan ayında ulemanın imam, hafız ve hoca gibi daimi üyelerini, maden sahasında veya maden sahasının yakınlarında dinî merasimleri gerçekleştirdikleri için desteklemek üzere veya Kozlu kasabasının yakınlarında cami inşasına katkıda bulunmak için de ödeme yaparlardı. Şirket tam olarak altı ay sonra başka bir hafıza da aynı miktarda yardımda bulunmuştur. Bu, bu tür katkıların yıllık bir planı olduğunu gösteren bir ödeme şeklidir. Şirket ayrıca muhtemelen Kozlu kasabasında bulunan bir medreseye de bu üç

[79] KU 72'yi KU 64 ile karşılaştırınız.
[80] KU 208.

ulemaya yapılan toplam yardıma eşit miktarda bir yardımda bulundu. Yıllar önce, 1893 senesinde, neredeyse aynı miktarda bir ödeme daha yapmıştı. Bunun yarısı Kozlu'daki caminin minaresine, diğer yarısı da hocaya gitmişti.[81]

MADENLER VE HAYIR İŞLERİ

Kılıç Madeni örneğinin de gösterdiği üzere bir hayırseverlik ağı, madencilik yapan yerel halkı madenlere, bağlıyordu. Bunun en eski kanıtı, 1877 yılında maden işletmecileriyle Kilimli'nin varlıklı sakinlerinin köyün rıhtımında yeni bir caminin inşası için gerekli parayı sağlamalarıdır. Katkılarına karşılık olarak bu kişiler daha sonra II. Abdülhamid'in adı verilen camide, muhtemelen imamın ve müezzinin işe alınmasında önemli bir rol oynadılar.[82] Ulemanın Ereğli'deki nüfuzlu mensubu (hafız) ve maden nazırının yeni yapılan camide deneme amaçlı olarak bir ay görev yapacak olan adayı seçmeleri, Osmanlı'nın karakteristik özelliği olan devlet ve dinin harmanlanmasının güzel bir örneğiydi. Daha sonra eğer cemaat onaylarsa imam, muhtar ve Müslüman maden işletmecileri Bartın kaymakamlığına bir tasdik mektubu yollayacaklardı. Maden nazırı "akdem ifası şiar islamiyye ve vazifei diyanetten"dir[83] diyerek bunun bir din ve İslami uygulamalar meselesi olduğunun altını çiziyor ve bu nedenle mümkün olan her türlü yardımın sunulması gerektiğini ifade ediyordu.

1894 ve 1895 yıllarında faaliyette olan madenlerin neredeyse hepsi maden havzasındaki köylerin ve kasabaların din, eğitim ve hayır işleriyle ilgili çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak üzere toplam 39.000 kuruş yardım yapmışlardı. Bu oldukça mütevazı bir miktardı.[84] Açık bir şekilde dinî amaçlar için ya-

---

[81] 1309 için KU 208.

[82] Muhtemelen Sultan inşası için bağışta bulunduğundan onun ismi verilmiş olmalı Nadir Özbek (2001).

[83] ED 4, 71, 22 tl 1293/3 Kasım 1877 ve 22 tl 1293/3 Kasım 1877.

[84] KU 64. Defterde 122 tane madenin ismi sıralanmıştır: Bu madenlerden 66 tanesi yardımda bulunuyorken, 56 tanesi ise yardım yapmıyordu. Yardım yapmayan 56 madenden 25 tanesi herhangi bir çeşit

pılan yardımlar, dinî amaçlı olmayan yardımların beş katından fazlaydı (32.000 kuruşa karşılık 6.300 kuruş).

Maden işletmecileri bu şekilde bir kazazedeye yardımda bulundular, camiye halı alınması ve dinî bayramlarda ulemaya ödeme yapılması için katkı yaptılar. Ayrıca yöredeki dinî okullarda ve devlet okullarında din eğitimi için para sağladılar. Altı farklı madenin işletmecileri üç farklı maden mevkiindeki mezarlıkların duvarlarının tamiratı için (yaklaşık 2.000 kuruş) para yardımı yaptı. Geniş kapsamlı bir seferberlikle faaliyette olan bütün madenlerin üçte ikisi (47 adet) Bolu kasabasında çıkan bir yangının mağdurlarına yardım etmek için para gönderdi. 1893 yılında da benzer yardımlar yapıldı. Örneğin iki maden Kozlu'daki caminin minaresinin bakımı için 1.000 kuruş yardımda bulunmuş, başka iki maden de caminin buzhanesi için 800 kuruş vermişti. Aynı sene başka iki maden ise Kozlu'daki hamamın tadilatı için küçük miktarlarda (her biri 93 kuruş) para yardımında bulundu.[85]

Ulemanın çeşitli mensuplarına yapılan yardımlar, toplam yardım miktarının tam olarak yarısı (19.000 kuruş) kadardı (ancak aşağıya bakınız). Buna din hocaları için ve küçük maden merkezinde bulunan ilk ve ortaokul derecesindeki devlet okullarında Kur'an'ı hatmedenler için Kozlu'daki bir dizi madenden verilen miktar da dahildi. Hem 1894 yılının, hem de 1895 yılının Muharrem aylarında sekiz farklı maden, Kozlu'daki devlete ait ilkokuldaki hafız Ahmet Efendi için para yardımında bulundular (toplam 2.750 kuruş). Ramazan ayında kendisine hediye

masraf kaydetmemişti ve dolayısıyla basit bir düzeyde bile faaliyet göstermiyorlardı. İşler durumdaki madenlerin sayısından asgari düzeyde faaliyet gösteren ve toplam 10.000 kuruştan daha az ödeme yapan 22 madeni daha çıkarıyoruz. Ayrıca iki tane madeni daha muhtelif sebeplerle çıkarıyoruz. Yardım yapmayan yedi madenin toplam yaklaşık 10.000 kuruş ödeme yapmıştı. Bu yedi maden faaliyet gösteren madenlere dahil edilmiştir. Dolayısıyla bu çalışmanın amaçları için işler durumdaki madenlerin sayısı 66+7=73'tür. Genel olarak daha faal olan madenler daha çok yardım yapma eğilimindeydiler; daha ayrıntılı bir tartışma için aşağı bkz.

[85] 1893 yardımları için, bkz. KU 208, 134-211.

olarak ilave ödemeler yaptılar. Biri halihazırda ilkokula katkıda bulunan iki maden, Kozlu orta okulunda ismi belli olmayan bir din hocasının maaşı için para verdi. Kur'ân'ı hatmettiği için hafız unvanını alan Nimmet Hoca, Alacaağzı'ndaki yedi farklı madende ve Kozlu'daki iki madende 1895 yılının Haziran ve Eylül ayları arasında hizmet verdi. Başka bir örnekte ise aynı zamanda iki madene daha işçi gönderen Sufiler köyündeki bir din hocasına toplam 125 kuruş hibe edildi.

Yukarıda bahsedilen miktarların dışında üç farklı maden mevkiinde yer alan 29 maden "medrese yardımı" için 12.800 kuruş bağışta bulundu. Din okulunun vakfı, kullanma yetkisi âlimde olmak üzere bu yardımdan yararlandı. Yalnızca bir istisna dışında ödemeler maden senediyle yapıldı.[86] Din okullarına yapılan bağışlar görece fazlaydı. Bağış miktarı ortalama 400 kuruşu buluyor ve muhtemelen maden havzasındaki çeşitli maden köylerinde ve kasabalarında kurulmuş okullardaki öğretmenlere yardım olarak veriliyordu.

Ramazan ayı civarında önemli dini merasimler maden işletmecilerinden ulemaya akan bağışlara da yansıyordu. Ramazan Osmanlı âlemindeki kamusal hayatın en faal ve en önemli zamanıydı. Ramazan yoğun bir sosyalleşme dönemiydi ve bu da ulemanın hizmetlerine yoğun talep olduğu anlamına geliyordu. Bu ay boyunca ulema mensupları sürekli Kur'ân okurlar, geleneklere göre Osmanlı'nın son dönemlerinde (ve muhtemelen daha önce de) ulema mevkilerine katılmak için çalışan öğrenciler daha büyük kasabaları, şehirleri terk ederek taşraya giderler, burada vaaz verir ve hocalık yaparlardı. Ramazan ayı, bayram tatiliyle sona ererdi. İşçiler bunu çalışmak zorunda olmadıkları günler olarak görürlerdi. Ancak maden idaresi için bu her zaman böyle değildi. 1895 yılının Ramazan ayı müddetince ulemaya yapılan bağışlar namazların, hatimlerin ve diğer ibadetlerin işçileri desteklemek için madenlerde ve muhtemelen madencilik köylerinde icra edildiğini açık bir şekilde ortaya koyuyor. Ulema mensuplarına 1894 ve 1895 yılında yapılan ödemelerin dörtte birinden fazlası 1895

[86] Bunların tümü temmuz ile eylül ayları arasında idi.

yılının Ramazan ayında gerçekleşmişti.[87] Yani dört mevkide bulunan 27 farklı maden, ismi belirtilmemiş olan hocalara nakit ödeme yaptı.[88] Muhtemelen bunların birçoğu çeşitli madenlerde ve özellikle yardımda bulunan madene işçi sağlayan maden köylerinde dinî merasimleri gerçekleştirmek için bir yerden diğerine seyahat eden öğrencilerdi. Bazıları İstanbul, Bolu ya da Kastamonu'dan, kimileri ise Ereğli kasabasından geliyor olabilirler. Ramazan ayındaki diğer örneklerden biri de din hocası Düzceli Osman Efendi'ye, Alacaağzı'ndaki altı ve Kozlu'daki iki madenden, muhtemelen bu madenlerdeki ya da maden köylerindeki din hizmetleri için yapılmış ödemelerdir. Zonguldak mevkiindeki dokuz farklı maden, ismi belli olmayan ve yine muhtemelen din hocalığı yapan seyyah din öğrencilerine yardım teklif etti. Alacaağzı'ndaki idari merkezde yer alan ve büyük ihtimalle daimi olarak atanmış din hocası yine Ramazan ayında 300 kuruş iane aldı. Son olarak Alacaağzı'nda ismi belirtilmemiş bir imam, ki daimi bir ulema makamıydı, yedi farklı madenden bağış almıştı. Bu kutsal ayda ulemaya yapılan bağışların tamamı nakitti.

Ramazan ayında, muhtemelen bu özel döneme tesadüf etmesi için hususi ayarlanan başka bağışların olması da muhtemeldi. Örneğin 1895 yılının Ramazan ayında Alacaağzı'ndaki 345 no'lu ocağın işletmecisi Balıkçı Ahmedoğlu Hacı Mehmed Ali Ağa muhtemelen Kozlu'da bulunan bir camiye halı alınması için görece büyük bir miktar (850 kuruş) bağışladı. Bir önceki senenin Ramazan ayında bir maden işletmecisi tam olarak nasıl gerçekleştiği belirtilmeyen ancak muhtemelen kendi madeninde gerçekleşmiş bir kazada mağdur olan Hacı Mehmed Efendi'ye 190 kuruş verdi.

Başka bir grup ödeme de üç günlük oruç ve iftar kutlama-

---

[87] Hoca veya hafıza toplam 19.272 kuruş ödenmişti; bu miktarın 5364 kuruşu 16 Ramazan 1312'de başlayan Mart 1311'de ödenmişti.

[88] Şubat 1309 ve Şubat 1310'daki gecikmeli olarak yapılan iki ödeme dışında hepsi Mart 1311'de yapılmıştı. Bunun yanı sıra müstakil ödemeler de vardı; bu örnekte iki kere ödeme yapan bir maden yoktu; 19 Kozlu madeni, 4 Kilimli, 1 Zonguldak ve 3 Çatalağzı madeni = 27 farklı maden.

larının yapıldığı Muharrem ayında gerçekleşiyordu. Kozlu'daki on yedi madenin Kur'an'ı hatmetmiş Kadri Efendi'ye yaptığı bağışların hepsi 1895 yılının Muharrem ayı boyunca ya da hemen sonrasında yapılmıştı.[89] Aynı şekilde, Ömer Hoca'ya yapılan on bağışın hepsi de 1895 yılının Muharrem ayında gerçekleşmişti.[90] Kozlu ilkokulu hafızı Ahmet Paşa'ya gelen paranın %95'i Muharrem ayında, geri kalanı da Ramazan ayında ulaştı. Üçüncüsü değil, ancak ilk iki ulema mensubu ödemelerini nakit olarak aldılar.

Maden işletmecilerinin bağışları bazen çok düşük miktarda olabiliyordu. Mesela yangın mağdurlarına verilen para ortalama 57 kuruştu. Toplamda, her türlü amaç için, sayıları 200'ü geçen bağışların iki yıl süresince ortalamaları 180 kuruşu buluyordu.[91] Bu bulgu, Sultan Abdülhamid'in, birçok farklı amaca vakfedilen hayır işlerinin mütevazı bir hacmi olduğunu belirten, Osmanlı'da hayırseverlik üzerine yapılmış çok önemli bir çalışmanın vardığı sonuçla da paraleldir.[92]

Öyle görünüyor ki bağışların miktarı belirli bir madenin üretim kapasitesiyle ilişkili değildi. Küçük madenler genellikle büyüklerin yaptığından daha fazla bağışta bulunuyorlardı. Bu şekilde bazı madenler, yangın mağdurlarına yardım olarak 150 kuruş vermişler; bunlardan on kat daha büyük madenler ise sadece 40 kuruş bağışlamışlardı. Bu amaçla en çok bağışta bulunan iki madenin yaptığı katkı, miktarları baz alındığında, diğer maden işletmecilerinin bağışlarından beş kat daha fazlaydı. Söz gelimi, camiye halı alınması için 850 kuruş veren girişimciyi ele alalım. Bu miktar, ücret ödemelerinin %40'ına eşittir! Farklı madenler Kadri Efendi'ye iane bi-

---

[89] Kadri Efendi'ye yapılan yardımların biri aylar sonra, Mart 1311'de Alacaağzı madeninden yapılmıştı.

[90] Madenlerin biri Alacaağzı'nda, üçü Zonguldak'ta altı tanesi Kozlu'daydı.

[91] Yardımların medyanı 100 kuruştu. Bu miktarların ve diğer yardımların ne şekilde değerlendirildiği tam olarak bilinmiyor; ancak muhtemelen imparatorluğun diğer yerlerindeki yerleşmiş uygulamaların izinden gidilmiştir.

[92] Nadir Özbek (2001); KU 2, ED 10, 12 ve 16.

çiminde yardımda bulundular ancak bunun madenin toplam üretimiyle ilişkisi yoktu. Neredeyse aynı maaş bordrolarına sahip iki madenden biri 100, diğeri de 250 kuruş bağışta bulundu. Bu örnekte 50 kuruş ve katları alınmıştı. Ramazan ayı boyunca bir yerden bir yere giden hocalar ile yangın mağdurları içinse 57 kuruş bağış yapılması sıklıkla görülüyor.

Bağış yapan madenlerin tamamı düşünüldüğünde, yaptıkları katkıyı ne hacimleri, ne üretim kapasiteleri ne de kârlılık oranları belirliyordu. Nerenin vatandaşı oldukları, dinleri ya da etnik kimlikleri maden işletmecilerinin eğitimle veya dinle ilgili çeşitli faaliyetlere girişmelerine engel olmuyordu. Burada H. Hallaçyan ve iki Hıristiyan ortağının Ramazan faaliyetlerine ve kasabanın din okuluna katkıda bulunmak için yaptıkları bağışları hatırlayalım. Ayrıca Ermeni Hıristiyan işletmeci Artın Karamanyan'ın yangın mağdurlarına ve Ramazan ayı civarındaki mübarek günlerde din hocalarına bağışta bulunmuştu. Aynı şekilde yabancı Giurgiu Şirketi'nin dört madeni, yangın mağdurlarına ve Ramazan ayında vaizlere, Kadri Efendi'ye ve diğer hocalara bağışta bulundu. Bu iki maden işletmecisi bu dönemde maden havzasının en önemlilerindendi. İkisi birden tüm madencilik faaliyetlerinin üçte birini teşkil ediyorlardı. Bu Hıristiyan maden işletmecilerinin Ramazan dönemi boyunca dinî faaliyetleri desteklemeleri, bunların Osmanlı'nın Müslüman çoğunluğunun sosyal, kültürel ve dinsel yaşamıyla ve daha özel olarak da maden havzası bölgesinin çoğunluğu Müslüman olan ahaliyle bütünleştiklerini gösteriyor. Bu girişimciler, işçilerinin yaşamlarında merkezî öneme sahip olan kutlamalara katılarak onların yanında yer alıyor, farklılıkları ortadan kaldırıyor ve ister Hıristiyan, ister yabancı veya her ikisi birden olsun sermayedarlarla onların Müslüman işçileri arasındaki mesafenin aşılmasını sağlıyordu. Yani bu anlamda kutlamaları madencilik topluluğunun tamamı sahiplenmişti. Bu maden işletmecilerinin Osmanlı ve Müslüman işletmecileriyle beraber ahalinin iyiliği için müşterek hayırseverlik girişimlerine katılmaları, son dönem Osmanlı devlet ve toplumunun evrensel niteliğine işaret eder. Bu durum kapsayıcı Osmanlı kimliğinin önemini ve gündelik

Tablo 5.3 Karşılaştırmalı Bağış Oranları (kuruş olarak)

	A (bağışlar)	B (masraflar)	B/A
Karamanyan madenleri	750	633.487	845
Giurgiu madenleri	2.890	722.498	250
Diğer madenlerin toplamı	34.431	2.996.083	87

Kaynak: KU 64.

ilişkilerde din ve etnik kökenin, negatif belirteç anlamında bir rolünün olmadığını gösteriyor.

Ne var ki yapılan bağışlarla kömür üretimi arasındaki orana bakıldığında Giurgiu ve Karamanyan şirketlerinin yerel halkla bütünleşmesinden farklı bir resim çıkıyor ortaya. Yani madencilik faaliyetlerinin hacminin büyüklüğü düşünülecek olursa, işletmelerin görece çok az bağışta bulundukları görülmektedir (Tablo 5.3). İki şirket toplamda, havzada bulunan diğer şirketlerin yedide biri kadar bağışta bulunuyordu. Ortalamada, diğer maden işletmecileri –yabancı ve Osmanlı, Hıristiyan ve Müslüman– maden faaliyetleri için harcadıkları her 87 kuruş için 1 kuruş bağışta bulunuyorlardı. Ancak Giurgiu Şirketi, işçilere ödediği her 250 kuruş için 1 kuruş katkıda bulunuyordu. Karamanyan Şirketi ise daha az, işgücü için harcadığı her 845 kuruş için 1 kuruş veriyordu.

Ancak bu örneklerden genel bir sonuç çıkarmak mümkün görünmüyor. Karamanyan ve Giurgiu şirketlerinin görece cimriliğinin benzeri yok değildi. İşçilere toplam yaklaşık 225.000 kuruş ödeme yapan 28 maden herhangi bir şekilde bağışta bulunmamıştı. Bu madenlerin 20'sinin zar zor işlediği ve her birinin işçilere yaptığı toplam ödemenin 10.000 kuruş'tan az olduğu bir gerçek. Hayır için bağışta bulunan ve bağış yapmayan madenlerin büyüklükleri arasında ciddi farklar vardı. Ortalamada, herhangi bir şekilde bağışta bulunan madenlerin işçilere yaptığı toplam ödeme yapmayanlardan altı kat daha büyüktü. Ancak bazı görece önemli işletmeler, Müslüman ya da Hıristiyan, Osmanlı ya da yabancı,

herhangi bir şekilde hayırsever bir katkıda bulunmamışlardı. Hem Mustafa Çavuş'un hem de Yasif Efendi'nin her birinin işçilerine toplam 34.000 kuruş ödeme yapan madenleri hiçbir bağışta bulunmamıştı. Beş madeni toplam 80.000 kuruş ödeme yapan Petrovsky de hiçbir bağış yapmamıştı. Yasif Efendi'nin üçüncü madeninin yaptığı yardım miktarı ise 153 kuruştu. Bu madenden altı kat daha fazla ödeme yapan bir başka madeniyse sadece bunun üç katı kadar bağışta bulunmuştu. Hayırsever bağışları tayin eden örüntülerin matematiksel olarak pek de açık olmadığı ortada. Bunlar muhtemelen kişisel tercih ve kanaatlere bağlıydı.

Kesin olan bir şey var ise o da sermayedar girişimcilerle işçiler arasında köprü görevi yapan bu hayırsever bağışların etkisidir. Bu yardımlarla girişimciler yangın ya da Ramazan kutlamaları gibi yerli halkı etkileyen olayların kendileri için de önemli olduğunu gösteriyor. Bu tarz bağışlar yirminci yüzyılın ortalarında Amerikalı fabrika sahiplerinin hoş bir hayal olan yekvücut bir sermayedar-işçi dünyasını öne çıkarmak için çalışanlarına Şükran Günü'nde hindi ya da Noel jambonu vermelerine denkti. Diğer yandan, nedeni ne olursa olsun cimrilik, hayırseverliğin işçi ve işletmecileri birbirlerinden ayıran sınıf farklılıklarını hafifletmek için yapılmadığı anlamına gelmekteydi.

1890'LI YILLARIN BAŞINDA MADEN KÖYLERİ

Zamanın en önemli mevkii olan Kozlu mevkiinde bir sevk memuru olan İshak Ağa'nın yöredeki varlığı yöre sakinlerini muhtemelen oldukça ürkütüyordu. İshak Ağa'nın bu makamdaki vazifesi işçilerin zamanında madenlere gönderilmesini sağlamaktı. 1890'lı yılların ortalarında on dokuz aylık bir çalışma süresi karşılığında 3.120 kuruş almıştı. Bu miktar aynı dönemde çalışan bir kazmacıyla birkaç küfecinin aldığı ücretlerin toplamından daha fazlaydı. Bu para söz konusu 19 aylık süre içerisinde İshak Efendi'ye toplam 39 kez ödeme yapan Kozlu bölgesindeki 12 işletmeciden kelimenin tam anlamıyla damla damla toplanmıştı. Bir madenin ödediği para hemen her za-

man aynıydı; 60, 90 ya da 120 kuruş. Bu da İshak Ağa'nın çeşitli işletmecilerle, ayda iki kere olan vardiyaların her birine işgücü göndermek üzere anlaşmaya vardığını gösteriyor.[93]

Devletin, muhtarların köylüler üzerindeki nüfuzunun temellerini ortadan kaldırmaya yönelik çabalarına rağmen 1870'lerden beri muhtarların kendi çaplarında hatırı sayılır bir iktidarı vardı. 1892 yılında mevzuat, muhtarın köylülere olan maden borçlarını toplama ve dağıtma yetkisini elinden aldı. Bu önlemle merkezî devlet serbest piyasa kapitalizmine bir kez daha göz kırpıyor ve devletin kömür madenciliği üzerindeki denetimini ortadan kaldırmak için bir adım daha atıyordu. Bundan sonra işi yapan köy (ya da mahalle) halkına doğrudan maden işletmecileri tarafından ödeme yapılacaktı. Muhtarlara dağıtım için asla para kabul etmemeleri özellikle emredilmişti.[94] Ne var ki 1893 ve 1895 yıllarına ait defterlerde gösterildiği üzere muhtarlar köylüler üzerinde, sahip olduğu ücretleri dağıtma yetkisini koruyordu. Bu kolektif ödeme sistemi yasal engellemelere rağmen bu şekilde yıllarca uygulandı.

Bazı muhtarlar aynı zamanda girişimciydiler. Çok güçlü bir aile olan Karamahmudzadeler'e mensup Mehmed Ağa, Tiran köyünün muhtarıydı. 1902 senesinde Mehmed Ağa yakınlarda bulunan 216 no'lu Alacaağzı ocağının faaliyetlerinden en azından bir kısmını kiralıyor ve burada kendi köyünden işçileri istihdam ediyordu.[95] Diğer muhtarlar maden işletmecilerinden para alıyorlardı. Söz gelimi Kılıç Şirketi'nin Kargarlar köyüne yaptığı ödemeleri ele alalım. Bu ödemelerin miktarı, şirketin 1889 senesinde çalışmaları karşılığında köylülere ödediği toplam miktarın altıda birine eşitti. İşçiler ücretlerini maden senediyle aldıkları halde muhtarın kendi

---

[93] KU 64, sadece Kozlu mevkiindeki kayıtlar.

[94] *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1311*, s. 75-76, 22 Temmuz 1308/2 Ağustos 1892, zorunlu çalışma işçisi olarak çalışan kariye ve divan ahalisine yapılacak ödemelerle ilgili bir kanunun 25. maddesine atıfta bulunmaktadır. Bu madde uyarınca muhtara değil, mükellefiyet işçisi olan ahaliye ödeme yapılması gerekiyordu.

[95] ED 3, 179, 10 Nisan 1318/23 Nisan 1902.

maaşını nakit alması da dikkat çekicidir.[96]

En azından I. Dünya Savaşı'na kadar muhtarların maden havzasına işçi toplanmasında ve işçilerin disipline edilmesinde merkezî bir rolleri vardı. Devlet her ne kadar muhtarların gücünü sınırlandırmaya çalışsa da, işgücü sıkıntısı olduğu zamanlarda muhtarlardan medet ummaya devam etti. Örneğin 1913 senesinde Kozlu ve Zonguldak mevkilerindeki maden işletmecileri daha fazla işçi için yaygaraya başladıklarında maden nazırı bazı kişileri maden vazifesinden muaf tutacak yasal hükümleri göz göre göre yok sayarak muhtarlara işçi bulmalarını emretti.[97]

1895 senesinde maden işçisi sağlayan adı belirtilmiş 231 köyün çoğunluğu, belli işlerde uzmanlaşmış olan işçileri yolluyordu. Birçok köy, söz gelimi Abdülmalik, Çaydere, Uluköy ve Akbaba köyleri, sadece tek tip işçi sağlıyordu; küfeciler, kiracılar, kazmacılar ya da sütuncular. Köylerin hatırı sayılır bir azınlığı –beş köyden biri– birden fazla işçi çeşidi yollamaktaydı. Üç işçi çeşidinden fazla işçi yollayan köyler %3'ten azdı. Bunlardan Ebegümeci ve Beyat köylerinin her biri küfeci, kazmacı ve sütuncu, Tabaklar köyü ise küfeci, kazmacı ve kiracılar yolluyordu (bkz. Tablo 5.8). Sadece, yukarıda bahsedilen muhtar Mehmed Ağa'nın idaresindeki Tiran köyü dört farklı tip mükellef gönderiyordu.[98]

Mükelleflerin çoğunluğunu küfeciler oluşturmaktaydı. Madene tek tip işçi gönderen köylerin %58'i ila %74'ü arasındaki bir kısmı küfeci yollamaktaydı.[99] Bir köy farklı işçi

---

[96] KU 72, 152-153.

[97] ED 10, 198, 29 ts 1328/9 Aralık 1912.

[98] KU 64. Örneklem 231 köyden oluşmaktadır. 52 tanesi birden fazla çeşit işçi gönderiyordu ve bu örneklerin 30 tanesini küfeci-kazmacı komisyonu oluşturuyordu. Kazanın mahallelerinden hiçbiri işçileri belirli mesleklerle göndermiyordu. Bu örneklerde ödemeler belirtilmemiş amaçlar veya vergi ödemeleri için yapılmıştı.

[99] 231 köyde sıklık bakımından daha sonra %22'lik payı ile kiracılık geliyordu; geri kalan ise kazmacılar ve sütunculardan oluşuyordu (%4). Kazmacılık işinin çoğunluğu yukarıda bahsedilen "kömür esmanına mahsuben" kategorisinde bulunuyordu. 252 köyün bir

Tablo 5.4 1894 ve 1895 Yıllarında İşçilere Yapılan Ödemeler (kuruş olarak)

Küfeci	235.067
Kiracı	82.473
Sütuncu	27.904
Kazmacı	3046
Küfeci ve kazmacı	55.070
Küfeci ve sütuncu	2510
Ara-toplam	406.070
Belirsiz	164.118

Kaynak: KU 64.

çeşitleri yolladığı zaman genellikle bunların %44'ünü küfeciler oluşturmaktaydı. Bunu kazmacılar (%32), kiracılar (%17) ve sütuncular (%9) takip ediyordu. Benzer şekilde farklı mesleklere ödenen ücretler bakımından, küfecilere yapılan ödemeler en büyük kategoriyi oluşturuyordu (bkz. Tablo 5.4).[100]

Görüldüğü üzere bölge sakinlerinin yalnızca %10 ila %15'i kasabalarda; özellikle Ereğli, Devrek ve 1890'ların sonlarında kurulan Zonguldak'ta yaşıyordu. Maden havzası sakinlerinden mükellefiyete tâbi olanların önemli bir kısmı köylülerdi. Bu köylüler, maden havzasına ve sırtını Karadeniz kıyısına paralel uzanan dağlara yaslayan hinterlandına yayılmış yüzlerce topluluk halinde yaşıyorlardı. 1867 yılında bir zamanlar maden havzasının kendi sınırları tam olarak Ereğli sancağına denk düşüyordu. Ancak imparatorluğun başka yerlerinde yaygın olan kalıplarla paralel bir şekilde idari sınırlar da durmadan değişmekteydi. Kastamonu vilayetine bağlı olan Ereğ-

başka sayımında 145 köy küfeci, 50 tanesi ise kazmacı gönderiyordu; kazmacılar 39 köyden, sütuncular ise 18 köyden geliyordu; bkz. KU 64.

[100] Örneklem 252 köyden oluşmaktadır. Muhasibin sadece köyün adını kaydettiğini ve işçi tipi hanesini boş bıraktığını hatırlayalım.

li sancağı bir zamanlar birçok işçinin yaşamını idari olarak kapsıyorken, 1867'den sonra idari tabloda görünmüyordu. Kastamonu vilayeti dahilindeki Ereğli kazâsı, daha sonraları Zonguldak kazâsıyla beraber aynı amaca hizmet etti. Daha sonra başka bir idari yeniden örgütlenme neticesinde yeni sınırlarla Bolu vilayeti ortaya çıktı. İdari değişiklikler bazen çok şaşırtıcı olabiliyordu. Örneğin 1895 yılına ait bir devlet yayınında Ereğli kazâsı 63 köyden oluşuyordu. Oysa sadece birkaç yıl sonra, 1898 senesinde, iki katından daha fazla sayıda, 137 köyü bulunuyordu.[101]

Burada bizim için önemli olan, idari değişikliklerin ayrıntıları değil. Bizim anlatımız açısından 1890'lı yılların ortalarında mükelleflerin[102] büyük bir kısmının iki bölgeden; Ereğli kasabasının oldukça yakınındaki bölgelere kurulmuş köylerden ve Zonguldak madenleri civarındaki madenlerden 6 ila 12 saatlik yürüme mesafesinde Devrek'in güneyine düşen kırsal yörelerden geldiklerini belirtmek önemlidir.[103] Bu dönemde Ereğli ve Devrek bölgeleri, toplam nüfusu yaklaşık 40.000'i bulan 300 köyü kapsıyordu. 1890'lı yılların ortaları boyunca her üç köyden biri madenlere herhangi bir çeşit işçi gönderiyordu (Tablo 5.5).[104] Maden havzasının doğu kısmındaki Bartın çevresindeki bölge mükellef işçilerin beşte birini sağlıyor, geriye kalanlar ise (%18) maden havzasının başka

---

[101] Vital Cuinet (1895), s. 405 ile *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1314*, 320-358'i karşılaştırınız.

[102] Deftere kaydedilen köylerin %61'i Ereğli ve Devrek kazalarında bulunur.

[103] Bu çalışmanın amaçları için Ereğli ve Devrek'le ilgili *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1314*, s. 320-358'de verilen istatistikleri kullanıyorum. O dönemde bu iki kazada bulunan kasabaların sadece 7.000 kadar sakini vardı.

[104] Emek gücünü sağlayan köylerin %65'i (KU 64) bölgedeki köy listelerinde belirtilmişti. *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1314*. Yeri belirtilen bu köylerin yaklaşık üçte ikisi Ereğli ve Devrek kazalarında bulunuyordu. Eğer geriye kalan köylerin de yerleri belirtilmiş olsaydı muhtemelen bu kazaların payı daha da fazla çıkacaktı.

Tablo 5.5 Ereğli ve Devrek Kazâlarının Nüfusu, 1898 dolayları.

Kazâ	Köylerin Sayısı	Köy Hanehalkı Sayısı	Köy Nüfusu	Hanehalkı Başına Ortalama
Ereğli	137	2.753	22.336	8,1
Devrek	169	2.194	18.476	8,4
Toplam	306	4.947	40.812	8,2

Kaynak: KU 64.

Tablo 5.6 Madenlere İşçi Sağlayan Köyler, 1894-1895

İşçi sağlayan köyler	176	35	13	10	12
Maden sayısı	1	2	3	4	5 veya daha fazla

Kaynak: KU 64.

bölgelerindeki köylerden yürüyerek geliyorlardı.[105]

Mükellefler çok sayıda köyden havzaya akıyorlardı. Sayılan köylerin üçte ikisinden fazlası sadece tek bir madene işçi sağlıyordu (Tablo 5.6).

Örneğin (Ereğli kazâsındaki) Akça Hatipler köyünde bulunan 25 hane, Zonguldak'taki 63 no'lu ocağa küfeci yolluyorken, (Bartın kazâsındaki) Karacaoğlu köyü Zonguldak'taki 281 no'lu ocağa küfeci yolluyordu. Bu köylüler maden alanında yan yana çalıştıkları zaman –ki şüphesiz çalışıyorlardı– aynı köyden gelenlerin işyerine doğru hep beraber yolculuk yapmalarında olduğu gibi, köylü kimlikleri pekişiyordu. Aynı madene her dönem defalarca işçi gönderen köylerde iş deneyimi genel olarak madencilik yapmakla değil de o belirli madenle tanımlanıyordu. Ancak madencilik yapan köylerin yaklaşık %30'u birden fazla madene işçi gönderiyordu. Mesela Orta-

[105] Burada kafa karıştırıcı bir şey var: Bu örneklerin %10'unda, farklı bölgelerde bulunan aynı ada sahip 2 ila 5 tane aynı isimli köy vardır. Bu da hangilerinin madencilik yapan köyler olduğunu tespit etmemizi şu an için imkânsız hale getirmektedir.

köy, Kozlu'daki 5 no'lu ve 284 no'lu ocaklara işçi gönderiyor, Kırancık köyü ise hepsi Kozlu mevkiinde bulunan 11 farklı madene işçi sağlıyordu. Muhtemelen bu köyler 2, 3 ve 4 no'lu ocaklar ve daha başka ocaklardaki işçilerin deneyimlerinden yararlanarak tek madene işçi gönderen köylerden daha farklı ve genelleşmiş iş anlayışları geliştirmişlerdi.

İşçileri gönderen köylülerin değil de onları çalıştıran madencilerin perspektifinden bakıldığında dönüştürücü kapasite daha farklı görünür. 1890'larda tipik bir maden en azından altı farklı köyden işçi istihdam ediyordu.[106] Birçok maden, işçi ihtiyaçlarını karşılamak için 10 ve daha fazla köyden yararlanıyorken bazı madenler 15 ila 18 arası farklı köyden işçi alıyordu. Söz gelimi Hallaçyan Efendi ile ortaklarının işlettiği Kozlu'daki 5 no'lu ocak, aralarında Yüzce, Kırancık, Alakilise, Aydın, Kulah, Dereköy ve Sivriler köylerinin bulunduğu 18 farklı köyden kûfeci, kiracı ve sütuncu istihdam etti (Tablo 5.7).

Görünüşe göre maden işgücü karma bir özellik gösteriyordu. Genel olarak işgücünün kökenleri yarım düzine ve bazen bu rakamın üç katı farklı köye dayanıyordu.[107] Hallaçyan Efendi'nin Kozlu'daki 5 no'lu ocaktaki işletmesi örneğinde görüldüğü üzere farklı köylerden işçiler bir araya gelerek köy değil de iş temelinde ittifak, işbirliği ve kimlik inşasına imkân sunan işbaşı deneyimlerini paylaştılar. Hiç şüphesiz, farklı köylerden gelen işçilerin ciddi bir biçimde kaynaşması söz konusuydu. Maden sahasındaki birçok köylü, sadece kendi köylerinden gelen işçilerle çalışıyordu; ancak en nihayetinde hepsinde durum böyle değildi. Ne var ki iki haftalık kısa iş döngüsü bu yeni kimlik oluşturma sürecini zayıflatıyor olmalıydı.

Öncelikle yeraltı işçileri için geçerli olan bu işçilerin kay-

---

[106] Bunlar asgari rakamlardır. Örneğin "ekmek bedeli" ve "kömür esmanı" ödemeleriyle ilgili tartışmalarımızda görüldüğü üzere köylülere önemli miktarlarda ödeme yapılıyordu; ne var ki bu ödemelerin hangi köylerden geldiğini tespit etmemizi sağlayacak şekilde değil. Bu tablo sadece adı belli olan köyleri bildiren madenleri kapsıyor.

[107] Aynı şekilde 1889 yılında oldukça önemli olan 5 no'lu Kozlu madeni sekiz farklı divandan işçi alıyordu: KU 72, 152-153. Bunların neredeyse hemen hepsine maden senediyle ödeme yapılıyordu.

Tablo 5.7 Madenlere İşçi Sağlayan Köy ve Mahalleler, 1890'ların Ortaları.

Mevki	Maden	Köy Sayısı	Mahalle Sayısı	Mevki	Maden	Köy Sayısı	Mahalle Sayısı
AA	128	3		KU	356	4	
AA	131	6		KU	357	15	
AA	135	2		Z	56	3	
AA	138	17		Z	63	14	
AA	171	3		Z	69	1	
AA	204	2		Z	70	6	
AA	216	9	2	Z	74	1	
AA	263	2		Z	196	2	
AA	278	6		Z	241	3	
AA	339		2	Z	234	16	
AA	340	1		Z	265	5	
KU	5	18		Z	267	4	
KU	6	4		Z	280	2	
KU	7	2	1	Z	281	16	
KU	14	6		Z	292	3	
KU	17	1		Z	239	11	
KU	21	15	1	Z	299	1	
KU	22	4		KM	85	8	
KU	25	9		KM	93	5	
KU	33	11		KM	94	2	
KU	158	11		KM	100	4	
KU	167	5		KM	112	1	
KU	227	11		KM	113	7	
KU	233	12	2	KM	114	1	
KU	235	14		KM	226	3	
KU	245	5		KM	288	4	
KU	271	2		KM	341	2	
KU	284	10	2	KM	268	8	
KU	298	2		CA	285*	31	
KU	300	2		AM	143	2	
KU	342	8		AM	283	2	
KU	347	1					

Not: CA 285* belgesi aynı işletmecinin işlettiği iki tane daha belirsiz maden hakkında bilgi vermektedir. AA= Alacaağzı; KU=Kozlu; Z=Zonguldak; KM=Kilimli; CA=Çatalağzı; AM=Amasra, Kaynak: KU 64.

naşması durumu birden fazla kişinin kazazede ya da görgü tanığı olarak girdiği kaza raporlarına da yansımıştır.[108] Kazaya karışanların beşte ikisi diğer köylerden gelen işçilerin çalıştığı şirketlerde çalışıyorlardı; yani bunların ilk kez işyerinde tanışmış olmaları ihtimali önemlidir. Örneğin 1905 yılında

[108] KU 2, ED 10, 12 ve 16. Örneklemde 185 kişinin karıştığı buna benzer 43 kaza görülüyor. Bunlardan 56 kişinin kökeni bilinmediği için örneklemden çıkarılmış ve geriye kökenleri bilinen 129 kişi kalmıştır.

Zonguldak'taki 229 no'lu Pavlaki ocağında düşen bir kaya yedi işçinin ölümüne veya yaralanmasına sebep olmuştu. Kurbanlar, Uzunköy, Kargarlar, Bigun Hatun ve Uzungünü isimli dört farklı köyden gelen bir çavuş, küfeciler ve kazmacılardı.[109] Bu da diğer maden havzası köylerinden ve hatta bazı durumlarda maden havzasının tamamen dışından gelen işçilerin yan yana çalıştığını gösteren etkileyici bir kanıttır.

Madenlere işçi gönderen topluluklar ortalama 250 kişiden oluşan küçük topluluklardı. Her ikisi de Devrek kazâsında bulunan ve her biri 51 haneden oluşan 418 nüfuslu Firnik ve 489 nüfuslu Gevze köyleri bunların en büyüklerindendi. Yelpazenin diğer ucunda 13 hanede yaşayan 73 kişilik nüfusuyla Gerede kazâsındaki Hocalar köyü bulunuyordu.[110] Köyün büyüklüğü ile işçi sağladığı maden sayısı arasında zayıf bir ilişki vardı. Daha büyük köylerin birden fazla madene işçi göndermesi daha muhtemeldi. Beş ya da daha fazla madene işçi gönderen köylerin, dört veya daha az madene işçi gönderen köylerden ortalama %20 daha fazla sakini vardı.[111] Her ikisi de büyük yerleşimler olan 421 nüfuslu Kırancık ve 454 nüfuslu Beyat köyleri 14-15 farklı madene işçi sağlıyorken, Ayvatlar'ın 356 sakini (180 erkek) beş farklı madende çalışıyordu. Aynı zamanda daha küçük köyler de birden fazla madene işçi sağlayabiliyorlardı. Örneğin, Ereğli kazâsında bulunan İkse köyü sadece 29 hanesi ve 129 sakiniyle altı farklı köye işçi sağlıyordu (Tablo 5.8). Aynı şekilde Kabaca köyünün 29 hanede yaşayan 187 sakini, Ebegümeci köyünün 213 sakini gibi dört madene işçi sağlıyordu. Ancak daha büyük bazı köyler sadece tek bir madene işçi gönderiyordu. Örnek olarak (her ikisi de Devrek kazâsında bulunan) tüm maden köylerinin en büyüğü olan 489 nüfuslu Gevze ve 398 nüfuslu

---

[109] ED 3, 221, 21 Temmuz 1321/3 Ağustos 1905 tarihli kaza.

[110] Yani madencilik köylerindeki haneler diğer iki kazadaki köylerden genel olarak biraz daha büyüktü. Ortalama bir maden köyünde yedi kişiden dördü erkekti.

[111] Yani ortalama bir maden köyünün 250 sakinin olduğu halde beş veya daha fazla köye işçi sağlayan dokuz köyde ortalama 293 kişi yaşıyordu.

Tablo 5.8 Birden Fazla Madene Mükellef İşgücü Gönderen Köyler

Köy Adı	İşçi türü				Toplam Maden Sayısı	Köyün Nüfusu	Maden Mevkii
	1	2	3	4			
Beyat	1	1		1	4	454	Hepsi AA
Birek	1	1	1		2		Hepsi AA
Ebegümeci	1	1		1	4	213	Hepsi KU
İkse	1	1	1		6	129	AA KU KM
Sufiler	1		1	1	3	227	Z KM
Tabaklar	1	1	1		5		Z CA
Tiran	1	1	1	1	3		AA
Üçköy	1	1		1	5	287	AA KU

Not: İşçi çeşitleri: 1=küfeci; 2= kazmacı; 3=kıracı; 4= sütuncu.

Maden mevkilerinin kısaltmaları için, bkz. Tablo 7.

Kaynak: KU 64 ve *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1311*.

Nizamlar köyü verilebilir. Aslında madencilik yapan en büyük beş köyden ikisi yalnızca tek bir madene işçi sağlıyorken, en küçük dokuz köyden üçü, birden fazla madene işçi gönderiyordu (Tablo 5.8).

Biraz daha büyük köyler yaptıkları iş bakımından daha fazla çeşitlilik gösteren bir işgücüne sahip olmaya daha yatkındılar ve madenlere birden fazla tipte işçi gönderiyorlardı. İki veya üç farklı işçi tipi gönderen köylerin ortalama 282 sakini varken beş ya da daha fazla madene işçi gönderenlerin nüfusu 293 idi (ortalama bir köyün 250 kişiden oluştuğu hatırlayalım). Tablo 5.8, birden fazla madene işçi gönderen köylerle birden fazla çeşit işçi gönderen köyler arasında güçlü bir ilişki olduğunu gösteriyor. Tablo, iki veya daha fazla madene, üç veya daha fazla çeşit mükellef sağlayan köyleri gösteriyor. Gerçekten de birden fazla çeşit işçi sağlayan köylerin hepsi, birden fazla madene işçi gönderiyordu.

YOLLARDA

On iki günlük dönemlerle başlayıp biten yolculuklarla gidile geline aşınmış yollar bölgeyi bir uçtan diğer uca kat ediyordu. Ne var ki yazılı belgelerde bu yollarla ve yolculuklarla ilgili tek bir kelime bile bulunmuyor. Yıllar içinde köyden madene ve madenden köye doğru yapılmış binlerce ve hatta yüz binlerce zorlu yolculuk hiç şüphesiz maden emekçiliği ve köy yaşamına olduğu gibi madenci köyü yaşamına da damgasını vuruyordu. Bazı köyler, köy sakinlerinin çalıştıkları madenlere oldukça yakındı. Kızıl Elma köyü, küfeci gönderdiği 285 no'lu Çatalağzı ocağının kelimenin tam anlamıyla dibindeydi. Diğerleri ise bir saatten fazla uzaklıkta bulunuyordu: Balıoğlu köyü beş kilometreden daha az uzaklıkta bulunan 138 no'lu Alacaağzı ocağına işçi gönderiyordu. Dik yamaçların en üstüne kurulmuş çeşitli köylerden gelen işçiler Kozlu mevkiindeki madenlere üç saatte yürüyorlardı. Ancak daha uzun yürüyüşler de görülmemiş değildi. 1890'lı yıllarda, yani kömür üretimi I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesindeki seviyesinin 1/6'sı kadarken bile işçilerin 20 km'yi aşan yolculukları yaygın bir durumdu. Madenlere en fazla işçiyi Ereğli ve Devrek civarındaki köylerin sağladığını da hatırlayalım. Bu köyler, işçi gönderdikleri madenlerden 36-50 km kadar uzaklıkta bulunuyorlardı ki bu da muhtemelen 5 ila 7 saatlik yürüyüş mesafesiydi.

İşçilerin aylık nöbetlerinde saatler ve hatta günler aldığı halde köylerden madenlere ve madenlerden köylere yapılan bu yolculuklardan kayıtlarda bahsedilmiyor. Bu zorluklara dair bilgimiz çok nadir ve sınırlı. Ethem Çavuş, dağlardan aşağı doğru 50 km'lik ilk yolculuğunu şöyle naklediyor:

> Hiç unutmam. Madenlere ilk gelişim zemherinin dondurucu bir gününde idi. Devreğin Çomaklar köyünden Zonguldak'a ineceğiz. Her tarafı kar kapatmış, kara kış bütün şiddetiyle ortalığı kavuruyor.... Çarıkları çektik ayağımıza, "Geyle"leri[112]

[112] Kar üzerinde batmadan yürümek için ayakkabıya geçirilen bir tür kar ayakkabısı.

> bağladık, "huriye"lerimize[113] azığı yerleştirdik; yola düzüldük.... Bir gariplik çöktü içime. Hem yürüyorum, hem de öbür uşakları gözlüyorum. Hani içlerinden biri kaytarmağa kalksa mümkünü yok ben de kaçacağım, çocukluk. O sıralar yol filan olmadığı için üç gün deyince madene vardık.[114]

İşçiler köyleri ile madenler arasındaki yolculukları esnasında sadece alışıldık zorluklarla değil, aynı zamanda, hem doğal hem de beşeri sebeplerden kaynaklanan tehlikelerle, hatta ölüm tehlikesiyle karşı karşıya geliyorlardı. Bölgeyi sıklıkla harap eden şiddetli fırtınaların gemicilik üzerindeki etkileri genellikle göze çarpıyor. Öyle ki fırtınanın şiddeti yirmi dört saat içerisinde Şirket-i Osmaniye'nin yeni inşa edilmiş mendireğini yerle bir etmiş ve ortakların sermayesine mal olmuştu. 1905 yılındaki fırtına ise beş buharlı gemiyi ve Ereğli limanına sığınmış 70 yelkenliyi batırmıştı. Her ne kadar ölü sayısı bilinmiyor olsa da, hiç şüphesiz bu tür fırtınaların işçilerin hayatını da tehdit ettiği ortadadır.[115]

Madencilik dönemi boyunca eşkıyalık, işçilerin yolculuklarının alışıldık bir parçasıydı. 1877 güzünün ilk günlerinde Sinop hapishanesindeki altı yıllık mahkûmiyeti yeni biten bir haydut, köyleriyle madenler arasında yolculuk yapan işçilere saldırıp onları soymuştu.[116] Aşağı yukarı aynı dönemde Oğriler köyündeki kiracı ve küfeciler eşkıyaların korkusundan evlerinde kalmışlar, bir sonraki sene ekim ayında ise birkaç yankesici Bartın bölgesinde madenlere gelip giden işçileri soymuşlardı.[117] 40 sene sonra, 1912 yılında, Zonguldak civarındaki işçiler "yollarda bazı vicdansız[lar] tarafından gasp edildiler". Nazır, bölge-

---

[113] Dağarcık.

[114] Ahmet Naim (Çıladır), *Yer Altında Kırk Beş Sene* (yayın yeri ve tarihi belirsiz), 17.

[115] Ahmet Naim (1934) ve Jaques Thobie (1977); *Bolu Vilayet Salnamesi 1334*, s. 162.

[116] ED 4, 25, 21 Ağustos 1293/2 Eylül 1877 ve 40, 18 Eylül 1293/30 Eylül 1877. 1877 senesinin yazında Devrek'e evlerine dönen işçiler köylülere saldırarak paralarını ve kıyafetlerini gasp etmişlerdi. ED 4, 7, 26 Temmuz 1293/7 Ağustos 1877

[117] ED, 41, 243 ve 320, 1878 ila 1879 arasında muhtelif tarihler.

yi, "bu kabil gasip ve garin ve ecnebilerin cevelangahi olan mevaki," yani; bu türden gasp olaylarına meyilli kişilerin, özellikle yabancıların toplanma noktası olarak görüyordu. Jandarma ve zaptiye birlikleri bölgede pek çok aramalar yapmışlar, ancak sayıları çok az olduğu için şiddeti durduramamışlardı.[118]

1934 ila 1969 yılları arasında çalışmış bir madenciyle yapılan mülakattan alınan aşağıdaki metin madencilerin kuşaklar boyunca yollarda karşılaştıkları tehlikeleri canlı bir şekilde naklediyor:

> Yaz demeden kış demeden madenlere yürüyerek gidiyorduk... Fakat bir kış son derece soğuk geçti. Bir arkadaşımla köye gitmek için Kozlu'dan yola düştük. Yolu yarılamıştık ki arkadaşım "Yahya, beni dinle. Yapamayacağız" dedi. Geceyi Hoca köyünde geçirdik. Gece üç amelesiyle beraber bir çavuş çıkageldi. Yanlarında biraz şarap da vardı. Çavuş bize "kim s.ker soğuk havayı?" dedi ve hepsi birden gittiler. Sabahın köründe köyden ayrıldık. Yarım kilometre gitmemiştik ki donmuş dört cesedin yerde yattığını gördük. Bir dolu donmuş ya da eşkıyalarca dövülmüş ceset gördüm. Bir sürü haydut kol geziyordu. Ekseriyetle maaş günlerinde ortalığa çıkıyorlardı. Birçok işçi köylerine dönerken yolda paralarını kaptırdı. Kimisi de haydutlar tarafından ormanda öldürüldü.[119]

[118] KU KD II, 436. 6 Mayıs 1328/12 Mayıs 1912.

[119] Erol Kahveci (1997), s. 139. 77 yaşındaki Yahya Gebes ile Şubat 1993'te Kemaller köyündeki evinde yapılan mülakattan bir kısım.

Fotoğraf 2.1 Kozlu Kılıç Madeni, ameleler ve sütuncular, II. Abdülhamid Koleksiyonu.

Fotoğraf 2.2 Tüccar Ahmed Efendi'nin Armutçuk madeni, varagel. II. Abdülhamid Koleksiyonu.

Fotoğraf 2.3 (üstte) Gelik madenleri varageli, Ereğli Şirket-i Osmaniye, Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu ve Arşivi.

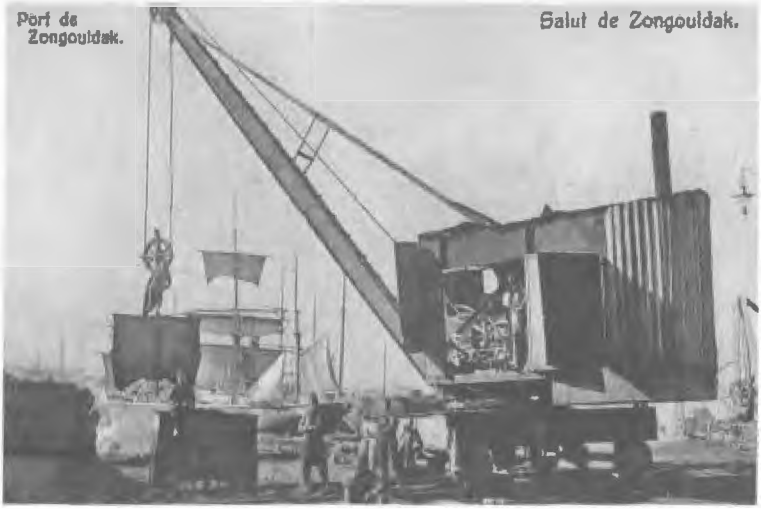
Fotoğraf 2.4 (altta) Domuz madeni, Kozlu, Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu ve Arşivi.

Fotoğraf 2.5 (üstte) Teleferik, Gelik ana istasyonu.
Ereğli Şirket-i Osmaniye, 1917.
Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu ve Arşivi.

Fotoğraf 2.6 (altta) Zonguldak limanının görünüşü.
Ereğli Şirket-i Osmaniye, Arsen Yarman Koleksiyonu.

Fotoğraf 2.7 (üstte) Zonguldak limanı.
Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu ve Arşivi.

Fotoğraf 2.8 (altta) Zonguldak limanı ve dalgakıran.
Arsen Yarman Koleksiyonu.

Fotoğraf 2.9 (üstte) İkinci Ereğli Şirket-i Osmaniye kömür lavuarı, Zonguldak. Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu ve Arşivi.

Fotoğraf 2.10 (altta) Kozlu, Giurgiu Şirketi madeni, makine dairesi. II. Abdülhamid Koleksiyonu.

Fotoğraf 2.11 (üstte) Kozlu, Çataldere, Ahmed Efendi madeni tüneli. II. Abdülhamid Koleksiyonu.

Fotoğraf 2.12 (altta) Kozlu, Giurgiu Şirketi madeni, makineler. II. Abdülhamid Koleksiyonu.

Fotoğraf 2.13 Çatalağzı demiryolu, açılış töreni.
II. Abdülhamid Koleksiyonu.

Fotoğraf 2.14 Zonguldak, kok üretimi.
II. Abdülhamid Koleksiyonu.

Fotoğraf 2.15 (üstte) Zonguldak Caddesi, çarşı girişi.
Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu ve Arşivi.

Fotoğraf 2.16 (altta) Zonguldak yayla bölgesi 1917.
Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu ve Arşivi.

Fotoğraf 2.17 (üstte) Ereğli, denizden görünüş.
II. Abdülhamid Koleksiyonu.

Fotoğraf 2.18 (altta) Kozlu, II. Abdülhamid Koleksiyonu.

Fotoğraf 3.1 (üstte) Maden girişindeki katırcı, 1926.
Yazarın Koleksiyonu.

Fotoğraf 3.2 (altta) SA madeni girişindeki katırcı.
(değiştirilmiş fotoğraf), Yazarın Koleksiyonu.

Fotoğraf 3.3 (üstte) Kozlu, Petri madenindeki ameleler. II. Abdülhamid Koleksiyonu.

Fotoğraf 3.4, 3.5, 3.6 (altta, soldan sağa doğru) Çocuk küfeci, SH'den (Ereğli Şirket-i Osmaniye?) önce ameleler, lambalı bir amele, *Yazarın Koleksiyonu*.

Fotoğraf 3.7 (üstte) Zonguldak, felekeciler bölgesi.
Arsen Yarman Koleksiyonu.

Fotoğraf 3.8 (altta) Kozlu kömür yükleme iskelesi.
II. Abdülhamid Koleksiyonu.

Fotoğraf 3.9 (üstte) Ahmed Efendi'nin Armutçuk madeni, ameleler ve teçhizat. II. Abdülhamid Koleksiyonu.

Fotoğraf 3.10 (üstte) Ahmed Efendi'nin Armutçuk madeni, ameleler, makineler ve atölye.
II. Abdülhamid Koleksiyonu.

6

ASKERLİK VE MADEN İŞİ

Osmanlı Asker-Amelelerin Belirsiz Meslekleri

GİRİŞ

Yöre halkından askere alınmış nizamiye askerleri, devlet ve sermayenin kömürü çıkarmakta ve teslim etmekte kullandığı karma emek topluluğunun bir parçasıydı. Bu askerler, yöre halkından gelen mükellefler ve bölge dışından işe alınan serbest emekle birlikte, sivil işgücündeki daimi boşlukları doldurarak havzada sürekli olarak çalıştılar. Bu askerler, müzmin emek kıtlığı sorununa getirilen çözümün ayrılmaz bir parçasını oluşturuyorlardı.

1840'lı ve 1850'li yıllarda gönüllü emeğin yetersiz olduğu anlaşılınca, 1867 Nizamnamesi'yle, her ayın yarısını maden işinde geçirmekle yükümlü yerel işçilerden oluşan bir mükellef emek gücü meydana getirildi. 1906 yılında üretim tırmandıkça, memurların bu köylü-amelelere isnat ettikleri, sayılarının yetersiz olması veya zayıf çalışma ahlakı gibi kusurlara çare bulmak için kömür havzası dışından serbest emek gücü topladı. Bu tedbirler tam olarak başarılı olmadı ancak önemli sayıda nizamiye askeri de maden sahasında rutin bir şekilde çalıştırıldı. Gerçekten de maden işletmecileri, asker-amelelerin çoğunlukla sivil işçi ücretlerinden daha az ücret almalarından dolayı, askerleri bir emek kaynağı olarak tercih etmiş olabilirler. Üstelik bu asker-ameleler, ücretlerini alamamaktan musdarip oldukları için özellikle ucuz bir emek çeşidi oluşturuyorlardı. Kömür havzasının zaten ağır olan standartlarına göre bile asker-ameleler maden işinin çok

savunmasız katılımcılarıydı.

1867 mükellef iş gücü mevzuatı esas itibariyle havzanın erkek nüfusunu, madenlerde çalışanlar ve nizamiye askerleri şeklinde ikiye bölmüştü. Bir görevin ifasının, diğerini yerine getirmeyi engelliyor olması gerekirdi. Gerçekteyse asker ile işçi arasındaki çizgi çoğunlukla oldukça belirsizdi. Nizamiye askerleri, savaş ve barış zamanlarında sivil işgücüne eklenerek, bazen de sivil işgücünün yerini alarak kömür havzasında çalışırlardı. Asker-ameleler, barış zamanında çoğunlukla taşıma ve kömürün maden ağzından çekilip gemilere yüklenmesi işlerinde çalıştırılıyorlardı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında askerler neredeyse tamamen kömür madenlerindeki sivil işçilerin yerini almışlardı. Ancak kırk yıl sonra, I. Dünya Savaşı sırasında madenlerde neredeyse hiç asker-amele bulunmuyordu.

Bu iki büyük savaş esnasında askerlerin işgücüne katılım seviyelerinin değişmesi birkaç etmenden kaynaklanmaktadır. Osmanlı-Rus Savaşı, tüm şiddeti ve yarattığı can kaybına rağmen, Osmanlı ekonomisi ve savaşa ayrılan insan gücü ve kaynaklar bakımından görece sınırlı bir çatışmaydı. Bu nedenle cepheden gelen askerler maden işine kaydırılabiliyordu. Öte yandan Osmanlı âlemini 1914 ila 1918 yılları arasında içine alan topyekûn savaş, toplanabilen tüm kaynakların kelimenin tam anlamıyla tamamını gerektiriyordu. İlk çatışma esnasında sadece on yaşında olan mükellefiyet sisteminin görece yeni oluşu da elbette bunda biraz rol oynamıştı. Potansiyel ameleler, kırk yıl sonrasına veya daha sonraki döneme nazaran, sevk ve devlet memurlarından rahatlıkla sakınmış olabilirler. Ayrıca 1870'li yıllarda asker sayısı da görece çok daha fazlaydı. Devlet, sivil mükellef emek gücünü yerleştirip dayatmak yerine askerlerin maden işine sürülmesini daha kolay bulmuş olabilir. Üstelik 1870'li yıllarda madencilikteki sivil işgücü hâlâ görece tecrübesizdi. Dolayısıyla askerler, önceden herhangi bir madencilik bilgisi olmayanlar bile, kırk uzun yıl, vasıflı ve deneyimli bir maden işçisi grubu ortaya çıkardıktan sonra, yani I. Dünya Savaşı yıllarından bile daha az randıman kaybıyla kullanılabildi. Ayrıca, bu kırk yıllık mükellefiyet tecrübesi, disiplin kanallarını daha da derinleştir-

miş ve köylüleri maden işine alıştırmıştı.

Bu asker-amelelerin varlığı, muhtarların madencilik yapan ahali içinde sahip oldukları güçlü konumlarına bir kez daha dikkatimizi çekmektedir. Bu bağlamda muhtarlar, kimin maden çıkaracağını ve kimin faal askerlik yapacağını tayin eden etkili şahıslar olarak ortaya çıkıyorlar. Bir muhtarın bir gence madenci statüsünü uygun görmesi o kişiyi, örneğin Yemen'in savaş meydanları gibi çok az askerin geri dönebildiği uzak diyarlara gitmekten koruyordu. Muhtarın, kendi köylülerinin yaşaması ya da ölümü üzerinde gerçek anlamda bir iktidarı vardı. Aşağıda göstereceğim gibi nizamiye askerlerinin amele olarak sürekli varlıkları, devletin ve sermayenin Zonguldak kömür havzasında emek sorununu çözmekteki başarısızlığını çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır.

MADENLERDEKİ ASKERLER

Askerlik, Osmanlı tebaasının, özellikle de askere alınan erkeklerin ve eve ekmek getirenlerden yoksun kalan ailelerin hayatında, bazen yıllarca hatta kimileri için her daim çok hayati bir rol oynamaktaydı. Ciddi olarak 1848 yılında başlayan (teorik olarak) herkesin zorunlu olarak askere alınması uygulamasıyla birlikte 20 ile 40 yaş arasındaki sağlıklı erkekler askere çağrıldı. Osmanlı dünyasında bu, yasal olarak yirmi yıl sürebilen ciddi bir yükümlülüktü. Gerçekte de askerlerin bir hayat boyu askerde tutulması hiç istisnai bir durum değildi. Yıllar içerisinde askerlik görevinin zorunlu koşulları değişiklik gösterdi fakat askerlik hizmeti genel olarak 3 ila 5 yıllık bir nizamiye askerliği görevini kapsıyordu ve bunu 2 ila 6 yıllık ihtiyat hizmeti, 4 ila 7 yıllık redif hizmeti ve bir başka 2 ila 8 yıl için ise mustahfız hizmeti takip ediyordu (bkz. Tablo 6.1). Bir asker, nizamiye askeriyken cephede ya da başka yerde hizmet edebilirdi, ancak yasal olarak nizamiye askerliği sonrasında hizmetin geri kalanı, harp zamanı hariç, askerin kendi memleketinde ifâ ediliyordu. İhtiyat askerleri, çevrelerinde redif birlikleri kurulacak disiplinli, eğitimli birlikleri sağlayacaklardı. Redifin ise taşrada kolluk kuvveti olması ve

Tablo 6.1 Askerliğin Süreleri, 1843-1914 (yıl olarak)

	Nizamiye	İhtiyat	Redif	Mustahfız
1843	5		7	
1838-1848	5	2	7	8
1869	4	2	6	8
1879	3	3	6	6
1886	4	2	8	6
1886	3	6	9	2
Bahriye		toplam 8	4	0
1914		20 nizami	Kaldırıldı	5
1914 Bahriye		12 nizami		5

Kaynaklar: (1) 1843, 1886 denizcilik, 1914 ve 1914 denizcilik: Erol Çatma (1998), 30-31. 39-40. sayfalarda, 1909 kanununu değiştiren 12 Mayıs 1914 tarihli bir kanundan bahsediyor. Bu yeni kanun redifi kaldırdı ve 25 yıl askerliği –yirmi yıl askerlik, 5 yıllık mustahfızlık– getirdi. Zürcher (1999) redifin nizami orduyla birleştirildiğini belirtiyor ve bu birleşmenin 1912 yılında olması gerektiğini ancak 1914'e dek ertelendiğini ekliyor. (2) 1838-1848, 1886: Shaw (1977, s. 100 ve 246). (3) 1869, 1879: Eric Jan Zürcher (1999); redif için 32 yaş üstü, mustahfızlık için 32-40 yaş arası.

yerel kanunu ve asayişi tesis etmesi hedeflenmişti.

Askerî personel kömür havzasının ilk gelişiminde önemli bir rol oynadı. İlk yıllarda, muhtemelen kömür çıkaran yegâne kişiler onlardı. Sonraki yıllarda ve Osmanlı döneminin geriye kalan dönemi boyunca nizamiye askerleri düzenli olarak maden işletmelerinde çalıştırıldılar. Dolayısıyla, 1867 yılı itibariyle bu askerler mevkiin ilk kez kullanıma açılması ile bir havza olarak resmen örgütlenişi arasındaki yıllar arasında amele olarak devamlı çalıştırıldılar. Kırım Savaşı yıllarında imparatorluğun dört bir yanından gelen işçiler, madenlerde çalıştırılmışlardı. Hatta bazıları söylendiğine göre, bütün bir askerlik dönemlerini çalışarak geçirmişlerdir.[1] 1867 yılındaki düzenlemeyle önemli bir yasal değişiklik meydana geldi.

[1] Erol Çatma (1998) s. 81. 1875 yılında 500 kadar *soldats de marine* [bahriyeli] madenlerden sahile katırlarla kömür taşıyordu ve bu hizmetin karşılığı hükümetin işletmeciye ödediği ücretten düşülüyordu.

Havza sakinlerinin madenlerde çalışmaya yönelik ikinci bir yükümlülüğün altına girdiği 1867 yılında, herkesin askere alınması uygulaması bir Osmanlı gerçeği haline gelme yolundaydı. Bundan sonra, 3. ve 4. bölümlerde görüldüğü üzere, havzanın 13 ila 50 yaş arasındaki tüm erkek sakinleri maden işinde çalışmaya uygun görüldü ve isimleri bu maksatla özel defterlere kaydedildi. 1867 Nizamnamesi'nin hiçbir yerinde maden işinin askerlik yükümlülüğünün yerine sayılacağı ima edilmemiş ya da belirtilmemiş. Ancak açık olan durum şu; 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan (bkz. Bölüm 9) itibaren maden işi ve nizamiye askerliği için ayrı emek havuzlarının varlığı idarecilerin kararlarında belirleyici olmuştu. On dört maden kazâsından gelen ve nöbet cetvelinde mükellefiyet koşuluna tâbi olarak kayıtlı olan ameleler, görünen o ki nizamiye askerliğinde silah taşıma ve imparatorluk için savaşma vazifesinden muaflardı. Bunun yerine askerî yetkililer mükellefleri yedek kuvvet, yani redif ve mustahfız sayıyorlardı.

Böylece Zonguldak'ın asker-ameleleri üzerine yapılmış önemli bir çalışmanın da isabetli bir şekilde ileri sürdüğü üzere "[gençlerden] askerlik çağı gelenler, askerlik müddetleri boyunca redif bölümü dahil mükellef olarak madenlerde çalıştırılmışlardır."[2] Bu bulgu maden işinin ve askerlik görevinin yükümlülüklerini oldukça önemli bir biçimde birbirine bağlıyor.[3] Bu iki görev –maden işi ile askerlik hizmeti– arasında bir uygunluğun olmaması çözülmemiş olarak ortada kalan ve dikkat edilmesi gereken bir durumdur. Askerlik hizmeti için 20 ila 40 yaş arasındaki erkekler uygunken, rediflerin 32 yaşından büyük, mustahfızların ise 32 ila 40 yaş arasında olmaları gerekiyordu. Ancak maden işine uygunluk için yaş aralığı 13 ile 50 yaş arasındaydı, yani çok daha genişti. Askere alınma yaşından küçük ya da büyük çok sayıda çocuk ve erkek rutin olarak madenlerde çalışıyordu. Kayıtlar, hem yasal olarak hem de kanunlar çocuk emeğini yeniden tanımlayıp 16 yaşındaki erkek çocuklarının çalıştırılmasını yasak-

[2] Erol Çatma (1998), s. 81.
[3] Erol Çatma (1998), s. 107.

ladıktan sonra yasadışı olarak, yeraltında çalışan ergenlik çağındaki çocukların varlıklarını belgeliyor (Bölüm 4). Üstelik birçok erkek, kırklı hatta ellili yaşlarında oldukları halde madenlerde çalışmaya devam ediyorlardı. (Bölüm 7-9). Böylece mükellefiyet, askerlik hizmeti için hem çok genç hem de çok yaşlı olanları kapsadığından, maden işi teoride bile basitçe askerlik hizmetinin yerini alamıyordu.

Bu aşikâr tezadı çözmenin bir yolu, köy (ve divan) muhtarının maden emek gücünü tayin etmekte oynadığı kilit rolü –tekrar– değerlendirmekten geçiyor. Muhtar bilfiil maden işi yapanların bir listesini yapardı. Listedeki bu kişiler madenlerde çalışmaya devam ettikleri sürece askere gitmezlerdi. Maden Nezareti dairesi belgelerinin gösterdiği üzere kayıt tutanlar, maden işine gelmeyenleri fark ettiklerinde (en azından savaş zamanlarında), bu kişiler apar topar askere alınıyorlardı. Dolayısıyla, kayıt defterlerine bir kez maden işçisi olarak işlenen bu adamların ve çocukların, işlerini yaptıkları sürece askere alınmaları gerekmiyordu. Teorik olarak bu kişiler orduda hizmet görmesi gerekenlerden ayrı bir insan gücü havuzuna dahil oluyorlardı.

1870'li yıllarda yürürlükte olan bu kural Mayıs 1912'de İtalya'yla yapılan Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları'yla tırmanan kriz esnasında insan gücü bulma çabalarında da tekrarlandı. Seferberlik, havzada emek kıtlığı yaratınca kaymakam, maden nazırının direktifleriyle Şirket-i Osmaniye müdürünün de aralarında bulunduğu maden işletmecilerini toplantıya çağırdı. Kaymakam toplantıda dinleyicilerini emek arzının mevcut olmaya devam edeceği konusunda temin etmeye çalıştı. Onlara halen devam eden münavebeli emek gücü uygulamasını hatırlattı. Redif ve mustahfız birliklerinde düzenli olarak istihdam edilen ameleler önceleri nizamiye askerliği için uygun bulunmamışlardı ve kaymakam bundan sonra da bulunmayacaklarını taahhüt etti. Kaymakam ayrıca yıllardır madenlerde çalışan ameleleri korumaya ve maden işçisiymiş gibi görünerek "utanmadan yalan söyleyenleri"[4] veya

[4] KU KD 2, 491, 14 Mayıs 1328 civarı.

askerlikten kaçmak için maden işi peşinde koşanları takip etmeye çalışıyordu. Bu amaçla maden işletmecileri maden *nazırına* amele listelerini sunacaklardı. Defterlerde her yıl 150 gün için müesses çalışma kaydıyla birlikte, geçmişte ve halen münavebeli emek gücünün bir parçası olan herkesin adı, memleketi ve mesleklerinin kaydı tutulacaktı. Bunun dışında, işletmecilerin bu defterlerde adları geçen kişilerin hakiki, sahih ve mevsuk olduğunu resmî olarak beyan ederek uygun damga puluyla teyit etmeleri gerekiyordu.[5] Birkaç gün sonra nazır bir başka bariz karışıklığı açıklığa kavuşturarak tüm taraflara vardiyalarının geriye kalan kısmında köylerine dönecek olan amelelerin nizamiye hizmetinden muaf olacaklarını hatırlattı.[6]

Askerlik hizmetinden muaf maden işçileri ve askerler arasındaki ayrımla amaçlanan şey ise stratejik olarak hayati öneme sahip olan maden endüstrisine yeterli emeği sağlamaktı. Madenciler maden çıkaracak, askerlerse maden kazâsında bulunduklarında güvenliği sağlayacaklardı. Elbette gerçek biraz farklıydı. Aslında madenciler askerlik yaparken, askerler de maden işinde çalışıyorlardı. Harbiye Nezareti sürekli olarak maden işlerine karışıyordu ve maden nazırının yüksek sesli protestolarına rağmen maden işçileri alınarak askerlik yapmaya *mecbur* tutuluyorlardı. Madenci listelerinde adı geçen köylüler böylece 1897 yılında Yunanistan gibi yabancı düşmanlarla uzak cephelerde savaşmak ya da yirminci yüzyılın başında Makedonya'da olduğu gibi iç ayaklanmaları bastırmak için apar topar askere alındı. Bu esnada, müzmin maden emeği arzı kıt olduğundan ve kömür havzası 1910 yılına kadar askerî idare altında kaldığından nizamiye askerleri sık sık madenler için hayati öneme sahip bir insan gücü kaynağı oluşturuyordu.

Mevcut ikincil kaynaklardaki bölük pörçük kanıtlar askerlerin maden işçisi *olarak* kullanıldığını doğruluyor. Eski

---

[5] KU KD 2, 477, 12 Mayıs 1328.

[6] KU KD 2, 491, 14 Mayıs 1328; 477, 12 Mayıs 1328, 475, 11 Mayıs 1328; 478, 12 Mayıs 1328; 478, 12 Mayıs 1328; 479, 12 Mayıs 1328 ve 490, 14 Mayıs 1328.

madenci Erol Çatma, II. Dünya Savaşı sırasında Türkiye Cumhuriyeti'nin maden işgücünün sürekliliğini sağlamak için aldığı zalim tedbirlerinden derinden etkilenerek 1998 yılında oldukça faydalı bir kaynak olan *Asker İşçiler* adlı kitabını yazdı. Büyük ölçüde Osmanlı devlet belgelerinden alıntılar yapan Erol Çatma asker-amelelerin Osmanlı döneminde de havzadaki işgücünün hâkim kısmını oluşturduğunu ileri sürmektedir. Yani Erol Çatma, kendi ömrünün acı bir gerçeği olan asker-amelelerin Osmanlı döneminde de maden işinin karakteristik bir unsuru olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Sonraki kısımda askerlerin Osmanlı döneminde gerçekte ne ölçüde maden işçisi olarak kullanıldığını belirlemeye çalışacağız.

BARIŞ DÖNEMİNDE ASKER-AMELELER

Erol Çatma'nın sorduğu soru –nizamiye askeri olarak askere alınmışların yerüstü ve yeraltı maden işine katılımları– oldukça önemli bir sorudur, zira maden çıkaran işgücünün hayati niteliğine işaret etmektedir. Erol Çatma'nın bu işçilerin rolüne dair iddialı savları olmasına karşın bu asker-amelelerin varlığının somut kanıtı olarak sadece birkaç örnek vermektedir. Örnekler şunlardır: Temmuz 1896'da Ereğli yöresinden bir askere, ne olduğu belirtilmemiş maden işi için ödeme yapılıyordu; başka bir yerde madende çalışan bir asker işini bırakmıştı ve Aralık 1898'de yarım aylık vardiyalarla çalışan askerlere istihkak sağlanıyordu.[7]

Kaza raporları ve nazır dairesi muhasebe defterleri nizamiye askerlerinin yerine getirdiği maden işine dair zengin ve anlamlı kanıtlar sunmaktadır. Kaza raporlarına gelince bunlar neredeyse hiçbir zaman asker-amelelerin varlığından bahsetmiyorlar. Bu raporlar kapsamında, kömürün ve amelelerin madenler, yükleme tesisleri ve ikâmet bölgeleri arasındaki taşınması da dahil yeraltı ve yerüstü maden işi vardı (Bölüm 7 ve 8). Zonguldak limanı yeri geldikçe dahil edilmektedir. Ancak sıklıkla değil. Binlerce kurbanı ve tanığı olan yüzlerce yeraltı kazasının raporu vardır. Bunlardan birinin bile barış

[7] Erol Çatma (1998), s. 106; Belge 8 ve 9.

zamanı yeraltında çalışan asker-amelelerden (ya da askerlerden) bahsetmemesi önemlidir. Yerüstündeyse, birkaç kaza raporunda askerlerden söz ediliyor ancak çoğunlukla trenleri, tren istasyonlarını, limanı koruyan ya da çeşitli mevkilerdeki garnizonlarda hizmet veren askerî personel olarak bahsediliyor. Kaza raporlarında asker-ameleler genellikle, madenlerle liman arasında gidip gelen kömür trenlerine kanunsuz olarak asılma olaylarında (daha doğrusu işçiler trenden düştüklerinde) disiplini sağlayan güçler olarak boy gösteriyorlar. Yerüstü kaza raporlarında, askerlerin barış zamanında işçi olarak çalıştıklarına dair hemen hemen hiçbir bilgi bulunmuyor. 1893 ila 1907 yılları arasındaki kayıtlara geçen yüzlerce kaza arasında asker-amelelerin içinde olduğu sadece iki vaka vardır. Bunlardan ilki, bahriyeli olarak askere alınmış Ereğlili Mustafa oğlu Osman ile ilgilidir. Zonguldak yöresinde felekeci başı olarak çalışan bu asker-amele belirlenemeyen bir hastalığa yakalanmış ve Mayıs1894'te Kozlu'daki askerî hastanede hayatını kaybetmiştir.[8] Daha sonra 1905 yılında ismi belirtilmemiş on askerin daha Kozlu ve Kilimli mevkilerinde demiryolu tamiratında çalıştıkları kaydedilmiş.[9] Acaba bunlar rapor edilmemiş bir buzdağının sadece görünen kısmı mı yoksa askerlerin kazalara az karışmış olmalarını yerüstü işgücüne çok az katılımlarının bir göstergesi olarak mı almalıyız?

Askerlerin ne sıklıkta işçi olarak kullanıldığı sorusunu daha iyi araştırmak için üç farklı muhasebe defteri grubunu inceledim. Bunlardan ilki öncelikle 1889 ila 1896 yılları arasında her bir madenin yıllık hesapları; ikincisi 1906 tarihli bir düyun defteri ve sonuncusu ise 1907 tarihli bir borç ve alacak defteridir.

Bir defterde muhasipler, 136 ayrı madenin 1889 ila 1896 yılları arasında, ister şahıslar ister isimsiz gruplar olsun her türden işçiye yapılan ödemeler de dahil borç ve alacakları ay

[8] ED 3, 11, #65, 6 Mayıs 1310 ve ayrıca 10, #65. Kazalarda kurban ya da tanık olan askerlerin yokluğuna sadece bir istisna vardır; 1917 yılından bir belgede bir askerî deponun önünde oradan geçen bir trenin bir askeri yaralamasıyla meydana gelen bir kazadan bahsediliyor. Bunun dışında kaza raporlarında askerlerin izine rastlanmıyor.

[9] ED 3, 203, #23, 15 Haziran 1320/28 Haziran 1905.

ay maddeler halinde yazmışlardır. Üretimin önceki yirmi yıldan belirgin bir şekilde farklı olmadığı bu dönemde, sadece 150.000 tonluk bir ortalamaya ulaşılmıştı. Bu, sonraları ulaşılacak en yüksek noktanın altıda biri kadardı. Bu hesaplar, askerlerin sadece birkaç madende bulunduğunu gösteriyor. Bu 136 madenin kapsamlı muhasebesinde askerlerin yalnızca 7 madende bulunduğu kaydedilmiştir. 1894-1895 dönemine ait bir diğer defterdeyse askerler 121 madenden yedi tanesinin muhasebesinde beliriyorlar. Kömürün çoğunu sağlayan dönemin en önemli şirketlerinin, yani Karamanyan, Giurgiu ve Karamahmudzadeler madenlerinin defterlerinde sıklıkla görünüyorlar.[10] Çoğu örnekte belirli bir madende yaptıkları iş belli değil: Fazla bir açıklama olmadan sadece asakir-i şahane, yani "sultanın askerleri" olarak geçiyorlar. Bu askerler sadece birkaç madenin defterlerinde geçtikleri için ödemelerin askerlik görevlerine karşılık yapılmadığını rahatlıkla varsayabiliriz. Eğer durum böyle olsaydı askerî kuvvetler, asayişi sağlamak maksadıyla bütün bir havzaya yayılmış oldukları için, "asakir-i şahane" kayıtları muhtemelen her madenin kayıtlarında yer alırdı.

Örneklerin çok az bir kısmındaysa defterler sadece "asakir-i şahane"ye değil, askerlerin maden işine sundukları emek karşılığında harcanan miktarı da belirtiyor. Ocak 1895'te "asker-ameleler" iki Zonguldak madeninde ücret alırlarken, Ekim 1895'te üçüncü bir Zonguldak madeni, 1894 yılında da Alacaağzı'ndaki bir başka maden felekecilik yapan askerlere ödeme yaptı. Daha geniş bir ölçekte 1893 yılında 232 no'lu Kozlu Giurgiu madeni asker felekecilere, ödediği tüm amele ücretlerinin üçte birine eşit ödeme yaptı. Yine bu 232 no'lu madendeki 1895 tarihli bir "asakir-i şahane" kaydında herhangi başka ayrıntı olmaksızın 1894 yılında askerlere felekecilik işi için yapılan ödemelerin 1895 yılındaki ödemelere eşit olduğu belirtilmektedir. Bu belge "asakir-i şahane"nin defterlerde çalışıyor göründüğünü, yani askerlik yapmadıklarını

[10] Askerlerden bahseden 51 kaydın üçte ikisinde bu kişiler büyük şirketler için çalışıyorlar.

ortaya koyuyor. 232 no'lu madende, 1894 ve 1895 yıllarında asker-amelelerin ücretleri amelelere ödenen toplam meblağın yine üçte birini oluşturuyordu.[11]

Çoğu asker-madencinin çalıştığı daha büyük madenlerde bile bu askerler mevcut işgücünün küçük bir kısmını oluşturuyordu. Alacaağzı'ndaki 131 no'lu Karamanyan madeni 1895 yılında "asakir-i şahane"ye, yıl boyunca ödediği tüm amele ücretlerinin %20'si kadar para ödedi.[12] Zonguldak'taki 299 no'lu Pavlaki ve Vasil madeninde "asakir-i şahane"ye ödenen paralar bu madenin emeğe ayırdığı tüm meblağın %9'una eşitti. Diğer örnekler de kabaca aynı sonuçları vermektedir. 1889 ila 1896 yılları arasında 131 no'lu Giurgiu madeninde hesaplar yaklaşık 4.000 adam-günlük işgücü göstermektedir. Askerler tahminen 1.356 adam-günlük işgücü sağlarken, burada asker olmayan amele olarak adlandırdığım kişiler yaklaşık 2.600 adam-günle iki kat daha fazla çalışmış oldular. 299 no'lu madenden 1894 yılına ait bir başka örnekteyse, asker-amelelerin işgücüne katkıları daha azdır. Bu madende tüm emek türleri yaklaşık toplam 5.800 adam-gün çalışırken, asker-ameleler yaklaşık 800 adam-gün çalıştılar. Sivil işçilerse bunlar takriben 5.000 adam-günlük katkıda bulundular.[13] Böylece iki madenin bu son iki örneğinde askerler işgücünün dörtte birini sağlamış oluyorlar.

Tek tek madenlerin yaptıkları ücret ödemelerini kaydeden bu hesap defterlerinin hepsinde asker-amelelerin belli bir madenin tüm emek ihtiyacına katılımlarında bazı farklılaşmalar gösterdiğini ortaya koyuyor. Katılımlarının en yüksek olduğu daha büyük madenlerde bile asker-ameleler genelde toplam emek gereksinimlerinin kabaca %10'u ila %25'ini oluşturuyordu. Özetle, askerler işçi olarak kömür havzasının barış zamanındaki toplam işgücüne daimi olarak katıldılar;

---

[11] KU 64, 1304-1311 ve KU 208, 1309-1310 defterlerin incelenmesine dayanmaktadır.

[12] Bu örnekte 1888 ila 1894 arasında yedi yıla yayılmış asakir-i şahaneye olan bakaya borç ödemeleri vardı.

[13] Bu tahmin işgünü başına beş kuruş varsayımına dayanmaktadır. Bkz. Bölüm 9.

ancak bu katılım görece ufak sayılarda kaldı.

Bu madenlerin hesapları asker ve madenci arasındaki çizginin gerçekten de bulanık ve kolayca aşılabilir olduğunu göstermektedir. Bu o dönemin insanlarının kolayca atladığı bir noktadır. Hesap defterlerine 1889 ila 1896 yılları arasında madenlerde yaklaşık elli ayrı vesileyle asker-ameleler kaydedilmiştir. Bunların varlıkları, açıklama ya da gerekçelendirme ihtiyacı bile görülmeyen rutin şeylerdi. Ayrıca aşağıdaki örneğin de gösterdiği üzere muhasebe defterleri bulanık ve sürekli aşılan çizgileri bulduğum tek yer de değildi. İşçilerin işe atanmalarını ve işten ayrılmalarını gösteren diğer kayıtlar amelelerin nasıl da itirazsız biçimde kendi sivil işlerinden askerlik vazifesine geçtiklerini ve tekrar eski işlerine döndüklerini göstermektedir. Kimi durumlarda işçiler, askerlik vazifelerini redif olarak yerine getiriyorlardı. Örnek olarak Kozlu'nun baş marangozu Mustafaağazade Hüseyin'i alalım. 18 Aralık 1910 tarihinde redif birliklerine girmek için istifa etti; fakat üç gün sonra Hüseyin görevli memur emriyle 28 Aralık 1910 tarihinde işine dönebildi. Üstelik görev başında olmadığı 10 günlük süre zarfında marangozluk ücretini almaya devam etti. Fakat diğer durumlarda hizmet açıkça faal askerlik hizmetiydi, yani sadece ihtiyat birliklerinde bir görev değildi. Marangoz Hüseyin yine işe alınmış oldu. Hüseyin, kendi sivil işine devam ettikten altı ay sonra askerliğe başladı. Bu, kayıtlarda ihtiyat görevinden ayrı olarak geçiyor. Memur bu defa Hüseyin'in sadece kırk beş günlük hizmetten sonra kendi işine dönebileceğini belirtiyordu. Memur, Devrek'in yerlisi olan bir kişinin bu arada aynı ücrete çalışmasını ayarladı. Bir başka örnekte ise bir marangoz 20 Eylül 1911 tarihinde askerden izinli olarak memleketine gelmiş, sadece 12 gün sonra sivildeki işine yeniden başlamış. Bir başka örnekte bir yol çavuşu 30 Ağustos 1910'da askere gitmiş ve 1 Aralık 1910 tarihinde işe geri dönmüştü.[14] Hüseyin ve kendisi gibi amele olan diğerlerinin sivil vazifeleriyle çeşitli askerlik yükümlülükleri arasında rahatlıkla gidip gelmeleri oldukça ilgi çekici görünüyor ve havzada asker-amele arasındaki ayrımın esnek

[14] KU 158, 51, 64, 95 ve 96.

niteliğini gösteriyor.

Maden personeline olan çeşitli borçların ve yapılan ödemelerin aylık olarak kaydedildiği düyun defterleri de askerlerin kömür havzasında amele olarak oynadıkları rolü ortaya çıkartıyor. Bu kayıtlar özellikle yerüstü personeli ve amelelerıyle ilgilidir. Asakir-i Şahane'yi de kapsayan işlemler bu kayıtlarda birçok farklı şekilde belgelenmiştir. Özellikle benim savlarım için önemli olan şeyse bu defterlerdeki askerî personelin kayıtlarının bunların ne zaman askerlik yaptıklarını ve ne zaman maden işçisi olarak çalıştıklarını ortaya koyuyor olmasıdır.[15] 1905[16]-1907[17] dönemi için kömür havzasındaki askerlere dair bir dizi sonuç, askerî personelin maden işçisi olarak oynadıkları rolle ilgili nadir görüşler önerebilirim.

Ancak burada asker-amelelerin, mükelleflerin ve serbest işçilerin ücretlerini karşılaştırmadan önce bir uyarı notu düşmemiz gerekli. Ücret seviyelerine karşılaştırmalı olarak bakarken öncelikle bu üç farklı grubun geçim kaynaklarına yapılan parasal olmayan katkıları da göz önüne almak durumundayız. Asker-amelelere ücretlerine ek olarak devlet tarafından barınak, üniforma ve erzak veriliyordu. Mükelleflerin durumu çok da farklı değildi. Yemeklerinin çoğu kendi tarlalarından geliyordu. Sonuç olarak yiyecek harcamaları için nakde hiç ihtiyaç duymuyorlardı ve bu bakımından özellikle parasal anlamda "serbesttiler." Ayrıca çoğunlukla işteki

---

[15] KU 207, 147-149. Bazen işçilerin tek ad ve ücretlerini görmekteyiz; bazen de sadece isimsiz kişilerin toplam sayıları ve ücretleri kaydedilmiştir. Bir başka yerde ise askerlerin sayısı ya da isimleri olmadan sadece yapılan toplam ödemeler belirmektedir.

[16] KU 207, 147-149: 1905 yılında rakamlar 23.639 kuruş ila 13.525 kuruştu. Vazifelerini yerine getiren askerlerin sayıları değil sadece toplam ücretler kaydedilmiştir. Oysa asker amelelerin hem sayıları hem de aldıkları ücretler verilmektedir.

[17] KU 76, 145-155: 1906-1907 yıllarında askerlere 33.946 kuruş, asker amelelere de 25.476 kuruş ödendi. Askerlerin medyan ücreti 29 kuruştu; adlarıyla kaydedilmiş tekil asker amelelerin (tüm mahalli kişilerin) medyan ücreti 76 kuruştu. Ayrıca Nisan 1906 ile Mart 1907 arasında isimsiz gruplar içindeki askerlerin ortalama ücreti 34 kuruştu.

barınmalarının da parasal karşılığı yoktu. Bazıları şirket tarafından sağlanmış barakalarda kalırken, kimisi de her ne kadar sefalet içinde de olsa kira ödemeden mağaralarda ya da derme çatma kulübelerde oluşturdukları köşelerde yaşıyorlardı. Kıyafetleri evde değil de çarşıda yapılmışsa ameleler bunun parasal yükünü üstleniyorlardı. Serbest işçiler daha iyi koşullarda yaşıyorlardı, ancak masrafları karşılamak için gerek asker-amelelere, gerek mükelleflere nazaran kendi ceplerinden daha fazla para harcıyorlardı. Şirket barınaklarına daha sık ve rahat biçimde ulaşılabiliyordu. Fakat konut, giyim ve barınma ihtiyaçları için, ne devlet ne de hane desteği alıyorlardı. Dolayısıyla, aşağıda belirtilen asker-amelelerin, mükelleflerin ve serbest işçilerin ücretleri arasındaki nominal farklar bahsettiğimiz bu etmenler göz önüne alınarak okunmalı ve incelenmelidir.

Masraflardaki bu farkları ortaya koyduktan sonra askerlerin ve asker-amelelerin ücretleriyle, düyun kayıtlarında görünen diğer iki grubun ücretlerini karşılaştırmaya geçelim. İlk olarak, bütün bir kömür havzasında askerlik vazifelerini yerine getiren askerlere harcanan miktar (57.585 kuruş) amelelik yapan askerlere harcanan miktarı (39.001 kuruş) aşıyordu. Havzanın başka yerlerindeyse asayişi sağlamakla görevli asker sayısının azlığı söz konusuydu.[18] İkinci olarak, yerüstünde çalışan sivil işçilere ödenen ücretlerin toplamı asker-amelelere ödenen ücretleri fazlasıyla aşıyordu. 1906 yılında, sivil işçilerin ücretleri (145.443 kuruş) asker-amelelerin ücretlerinin on katıydı. Toplam ücretlerdeki bu eşitsizlik, kısmen sivil işgücü[19] ve asker işgücü arasındaki sayı farkından

[18] KU 207 aşağıdaki KU 71'den farklı bir biçime sahiptir. 1906 defteri sadece borçları (düyun) göstermekte, yüksek dereceli idarecilerin kendi ayrı kalemleri vardı. Ayrıca borçları aylık bazda işçi ve asker ameleler için ayrı ayrı sıralayan farklı sayfalar vardı.

[19] *Amele üceratının hesabı* başlıklı sayfalarda kazadaki mühendis ve kâtip gibi idari personel bulunuyor. Bunlar "ameleler"le ilgili hesaplamalardan çıkarılıyorlardı. Dolayısıyla bu idari personel, makinistler ve marangozların yanı sıra demiryolu inşaat işçileri gibi vasıflı işçileri kapsıyordu.

kaynaklanıyordu. Toplam 1.276 amelenin 874'ü sivil işçi, 402'si asker-ameleydi. Dolayısıyla sivil yerüstü işçilerinin sayısı, asker-amele sayısının iki katından fazlaydı. Diğer bir deyişle, bu durumda asker-ameleler yerüstü işgücünün %32'sini oluşturuyorlardı fakat maaş çizelgesinin sadece %9'luk kısmını açıklıyordu. Her bir asker-amelenin ortalama ücreti bir sivil işçinin ücretinin sadece beşte biri kadardı (yani 34 kuruşa 167 kuruş).[20] Bütün bir yıl boyunca tam zamanlı olarak çalışmış üç asker-amele bir başka örnek olabilir. Bu asker-amelelerin her biri sadece 5 kuruşluk yevmiye alıyordu, bu rakam küfeciler dahil herhangi mükellefiyet kategorisinin aldığı ücretin oldukça altındaydı. Görünen o ki asker-ameleler çok az ücret alıyorlardı.[21]

Sadece otuz dört asker-amelenin ferdî olarak adı geçiyor (her ay dört ila dokuz arası) ve bunların neredeyse tamamı yöre insanıdır. Bunlar çoğunlukla limanda ve en büyük tek askerî birliği sağlayan Ereğli kazâsında çalışıyorlardı.[22] Hüseyin oğlu Ereğlili İsmail ve Mehmed Ali oğlu Ereğlili Hasan, Ali oğlu Zonguldaklı Nuri ve İsmail oğlu Zonguldaklı Yusuf'a liman işinde çalışmak üzere katılmıştı. Mustafa oğlu Bartınlı Mehmed ise Kilimli mevkiinde çalışıyordu. Adı geçen asker-amelelerin aylık ücretlerinin medyanı [ortanca değeri] 80 kuruştu. Buna karşılık aylık ücretleri gruplar halinde isimleri belirtilmeden kaydedilmiş asker-amelelerse kişi başı sadece

---

[20] Ancak burada dikkat etmemiz gerekli. Zira yüksek ücret alan makinistler ile diğer vasıflı işçiler dahil olduğundan, ortalama sivil işçi ücreti yukarı çıkmış oluyor. Diğer defterler özelinde ise belirli bir işin müddeti bilinmiyor ve tahminen bu süre bir ayın bir kısmı ya da tamamıydı.

[21] Bu üç asker amele, kaydedilmiş on iki ayın her birinde ay başına 100-134 kuruş ücret aldı. Bu süre zarfındaki tutarlılık düşünüldüğünde bu kişilerin tam zamanlı çalıştıklarını farz etmek anlamlı olacaktır. Bu 5 kuruşluk miktar Bölüm 9'da verilen bilgilerle tutarlıdır. Madenlerde çalışan işçiler Osmanlı-Rus Savaşı sırasında 6 kuruş yevmiye alacaklardı. Bu uygulamanın takip eden barış zamanı devam edip etmediği şu an bilinmiyor.

[22] %31'i limanda çalışıyordu.

24 kuruş kazanıyordu. Görece yüksek ücretleri düşünüldüğünde ferdî olarak isimleri verilen asker-ameleler muhtemelen yüksek askerî rütbeleri sebebiyle ya da daha düşük bir ihtimalle sahip oldukları görece vasıflı meslekler sebebiyle bu durumdaydılar (defter bunlardan hiçbiriyle ilgili bilgi vermiyor). Öyle görünüyor ki; daha iyi ücret ödenen asker-ameleler nadiren uzun dönemli işlerde çalışıyorlardı. Bunların %10'dan daha az kısmı bir ay çalışıp sonraki ay çalışmıyor; bazıları ise yılın sadece üç ya da dört ayı çalışıyordu.

Her bir maden mevkiinde (örneğin Zonguldak ve Kozlu'da) asker-amelelere yapılan ödemelerin büyük çoğunluğu topluca, belli bir miktar paraya karşılık isimsiz gruplara ödenmiş olarak kaydedilmiştir. Örneğin haziran, ağustos ve kasım aylarında çalışmış oldukları belirtilen kimliği kaydedilmemiş asker-amele grupları bulunuyordu. Bu aylarda isimsiz asker-amele gruplarında sırasıyla 93, 110 ve 123 kişi vardı ve belirtilen aylarda süresi bilinmeyen işler için ortalama 25 kuruşluk ücret almışlardır.[23] Bu üç ay süresince toplu ücretlerin seviyelerinin benzerliği işin süresinin bu üç aydan her biri için benzer olduğunu gösteriyor. Diğer dokuz aydaysa böyle bir amele grubu kaydedilmemiştir.

Defterlere kaydedilen ücretler böylece barış zamanı olan 1906 yılı boyunca asker-amelelerin çeşitlilik gösteren deneyimlerini daha anlaşılır hale getiriyor. Nizamiye askeri olan asker-ameleler kendi kazalarında kalıyor ve kömür havzasında, genellikle de havzanın liman işletmelerinde çalışmaya çağrılıyorlardı. Bu istatistikî veriler yazılı kaynaklardan edindiğimiz izlenimi pekiştiriyor; şöyle ki asker-ameleler genellikle felekeci olarak ve yerüstü taşımacılığının farklı alanlarında çalışıyorlardı. Tam zamanlı çalışan asker-ameleler azınlıktaydı; fakat çoğu, yıl içinde sadece birkaç hafta çalışıyordu. Nihayetinde, yaklaşık olarak her üç yerüstü işçisinden biri asker-ameleydi.

Askerleri amele olarak göz önüne alırken kullanılabilecek bir başka ücret defteri de 1907 malî yılına aittir.[24] Yukarıda

[23] Bordrolar 2.615 kuruş, 2.616 kuruş ve 2.803 kuruştu.

[24] KU 71. Bu defterde muhasebe, fert ya da kategori başına değil,

bahsi geçenden farklı bir formatta olan bu defter az önce sunulan kanıtları genel olarak doğrulamaktadır. İncelediğimiz defterin bir ayından alınan bir örneklemde (Tablo 6.2) kaydı tutulmuş asker-amelelerin %98'i bölge yerlisidir.[25] Nisan 1906 ile Mart 1907 arasını kapsayan bir başka defterden elde edilen bir örneklem de benzer sonuçlar vermektedir: Çarşamba'dan gelen üç kişi dışında, isimleriyle kaydedilmiş tüm askerler yerli halktandı.[26] Bu veriyi kullanarak şöyle daha geniş çıkarımlar yapılabilir. Askerler nizamiye askeri olarak tamamladıkları nöbetlerinin en azından bir kısmını doğum yerlerinden sadece birkaç kilometre uzağında gerçekleştirmekteydiler. Belirtmek gerekir ki istisnasız bir şekilde hepsi de köylü olan yeraltı işçilerinin aksine tüm yerüstü asker-ameleleri bölgedeki kazâlardan gelmişlerdi. Bu, kömür havzasında şu şekilde bir işbölümü olduğunu izlenimini güçlendiriyor: Felekecilerin (belki de yükleme işçilerinin de) çoğunluğu birkaç kent merkezinden gelen nizamiye askerlerinden oluşuyorken yeraltı işçileri yerel nüfusun çoğunluğunu oluşturan köylerden geliyordu.[27]

1907 yılında asker-ameleler sivil yerüstü işçilerinden daha az ücret almakla kalmıyor, aynı zamanda büyük ihtimalle ücretlerini vaktinde de alamıyorlardı. 1907 yılı boyunca nezaretin %19'u asker-amelelere, %81'i sivil işçilere olmak üzere toplamda 148.748 kuruşluk işgücü karşılığı borcu vardı (bkz. Tablo 6.3). Gerçekte yapılmış olan ödemeler borç miktarından çok daha azdı. Borç olarak kaydedilmiş miktar ile iki gruba yapılmış ödemelerin miktarı arasındaki fark 45.000 kuruştu ki bu miktar muhtemelen ödenmemiş ücret-

---

ay aydır. Her ay hem borçlar hem alacaklar görülmektedir. Alacak (tediyat) tarafı, dökümü yapılmış işçi ve asker-amele listelerini veriyordu ve genelde borç (deyn) tarafından çok daha detaylıydı. Hesaplar ne ay bazında ne de tüm bir yıl bazında dengelidir.

[25] KU 71. Sayıları 144'ten fazladır.

[26] KU 207, 147-149. Örneklem yirmi yedi kişiden oluşmaktadır.

[27] Kazalar –Ereğli, Kozlu, Zonguldak, Devrek– muhtemelen aynı zamanda havzanın köylerinden gelenlerin çoğunu sağlamak için çok küçüktü.

Tablo 6.2 Kozlu Mevkiinde Çalışan Amelelerin Kökenleri, Ekim 1907

Alaplı	5
Bartın	8
Çarşamba	2
Cide	17
Devrek	22
Ereğli	6
Zonguldak	21
Toplam	81

Kaynak: KU 71.

Tablo 6.3 İşçi ve Asker-amelelerin Ücretleri, 1907 (Kuruş olarak)

	Amele/er	**Asker-amele/er**
Borçlu olunan miktar	121.036 (%81)	27.712 (%19)
Ödenmiş miktar	91.227 (%88)	12.540 (%12)
Ödenmemiş borç yüzdesi	25	56

Kaynak: KU 71.

leri oluşturuyordu.[28] Dolayısıyla borçlanılan tüm ücretlerin üçte birinden fazlası 1907 yılında ödenmeden kaldı. Asker-amelelerin durumu sivil mükelleflerin durumundan çok daha kötüydü. Şöyle ki asker-amelelere borçlanılan ücret miktarının %56'sı ödenmemişken sivil mükelleflere borçlanılan miktarın %25'i ödenmemişti (bkz. Tablo 6.3).

[28] Defter, standart muhasebe muamelelerini izlemek suretiyle hem havzadaki Maden Nezareti'nin işçilere borçlu olduğu (düyün) miktarı hem de aslen bu amaç için harcanmış miktarı aylık olarak göstermektedir. Defterin alacak tarafında işçilere gerçekten yapılmış ödemeler tüm ücretlerin %88'i iken asker ameleler toplam ödemelerin sadece %12'sini aldılar.

DEFTERLER: ASKER-AMELELERİN TARİHİ İÇİN BİR KAYNAK OLABİLİR Mİ?

İlk bakışta amele ve asker-amelelerin isimlerini içeren bir defterin varlığı emek tarihçisine bir nimet gibi görünebilir. Ne var ki muhasebe işlemlerinin karakteri ve tutarsız niteliği bunların faydasını sınırlamaktadır. Raporlamanın niteliği yerüstünde çalışan asker ve asker-amelelerin faaliyet ve sayılarını birkaç şekilde gizlemektedir (bkz. Bölüm 3). Öncelikle defter, raporlama işlemleri bakımından tutarsızdır. Kimi aylarda defterde kişinin tam adı, babanın, oğlun ve kendinin adı ve memleketi şeklinde, örneğin; Ahmed'in oğlu Zonguldaklı Hasanoğlu Hüseyin b. Ahmed, yani Ahmedin oğlu Zonguldaklı Hüseyin Hasanoğlu olarak kaydedilmiştir. Ancak bir başka aydaysa sadece şahsın adını ya da tam adının bir kısmını görüyoruz; örneğin Hüseyin gibi. Ancak diğer aylarda isimsiz sadece asker-amelelere yapılmış ödemeleri buluyoruz.

Aynı şekilde sorunlu olan bir başka şey de defterde, isimsiz ve belirsiz sayıdaki amele ve asker-amele gruplarına ödenen toplam miktarın, ücretlerin ödenmesi gereken kişilerin sayısını belirlemeye hiçbir yol bırakmayacak şekilde gösterilmesidir.[29] Kaldı ki şahıslara (isimleri verilmişler ya da verilmemişler) ücretleri ödendiğinde kaydı tutulan meblağ keskin dalgalanmalar göstermektedir. Belirsiz bir iş için bir asker-ameleye borçlanılan ücretler 12 ila 31 kuruş arasında değişiklik göstermektedir. Bu dalgalanmalar kesinlikle çalışma saati ve burada kullanılan kaynaktan anlaşılmayan görev farklılıklarını yansıtmaktadır.

Ayrıca belli bir ayda ödenmiş olarak kaydedilen ücretlerin aylık genel toplamı, o ayda gerçekten sarfedilmiş emeği tam olarak yansıtmamaktadır. Örneğin şubat ayında ödenmiş toplam ücretler temmuz ayında ödenen toplam ücretlerden daha fazladır.[30] Bu, kış aylarında işletmelerin sıklıkla

[29] Aksine KU 207, (isimsiz) asker-ameleleri ve toplam ücretleri sıralamaktadır.

[30] Yine KU 207 aylık ücret miktarları devamlılık arz etmekte ve beklenen işçi akışıyla daha tutarlıdır.

Tablo 6.4 Kozlu Mevkiindeki İşçi ve Asker-Amelelerin Ücretleri, Ekim 1907

	Kişi	Toplam Ücret	Ort. Ücret (kuruş)
Asker-ameleler	81	1.377	18
Ameleler	13	2.063	159

Kaynak: KU 71.

kepenk kapattığı maden işinin bilinen sezonluk niteliği düşünüldüğünde doğru olamaz. Kaydı tutulan miktarlar muhtemelen asıl çalışma faaliyetinden çok muhasebe işlemlerini ya da ödemeler arasındaki zaman farkını yansıtmaktadır. Dolayısıyla, asker-amelelerin asıl aylık mevcudiyeti kesin olarak belirlenemez.

Bu kısıtlamaları akılda tutarak yerüstü işgücü içindeki ücretlere ve asker-amele sayısına dönmek istiyorum. Tablo 6.4, tek tek şahısların isim ve ödenmiş ücretlerinin rasgele kaydedilmesi uygulamasından faydalanmak amacıyla oluşturuldu. Bu örneklemde Kozlu mevkiinde bir ayda sadece on üç amelenin tamamı 81 asker-ameleden daha fazla ücret almıştı. Bunlar ortalama 159 kuruş alırken, nizamiye asker-amele arkadaşları bu miktarın sadece %12'si olan 18 kuruşla yetiniyorlardı.[31]

Yerüstü işgücünün rapor edilmiş ücretleri arasındaki bu çok büyük farklılıklar nedeniyle ücret yapısını daha iyi anlamak, ameleler ve asker-amelelerin aldığı ücretleri daha etkili mukayese edebilmek için ortanca [medyan] gelir rakamından yararlandım. Şöyle ki limanda aralarında kömür havzasındaki Devrek kazâsından Mustafa ve Kayserili Mehmed'in de bulunduğu sekiz işçi vardı. Bu işçiler Temmuz 1907'de 115 kuruşluk bir medyan ücret almışlardı; buna karşın limandaki ismi geçmeyen on yedi asker-amele söz konusu eylül ayında 29 kuruşluk bir medyan ücret aldı. Bu, aynı mevkideki sivil işçilerin aldıkları medyan ücretin dörtte biriydi. Kozlu'da Eylül 1907'de yirmi altı işçi 209 kuruşluk bir medyan ücret alırken,

[31] KU 71.

aynı mevkideki seksen iki asker-amelenin ekim ayında aldıkları ücret sivillere ödenen ücretlerin sadece %10'u kadar, yani 22 kuruştu.

Bu örnekte ameleler isimsiz olarak kaydedilmiştir, ancak kayıtlardan seksen iki asker-amelenin hepsinin adını öğrenebiliyoruz. Şöyle ki ekim ayında Mehmed oğlu Devrekli Ahmed 15 kuruş almışken, Mehmed oğlu Zonguldaklı Osman onun iki katı, Ali oğlu Bartınlı Hüseyin ise sadece 10 kuruş almıştır. Şubat ayında 29 kuruşluk medyan ücret alan Kozlu'daki yetmiş dokuz asker-amele isimleri belirtilmeden kaydedilmiştir. Asker-ameleler her bir ayda, ayrı ayrı aynı mevkilerdeki sivil işçilerin ücretlerinin sırasıyla %25'i, %11'i ve %14'ü kadar ücret almışlardır.

Toplam 321 sivil işçi ile 345 asker-amele tek tek, genellikle belli bir maaşla isimsiz olarak, nadir durumlarda isimleri ve memleketleriyle kaydedilmişlerdir. Çoğu durumda amelelerin memleketleri not edilmemiştir. Söz gelimi, marangozlar Kadıoğlu Rasim ile Mustafaoğlu Hüseyin Kozlu'da, inşaat ustası Manug, Kilimli'de çalışıyorlardı. Ne var ki bunlar hakkında daha fazla şey öğrenemiyoruz. Ancak memleketleriyle beraber isimleri kaydedilmiş az sayıdaki amele sayesinde, işgücü çeşitliliğinin daha belirgin hale geldiğini öğreniyoruz. Gürünlü Kurban İsmail ile Vanlı Ali isimli ameleler Eskişehirli Abdi Aziz ile Samsunlu demiryolu işçisi Ahmed'le birlikte çalışıyorlardı. 1907 yılında tek tek kaydedilmiş 321 amelenin medyan ücreti 200 kuruştu. Buna karşılık isimleri tek tek yazılan asker-amelelerin toplam ücreti 28 kuruştu, yani sivil işçilerin medyan ücretinin %14'ü kadardı. Birçoğu işçilerde olduğu gibi sadece "asker-amele" şeklinde isimsiz olarak kaydedilmişti. İşçilerin aksine isimleriyle geçen neredeyse bütün asker-amelelerin memleketleri not edilmişti. Bunlar arasında hemen hemen hepsi Alaplı, Zonguldak, Bartın ve Cide gibi kömür havzası içinde ya da civarındaki yerlerden geliyordu.

Tek tek kaydedilmiş ücret alan işçiler dışında, ücretleri toplu ve isimsiz olarak kaydedilmiş 110 kadar işçi daha bulunuyor. Böylece 1907 defterinden 1907 yılı için yerüstü işgücü içinde 431'i amele, 345'i asker-amele olmak üzere toplam 776

kişilik bir karma meydana getirdim.[32]

Özetle, çeşitli defterler (ancak kazâ raporları değil) barış zamanında asker-amelelerin yerüstü işgücünün düzenli ve hiç de önemsiz olmayan bir kısmını oluşturduğunu gösteriyor. 1906-1907 yıllarında yerüstü işgücünün üçte biri ila beşte ikisi arasında bir oran teşkil ediyorlardı ve sayıları yüzleri buluyordu. Bazı askerler kömür havzası işine neredeyse daimi olarak atanmışlar, bazıları da zaman zaman işe alınmış, muhtemelen her seferinde sadece birkaç gün ya da birkaç hafta süresince çalıştırılmışlardı. Her durumda kanıtlar kesin biçimde gösteriyor ki bu asker-ameleler sivil işçilerden %85-90 daha düşük ücret alıyordu. Bunun yanı sıra defterler önemli bir şey daha gösteriyor ki asker-amelelerin barış zamanlarında günlük varlıkları ve vazgeçilmezlikleri su götürmez bir gerçektir.

SAVAŞ ZAMANINDA ASKER-AMELELER

Osmanlı-Rus Savaşı sırasında (bkz. Bölüm 9) devlet elde bulunan neredeyse tüm insan gücünü askerlik görevi için silip süpürmüş, askerler maden işinin ana işgücü kaynağı haline gelmişti. Mahalli insan gücü maden işi ile askerlik hizmeti için ayrı havuzlarda resmî olarak bölünmüş olmasına rağmen birçok maden kazâsının erkek nüfusunun %90 kadarı seferberlik sırasında askere alınmış, geriye amele olarak tayin edilecek %10'luk bir kısım kalmıştı.[33] Bu boşluğu doldurmak adına orduya alınan askerler derhal maden havzasındaki işe kaydırıldı. Böylece ameleler faal askerliklerini, ücret kazana-

[32] KU 207, farklı bir kayıt sisteminde 874'ü yerüstü işçisi, 402'si asker-amele olmak üzere toplam 1.276 kişinin varlığını göstermektedir. Bu nedenle oldukça farklı bir kayıt sisteminin kullanılmasıyla iki defter 1906 yılında 874, 1907 yılında 431 işçinin varlığını belgelemektedir. Bu yıllardaki asker amelelerin sayısı aşağı yukarı aynıdır, yani sırasıyla 402 ve 345. Bu farkların aşikar ya da gerçek olup olmadığını eldeki kanıtlarla bilmek mümkün değildir.

[33] ED 4, 193, 12 Temmuz 1294/24 Temmuz 1878.

rak maden işinde geçiriyorlardı.[34] Bu zorluk günlerinde devlet normalde mükellefiyetten muaf olan maden kazâsı halkını askere alıyor ve bu kişileri çalışmaları için asker olarak madene yolluyordu.[35] Askerler bilhassa kayıkları suya indirme, kömürü gemilere yükleme ve odun kesme gibi çoğunlukla vasıfsız sayılabilecek işlerde çalıştırıldılar.[36] Küçük bir kısmıysa maden alnında kazmacı olarak çalıştı.[37]

Osmanlı'yı büyük ölçüde zayıflatan Rusya ile çarpışmanın nihayete ermesinden kırk yıldan fazla bir zaman geçtikten sonra Osmanlı Devleti Eylül 1911'deki Trablusgarp Savaşı'yla başlayan, 1912-1913 Balkan Savaşları, 1914-1918 yılları arasındaki I. Dünya Savaşı ve 1919-1922 yılları arasındaki Kurtuluş Savaşı'yla devam eden ve on yıl süren bir dizi savaşa girdi.[38]

14 Ekim 1912'de I. Balkan Savaşı'nın başlamasından bir

---

[34] ED 4, 83, 8 ts 1293/22 Kasım 1877. Vazifelerinin tanımları için ayrıca bkz. ED 4, 290, 18 ks 1294/30 Ocak 1879.

[35] ED 4, 274, 10 kl 1294/22 Aralık 1878; 279, 20 kl 1294/1 Ocak 1879; ED 4, 57-68, Eylül 1293/15 Eylül 1877, maden işine verilmiş yaklaşık 365 mustahfız ile kaçak askerin tek tek isim ve ikametgâhlarını sıralamaktadır.

[36] ED 4, 196-197, 16 Temmuz 1294/24 Temmuz 1878.

[37] ED 349, 24 Temmuz 1295/5 Ağustos 1879, madencilik tecrübesi olan ve askere alınmış kişilerin vaktiyle amele olarak gönderildikleri ocaklara gönderilmemesi gerektiğine dair kaygıyı yansıtmaktadır. Açıkça bir nevi "çifte fayda sağlama" söz konusuydu, yani askere alınmış kişileri maden işinde kullanmak. "Hiçbir redif subayı olmadığı için bu, telgraf bürosundan maden idaresine çekilmiş 7 ts 1293 tarihli telgrafa bir yanıttı. Ereğli madenleri çeşitli tiplerde hizmet verdi. Ereğli ve Bartın kazaları halkından bazıları sütuncuydu ve kömürde çalışanların bazıları da nakliyeci, arabacı, felekeci ve gemiciydi. Kimisi de kazmacı ve küfeciydi. Maden işine koşulmuş insan yollamayan kasabalarda bazıları da bakkal ya da başka dükkânları işletiyordu. Kuruca ve Tekkeönü nahiyeleri yanındaki Bartın'da başka köy yoktu. Bu bakkallar kayıt olma gerekliliğinden muaftı ve madenlerde çalışmaya koşulmamış ender kişilerdendi. Ortalama olarak iki kazada elverişli havalarda yaklaşık 6.000 vasıflı kişi vardır. Aslında bu [6.000] kişi akrabalarıyla birlikte teftiş edilmeleri için köy heyetlerine gelmektedirler."

[38] Eldeki kaynaklar 1911 Trablusgarp Savaşı devrini belgelemiyor.

haftadan az bir zaman sonra çavuş, kazmacı ve ameleler silah altına alınmaya başladı ve kömür üretimi birdenbire düştü. Dolayısıyla, Karamahmudzadeler Şirketi ve Kilimli'deki diğer maden işletmecileri işçi azlığından şikâyet etmeye başladılar. Bahriye Nezareti, Harbiye Nezareti'nden maden işçilerini faal askerlik hizmetinden muaf tutmasını istedi.[39] Aynı gün madenlerden sorumlu olan Ticaret ve Ziraat Nazırı, muafiyet isteğini onayladı. Savaşın başarıyla sürdürülmesi için donanma kömürünün cepheye birkaç ilave asker gönderilmesinden daha hayati bir öneme sahip olduğu anlaşılmıştı. Askere alınmamış madenci bulamamaktan yakınan nazır, silahaltına alınmış tüm kömür işçilerinin kendi madencilik vazifelerinin başında kalmalarını emretti.[40] İşgücü sıkıntısı aynı anda Kozlu'da da baş gösterdi. Bartın'daki birlik adam sağlayamadığından nazır pek de alışılmamış bir şekilde Devrek ve Çaycuma birliklerine başvurdu, redif ve mustahfız kuvvetlerini maden işine yönlendirmelerini emretti.[41] 1912 sonbaharında emek sıkıntısı, yeterli sayıda amelenin olduğu Amasra madenleri hariç tüm maden havzasına yayılmıştı.

. Buna karşılık nazır, maden işçilerini askerî görev listelerinde adı geçen redif, ihtiyat ve mustahfızlar ile kütüklere maden işçisi olarak kaydedilmiş kişilerden elde etmeye çalıştı. Bu iki grup görünüşe bakılırsa farklıydı; ancak aralarındaki çizgiler savaş zamanındaki emek sıkıntısı krizi sırasında tam anlamıyla ortadan kalktı. Nazır, 22 Ekim 1912 tarihinde maden işçisi olup da Bartın, Ereğli, Devrek ve Çaycuma birliklerine bağlı olan köylüleri sağlayacak olan toplulukları sıralayarak bu yedi farklı maden mevkiinin her birine birbirinin aynı bir dizi talimat gönderdi. Bir diğer deyişle birlikler deneyimli işçileri maden işletmecilerine devredeceklerdi.[42]

---

[39] Bahriye Nezareti o zamanlar madenleri artık idare etmiyor, fakat cephane ve donanmanın kömür ihtiyacı nedeniyle ilgilenmeye devam etti.

[40] ED 12, 64, 1 tl 1328.

[41] ED 12, 91, 9 tl 1328 #1789/281.

[42] ED 12, 93, 9 tl 1328 #1692/78. Ayrıca ED 12, 195, 6 ts 1328 #1854/320.

Ayrıca nazır, ameleleri tespit etmek amacıyla muhtarların kayıtlı amele listeleriyle maden işletmecilerinin hâlihazırda iş başında olan amele listelerini kontrol etti. Bu suretle çarpışmalar başladıktan bir ay sonra askerler, seferber edilmelerine rağmen madenlerdeki işlerinde kaldılar.[43] Örneğin, 23 Kasım 1912'de Şirket-i Osmaniye, Ereğli, Çaycuma ve Devrek birliklerinden çavuş, makinist ve diğer ustalarla toplanarak kendi madenlerindeki işlere dağıtılmış amelelerin listelerini sağlamasını istedi.

Bu çabalar en azından geçici bir süre için, işçi fazlası yaratmaya yeter sayıya ulaşılmasını sağladı. Böylece nazır Şirket-i Osmaniye'den, işçilerin madenlere gelmeye gönüllü oldukları için çalışmamış olsalar bile ödüllendirilmelerini istedi; daha da şaşırtıcısı olansa madenlerde kendilerine ihtiyaç duyulmadığı için köylerine geri dönen amelelere yarı ücret ödenmesini talep etmesiydi.[44]

İki aydan daha az bir süre sonra, 1912 yılı Aralık ayı başlarında nazır bölgedeki insan gücü arzıyla ilgili olumsuz bir rapor veriyordu (Tablo 6.5). Havzanın üç tugayı toplam 6.928 kişinin atanmamış asker, redif ya da mustahfız olarak kayıtlarında olduğunu bildiriyordu.[45] Nazır bu kişilerin savaşa gönderilmemesini, aksine kömür çıkarmak için maden havalisinde tutulmalarını istedi. Bunlardan 800 tanesinin Ereğli mevkiinde madenlere paylaştırıldığını ve Harbiye Nezareti'nin geriye kalanları Zonguldak maden mevkilerinde görevlendirmiş olduğunu söylüyordu. Nazır ve Erkan-ı Harbiye kaymakamının başkanlık ettiği bir heyet amele bulmak amacıyla taşrayı araştırıyordu. Ereğli ve Devrek kaymakamları "gece gündüz" amele arayarak köyleri dolaşmışlardı. Tüm çabalarına rağmen sadece 1.499 kişi (birliklerin kayıtlarında ismi geçenlerin %22'sini) toplayabildiler. Eldeki 1.499 kişinin

---

[43] ED 12, 185, 3 ts 1328. Kumandan, bu tür kişilerin tatillerde gitmek gibi bir izinlerinin olmadığını belirtiyordu.

[44] ED 12, 204, 5 ts 1328 telgraf 10 ts 1328 #1867/178 içinde.

[45] Bu rakam 1870'lere dek giden defterlerde kayıtlı 6.000 kişiye oldukça yakındır. ED 4, 349, 24 Temmuz 1295/5 Ağustos 1879. ED 12, 251-252, 23 ts 1328 #1924.

Tablo 6.5 Olası ve Fiili Askerler, 1912

	(a)	(b)	(a)'nın %'si olarak
	Birliklerin Listelerinde	Halihazırda Toplanmış	(b)
Ereğli Tugayı	1.957	300	15
Devrek Tugayı	2.491	621	25
Çaycuma Tugayı	2.490	578	23
Toplam	6.928	1.499	22

Kaynak: ED 12, 251-252, 23 ts 1328, #1924.

335'i askerlik için orduya gönderileceğinden sadece 1.164 kişi (%17) maden işi için uygun oluyordu (Tablo 6.5). Heyet, eksikleri kapatmak amacıyla madenlerde çalışmak üzere şu farklı grupları bulup getirmenin yollarını aradı: (1) madenlerde çalışmayan atanmamış askerler; (2) askerlik hizmetine uygun olan ancak askere hâlihazırda katılmamış olanlar; (3) mükellefiyet sisteminin parçası olmayan, o an için tatilde olan daimi ameleler.[46]

Nazır, daha sonra Aralık 1912'de, bölgedeki en önemli şirketlerden sekiz adet jurnal aldığını bildiriyordu: Şirket-i Osmaniye, Rombaki, Pavlaki, Ahmed Ali, Boyacıoğlu ve Giurgiu. Jurnaller madenlerinde amele olarak kayıtlı olup bu madenlerde mevcut bulunmayan rediflerle mustahfızların isimlerini ve toplam sayılarını gösteriyordu. Nazır, Zonguldak kaymakamına bu tür kişilerin bundan böyle amele statüsünden çıkarıldığı ve silah taşımaları gerektiği hususlarını bildirdi. Bu kişiler derhal savaş bölgelerine sevk edileceklerdi.[47]

Nazır, durumu 1 Mayıs 1913 tarihinde kendi üstü olan ticaret ve ziraat nazırı için gözden geçirdi. Daha önceki işçi azlığının Ereğlili, Zonguldaklı ve daha az oranda Bartınlı işçilerin savaşa yollanmasından kaynaklandığını söyledi. Kömür stokları giderek azalırken devlet, askere alınmış işçilerin sevkiyatı

[46] ED 12, 251-252, 23 ts 1328 #1924.

[47] ED 12, 324, 9 kl 1328 #2021/30 ve 324, 16 kl 1328 #2062/192.

aleyhine karar aldı ve onları madende tutmaya başladı. Bu askerlerin kullanılmasının kömür sevkiyatı üzerinde gerçekten de olumlu bir etkisi oldu. Üstelik kışın havzanın hemen güneyindeki komşu yörelerden –Kangiri gibi– gelen "işsiz" işçilerin de madenlerde iş bulduklarını ve sonuçta artık askerlere başvurmaya gerek olmadığını belirtti. Ne var ki baharın yaklaşmasıyla "kendi rızalarıyla" gelmiş olan askerlerin çoğu tarım işi için köylerine döndü. Madenlerdeki amele sayısı yarı yarıya düştü. Böylece Harbiye Nezareti, askerleri madenlerde istihdam etmek için tekrar emirler vermeye başladı.[48]

Balkan savaşları döneminden başka belgeler de kritik durumdaki işçi azlığının, kıt asker emek gücünün havzadaki bir mevkiden diğerine getirip götürülmesi anlamına geldiğini gösteriyor. Birçok asker-amele maden tamir-bakım faaliyetlerinde çalışmış, hem Kozlu hem de Kilimli mevkilerinde maden ağzına yakın yerlerde konuşlanmış depolara kürekle kömür atmışlardı. Maden kuyularının çökmesini engellemekte bilhassa önemli görülüyorlardı. Ne var ki hayati öneme sahip bu bakım işinden alınıp Zonguldak'taki madenlerde çalışmaya yollandılar. Bu karar Kozlu madenlerinin işletmesi için özellikle zararlıydı çünkü tarımsal ihtiyaçlar bu yörede bulunan işçilerin sayısını zaten düşürmüştü. Kozlu'daki İhsaniye madeninin müdürü Zonguldak'ta sevkiyat için hazır bekleyen büyük miktarda kömür bulunması nedeniyle orada ilave ameleye ihtiyaç duyulmadığını öne sürerek asker-amelelerin geri dönmesini istedi.

Nazır bu isteğe olumlu yanıt verdi ve (tesadüfen yukarıda vardığım sonucu onaylarcasına) asker-amelelerin sayıca az olduğuna işaret etti. Fakat tamir-bakım işlerinin madenlerin içindeki amelelerin korunmasında temel bir rol oynadığını kaydetti. Emniyette olan ameleler devletin stratejik ihtiyaçları için verimli emek gücü ve daha fazla kömür demekti (bkz. Bölüm 7 ve 8). Dolayısıyla asker-amelelerin Kilimli ve Kozlu ile özellikle İhsaniye madenine dönmeleri emrini verdi.[49]

---

[48] ED 10, 68, 25 Nisan 1329 #20827/40.

[49] ED 10, 109, #520/69, Mayıs 1329. Aynı örnek ED 10, 198, 20 Mayıs

Nazır aynı gün, Ticaret ve Ziraat Nezareti'ndeki üstlerine o zamanlar hükümetin ihtiyaç duyduğu günde 2.000 ton olarak tahmin edilen kömür miktarını karşılamak için tayin edilmiş amelelerden fazlasına ihtiyaç duyduğunu hatırlatıyordu. Eğer donanma, Bahriye Nezareti ve hükümet fabrikalarına kömür tedarik edilecekse, ordu atanmamış askerlerini, redif ve mustahfızlarını da maden işi için sunmalıydı.[50]

Balkan savaşları süresince etkili olan bu durum, yani insan gücü azlığı I. Dünya Savaşı'nda iyice kötüye gitti. I. Dünya Savaşı seferberliğinin başlamasıyla maden işi için mevcut bulunan kişilerin çoğu "çocuklar, yaşlı adamlar, askerliğe uygun olmayıp hastalık numarası yapanlar ve hiç madende çalışmamış olanlardı."[51] Kömür üretimi aniden düştü. Üretim 1916 yılında 1913 yılı seviyelerinin ancak dörtte biri kadardı ve 1917 ve 1918 yıllarında daha da düştü. Gerek amele, gerekse asker olsun madenlerde çok az madenci kalmıştı.

Kaza raporları daha doğrudan delillerin olmaması durumunda madenlerde askerliğe uygun ameleler olup olmadığını tespit etmeye yardım edebilir. Raporlar kazayı tasvir ederken bazen kazazedelerin ve görgü tanıklarının yaşını da belirttiğinden, madenlerdeki bu amelelerin askerlik yaşında, yani 20 ila 40 yaşları arasında olup olmadığını saptamak için bir araç sunmaktadır. Genel olarak kaza raporları 1893 ila 1914 yılları arasında (Bosna krizinden önce) 1912 ve 1913 yıllarındaki ufak bir değişiklik dışında dikkate değer bir biçimde tutarlı bir yaş dağılım modeli sunmaktadır. Büyük bir savaşın yaşanmadığı 1893 ila 1907 yılları arasında tüm kazazede ya da kaza tanıklarının %56'sı yirmili ya da otuzlu yaşlarındaydı.[52] Fakat sonra Balkan savaşlarının ilk yıllarında, daha kesin bir ifadeyle 1912 ve 1913'ün başlarında 20-40 arasında, yani askerlik yapma yaşlarında olan amelelerin kazaya uğrama

1329; ED 10, 199, 20 Mayıs 1329'da da geçiyor.

[50] ED 10, 199, 20 Mayıs 1329.

[51] Donald Quataert (1983), s. 67'den alıntı.

[52] ED 3, 203. Kaza kurbanları arasında metinde geçen yüzdeler içinde sadece 16'sının yaşı veriliyor.

oranları dikkate değer biçimde artmıştı. Gerçekten de bu dönemde tüm kazazede ya da görgü tanıklarının %82'si 20 ila 40 yaş arasındaydı; geri kalanlarsa delikanlılar ya da yaşı kırkın üzerinde olanların bir karışımıydı.

Savaşların insan gücü talebi düşünüldüğünde bu anormal gözüküyor ve aslında elimizde belgelenmiş bir açıklama da yok. Bu, bir dizi kaza raporunun 1907'de sona ermesi ve 1912'de yeni bir diziye geçiş arasında kaza raporlama işlemlerinde meydana gelen değişiklikler yüzünden olabilir. Bu ara dönem esnasında raporlama işlemlerinde önemli ilerlemeler meydana geldi (bkz. Kaza Raporlama Hakkında Ek). Dolayısıyla 1912-1913 yıllarındaki kaza oranlarının maden işçilerinin yaş dağılım modellerini 1893-1907 verilerinden daha gerçekçi biçimde yansıttığı ve 1893-1907 raporlarının, maden işindeki 20 ila 40 yaş arasındaki amelelerin varlığını az göstermiş olması muhtemeldir. Balkan savaşları 1913 ve 1914 (Bosna krizinden önce) yıllarında devam ederken kaza raporlarında görünen 20 ila 40 yaş arasındaki işçilerin yüzdesi, keskin bir şekilde düşerek 1893-1907 yılları arasındaki barış zamanı seviyelerine yaklaştı. Askere alınma yaşındaki bu madencilerin Balkan savaşlarından sonraki günlerdeki kaza mahallindeki varlıklarında gözlenen bu azalma; savaşların Osmanlı toplumu üzerinde insan kaynağı anlamında çok ama çok daha büyük bir yük olduğunu, kömür havzasındaki 20-40 yaş arası amele topluluğun giderek daha çok askere alındığını ve maden işinden uzaklaştırıldığını göstermektedir. Bu nedenle kazalara karışan amelelerin %54'ü askere çağırılma yaşında, yani yirmi ve otuzlarındayken, %12'si 40 yaş ve üzeriydi.[53]

I. Dünya Savaşı'nın son yıllarından elde edilen farklı veri parçaları, savaşın gereksinimlerinin yöredeki insan gücü kaynaklarına uyguladığı bu giderek artan baskıyı doğrulamaktadır. Bunlardan ilki, önceki dönemlerle karşılaştırıldığında maden kazalarına karışan askere alınma yaşındaki kişilerin oranındaki ani düşüştür. (Osmanlı-Rus Savaşı dönemi için herhangi bir istatistik yoktur.) I. Dünya Savaşı sonundaki

[53] ED 16.

kazazedelerin ve görgü tanıklarının yaş dağılım modeli, ister Balkan Savaşları dönemi ister barış zamanı olsun kendinden önceki bütün dönemlerden kökten farklıdır. 1917 ve 1919 yılları arasında sadece %21'i normal askere çağrılma yaşındaydı; çoğu daha yaşlıydı. Kazazede ve görgü tanıklarının tamamının %71'i 43-45 yaşlarındaydı ki bu askerlik için, hatta redif ya da mustahfız olmak için bile ileri bir yaştı.[54] Bu nedenle tüm kazazede ve görgü tanıklarının yarısı ve daha fazlası 1917 öncesi yıllarda askere alınma yaşındayken, bu grubun payı 1917 ve 1919 yılları arasında hızla düşerek, dörtte birinden aza indi. Bu nedenle örneklem I. Dünya Savaşı sırasında madenlerde asker veya askere alınmaya müsait pek az kişinin bulunduğunu göstermektedir[55] (Tablo 6.6).

I. Dünya Savaşı'nın son dönemlerine ait kaza raporlarının sunduğu izlenim –yani kömür havzasında normal askere alınma yaşında az sayıda kişi olduğu– bütünüyle farklı bir veri türü tarafından da desteklenmektedir. Bu farklı veri türü Maden Nezareti'nin, personelin ve amelelerin isimlerini, mesleklerini, ücretlerini ve çalıştıkları süreyi dikkatlice kaydettiği 1915-1920 dönemini kapsayan bir amele kayıt defteridir. Bu defterde 200'den fazla kişi listelenmiştir: Meslekî personelin sayısı 61, vasıflı ve vasıfsız yerüstü işçilerin sayısı ise sırasıyla 52 ve 101'di. Her bir kayıt, kişinin hizmet süresiyle işi ne zaman kabul ettiğini ve ne zaman bıraktığını göstermektedir. Özellikle askerliğe girebilmek için verilen istifalar kaydedilmiştir. Defterdeki bu sıralamada vasıflı işçilerin %19'u ve vasıfsız işçilerin %8'i askerliklerini yapmak için işlerini bırakmışlar-

[54] I. Dünya Savaşı sırasında kaza raporları genellikle ince detaylı olma durumlarını sürdürdüler. Bu on dört kişi gibi, kişilerin yaşları kaza raporlarında verilmektedir. Bunlardan biri 14 yaşında bir oğlandı; bir diğeri ise yirmili yaşlarında, diğer ikisiyse 43 ve 45 yaşındaydı. Özetle, bu on dört kişiden sadece üçü askerlik yaşındaydı. İtiraf etmek gerekir ki bu küçük bir örneklem.

[55] Erik Jan Zürcher (1996, s. 241-242), faal askerliğe uygunluk yaşının savaş ilerledikçe düzenli olarak genişlediğini belirtmektedir. 1916 yılı itibariyle 15-55 yaş arası erkekler askere alınabilirdi. 1917 yılındaysa askerlik edenlerin %12'si 16-19 yaş arasındaydı.

Tablo 6.6 Kazazede ve Kaza Tanıklarının Yaşları 1893-1919 (% olarak)

	20 Yaş altı	20-40	40 üstü
1893-1907	44	56	0
1912-1913	11	82	7
1913-1914	34	54	12
1917-1919	7	21	71

Kaynak: ED 3 ve ED 16.

dır. Yani, öyle görünüyor ki vasıflı işçilerin askere alınma olasılığı vasıfsız işçilerin iki katıydı. Sonuç olarak ölümcül savaşın insan gücü ihtiyacını karşılamak için vasıflı işçilerden çok vasıfsız işçilerin askere alınmış olması muhtemeldir. Özetle, askerî insan gücü talebinin zirveye ulaştığı savaş zamanlarında vasıflı ve vasıfsız işçilerden oluşan topluluğun %12 gibi şaşırtıcı derecede küçük bir kısmı askere alınma sebebiyle işlerini bırakmışlardır. Bu düşük oran savaş zamanı krizinin ciddiyetini doğrulamaktadır; askere alınma yaşındaki çoğu erkeğin zaten cepheye gönderilmiş olduğu tahminini yapmak yanlış olmaz. Amele kayıt defterleri kaza raporlarından edindiğimiz kanıtları pekiştirerek I. Dünya Savaşı döneminde, tıpkı kaza raporlarının askerlik çağındaki erkeklerin yeraltı işinde pek bulunmadığını gösterdiği gibi, askerlik yaşındaki çok az erkeğin yerüstü işi yaptığını göstermektedir;.

Yalnızca maaş defteri bağlamında, görece yüksek sayıda asker-amele bulunuyor. Gerçekten de asker-ameleler mevcut vasıfsız işçilerin beşte birini oluşturuyorlardı. Birçoğu, işçi açığını geçici olarak kapatarak dört ay ya da daha az süre çalışıyorlardı. Bunların çok azı daha uzun süreliğine çalışmıştır. Görevleri genellikle belirtilmemiş de olsa birçoğu rayların yenilenmesi ya da bakımına yardım etmek üzere demiryolu işinde çalışıyorlardı. Kimisi de kömürü gemilere yüklüyordu. Asker-amele ücretlerinin artık yerlerini doldurdukları vasıfsız işçilerin ücretleri kadar olması yani yaptıkları iş karşılığında piyasa ücretleri alıyor olmaları dikkat çekicidir. Şöyle ki Temmuz 1918'de asker-amelelerin yevmiyeleri 15-20 kuruştu. Bu miktar, yerlerini aldıkları genel işçilerle yol yatağı işçileri de

dahil olmak üzere çeşitli kategorilerdeki sivil işçilere ödenen ücretle aynıydı.[56] Özetle, bu savaş zamanı krizi esnasında piyasanın baskıları asker-amelelerin ücretleriyle sivil işçilerin ücretleri arasındaki uzun süredir var olan farklılığı kaldırmış gibi görünüyor.

[56] KU 143, 51-84. Kalfa demir işçileri de aynı ücreti kazanıyordu.

7

GRİZU PATLAMASI, GÖÇÜK VE DİĞER FELAKETLER

Madenlerdeki Kazalar

GİRİŞ

Uluslararası standartlarla karşılaştırıldığında Zonguldak madenlerindeki kaza oranları insanı dehşete düşürecek kadar yüksekti. Osmanlı işçilerinin işle ilgili yaralanma veya ölüm riski Batı Avrupa'daki ya da ABD'deki muadillerinden beş ila yirmi beş kat daha fazlaydı. Zonguldak'taki kömür damarlarının kıvrımlı ve dar yapısı bunda rol oynamış olabilir ancak burada insan faktörü daha önemliydi. Kömür havzasındaki sermaye azlığı genellikle yetersiz güvenlik önlemi ve teçhizat anlamına geliyordu. Özellikle daha küçük madenlerde havalandırma bacası ve fanının olmamasının yanında, emniyet lambalarına dikkat edilmemesi de zaten tehlikeli olan çalışma koşullarını daha da ağırlaştırıyordu. Üstelik dönemin büyük bir kısmında tıbbi bakım da oldukça yetersizdi. Birçok işçinin doktora veya hastanede bir yatağa ulaşma şansı yoktu. Ayrıca işçiler, kendi sağlık masraflarını ödemek zorunda olduklarından birçoğu tıbbi bakım almaktan uzak duruyorlardı. Benim de göstereceğim üzere dışarıdan işe alınan serbest piyasa işçileri, mükelleflere göre daha iyi muamele görmekteydiler.

Madenlerin güvenlik altyapısındaki iyileştirmelere ve hastanede bakım imkânlarının artmış olmasına rağmen rapor edilen kaza oranları dönemin sonlarına doğru daha da kötüleşti. Kazaların daha iyi kaydedilmesi elbette bir rol oynuyordu.

Ancak kuşkusuz artık madenlerin daha uzun ve daha derin olması da önemliydi. Çıkışlar daha uzak hale gelmiş, mętan gazı olağanlaşmış, hatta madencileri daha önce maden havzasında rastlanmayan tehlikelerle karşı karşıya getirmişti. Ayrıca yabancıların yeraltı işinde istihdam edilmesinden sonra işgücünün heterojenliğinin artması da bir etken olmuş olabilir.

Kazalar ve maden emniyeti hakkındaki raporlar, ölümler ve kurbanlarını tanınmayacak hale getiren yaralanmaları bildirmenin dışında, genel olarak emek gücünün bileşimiyle ilgili eşsiz bilgiler sunmaktadır. Giderek artan ayrıntılarıyla bu raporlar, kazazede ve görgü tanığı işçilerin isimlerini, yaptıkları işi, yaşlarını, medeni hallerini ve kaç çocuk sahibi olduklarını belirtiyor. Bu şekilde simalar ve kimlikler somut hale geliyor ve bu madencilik topluluklarındaki gündelik hayatın bir resmi ortaya çıkarıyor. Bir kazanın, söz gelimi geride iki dul ve altı yetim bıraktığını ve belirli bir köydeki her dört haneden birini etkilediğini öğrendiğimiz zaman bu kazaların, madencilerin aileleri ve çevreleri üzerindeki etkileri de ortaya çıkmış oluyor.

Birçok bakımdan kaza raporları asıl çalışma ortamıyla ilgili sahip olduğumuz en iyi bakışı sunuyor. Şöyle ki; aynı köyden gelenler genellikle aynı çalışma mevkiinde bulunuyor, aynı yerde çalışıyorlardı (ve hatta ölüyorlardı). Ancak maden havzasındaki farklı köylerden gelen ve birbirine yabancı olan kişilerin de yan yana çalışmaları maden havzasındaki köylerden gelen amelelerin, imparatorluğun diğer bölgelerinden veya sıklıkla da yurtdışından gelen madencilerle çalışıyor olmaları gibi oldukça yaygın bir olguydu. İşyerindeki çalışma deneyimleri yerel kimlikleri aşındırıyor ve yeni kimliklerin şekillenmesine sebep oluyordu.

Maden emniyeti, devletin işgücünü disipline etme ve daha geniş anlamda uysal ve itaatkâr vatandaşlar yaratma çabalarının bir aracıydı. Gittikçe daha sıkı bir hale gelen emniyet talimatlarıyla amaçlanan sadece işçilerin can güvenliğinin sağlanması değildi. Bunlar esas olarak Osmanlı Devleti'nin değişimi yukarıdan dayatma çabalarının bir parçasıydı. Bu süreçte İstanbul hükümetinin amacı işçileri devletin çıkarları için tasarlanan reformların edilgen alıcıları haline getirmekti.

Müfettişlere göre güvenlik reformları için inisiyatif almaları ve hatta bunları benimsemeleri için işçilere güvenilemezdi. Müfettişler bu reformları denetlemek, uygulandıklarından emin olmak ve daha emniyetli çalışma koşulları yaratmak için memur ve bürokratların gerekli, hatta hayati olduğuna inanıyorlardı. Yani emniyet mevzuatı devlet tarafından tasarlandığı şekliyle on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı reform biçimlerini yansıtıyordu. Bu, değişimi seçkinlerin başlattığı ve toplumun geri kalanına bu yolda yürümeleri için rehberlik ettiği, yukarıdan aşağıya bir süreçti.

KARŞILAŞTIRMALI OLARAK MADENLERDE İŞ GÜVENLİĞİ

Kömürün çıkarılması, yeraltında kazarak kömür aramayı göze alan binlerce insanın ölümüne sebep olan tehlikeli ve öldürücü bir iş olarak bilinir. On dokuzuncu yüzyılın sonunda ABD, İngiltere ve Fransa'daki kömür madencileri arasında ölüm riski en yüksek olanlar Amerika'dakilerdir. Bu ifade hem mutlak hem de görece olarak doğrudur. Amerika'da 1884 ila 1912 yılları arasında 43.000 madenci iş sırasında ölmüştü.[1] İngiltere'deyse ölenlerin tahmini sayısı değişmektedir. Bir sayıma göre 1850 ila 1913 yılları arasında, yılda 1.000'den fazla işçi; başka bir kaynağa göre ise 1851 ila 1913 yılları arasında yaklaşık 13.000 işçi ölmüştü.[2] Ölümle sonuçlanan kazalar elbette hikâyenin sadece bir kısmını anlatıyor; çünkü yaralananlar ve müzmin hastalıklara yakalananlar da vardı. İngiltere'de ölümle sonuçlanan her bir kazaya karşılık yaklaşık 100 işçi, iş başında yaralanıyordu.[3] Bazı yaralanmalar can çekişerek ölümlere sebep oluyor; bazılarıysa kurbanları sakat bırakıyor ve onları hayatlarını idame ettirmek için ailelerine bağımlı hale getiriyordu. Yaralananlardan bazılarıysa madenciliğe geri dönüyordu.

---

[1] Alan Derickson (1998), s. 2; James Whiteside (1990), s. 74-75.

[2] Roy Church (1986), *cilt 3, Tablo 7.8*, s. 586, *daha düşük olan rakam* için; Klaus Tenfelde (1992), s. 1026-1029, daha yüksek olan için.

[3] Klaus Tenfelde (1992), s. 1026-1029.

Şansı ya da yeteneği sayesinde kazalarda yaralanmaktan veya ölümden kurtulan işçiler yine de çok acı çekiyorlardı. Maden işi, işçilerin her gün her saat soludukları bir toz çıkartıyordu. Maden alnında kömür çıkartan kazmacılar ve onlara yardım edenler kazma darbelerinin veya düşen kömür parçalarının çıkardığı tozu saatlerce soluyorlardı. Aynı şekilde kömür kırma, yani şisti (kayacı) kömürden ayırma ve kömürü taşınabilir küçük parçalara bölme işi de devasa miktarlarda toz çıkartıyordu. Bu ve bunun gibi işler on binlerce işçinin ölümüne veya sakat kalmasına sebep olan bir dizi solunum yolları hastalığına yol açıyordu. Genel olarak hepsi "pneumoconiosis" adıyla bilinen bu hastalıkların en önemlisi madenci astımıydı. Kömür tozunun solunmasıyla oluşan siyah bir balgam, kurbanlarını yavaş yavaş güçten düşüren ve çok sayıda işçiyi ömrünün baharında öldüren antrakoz üretiyordu. "Öldürücü kötü hava" İngiltere'de 1708 gibi erken bir tarihte görülmeye başlanmıştı. On dokuzuncu yüzyılın ortaları itibariyle Avrupa tıp literatüründe işçilerin kötü sağlık durumları kömür tozuyla ilişkilendiriliyordu ve yüzyılın sonunda ABD eyalet ve federal kurumları kötü çalışma koşullarıyla bu hastalık arasındaki ilişkiden bahsediyordu. Antrakozun yanı sıra işçiler bir dizi başka solunum yolları hastalığından da musdaripti ve bu hastalıklar işçilerin ömrünü kısaltıyordu. Bunların en önemlilerinden biri sert kaya parçacıklarının solunmasının neden olduğu silikoz hastalığıydı.[4]

Bazı uzmanlar kömür madenciliği yapılan çeşitli ülkelerdeki göreli emniyet meselesini ele alırken maden kazalarının sıklığını, istihdam edilen her 1000 işçiye denk gelen kaza sıklığını hesaplarlar. Bu şekilde kömür üretim seviyeleri birbirinden farklı ülkeleri karşılaştırırken ortaya çıkan problemlerden kaçınmaya çalışılmaktadır. Örneğin 1900 yılı civarında ABD, dünyadaki toplam kömürün üçte birini üretiyor ve 500.000

[4] Alan Derickson (1998), s. 2-21; Curtis Seltzer (1985), s. 93-94. A.B.D'de 1900 yılından 1960'lara kadar birçok tıp otoritesi ve maden işletmecisi böyle olduğunu gösteren pek çok kanıt bulunmasına rağmen kömür tozunun akciğer hastalıklarına sebep olduğunu kabul etmeyi reddettikleri için haksız ihtilaf yaşanmıştı.

kömür işçisi istihdam ediyordu. Bu hesaba göre ABD'deki madenciliğin tehlikeleri öne çıkmaktadır: 27 yıllık mesaisi olan Amerikalı bir işçinin işteyken on birde bir ölme ihtimali vardı.[5] 1884-1912 yılları arasında ABD'de, ülke çapında her 1.000 maden işçisinin ortalama 3,12'si ölmüştü. Oysa 1880'li ve 1890'lı yıllarda hem Fransa'da hem de İngiltere'de 1.000 işçiden 1,7'si ölmüştü. Yani ABD'de ölümle sonuçlanan kazaların oranı Batı Avrupa ülkelerindekinden iki kat daha fazlaydı.

Ancak ulusal ortalamalar içersinde de emniyet açısından büyük bölgesel farklılıklar bulunur. ABD örneğinde kömür madenciliği emniyeti açısından her bir eyalet için ayrı rakamlar mevcuttur. 1907 yılında gerçekleştirilen bir araştırmaya göre en güvenli eyaletlerde ölüm oranı 1.000 işçi için 2,47'yken en kötü eyaletlerde ölüm oranı yine 1.000 işçi için ortalama 9,49'du. Söz gelimi Utah'taki bir kömür madencisinin ölüm riski Montana'daki bir madencinin üç katı kadar fazlaydı.[6] Bu eyaletlerdeki oranları Avrupa ülkelerindeki ulusal oranlarla karşılaştıracak olursak en az güvenli eyaletlerdeki Amerikan işçilerinin ölümcül bir kazayla karşılaşma riski İngiltere veya Fransa'daki muadillerinden altı kat daha fazlaydı.[7]

On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllar boyunca sanayileşmiş güçler olağanüstü ekonomik büyümeleri için gerekli olan enerjiyi sağlayabilmek için çılgın bir kömür arayışı içine girdiğinde korkunç kazalar rutin bir hal almıştı. 1906 yılında Fransa Courrières'de bir tek günde 1.230 madencinin ölmesi inanılır gibi değil. Başka bir örnekteyse Batı Virginia Monogah'ta metan gazı bulunmayan bir madende meydana

---

[5] Bu bilgi için Binghamton Üniversitesi, New York Devlet Üniversitesi Tarih Bölümü'nden Tom Dublin'e teşekkürler.

[6] William Graebner (1978, s. 138), emeğin örgütlenmesi veya bunun yokluğunun güvenlik düzeyini belirleyen önemli bir etken olduğunu ileri sürüyor. Graebner'e göre emek gücü ne kadar örgütlü ise iş o kadar güvenli oluyor. "Ölüm sebebi teşkilatlanma eksikliğiydi." James Whiteside (1990, s. 132-333) Utah ve Montana için.

[7] James Whiteside (1990), s. 132-133; Klaus Tenfelde (1992), s. 1026-1029; Roy Church (1986), cilt 3, Tablo 7.8, 586.

gelen tek bir patlamada 361 madenci hayatını kaybetmişti.[8] Sadece birkaç yıl sonra, 1910 yılında, İngiltere Lancashire'da bir kazada 344 kişi ölmüştü. Hem Amerika hem de Fransa örneklerinde esas suçlu kömür tozuydu. Fransız yetkililer ancak 1906'daki kazadan sonra kömür tozunun da patlayabileceğine ikna oldular. Amerikalı uzmanlarınsa 1914 yılına kadar bu konuda hâlâ şüpheleri vardı.[9]

Osmanlı'da verilerin sistemli bir şekilde kaydedilmemiş olması Amerika veya Avrupa'daki kömür madenciliği emniyeti bakımından karşılaştırma yapmayı imkânsız hale getirmektedir. Emek gücünün büyüklüğü veya kaza sıklığına dair güvenilir istatistikler bulunmadığından 1000 işçiden ortalama olarak kaçının kaza geçirdiğini veya hayatını kaybettiğini gösteren bir tablo yapamıyoruz. Zonguldak kömür havzasındaki üretim büyük sanayi güçleriyle karşılaştırıldığında oldukça düşük olduğu için (bkz. Bölüm 2) Osmanlı'daki kaza oranları ilk bakışta düşük görünebilir.

Tablo 7.1 Osmanlı'daki kazalarla ilgili bugüne ulaştığı bilinen verilerin bir özetini sunmaktadır. 1893 ile 1907 yılları arasında kayda geçen yerüstü ve yeraltındaki kazalarda 121 kişi ölmüş, 102 kişi ise yaralanmıştı. Bu dönemde yılda 2 ila 33 kişi maden işinde yaralanmış veya hayatını kaybetmişti. Ölü ve yaralıların sayısının yıldan yıla büyük farklılıklar göstermesi, büyük ölçüde kayda geçirmeyle ilgili sorunlardan kaynaklanıyordu. Örneğin, 1896 ve 1898 yıllarında rapor edilmiş hiçbir ölüm veya yaralanmanın bulunmaması için başka açıklama bulmak mümkün değil. Osmanlı'da kayıtlara geçen en kötü iki kaza emek istihdamı prosedürlerinde önemli değişimlerin olduğu 1906 yılında meydana gelmiş ve birinde 14 ve diğerindeyse 8 işçi hayatını kaybetmiştir.[10]

1893-1907 verilerine ek olarak maden müfettişlerinin 1912 ve 1913 yıllarına ait raporlarından oluşturulan istatistikler de mevcuttur. 1912 yılında tahminen 63 işçi öldü ve

[8] William Graebner (1976), s. 1.

[9] William Graebner (1976), s. 44-45.

[10] 1893-1907 yıllarına ait veriler aynı maden müfettişi tarafından rapor edilen tutarlı bir veri grubu olabilir.

Tablo 7.1 Her Türden Maden Kazaları, 1893-1919

	Ölü/Kaza Sayısı		Toplam Ölü ve Yaralı
1893	7/7		23
1894	7/7		22
1895	6/6		27
1896	0/0		6
1897	4/4		6
1898	0/0		2
1899		rapor yok	
1900	13/13		14
1901	3/3		6
1902	10/7		14
1903	8/8		13
1904	9/9		17
1905	18/12		28
1906	31/19		33
1907	5/5		11
Toplam	121/100		222
	Ölü	**Yaralı**	**Toplam**
1912 (kısmen)	21	26	47
1913 (kısmen)	29	57	86
1914	5	10	15
1917 (kısmen)	6	5	11
1919 (kısmen)		5	5
1927-1932		300-600/yıl	25-30/yıl

Kaynaklar ve Notlar: (1) Mevcut olmayanlar: 1908-1911, 1915, 1918. (2) 1893-1907 yılları için ED 3. (3)1902: Kayıtlara geçirilmiş, birden fazla kişinin öldüğü ilk kaza; 3 ayrı kazada 3, 2 ve 2 kişi ölmüş. (4) 1905: Birden fazla kişinin öldüğü iki kaza, birinde 2, diğerinde 5 kişi ölmüş. (5) 1906: Birden çok kişinin öldüğü dört kaza, 14, 8 ve 2 kişi ölmüş. (6) 1907: Eksik, son raporun tarihi Haziran 1907. (7) 1912: kayıtların bulunduğu 17 haftada 21 ölü ve 26 yaralı; yani 17/52 hafta = eğer rakamlar genişletilecek olursa tam bir sene için yaklaşık 63 ölü ve 78 yaralı. Kaydı olmayan aylar içinde madencilik yılının en yoğun dönemi olan Haziran-Ağustos arası da bulunuyor. Kaynak: KU KD2 (3 Mart-14 Mayıs 1328); ED 10 ve ED 16. (8) 1913: kayıtlara geçen 29 ölü ve 57 yaralı; muhtemelen en az yoğun olan Ocak ve Aralık ayları eksiktir. Tek bir kazada 11 kişi ölmüş, 19 kişi ise yaralanmış. Kaynak: ED 10; ED 16. (9) 1917: Sadece, görece durağan Mart, Ekim ve Kasım aylarından muhtelif kayıtlar. (10) 1919: Ocak'ın ortasından Mart'ın sonlarına kadar; görece durağan aylar.

78'i de yaralandı. Bu, o ana kadar kayıtlara geçmiş en yüksek kazazede sayısıydı.[11] Üretimin miktarının değişmediği bir sonraki sene 29 işçi öldü, 57 işçi ise yaralandı (bkz. Tablo 7.1).[12] 1913 yılında işçiler o zamana kadar kayıtlara geçen en feci kazayı yaşamışlardı. Bu kazada 30 işçi hayatını kaybetti veya yaralandı.

ABD, Britanya ve Fransa'daki kazazede sayıları Osmanlı'daki sayılarla karşılaştırıldığında Osmanlı'daki ölüm ve yaralanma oranları ilk bakışta oldukça az görünebilir. Ancak bu yanıltıcıdır. Aksine, aynı dönemdeki İngiliz, Fransız ve Amerikan standartlarına göre, çıkartılan her 1.000 ton kömüre denk gelen kaza sayılarının karşılaştırılmasında da görüldüğü üzere, Zonguldak madenlerindeki iş olağanüstü tehlikeliydi.[13] Üstelik Osmanlı kaza raporları tam tutulmadığı için gerçek ölüm ve yaralanma oranları büyük bir olasılıkla burada belirtilenden çok daha fazlaydı. 1906 yılında 600.000 ton kömürün çıkarılması esnasında 31 Osmanlı işçisi öldüğü zaman çıkarılan her 1000 ton kömür için Osmanlı'daki ölüm oranları İngiltere ve Fransa'dan en az 10 kat daha fazlaydı. ABD'deki en tehlikeli eyaletlerle karşılaştırıldığında dahi Osmanlı madencilerinin ölüm riski %50 daha fazlaydı. Maden işi nedeniyle olduğu belirtilen 5 Osmanlı madencisinin kaydının tutulduğu (ki görünüşe göre bu oldukça küçük bir rakamdır) 1907 yılında bile 1.000 ton başına ölüm oranı İngiliz ve Fran-

---

[11] KU KD 2 ve ED 12. Bu rakamlar 1912 senesi boyunca, Şubat'ın sonlarından Mayıs'ın sonlarına ve daha sonra da Ekim'in ortalarından Kasım'ın sonlarına kadar toplam 17 haftaya ait mevcut raporlarda kayıtlara geçen 21 ölü ve 26 yaralıdan çıkarsanarak elde edilmiştir. Ben, eğer raporlar 52 haftanın tamamı için mevcut olsaydı en az 63 ölü ve 78 yaralının kayıtlara geçmiş olacağını farz ediyorum. En yoğun madencilik dönemi olan Haziran ile Temmuz arası için raporlar mevcut olmadığından bu tahminin muhafazakâr bile olduğu söylenebilir.

[12] ED 10; ED 16. Tek eksik olan, genellikle durağan olan Ocak ve Aralık aylarıdır.

[13] Mevcut veriler Osmanlı ve Britanya'daki kömür-madenciliği kaza oranlarını çıkarılan 1000 ton kömüre denk düşen kaza sayısı temel alınarak karşılaştırma imkânı tanımaktadır.

sız işçilerinden üç kat ve Amerikan işçilerinden beş kat daha fazlaydı.[14] Osmanlı kömür üretiminin son beş yılda üçte bir oranında arttığı 1912 senesi itibariyle 1000 ton kömür başına ölüm oranı 1893-1907 döneminin iki katından fazlaydı. 1912 yılında Osmanlı kömür havzasındaki ölüm olayları çağdaşları Fransa ve Britanya'dan 20 kat fazlaydı.

Ölen veya yaralananların hemen hepsi ameleydi; kazmacılar, küfeciler, diğer taşıma işçileri ve tünel açan sert kaya işçileri. Tüm ölenlerin neredeyse yarısını oluşturan kazmacılar ölüm riski en fazla olan gruptu (bkz. Bölüm 8).[15] Bazen, tüm tecrübelerine rağmen ölen ve yaralananlar arasında çavuşlar da yer alıyordu. İdari personelden birinin hayatını kaybetmesi veya yaralanması nadirdi ve bu genellikle yüzeyde meydana gelen tuhaf kazalarla ilgili olurdu. Daha ender olarak yüksek mevkideki devlet ya da şirket görevlileri ölüm istatistiklerinin konusu olabiliyordu. Örneğin 1893 yılında Giurgiu Şirketi'nin müdürü Fransız vatandaşı M. Alfred Elzur, İncir Harmanı madeninde metan gazı yanması sonucunda hayatını kaybetmişti. Öldüğünde 40 yaşında olan M. Elzur yörede bulunan yabancı mezarlığına gömülmüştü. Ölümünün üzerinden üç yıldan daha fazla bir zaman geçtiği halde M. Elzur'un erkek kardeşi cenazesini mezarından çıkarıp ülkesi Fransa'ya götürmek için karmaşık muameleleri halletmeye uğraşıyordu.[16] Başka bir vakadaysa Kozlu'daki Murad madeninin sahibi Aralık 1903'te bir çarşamba akşamı yanında bir ameleyle beraber 380 metre derinliğe inmişti. Ancak lambaları sönmüş ve madenin iç kısmının karanlığında, madenin aşırı şişman sahibi yere düşmüş ve devam edemeyecek hale gelmişti. İşçi bir vagon getirmiş ancak Murad, madeninin dışına çıkar çık-

[14] William Graebner (1976); James Whiteside (1990); Donald Reid (1981) ve Roy Church (1986). Ayrıca Tablo 7.1'de kullanılan kaynaklar.

[15] Tablo 7.1'deki verilere dayanılarak. Yaptığı işler bilinen toplam 187 işçi vardı; bunların %28'i kazmacı ve kazmacı yardımcısıydı. 52 kazmacının öldüğü, toplam 123 ölümle sonuçlanan kaza olmuştu.

[16] ED 3, 35, numarasız, 12 ts 1312/24 Kasım 1896, ED 3, 35, #162, 31 kl 1312/25 Aralık 1897. Kurşun bir tabutla gömülmüştü; maden nazırı, çam ve cevizden yapılmış ikinci tabutu da teftiş etmişti.

maz hayatını kaybetmişti. Kazayı araştıran mühendis "kimi yerlerde şişman birisi karşılaştığı güçlükler [galerilerin darlığı] ve korku sebebiyle nefes alamaz" diye rapor etmişti. Bu değerlendirmenin dışında mühendis resmî bir ölüm nedeni belirtmemişti.[17]

1893-1907 döneminde kayıtlara geçen en korkunç kaza Temmuz 1906'da meydana gelmişti. Bu kaza on dört amelenin ölümüne sebep olduğu halde hakkında neredeyse hiç belge bulunmuyor. Küçük madenlerden biri olan bu maden Kozlu kasabası yakınlarında Sıla Bey tarafından işletiliyordu ve "faaliyetleri ve mevzuatı" bakımından birçok eksiği vardı. İşçilerden on dördü "koşuşup, maden ağzına doğru doluşarak olay mahallini terk etmek için [uğraştıkça]," bir nevi panik sonucunda hayatını kaybetmişti.[18] Bunun aksine, 1913 yılında kömür tozu ve grizu patlamasıyla 30 kişinin ölümüne ve yaralanmasına neden olan bir kaza kayıtlara oldukça iyi geçirilmişti. 1890'lı yıllarda meydana gelen daha da yıkıcı bir başka kazadaysa 67 amele hayatını kaybetmişti. Ethem Çavuş hatıratında bu kazayı anlatıyor ancak kaza, bu çalışmada incelenen raporlarda görülmüyor.[19]

Ölüm ve yaralanma, Zonguldak işçilerinin karşısına farklı kılıklarda çıkabiliyordu. İşçiler sıklıkla, yuvarlanan büyük bir kömür kütlesi ya da kayanın altında kalabiliyor, patlayan kömür tozu ve gazla yanıyor, kontrolden çıkmış vagonlarla şaft duvarları arasına sıkışıyor, vagonların altında kalıyor veya boğuluyorlardı. Bazılarıysa eşi benzeri olmayan şekillerde hayatını kaybedebiliyordu: Örneğin dikey bir şaftı, küfe içinde tırmanan 19 yaşında bir amele, üzerine düşen bir kayanın kurbanı olmuştu.[20] Tablo 7.2 yirminci yüzyılın başlarında Zonguldak kömür işçilerinin ölüm sebeplerini özetliyor. Bilinen tüm ölümlerin yılda %41 ila 52'sini oluşturan göçükler, en önde gelen ölüm sebebi olarak gösteriliyor. İkinci sırada gelen gaz veya

---

[17] ED 3, 196, #56, 26 ts 1319/9 Aralık 1903.

[18] ED 3, 236, #19, 3 Temmuz 1322/16 Temmuz 1906; 237, #21, 15 Temmuz 1322/28 Temmuz 1906.

[19] Donald Quataert ve Yüksel Duman (2001), s. 161-162.

[20] ED 16, 148, 12 Eylül 1329/16 Eylül 1913.

Tablo 7.2 Kaza Sıklığı, 1893-1907, 1912, 1913

	1893-1907 Kazaları		1912 Yılı Kazaları		1913 Yılı Kazaları	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Göçük altında kalma	92	41	16	52	15	41
Patlama	57	25			5	14
Taşıma	17	8			9	25
Su	12	5				
"İzdiham"	14	6				
Muhtelif	33	15	15	48	8	20
Toplam	225	100	31	100	37	100

Kaynak: Bkz. Tablo 7.1

kömür tozu patlamalarını, kömürün taşınmasıyla ilgili kazalar takip ediyor. Eksik verilere dayandığını ve sadece çok az sayıda ölümcül kazayı kapsadığını açıkça belirtmemiz gereken bu tablo, buna rağmen Britanya, Fransa ve ABD'deki kömür madenlerindekilere şaşırtıcı derecede benzer ölüm seyirleri gösteriyor. Göçükler, 1885'ten 1912'ye kadar olan dönemde ABD'de meydana gelen tüm kazaların %47'sini oluşturuyordu.[21] Benzer şekilde göçükler Britanya'da on dokuzuncu yüzyıl boyunca meydana gelen tüm ölümlerin %40-45'ini oluşturuyordu. Britanya'da bir senede ölen her 1.000 kişinin 840'ı "yalıtılmış vakalarda," diğer bir deyişle bir gözlemcinin "taksitle gelen felaket" olarak betimlediği göçük altında kalma kazalarında hayatını kaybediyordu.[22] Aksine patlamalar, kitlesel ölümlere yol açtığı için madenlerde meydana gelen kazalar arasında en çok bilinenidir. Maden işletmecileri çok büyük olaylar olmaları ve kötü bir ün getirmelerinden ötürü, patlamaların gerçekleşmesini daha etkin bir şekilde önlemeye çalışırlardı. Böylece, yirminci yüzyılın başlarında, örneğin ABD'de gaz ve kömür tozu patlamaları azalmıştı. Ne var ki göçükler veya kömürün

[21] James Whiteside (1990), s. 74-75.
[22] Klaus Tenfelde (1992), s. 1026-1029.

taşınmasıyla ilgili işlerde meydana gelen kazalar ölümlerin asıl sebepleri olmaya devam etti.[23]

Bu çalışmada başvurulan kaynaklar arasında silikoz veya diğer solunum yolları hastalıklarıyla ilgili istatistik veya herhangi bir kayıt bulunmuyor. Bu, kısmen söz konusu hastalıkların yavaş ilerleyen bir seyirleri olması ve takip edilmelerinin güçlüğüyle ilgili olabilir. Her ne kadar Batı Avrupa ve ABD gibi diğer madencilik merkezlerinde madencilik işiyle solunum yolları hastalıkları arasındaki bağlantı ciddi bir biçimde ortaya konulmuş olsa da istatistiksel veri hâlâ mevcut değildi.[24] Günümüzde Zonguldak madenlerinde silikoz, kömür madencilerinin karşılaştığı en önemli sağlık sorunlarında biri olarak görülüyor. Ancak, diğer dönemlerle karşılaştırıldığında çeşitli etkenler bu hastalığın Osmanlı dönemindeki varlığını gerçek anlamda azaltıyordu. Silikoza yol açan şey, havada asılı duran ve kömür alnını ufaltmakta kullanılan aletler sebebiyle miktarı artan kömür parçalarıdır.[25] Yörenin toprak yapısı ve sermaye eksikliği Osmanlı'nın Zonguldak kömür havzasında bu tarz teçhizatın nadiren bulunduğunu (ve çoğu zaman da hiç olmadığını) gösteriyor. Öte yandan, kömürün kazılması, altının oyulması, taşınması ve kırılması ortaya büyük miktarda kömür tozu çıkmasına sebep oluyor ve Osmanlı dönemi madenlerinin kısıtlı yapısı ve yıllar boyunca havalandırma donanımının bulunmaması bu parçacıkları daha da tehlikeli hale getiriyordu. Hiç şüphesiz, silikoz ve diğer solunum yolları hastalıkları Osmanlı madencilerine de musallat oluyordu. Her ne kadar Osmanlı kaynakları silikoz konusunda tamamen sessiz olsa da bu ölümcül hastalığın, diğer solunum yolları hastalıklarıyla birlikte Zonguldak madenlerinde bulunduğunu varsaymamız gerekiyor.

---

[23] William Graebner (1976), s. 1-6.

[24] Ancak Osmanlı İmparatorluğu ortadan kalktıktan yıllar sonra, 1962'de Türkiye Cumhuriyeti silikozu bir hastalık olarak resmen kabul etti. Erol Kahveci ile yazışma, 11 Ocak 2004; ayrıca bkz. *Yurt Ansiklopedisi*, c. 10, s. 7784.

[25] James Whiteside (1990), s. 136-138.

YERÜSTÜNDEKİ KAZALAR

Yerüstü kazaları her yerde gerçekleşebilirdi ve gerçekleşiyordu. Uzun boylu, sağlam vücutlu, kara bıyıklı olarak tasvir edilen İstefan Veled, İstanbul'dan geldikten yalnızca on beş gün sonra kömür arabasının altında kalmış ve ağır yaralanmıştı.[26] 1897 yılında Şirket-i Osmaniye'nin gelişmekte olan limanında çalışan bir Kürt işçi, bir lokomotifle kıyıya fazlaca yanaşmış bir kayık arasında ezilmişti. Şirket-i Osmaniye hastanesine götürülmüş, ancak yaralarından dolayı on iki gün sonra burada hayatını kaybetmişti.[27] Üç yaşında bir kız babası olan 26 yaşındaki Çerkez Hasan Hüseyin, Mayıs 1913'te lavuarın yanında kömür yüklüyordu. Vagonları itmelerine yardım etmek için arkadaşlarının yanına gittiğinde ayağı kaymış, vagonların arasına düşmüş ve bacağını kırmıştı.[28] Bir sene geçmeden, Mart 1914'te, lavuardaki amelelere bakan 51 yaşındaki Doktor Agop Kazazyan bacağını kaybetti: Soğuk Su mevkiinde çağırıldığı bir evden dönüyordu. Karanlıkta raylar boyunca yürürken üzerine gelmekte olan lokomotifi fark ettiğinde artık çok geçti.[29] Başka bir demiryolu kazasındaysa üç araba Ekim 1913'ün başlarında akşam saatlerinde Şirket-i Osmaniye'nin Zonguldak'taki idari binası yakınlarında 20 yaşında bir amelenin canını almıştı (bkz. Resim 7.1).

Aşağıda şahitlerin tanıklıkları ve maden nazırının makamından mühendis raporunu görüyoruz. Bu ve diğer raporlar –her ne kadar devlet görevlilerinin kaydettiği şekliyle bile olsa– işçilerin seslerini duymamız için nadir fırsatlardan birini sunuyor.

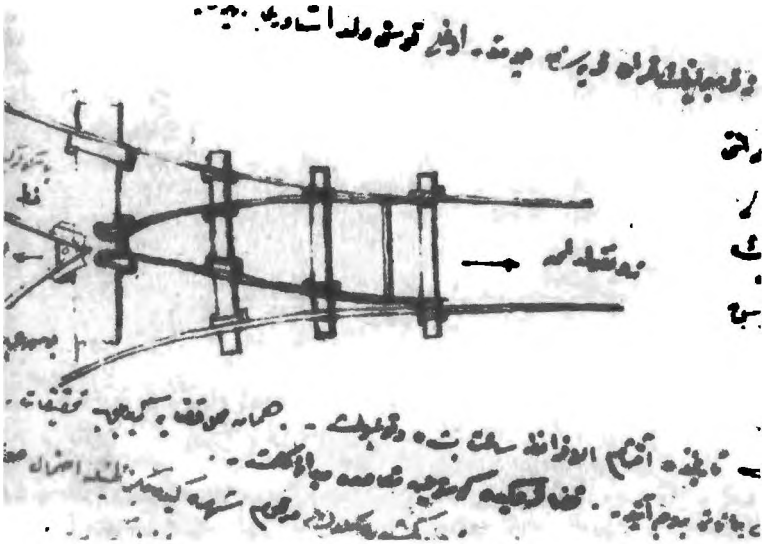
> Şahitlerin beyanatı ber-vech-i âtîdir [aşağıdaki gibidir]....
>
> Makinist [dedi ki]: Boş arabalar hattından geri gelip basküle gitmek için makas değişe gelmek merkum [adı geçen] şahide

[26] ED 3, 37, #173, 22 Nisan 1313/4 Mayıs 1897.

[27] ED 3, 37, #185.

[28] ED 10, 116, #519/59, 6? Mayıs 1329/19 Mayıs 1913. ED 16, 48, 49, Fransızca versiyonu için.

[29] ED 16, 251-252, 6 Mart 1330/19 Mart 1914.

Resim 7.1 Ray Kazası, Ekim 1913. Kaynak: ED 16, 143

gidesiniz zannıyla isti'mâl son vagona imiş ve gelire makas değişirip __ vagondan atlamış ve üzerinden üç vagon geçmiştir.

Kancacının ifadesi: Tren manevra edeceğinde son vagonda bulunuyor idim. Su içmeğe gitmiş idim. Kazanın ne suretle vuku __

Makasçı: Tren hat üzerine geçti. Bana sinyal verildi. Makas açtım. Birdenbire bir adamın vagonlar altından bağırdığını __. Ve hemen makaniste "stop" etmesi için bağırdım. Makine durdu fakat bu esnada üzerinden üç araba geçmiştir. Merkumun peyda olduğunu göremedim.

Said Çavuş'un ifadesi: Merkum şimendifer hattında geziyor idi. Ve arabalar arkasından geldiği için dikkatle farkına varmıştır. Bağırdım fakat yoldan çıkmadan son arabanın kendisine çarpmasıyla hattın üzerine düşmüş ve üzerinden geçmesiyle hüvviyetini __ derecede ellerine bacağından yüzünden perişan bir halde zed eylemişti [darbe almıştı].

Merkum kazadan yarım saat sonra vefat etmiştir. Evvela kendisinin kim olduğunu tahkik etmek kabil olamamıştır. Fakat bilahare __ __ bulmak üzere kazanın vukuu gününde Zonguldak'a gelip bir ara bu işi bulmuş. Ve bir vechle müteveffanın Rum olduğu anlaşılmıştır. 25 Eylül 1329 [İmzalı] Setrak.[30]

TRENE ASILMAK: MADENLERİN DIŞINDAKİ YERLERE YOLCULUK

Kömürü taşımak için demiryollarının ortaya çıkmasıyla, havzanın kimi yerlerinde ameleler yürümeye alternatif yeni bir yöntem –trene asılma– geliştirdiler. İşçiler açısından mesele çok basitti. Kömür trenleri madenler ile işçilerin eğlencelik faaliyetleri için bir çekim merkezi haline gelen kasabalar arasında daha hızlı ve daha az yorucu bir şekilde gidip gelme imkânı sağlıyordu. Bulundukları mevkiye göre, trenler madenlerle işçilerin köyleri arasındaki ulaşımı da kolaylaştırabiliyordu. Fakat devlet ve şirketler açısından mesele biraz daha farklıydı. Her şeyden önce Şirket-i Osmaniye trenle ulaşımın işçilerin de sahip olduğu bir hak olarak değil, şirketin yüksek ve orta kademelerinde yer alan çalışanlarının bir imtiyazı olmasını amaçlamıştı. Şirket, maden idaresinden gelen baskılara rağmen bu noktada ısrarcı olmuştu. Her ne kadar Şirket-i Osmaniye ve devlet, işçilerin trene asılmasının yaralanma, ölüm veya (işverenler için daha da kötüsü) disiplinsizliklere yol açabileceği konusunda hemfikir olsalarda çözümün ne olacağı konusunda ayrılıyorlardı: Maden idaresi daha ekonomik olduğu için ve etik sebeplerle, işçilere ulaşım için vesait sağlanmasını talep ediyor, fakat şirket bunu kabul etmiyordu. Dolayısıyla trene asılma yaygın bir şekilde devam ettiyse de I. Dünya Savaşı arifesine kadar işçiler için yasal değildi.

Söz gelimi Karamanyan Şirketi'nin bir madeniyle kömür kalıntılarının döküldüğü atık alan arasında gidip gelen kömür vagonlarını ele alalım. Yol üzerindeki bir köprü, Zonguldak-Acılık mevkiinde çok kullanılan bir trene asılma noktasıydı.

[30] ED 16, 143-144, 25 Eylül 1329 civarı.

İşçiler köprünün üzerinde (genellikle) üzeri açık kömür vagonlarıyla gelen treni bekler ve tren geldiğinde de üzerine atlarlardı.[31] Trablusgarp Savaşı ve 1911-1913 Balkan savaşları sırasındaki krizlerde, Maden Nezareti amelelerin ulaşımını sağlayacak yeni trenler için bastırmaya başladı. Ancak bu talepler Şirket-i Osmaniye'nin sert direnciyle karşılaştı.

İşçilerin trenlere atlaması Nisan 1912'de resmî makamların da dikkatini çekti. Bu tarih itibariyle işçilerin üretim merkezi Üzümlü ve Zonguldak arasındaki yaklaşık dokuz kilometrelik yolu kömür taşıyan trenlere atlayarak gitmeleri yaygın hale gelmişti. Günümüzde bu mesafe arabayla on beş dakikada gidilebiliyor. Ancak Osmanlı'nın son dönemlerindeki kömür trenleriyle, altmış dakika sürüyordu ve bu, yaya yolculukla karşılaştırıldığında oldukça kısaydı. Bu demiryolundaki kömür vagonları "amele vagonu olarak kullanılabilecek tipte"ydi ve ameleler hem kömür araçlarına hem de maden ve tünellere sütun taşıyan üstü ve yanları açık araçlara atlayarak yolculuk yapıyorlardı. Israrlı işçiler, maden nazırı ve Şirket-i Osmaniye arasında belgelerde yalnızca bir sene sürmüş görünen bir mücadele vardı. İşçiler kanunsuz bir şekilde bu araçlara bindikçe devlet, amelelere uygun bir ulaşım sağlaması için şirketle mücadele etti. Maden nazırı, bu trenler sağlanana kadar işçilerin kanunsuz olarak trenlere atlamalarını önlemeye çalıştı.

Devletin, işçilerin trenlere atlamaları üzerine daha çok eğilmesi, gittikçe artan ölüm oranlarının bir sonucu muydu? Bir önceki sene bu şekilde yaptıkları yolculuklar sonucunda dört amele ölmüştü. Trene asılma sonucunda takip eden 17 ay boyunca üç işçi daha öldü; onu da yaralandı. Bunlar her ne kadar feci kayıplar olsa da Maden Nezareti'nin bu durumu özellikle bu zamanda durdurmakta kararlı olmasının başka sebepler vardı. Eylül 1911'de başlamak üzere Osmanlı İmparatorluğu önce İtalya karşısında Trabslusgarp Savaşı'na, daha sonra da Ekim 1912'de ve Haziran 1913'te Birinci ve İkinci Balkan Savaşları'na katıldı. Seferberliğin başlaması, aktif askerî güçlerin savaşa başlaması ve yedek askerlerin

[31] ED 3, 139, #34, 20 kl 1310/1 Ocak 1895.

orduya çağrılıp cepheye gönderilmesiyle bölge, normal koşullarda yörede yer alan asayiş kuvvetlerinin çoğundan mahrum kaldı. Bölgede asayişin bozulmasından çok korkan kazâ yetkilileri, maden nazırıyla işbirliği yaparak jandarmalar ve geriye kalan az sayıdaki askerden oluşan bir birlikle boşluğu doldurmaya çalıştı. Kâza yetkilileri, binlerce işçinin geçimini madenlerden sağladığını ve dolayısıyla disiplinin şart olduğunu ancak, Mayıs 1912 itibariyle grevlerin patlak verdiğini ve bölgede asayiş kalmadığını söylüyorlardı. Ellerindeki emniyet güçlerinin dökümünü yaparak, maden havzasının on üç farklı yerinde, asayişi sağlayacak toplam 19 zabit ve 55 askerin mevcut bulunduğu hapishanelerin olduğunu belirtiyorlardı.[32] Maden nazırı ve kazâdaki yetkililer "disiplini tesis etmek için" halihazırda bir karakol kurulduğunu ve bir süre işçileri trenden uzak tutabilmeyi başardığını belirtiyordu. Ancak çok geçmeden "disiplinin yine ihmal edilmiş olduğunu" ve işçilerin yine raylarda trenlere asılmaya başladıklarını açıkça söylüyorlardı.[33]

Maden nazırının İstanbul'daki üstlerine açıkladığı üzere Zonguldak kazâsında zabit ve askerî personel sayısı yetersizdi. Hem maden nazırı, hem de Şirket-i Osmaniye son aylarda tırmanmakta olan asayişsizlikten kaygı duyuyorlardı. Maden nazırı, klasik bir ifadeyle, asayişsizliğin sorumluluğunu kendi idaresi altında bulunanlara değil de bölgedeki yabancılara yüklüyordu.

> Madenlerdeki ameleler hayatlarını ortaya koymalarına karşın bunun karşılığını alamıyor ve 5-10 kuruşla köylerine dönüyorlar... Kimi zaman bazı ameleler dönüş yolunda vicdansız kişilerce gasp edilip soyuluyor. Biz de umumiyetle bu tür fiil ve aşırılıkları önlemek zorunda kalıyoruz; bunlar, bu fiilleri yapmaya muktedir zevat ve bilhassa etrafta dolaşan yabancıların toplaşma yeri olan maden kazâlarına korku salıyor.[34]

---

[32] KU KD 2, 435, 7 Mayıs 1328/30 Mayıs 1912 ve hapishaneler, jandarmalar ve askerleri gösteren bir tablo için. Ayrıca, *a.g.e.*, 434, 17 Mart 1328/Mart 1912.

[33] KU KD 2, 283, 12 Nisan 1328/25 Nisan 1912.

[34] KU KD 2, 437, 12 Nisan 1328, #407/43. Bu olaylardan ilk kez 1912

Zabıta, "asayişi bozanlar, kalabalıklar halinde asayişi bozmaya yeltenınceye dek" vazifeyi yerine getiriyor ve bölgede düzeni muhafaza ediyordu. İstanbul'daki yetkililer devam eden bir kriz olarak gördükleri bu durum karşısında olağanüstü önlemler talep ettiler.[35]

Aralık 1912'ye gelindiğinde maden nazırı mayıs ayında yazdığı rapordan sonraki yedi ay içinde bölgede meydana gelen gelişmeleri değerlendirmek için İstanbul'daki üstlerine tekrar yazıyordu. Daha fazla jandarma ve askerî gücün görevlendirilmesine dair önceki kararın izinden giderek yeterli sayıda asker ve jandarmanın hâlâ bölgeye gelmediğinden şikâyet ediyor ve maden havzasında ve demiryolunda disiplinin eksik olduğunu belirterek bitiriyordu.[36]

Yukarıdaki rapordan yalnızca bir hafta sonra meydana gelen bir kaza, trenlere atlayan bu işçilerden birine, dev havalandırma fanlarının 20 yaşındaki çarkçısı Ayvaklı Yanni Kurduç'un deneyimine yakından göz atma imkânı tanıyabilir bize. Yanni, teftişten nasıl kaçtığını ve nasıl yaralandığını kendi cümleleriyle anlatıyor:

> Asma'dan Zonguldak'a inen yüklü bir vagona çıktım ve Fi-

---

yılında KU KD 2, 105, #175, 2 19 Mart 1328'de bahsedilmektedir. [Bu çeviri sırasında yukarıda künyesi verilen belgenin aslına ulaşmak mümkün olmadı. Bu nedenle Prof. Donald Quataert'in İngilizceye çevirerek alıntıladığı bu belgeyi biz de İngilizceden Türkçeye çevirerek kullanıyoruz. Bu, her ne kadar tatminkar olmasa da gerekli bir adımdı. — *çev. notu*]

[35] KU KD 2, 436, 6 Mayıs 1328, #658/91, 29 Nisan 1328/12 Mayıs 1912, #26239/85'e yanıt. Kanunsuz olarak trenlere atlamayla ilgili diğer örnekler için bkz. ED 12, 163, ikinci belge: suret, #1797/206, 28 ts 1328/10 Kasım 1912; ED 12, 166, tarihsiz bir suret; 28 tl 1328 olduğu kesin ve ED 12, 166, üçüncü belge, #1802/306, 28 tl 1328.

[36] ED 12, 272-273, 26 ts 1328/9 Aralık 1912. Mayıstan beri bu şekilde meydana gelen sadece iki kaza kayıtlara geçmişti; bkz. ED 12, 163 ikinci belge, suret, tarihsiz, ancak 28 tl 1328 olduğu kesin; ve ED 12, 166, üçüncü belge, #1802/306, 28 tl 1328. Mayıs ile Aralık ayları arasında yaralanan işçilerin hepsi yerüstü işçileriydi ve hepsinin de Türkçe olmayan soyadları vardı.

> run mahallesinde durdum. Oysa tren doğrudan doğruya Çaydamarı'na gitmek üzere Zonguldak istasyonunda tevkif etmediğinden [durmadığından] istasyon civarında vagondan istilam [bilgi] istedim. Nasılsa kaydım ve vagonun bir tekerleği sol bacağımın üstünden geçti.[37]

Nisan 1913'te meydana gelen bir başka kaza Maden Nezareti makamı ile Şirket-i Osmaniye arasındaki gerilimleri gösteriyor. Her iki amele de Zonguldak istasyonundan Üzülmez'deki madenlere gitmek üzere trene atlamaya çalışırlarken bir bacaklarını kaybetmişlerdi. Tren istasyonda beklerken amelelerden oluşan bir kalabalık kömür vagonlarına ve vagonların arasına bir kancayla bağlanmış (maden sütunlarını taşımak için kullanılması amaçlanan) üstü ve yanları açık bir araç üzerine yığılmışlardı. Müfettişin tasvir ettiği üzere "iki yaralı, diğer birçok arkadaşları gibi vagonların arasındaki yanları açık vagonda oturmuş" ve bu vagonun trenden ayrılacağını ve geride kalacağını fark etmemişlerdi. Bu vagon diğer vagonlardan ayrılıp, tren hareket etmeye başladığında -biri 12-13 yaşlarında Zonguldaklı, diğeriyse 20 yaşında Trabzonlu olan- iki amele dengelerini kaybederek vagonun altına düşmüşlerdi. Vagonların üzerinde yapılan yolculuklar kazalar yüzünden çok uzun zaman önce amelelere yasaklanmıştı. Ancak, mühendisin ayrıca belirttiğine göre, "demiryolu müfettişleri ameleleri inmeye zorlayacak vasıtadan yoksundu ve bu durumda kusurlu bulunamazlardı." Bunları rapor eden mühendis, daha sonra Şirket-i Osmaniye'nin aleyhine bir tutum alıyor ve "trenlere asılan amelelerin %90'ı şirket için çalışıyor olsa da Şirket harekete geçmeyi reddettiği için bu tür kazalar her daim olacak" diye de uyarıyordu. Mühendis, Şirket-i Osmaniye'nin amelelerin ulaşımını sağlamak ve gerektiğinde bu vagonları kömür trenlerine bağlamak üzere "üstü kapalı yirmi vagon tedarik etmesinin zorunlu tutulmasını" öneriyordu. İşçiler madenlere dinlenmiş ve çalışmaya hazır bir şekilde ulaşacaklarından ve

[37] ED 12, 420, 28 tl 1328/10 Ocak 1913, #82; ED 12, 419, 29 kl 1328/11 Ocak 1913, 2156/196: 29 kl 1328, 2157/197; 2 kl 1328/15 Aralık 1912, #1978/188; 25 kl 1328.

"meşakkatli vazifelerini zevkle yerine getirecekler"inden dolayı şirketin bu durumdan kazançlı çıkacağını anlaması gerektiğini yazıyordu. Bu tür ekonomik güdüler bir tarafa bırakılsa bile "merhamet" böyle bir hareketi zorunlu kılıyordu. Dolayısıyla mühendis kazaların azalacağı sonucuna varıyordu.[38]

Ne var ki sorunlar devam etti. Zonguldak mevkii mühendisi Setrak canından bezmişti. 14 Haziran 1914 günü sabahın erken saatlerinde çok feci bir kaza meydana geldi. Yirmi vagonluk bir kömür katarı Üzülmez'den Zonguldak'a dönerken Baştarla'da raydan çıkmıştı. Aşırı yüklü vagonlarından bir tanesi, ortadaki vagonlardan birinin dönemeçte rayı atlamasına sebep olmuş ve neticede lokomotif ve onun arkasındaki altı vagon dışındaki bütün vagonlar raydan çıkmıştı. Hayatını kaybeden üç ameleden birinin hamile bir karısı ve küçük yaşta bir çocuğu vardı; üç amele de yaralanmıştı. Hepsi, yasak olmasına rağmen trenlere atlayarak yolculuk yapıyorlardı. Aralarında Setrak'ın da bulunduğu kurtarma işçileri gece yarılarına kadar çalıştıkları halde enkazın altında başka ölüye rastlamadılar. Yaralıların bir kısmı Kaçakçı Şirketi'nin gazinosunda tedavi edilmiş diğerleriyse Şirket-i Osmaniye'nin hastanesine sevk edilmişti. Setrak, Maden Nezareti makamına çalışmalar sırasında jandarmalar olduğu için trene asılma vakalarının da sona erdiğini bildirdi. Her bir istasyondaki jandarma sayısını artırma ve hattın çevresinde devriye gezecek 5-10 tane daha adam bulundurma önerileri işe yaramamıştı. Setrak birkaç gün önce Zonguldak istasyonunda sadece iki jandarmanın bulunduğunu ve bunların da trenlere atlayan ameleleri caydırmakta başarılı olamadığını da sözlerine ekliyordu. Sözleri gidişat karşısındaki çaresiz bir teslimiyeti de ifşa ediyordu:

> Kömür vagonlarına gerek istasyonlarda gerek esnai hareket-te bulunan trenlere cebren rakib olan 100-150 amelenin __ __ revolver, tabanca, kama veya bıçak ile müsellâh [silahlan-

[38] ED 16, Fransızca, 18 Mart 1329, 18-19; Osmanlı versiyonu da ED 10, 45, 27 Nisan 1329/10 Mayıs 1913 içinde. Ayrıca, ED 10, 46, #420/28, 28 Nisan 1329.

> mış] olduklarını nazarı itibara alınırsa iki nefer jandarmanın hiç bir tesiri olamayacağı _ bu amele Zonguldak-Üzülmez ve Üzülmez-Zonguldak hattında icra-yı sefer eden trenlerde sabahtan akşama kadar gerek havaya gerek dağlara kurşunlar yağdırmaktadırlar. Kendilerini dur vagonlarına binmekten men' etmek istemiş gerek Şirketi Osmaniye [Ereğli Şirketi] memurlarının kuvve-i zabıtaya karşı bir vaziyet maruz-kârane ve tehdid-kârane de bulunuyorlar. Bu gibi kazaların meni hükümetin altında bulunduğundan emir... Fakat bugün yaya tekrar...[39]

Bir hafta sonra başmühendis bir kez daha Şirket-i Osmaniye'ye ameleler için tasarlanmış olan ve onların her daim kullanabilecekleri trenleri hizmete sokması talimatını verdi.[40]

Sonuç olarak, birkaç önemli nokta üzerinde durmak istiyorum. Her şeyden önce Şirket-i Osmaniye, idarî personeli ve maaşlı çalışanları için Zonguldak-Üzülmez arasında düzenli olarak tren ulaşımı sağlıyordu; ancak en azından Temmuz 1913'e kadar alt düzeydeki işçiler bu haktan mahrumdular.[41] İkincisi, işçilerin disipline sahip olmadıkları ve güvenlik güçleri olmadığı takdirde başıboş davranacakları varsayımı ancak 1911 yılı sonlarında, yani savaş çıktıktan sonra gözle görülür bir sorun haline geldi. Yani maden idaresinin emniyetin ancak yukarıdan gelirse mümkün olacağına dair inancı, işçilerin tam anlamıyla denetlenmedikleri ve düzene sokulmadıkları takdirde neler yapabileceklerinden duyduğu korkuyla paraleldi.

---

[39] ED 16, 65-66, 3 Haziran 1329/16 Haziran 1913.

[40] ED 16, 65-66, Osmanlıca ve 67-70 Fransızca. ED 10, 310-311, 3 Haziran 1329/16 Haziran 1913. ED 10, 339, 11 Haziran 1329; ED 10, 341, 11 Haziran 1329; ED 10, 285, 2 Haziran 1329/15 Haziran 1913, #730/73.

[41] ED 16, 78-79, tarih okunaksız, Fransızca, 2 Haziran olabilir; fakat 8 Haziran 1329/21 Haziran 1913 olması daha muhtemeldir. Bu uygulamanın bu belgeden çok daha eski tarihli olduğunu düşünüyorum. ED 10, 341, 11 Haziran 1329/24 Haziran 1913.

MADENLERİN İÇİNDEKİ KAZALAR: VARAGELLER

Kazalar insanların kömürü yaya olarak, hayvan veya vagonlarla maden alnından çekerek daha geniş maden kuyularına ve en nihayet oradan da yüzeye taşımaları esnasında, yani kimi zaman binlerce metrelik bir mesafeyi kapsayan yolculuklarda meydana geliyordu. Üzerinde çeşitli nakil biçimleriyle vagonların gidip geldiği varageller, özellikle tehlike arz ediyordu. Bunlar, maden alnından gelen dolu vagonların nakil noktalarına çekildiği, yerüstüne gönderilmek üzere yüklerini boşalttıkları ve yeniden doldurulmak üzere geri gönderildiği yerlerdi. Bazen çok dar olabilen bu yerlerde hata yapılabilecek bir boşluk pek olmazdı. 1895 yılında, Kozlu'daki Giurgiu madeninde görevi vagonları varagelde durdurmak olan Devrek divanlı Hasan oğlu Gazzaroğlu İssin, bir demir parçası bir sütuna dolaştığı için kendini hastanede bulmuştu.[42] Samsunlu 14 yaşındaki bir amele, kendisine tecrübesi ötesinde bir iş verildiği için 1900 senesinde hayatını kaybetmişti. Haziran ayının ortasında bir cuma sabahı, Şirket-i Osmaniye'nin Tamoğlu madeninde, Hüseyin oğlu Kumaşlıoğlu Ahmed 600 metre derinlikteki bir varagelin en alt kısmında vagon değiştirirken yokuş aşağı gelen bir araç tarafından ezildi. Mühendis, Şirket-i Osmaniye'yi ve orada bulunan Fransız ustabaşını en az dört bakımdan ihmalkâr davranmakla suçladı. Bunlardan biri de böyle karmaşık ve zor bir görevi bu kadar genç bir ameleye vermeleriydi.[43] Ağustos 1902'de Kozlu'daki 298 no'lu Pavli madeninde meydana gelen benzer bir kazada vagonları tutan kablo birdenbire kopmuş ve yan yatan vagonlardan biri bir ameleye çarparak ölümüne neden olmuştu.[44] Bir ay sonra Ovacık nahiyesi, Akbaş köyünden gelen iki amele bir varagelin dibinde can verdi. Boşalmış araçları tekrar doldurulmak üzere geri göndermeden önce çevirdikleri sırada üçüncü bir amele güç almak için vagona tırmanırken aracı tutan kancayı kazayla kaldırmış ve aracın geri geri gelerek bu iki ameleye

[42] ED 3, 141, #43, 5 Mart 1311/17 Mart 1895.
[43] ED 3, 159-160, #8, 5 Haziran 1316/18 Haziran 1900.
[44] ED 3, 181, #14, 1 Ağustos 1318/14 Ağustos 1902.

çarpmasına sebep olmuştu.[45]

İşçiler hem kaçınılmaz hem de önlenebilecek kazalarda can veriyorlardı. Hiç kimsenin hatası olmadığı halde Şirket-i Osmaniye'nin Karamanyan madeninde dolu vagonların boşaltıldığı varageldeki nokta Mart 1903'te, Trabzonlu Demircioğlu Mustafa'nın hayatını kaybetmesine sebep olmuştu.[46] Benzer şekilde Devrekli 25 yaşındaki dört çocuk babası Hüseyin Onbaşı, Şirket-i Osmaniye'nin oldukça önemli olan Gelik madenindeki varagelde tadilat yaparken 1913 senesinde hayatını kaybetti. Hüseyin Onbaşı'nın talihsizliği, vagon tutulduğu yerden koparak kontrolden çıktığında yanlış yöne doğru kaçmasıydı.[47] Yusuf oğlu Topaloğlu Ahmed ise kendi hatası yüzünden hayatını kaybetmişti. Zonguldak'taki Rombaki madeninde 600 metre derindeki bir varagelde yeni boşaltılmış vagonu bağlamadan önce yukarıdan dolu vagonların salınması için erken işaret vermişti. Dolu vagonlar aşağı doğru inerek boş vagona çarptıkları zaman amelenin üzerine devrilmiş ve ölümüne sebep olmuştu.[48]

Bu varagellerin dibinin, boş ve dolu vagonların yarattığı sıkışıklıktan dolayı sıklıkla ölümlere yol açan bir yer olduğu ortaya çıkıyor. Şirket-i Osmaniye'nin Zonguldak'taki Üzülmez madeninde 1904 yılında meydana gelen şu kazayı ele alalım. Bu kazada bir amele, vagonları birbirine bağlarken yukarıdaki vagonları bırakma sinyali verince boş vagonlar dolu vagonlarla çarpışmış, bağı koparmış ve vagonlar ameleyi ezmişti.[49] Aralık 1905'te biri Fransız uyruklu diğeriyse Zonguldaklı iki çavuş Zonguldak'taki 390 no'lu ocakta 250 metre derinlikte teftiş yapıyorlardı. Kömürün birinci varagelden ikincisine ge-

---

[45] ED 3, 181, #16, 3 Eylül 1318/6 Eylül 1902.

[46] ED 3, 184, 17 Şubat 1318/2 Mart 1903.

[47] ED 10, 359, 13 Haziran 1329. ED 16, 92, Fransızca versiyonu için.

[48] ED 3, 187, #22, 11 Haziran 1319/24 Haziran 1903. Bu, Şubat 1318 tarihinden sonra üç aylık sûre içerisinde kayıtlara geçen ilk kazadır. ED 3, 181, #14, 1 Ağustos 1318/14 Ağustos 1902.

[49] ED 3, 202, #20, 25 Mayıs 1320/7 Haziran 1904. Benzer vakalar için, bkz. ED 3, 181, #14, 1 Ağustos 1318/14 Ağustos 1902 ve ED 3, 184, 17 Şubat 1318/2 Mart 1903.

çirildiği anda boş bir vagon raydan çıktı. Vagonu düzeltmeye çalışırlarken, dolu bir vagon yukarıdan aşağı doğru iniyordu. İki aracın arasında kalan Zonguldaklı çavuşun kolu ezildi.[50]

1907 yılında Karadon'daki Tünel ocağında bir kazmacı tavandan haddinden fazla kömür alıyordu. "Bir an evvel vardiyasını bitirmek üzere neredeyse bazı sütunları yerlerinden oynatıyordu." Ancak iki kömür vagonu belirdi, sütunlara çarptı. Sütunlar kazmacının üzerine düştü ve hayatına mal oldu.[51]

Madencilerin sesini duymak anlamında oldukça önemli olan aşağıdaki kaza raporu aynı zamanda varagellerin ve kömürün taşınması işlemlerinin olağanüstü ayrıntılı bir tasvirini sunmaktadır. Kaza, Şubat 1914'te Şirket-i Osmaniye'nin Pavli madenindeki kömür damarlarına ulaşmak için tünel kazarlarken meydana gelmiştir.

Öncelikle 22 yaşında ve evli olan marangoz çırağı kazazede Ahmed oğlu Trabzonlu Hasan'ın tanıklığını dinleyelim:

> Malum olduğu üzere bu lağım bir varageleden ibarettir. Lağımdan çıkan hafîreleri temizlemek için varagelede bir fren mevcuttur. Lağımın başından bu hafîreyle dolu araba fren vasıtasıyle varagelenin vesile itilmiş zamanında [itilirken] boş bir araba da varagelenin başına gelir. Bu arabaya bir taraftan varagele ilerdikçe freni de daha yukarıya çıkarıp ve tedricen varagele tamamıyla açılır. Dolu araba varagelenin vinç etti. Fakat lağım kendisini halattan kurtarmak ve hem de boş arabayı daha ziyade hafîrelerinin yakınına getirmek için ben (Ali Hüseyin marangoz) freni açtım. Ve arkadaşlarımdan lağımcı Ali Şakir varagelenin ortasından ve diğer iki arkadaşım da (Osman Mehmed ve mecruh [yaralanan] Hasan bin Ahmed) varagelenin vinçinden halatı çekiyorlar idi. O anda hafîrelere yaklaşmış olan boş araba halatından koptu. Hemen aşağıya doğru kaçtığı yolun istikametine doğru kaçmağa başlamış ve karşısında ___ frenini lağımdan muhafaza etmek için getirmiş ve boşanmamış olan bir trukoya çarpar yere düşer ve bir taraftan varagele hattından yıkılıp devirildiği halde aşağıya doğ-

[50] ED 3, 227, #36, 4 kl 1321/17 Aralık 1905.
[51] ED 3, 247, 20 Mayıs 1323/2 Haziran 1907.

> ru gelmiş boş araba ayağı üzerine biner bir taraftan da baş trukoya gelir ve ağırca ___. Oysa bir hat teşkil ettikleri mesafe üzerine demiryolunun ve duvarların arasında mevcud mesafe santimetreye bağlı oluyor.

Aşağıdaysa Hüseyin Çamlıoğlu Hasan'ın tanıklıkları yer alıyor:

> Ben dolu arabaların ön tarafından (yani iki hattın birleştiği yerde) ve arkadaşım Pazarlıoğlu Ali ise doluların arkasından arabaları bir hat üzerine sürüyor idik. Merkum [adı geçen] ___ oğlu Hüseyin boş arabaların hattı üzerinde mevcud bulunan yirmi kadar boş arabanın arkasına trukosunu takım uluk ıtfa gidiyor idi.

Şimdi de maden mühendisi Setrak'ın tanıklığına kulak verelim:

> Hüseyin Çamlıoğlu Hasanın ifadesi mantıklıdır. Boş arabalar ansızın geriye geldikleri zaman bunların arkasında trukosuyla bulunan Kumoğlu Sadr Hasan fanını muhafaza edip hemen iki adımı geridir. Demir hattıyla duvarların arasında mevcud seksen santimetrelik mahale kaçmamış ve trukonun arkasında ve duvarların arasında bir ___ aramış ki bu cihet daima tehlikelidir. Hiç bir vakit yolundan çıkan veyahut öne gidecek yerde anasızın geriye gelen arabaların arkasında muhafaza yerini aramak doğru değildir.
>
> Böyle yirmi arabayı sevk eden amele iki kişiden ibaret bulunup bunlardan biri önde ve diğeri arkada bulunmuş [olması] hasebiyle hattan bir arabanın çıkmış bulunduğu ve dolu arabaların da ayni etmekte bulunduğu bir sırada iki hattın arasına gidip arabayı yoluna koymak için vakit bulunamayacağı tabiidir. Binaenaleyh bu kaza hiç bir cihet mesuliyet getiremez.

En altta maden nazırına alışılmadık bir biçimde Fransızca olarak yazılmış ve başmühendis yardımcısı Ştronuz tarafından imzalanmış bir yorum vardı:

> Sorumluluk müfettişe de Kumpanyaya da yüklenemez; zira kazalar amelelerin dikkatsizliği yüzünden meydana geliyor.

> Şirkete demiryolu yatağını yeniden düzenlemesi, biraz genişletmesini buyurmak gereklidir.[52]

Bu değerlendirmeye göre yapılması gereken şey amelelerin eğitilmesi değildi. Burada da değişiklik yine yukarıdan bekleniyordu. Disiplin ve güvenlik bu şekilde sağlanacaktı.

MADENLERİN İÇİNDE BAŞKA YERLERDE MEYDANA GELEN TAŞIMA KAZALARI

Kömürün taşınmasıyla ilgili kazalar her zaman göründüğü gibi değildi; yoksa öyle miydi? Mayıs 1912'de Şirket-i Osmaniye'nde çalışan bir mühendis olan M. Robert, 18 yaşındaki Gümüşhaneli Salim Mustafa'nın ölümünü rapor etmişti.

> Salim Mustafa yüz dokuz numerolu ocakta olmuş bulunduğu halde diğer bir amele onun orada olduğunu bildiriyor. Kömür arabalarından birini sürdüğünde ocakta olan Mustafa'ya çarptığını arkadaşları bana haber verdiler. Gece çalışmış olan müteveffa merkum [adı geçen] sabah saat beşe doğru yazıhanemize gelip hastahaneye kabul edilmesi için bir ilmühaber almıştı. Birkaç gün sonra da orada vefat etti. Bizzât benim fikirimce hadise müteveffanın arkadaşlarının ___ ettikleri gibi vukubulmamıştır. Eğer müteveffaya bir kömür arabasının çarptığı farz ediliyorsa zahiren görecekler mecruhları [yaraları] olacaktı. Lakin hastahane tabibinin raporunda böyle cerihler görülmediğinden dolayı zan ederim ki ameleler madendelerken veyahud çıkarken emsal dövüşmüşler ve bu sırada müteveffanın karşısına ___ vurmuştur.

Ancak 20 yaşındaki Gümüşhaneli amele Ali Osman olayı farklı bir şekilde naklederken, aynı şehirden gelen 20 yaşındaki başka bir amele Hüseyin bu beyanı destekliyordu:

> Ben kömür arabasını sürdükte müteveffa arkadaşım orada lambasının kendisinden birkaç metre üzere konmuş olduğu halde uyuduğundan kara gelmekte bir ___ orada yattığını gör-

[52] ED 16, 240-241, 17 Şubat 1329/2 Mart 1914; ED 16, 24 Mart 1334. #24.

medikten bilasuretle arkadaşın ___ araba çarpmıştır."

Maden Nezareti makamıysa şöyle sonuçlandırdı:

> Hadise-i mezkure hakkında içtihadıma gelince: hadise maden kazası değildir. Eğer mütevaffa ocak derininde uyumak için yatmış ise o halde kaza-ı mezkureden dolayı mesuliyet yalnız bizzât kendisine tevcih eder. Lakin ameleler dövüşerek mütevaffanın ihtimal mezuniyete vurulan _den vefatına beyn verilmiş ise bir dövüş vukubulmuş olup mahkemede ikameten dava etmek lazımdır.[53]

Şirket-i Osmaniye'nin İkinci Makas madeninde 1913 yılının bir haziran günü gece yarısına doğru çok feci bir kaza meydana geldi. Tuhaf bir biçimde olaya tanık olan hiç kimse yoktu. Raporda bekâr bir erkek olarak ifade edilen 16 yaşındaki Hurşid Mehmed Köpürcü, havalandırılan bir galeride bulunan iki havalandırma kapısında kapıcı olarak çalışıyordu. Görevi, yaklaşan vagonların ilkinde asılı lambanın ışığını görür görmez kapıyı açmaktı. Hurşid vazifesini yerine getirirken kafasından ciddi şekilde yaralandı. Teftişi yapan mühendis, koşullar sorgulamaya müsait olmadığından bu olayı çözmek için civardaki ameleleri sorguya çekmek üzere idari binada topladı (Resim 7.2).[54]

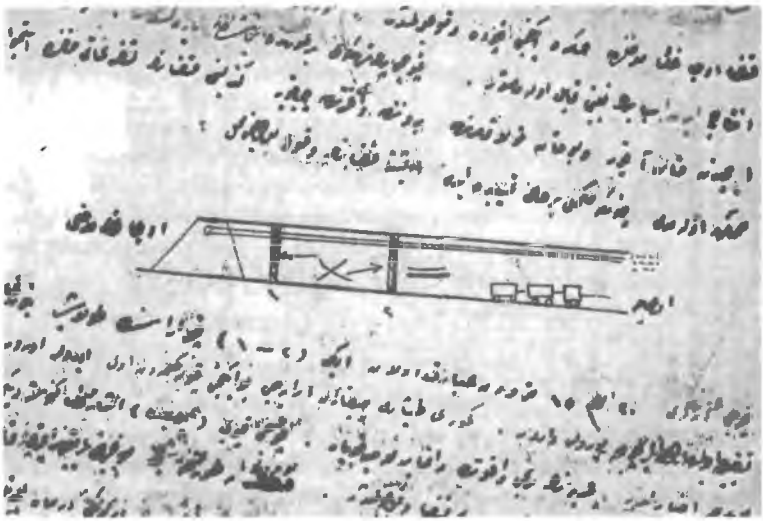
Şubat 1914'te, alışılmıştan çok daha yaşlı/ 50 yaşında bir amele olan Kumoğlu Hüseyin, maden duvarıyla üstü ve yanları açık bir vagon arasına sıkışarak can vermişti. Tanıkların ifadelerine göre ameleler, yüklü kömür vagonlarını madenin dışına doğru sürüklerken sütunları hattın dışındaki bir tali raya çekerlerdi. Fakat bu iki ray arasındaki mesafe çok azdı. Sütunların taşındığı vagon, arka kısmı dolu vagonlara yaklaşınca diğer ameleler atlamış, ancak 50 yaşındaki amele arada kalarak ezilmişti.[55]

---

[53] KU KD 2, 376, 26 Nisan 1328.

[54] ED 10, 350, 7-8 Haziran 1329 tarihli kaza; ED 16, 86-88, Fransızca versiyon için.

[55] ED 16, Osmanlıca, 242-243, 18 Şubat 1329/3 Mart 1914, ED 16, Osmanlıca, 242-243, 18 Şubat 1329/3 Mart 1914, #118.

Resim 7.2 Havalandırma Kapısındaki Kaza, İkinci Makas Madeni, Haziran 1913. Kaynak: ED, 16, 350.

Raporlara geçen ölümler arasında nadir görülenlerden birisi, ismi belli olmayan bir at sürücüsünün, 1912 yılında Kozlu'daki Hacı Mehmed madeninde hayatını kaybettiği kazada olmuştur. Vagonu çeken bir atın sürücüsü kaymış ve hem atın hem de vagonun altında kalmıştır.[56]

Ömer Ali isimli bir başka at sürücüsü karanlıkta bir bocurgat kablosuna basarak ağır bir şekilde yaralandı. Bartın'ın Hocaoğlu köyünden gelen kazazede 28 yaşında, evli ve iki çocuk babasıydı. Ömer Ali ve diğer beş amele Ekim 1917'de Şirket-i Osmaniye'nin Tünel madeninde, atların çektiği vagonları sürüyorlardı. Kazmacılar ve diğer ameleler günlük mesailerini bitirmiş gitmeye hazırlanıyorlardı. Altı at sürücüsü daha, onlarla birlikte ayrılmak istemiş, ancak çavuş dışarıdan gelecek boş vagonları beklemelerini istemişti. Bu esnada sahneye maden kâtibi çıktı. Maden kâtibi ayrılmak istemiş ve çavuşun

[56] KU KD 2, 255, #367, 61, 11 Nisan 1328/24 Nisan 1912; KU KD 2, 256, 369/18.

talimatını çiğnemişti. Tam madenden ayrılırlarken, bir bocurgattan 5-10 metre uzaklıktayken Ömer Ali'nin lambası söndü ve kaza meydana geldi. Başmühendis kazanın, sürücünün dikkatsizliğinden kaynaklandığını düşünüyordu. İşte sürücülerden birinin ifadesi:

> Ben on adım kadar Ömer Ali'nin arkasından gidiyor idim. Ömer Ali'nin lambası sönmüş idi. Bunlara bir patırdı işittim. Hemen ilerledim... fakat kendisi meydanda yok idi. Lambamı aşağı indirip dolu arabaların hattını muayene ettim. Ömer Ali'nin hendekte kalmış olduğunu gördüm. Hemen ___ Ömer Ali hendeğe düşmüştür, koşunuz diye bağırdım. Seyisler Ahmed Yusuf, Ali Osman ve İsmail Recep geldiler. Ömer Ali'yi hendekten çıkarıp ___ hiç konuşmuyor idi.

Mühendis, birbirine paralel ve aralarındaki az mesafe olan iki rayın bulunduğunu ve bunların her birinin yerin yarısını işgal ettiğini belirtiyordu. Mühendis, lambası söndüğü için kazazedenin hareket halindeki bocurgat kablosunu görmediği sonucuna varmıştı. İşçi bunun tam üstüne basmış ve hendeğe atılmıştı (Resim 7.3).[57]

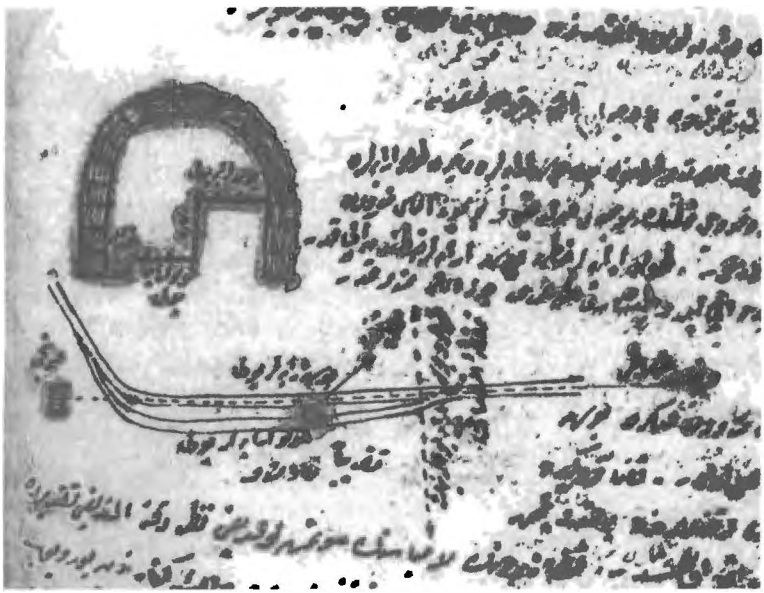
MADENLERİN İÇERİSİNDE YASAK ŞEKİLDE ARAÇLARA ASILMA

Madencilik geliştikçe şaftların uzunluğu ve derinliği arttı. Böylece madenin girişiyle maden alnı arasındaki mesafe uzadı ve işgücünün bu mesafeyi kat etme süresi arttı. Örneğin 1.900 yılında Kozlu'daki Murad madeninde kömürün çıkarıldığı noktalarla yüzey arasındaki, boş vagonla inerken 16 dakika, dolu vagonla çıkarken ise 27 dakika süren mesafede bir demiryolu hattı vardı ve günde on dokuza yakın sefer yapılıyordu.[58] Şirket-i Osmaniye'nin Kerpiççilik'teki madenini ele alalım. Burada 1907 yılında madenin girişiyle maden alnı arasındaki 3.000 metrelik mesafede kurulmuş rayların üzerinde gidip ge-

---

[57] ED 16, 347-349, #26, 21 tl 1333/21 Ekim 1917.

[58] ED 3, #1, 157, 12 Nisan 1316/25 Nisan 1900; ED 3, 158, #4.

Resim 7.3: Bocurgat Kablosundaki Kaza, Tünel Madeni, Ekim 1917. Kaynak: ED 16, 348.

len küçük vagonlar vardı.[59] Zonguldak'taki 69 no'lu Boyacıoğlu madeninde de 1917 yılında içeride 2.000 ve dışarıda 500 metre yol kat eden ray hatları vardı.[60] İşçilere, özellikle de vardiya sonrasında yorulmuş olanlara, kömür vagonuna atlayarak gidip gelmenin neden bu kadar cazip geldiği de ortadadır.

Acil durumlarda araçlara atlamak yasaldı. 1914 yılında bir gün amelelerden biri madenin başından epey uzakta çalışırken, madende "çok tehlikeli" bir durumun ortaya çıktığını ve amelelerin hızla ayrılması gerektiğini haber veren bir ikaz zili çalmaya başladı. Ameleler zili çalarak yanıt verdikten sonra boş bir vagonun içine girdiler ve yüzeye doğru çıkmaya başladılar. Vagonun içinde on beş dakika kadar yukarı çıktıktan sonra vagonları bir çarpışmayla raydan çıktı. Devrekli 23 yaşındaki

[59] ED 3, 247, #11, 16 Mayıs 1907.
[60] ED 16, 383-386, 30 ts 1333/30 Kasım 1917, #47.

bir kazmacı arkadaşlarından birinin kollarında can verdi.[61]

Ancak bu, istisnai bir örnektir. Kayıtlara geçen trenlere atlama vakalarının hepsi kanunsuz olarak yapılan hareketlerin sonucuydu. Söz gelimi, Abide Cabakumcu köyünden gelen 23 yaşındaki amelenin başına gelenlere bakalım. Bu amele Haziran 1903'te İncir Harmanı'ndaki 348 no'lu ocakta deniz seviyesinin yaklaşık 300 metre altında bir kömür vagonuna atlamıştı. Hareket memuru/ içinde canlı bir yükün bulunduğundan habersiz bir şekilde vagonu göndermiş ve araç bir dönemeçte düzgün bir şekilde tutulamadığı için devrilmiş ve işçinin yaralanmasına sebep olmuştu.[62] Benzer şekilde Şubat 1907'de Zonguldak'taki 299 no'lu ocakta da bir grup amele varagel üzerinde bulunan dolu vagonlara atladıklarında içlerinden biri, Uğurlar Köyü'nden İbrahim oğlu Çürükoğlu, vagon devrildiği için hayatını kaybetmişti.[63]

1919 yılında meydana gelen bir kaza madenlerin içinde kanunsuz olarak trenlere atlamaktan kaynaklanan kazaların boyutunu ortaya koymaktadır. Kaza mahalli, Şirket-i Osmaniye'ne ait, kömür alnıyla yüzey arasındaki mesafenin özellikle uzun olduğu Tünel madeniydi. Yaralananlardan 43 yaşındaki bir amele, Şirket-i Osmaniye'nin Üzülmez'deki hastanesinde sorgulanmıştı. Soruşturmada, işçinin trenlere atladığını itiraf etmeye pek istekli olmadığı görülüyor:

> Dışarı çıkar ettik. Tünelden ocağın harice giden arabaların yanından yürürken araba devirildi. Korktum geri çekildim. Fakat kandil söndüğü için başım islim borusuna geldi, yaralandım.

Ancak çavuş, amelelerin vagonların yanında değil içinde olduğunu belirterek farklı bir bakış açısı sunuyordu:

> Son tren ile dışarı çıkıyor idik. Hepimiz de trene binmiş idik. İkinci kapıya birkaç metre kala mecruhun [yaralının] bindiği araba düştü, kendileri de üzerinden atladı, başı tünelin kenarına geldi ve yaralandı ben mecruhun arkasındaki üçüncü

[61] ED 16, 276-278, 23 Nisan 1330/6 Mayıs 1914, #10.
[62] ED 3, 188, #26, 12 Haziran 1319/25 Haziran 1903.
[63] ED 3, 240, 2 Şubat 1322/15 Şubat 1907.

> arabada olduğum için gördüm, dışarı çıkan arabaların adedi 35 ve bu arabalara binmiş olan amele adedi de yüzü mütecevaz idi. Düşen arabanın tünel boşluğu içinde hâsıl ettiği patırdıdan bütün amele korktu ve arabalardan indi. Araba tekrar yoluna kondu ve artık bizde ocağın haricine yaklaşmış bulunduğumuz için yürüyerek dışarı çıktık. Tünelde çalışan amele son postada vukubulan tenbihata rağmen kimseyi değilmiyerek bir an evvel kendisini ocaktan dışarı atmak için arabalara binmekte ve ocağın haricine çıkmaktadır. Takriben bin iki yüz metre tulundan ibaret bulunan tünel yolundan arabların esna-ı seyir ve seferde bazen yoldan çıkması adi bir keyfiyettir. Bilhassa amelenin gelişi güzel işbu arabaların üzerine yıkılması hasebiyle çok defaat arabalar yoldan çıkabilir.

Bu ifadeye, Zonguldak mevki mühendisi şunları ekliyordu:

> Ocakların hiçbirinde gerek ocağa girmek gerek ise ocaktan çıkmak için amelenin arabalara binmesi usul-u ittihaz edilmemiş ve bilakis suret daima da men' edilmiştir. Şu halde sırf itaatsizlikten etmiş olan [meydana gelmiş olan] bu kazada Şirket'i Osmaniye'nin mesul olamayacağı bedihidir.[64]

Teknik olarak elbette şirket haklıydı; ancak çalışma alanlarından yüzeye mesafe 1.200 metre ve hatta daha fazla olsa bile şirket yeryüzüne ulaşım sağlamıyordu.

BOĞULMA

Ethem Çavuş, boğularak ölen genç bir amelenin dokunaklı hikâyesini naklediyor. Bu hikâye aynı zamanda iş arkadaşlarının kurtarma faaliyetindeki azmini de gösteriyor.

> İşte ordan, bu sabah genç bir çocuk gelmiş... "Baş yukarı" tepeye doğru yürüdükçe duyulmağa başlayan küf kokusu gittikçe artıyordu. Tavandan biraz "pestil" [bir nevi çamur, bulama] aldım. Burnuma götürdüm. Eskimiş, bayatlamış, yıllanmış suyun kendisine mahsus bir kokusu vardır. O kokunun ta kendisi.

---

[64] ED 16, 472-473, 13 Mart 1334/13 Mart 1919.

Tepemizde bizden çok evvel işlenmiş ve sonra terk edilmiş bir "metruk ocak" olabilir. Ocak kazılırken meydana çıkan su damarları da yıllardan beri terk edilmiş bu ocağı tıpkı bir sarnıç gibi doldurmuş da olabilir...

Gece yarısından sonra baca bir homurdanmış, bir daha homurdanmış. Kaçan kaçana. Derken homurdanan bacadan su bir kere kütlemiş kaçanlar kaçmış amma, daha altı kişi var. Altı kişi kuytu bir yere atılmışlar, boyunduruklara sarılmışlar.

Ocaklarda kaza oldu mu gece nöbeti, gündüz nöbeti yoktur. Herkes iş başına koşar. Ben de kazayı haber alınca fırladım. Su patlıyan bacaya girmenin imkânı mı var! Ocağı sel basalı üç saat olmuş, baca ağzından hâlâ üç belim kalınlığında su akıyor. Arka nefeslikten dolaştık.

—Uşaklar!

Diye seslendim.

—Buradayız! Etem çavuş.

Diye cevap aldım.

—Kaç kişiniz?

—Beş!

Orada, su hücumuna uğrıyan bacada çalışanlar altı kişi idi. Biri yok!

Su, ancak sabaha karşı hafifledi. Beş amele suların hücumuna, sapa düşen bir bacaya sokulmak ve tavanları tutan direk bağlarına asılmak suretiyle karşı durmuşlardı. İçlerinde, küfecilik eden bir çocuk yoktu. Ocağın her tarafını delik deşik aradık; altını üstüne getirdik, yok, yok.

Ocaktan yorgun, argın dışarı çıktığım zaman şafak henüz söküyordu. Simsiyah olan ellerimi ve yüzümü yıkamak için dere kenarına yürüdüm. Avucuma su doldurup yüzüme çarparken gözüme ilişti. Dikkatli baktım. Bu, dere sularının tertemiz yıkadığı bir çift ayaktı. Ayakları yakaladım, çektim; tepe üstü dere sularına saplanan bir çocuk cesedi çıkardım. Bu, ocakta patlayan suların çarpa çarpa buraya kadar sürükleyip attığı kayıp çocuk amelenin cesedi.

O sabah doğan güneşin ilk hediyesi işte bana, dere sularının tertemiz yıkadığı bir çift taban oldu.[65]

---

[65] Ahmet Naim (Çıladır), *Yer Altında Kırk Beş Sene* (yayın yeri ve tarihi belirsiz).

Boğulma, sıklıkla karşılaşılan bir ölüm şekli değildi; fakat Zonguldak maden havzasında hiç karşılaşılmadığını da söyleyemeyiz. Genele bakıldığında suyla ilgili kazalar çok değildi; 1893-1907 dönemine ait örneklemin %5'ini oluşturuyordu. Örneğin Mart 1903'te Zonguldak'taki Şakir Beyler tarafından işletilen 385 no'lu ocakta çalışan beş ameleden oluşan bir grup tünel açıyordu. Bu esnada tavandan su fışkırmaya başlamış, iki amele enkaz altında kalmış ve Midilli Adası'ndan gelen Yanni isimli bir amele hayatını kaybetmişti.[66] Başka bir madende Nisan 1906 tarihinde on amele madenin 200 metre içerisinde kömür keserken çalıştıkları alanda suyun birdenbire fışkırmasıyla feci bir kaza yaşanmıştı. Kazanın akabinde ortaya çıkan kargaşada sadece iki amele oradan kaçabilmişti.[67]

Su, daimi olarak bir sorun kaynağıydı; bunun sebebi kısmen kömür damarlarının etrafını saran gözenekli kaya oluşumlarıydı. Madenlerin içindeki su, kazalara yol açıyor, işlerin durmasına sebep oluyor ve hatta madenlerin faaliyetlerini engelleyebiliyordu. Örneğin, 1880'li yıllarda Pavlaki Şirketi zengin bir kömür damarını 275 metre kazmış ancak daha sonra içi suyla dolduğu için madeni terk etmişti. On beş yıl sonra bile madenin içindeki suyu kurutmak için gerekli kaynaklar olmadığı için maden hâlâ kapalıydı.[68]

Eylül 1877'de, Osmanlı-Rus Savaşı'nın ortasında maden nazırı, Ahmed Ali ve ortağı Mustafa Çavuş tarafından işletilen iki madenin öneminden bahsederken kış mevsiminin hızla yaklaştığı ve yağacak yağmurlarla madenlerin içindeki su yükseleceği için önlem alınması gerektiği konusunda ikazda bulunuyordu. Nazırın şu ifadesi, işçilerin can güvenliğinden ziyade esas kaygısının kâr etmek olduğunu gösteriyor: "Eğer ocağı su basarsa, bu ölüm ve yıkım demek olur ve bundan da hem hazine-i hassa hem de maden işletmecileri zarar göre-

[66] ED 3, 167, #32, 19 Şubat 1316/4 Mart 1901.

[67] ED 3, 232-233, #7, 8 Nisan 1322/21 Nisan 1906. Suyla ilgili bir yaralanma için, bkz. KU KD 2, 415, #631/105, 3 Mayıs 1328/16 Mayıs 1912.

[68] ED 3, 170, #37, 22 Mart 1317/4 Nisan 1901.

cektir." Dolayısıyla yerel idarenin tahsis edilen 179 amelenin ivedilikle gelmesini sağlamasında ısrar ediyor; aksi takdirde "cezalandırmalar olacağı" konusunda uyarıyordu.[69] Sekiz ay sonra "maden çıkarma işinin elverişli giden hava koşullarına bağlı" olduğunu itiraf ediyordu. Gerçekten de araya oldukça sert bir kış girmiş ve Mayıs 1878'e dek sürmüştü. Haziran'da birçok maden, madenlere giden yollar gibi sular altında kalmıştı. Dolayısıyla bu madenlerden aylar boyunca çok az kömür çıkarılabilmişti.[70] Durum böyle sürdü gitti. Ocak 1879'a gelindiğinde madenlerin içi hâlâ suyla doluydu.[71]

Aynı şekilde, I. Dünya Savaşı'nda rutin bir hal alan ancak hayati önem taşıyan tadilat işlerinin de müzmin işçi ve parça sıkıntısı nedeniyle yapılamaması, madenlerdeki suyun denetim altına alınmasını engelliyordu. Örneğin, Kozlu'daki 33 no'lu ocakta maden kuyusu Mayıs 1917'de yağmur suyuyla dolmuş ve aylar boyunca sular altında kalmıştı. Kasım 1917'de su, madenin üç damarından ikisinde –Milopere ve Lockcha– kalmış ve işin tatil edilmesine sebep olmuştu. Saatte 12 ton su çeken büyük bir pompa ve her biri saatte 6 ton çeken iki küçük pomba sayesinde üçüncü damarda çalışılabiliyordu.[72] Amerikan yapımı üç tane buharlı Worthington marka pompa ve aynı markanın tek kollu pompa olduğu halde 35 no'lu ocakta hâlâ su vardı.[73] Suyla ilgili sorunları denetim altına almak için Zonguldak'taki Boyacıoğlu madeni de biri saatte 8 ton, diğeri ise 4 ton su çeken iki el pompası ve 12 ton su çeken bir Amerikan (Worthington) buharlı pompası kullanıyordu.[74] Zonguldak'taki 379 no'lu ocaktaysa, ana girişteki kömür ve şist yığınları ciddi miktarda suyun birikmesine yol açtığı halde aksine, su pompası bulunmuyordu.[75]

---

[69] ED 4, 35, 9 Eylül 1293/21 Eylül 1877.
[70] ED 4, 184, 7 Haziran 1294/19 Haziran 1878
[71] Erol Çatma (1998), s. 98-99, Belge 53, 19 ks 1296/19 Ocak 1879.
[72] ED 16, 380-382, 30 ts 1333/30 Kasım 1917, #46.
[73] ED 16, 387-392, 5 kl 1333/Aralık 1917, #48.
[74] ED 16, 383-386, 30 ts 1333/30 Kasım 1917, #4.
[75] ED 16, 418-421, 21 kl 1333, #58.

GÖÇÜKLER

Göçükler, yerin temel jeolojik yapısı ya da tehlikeli iş uygulamaları gibi birçok farklı sebepten kaynaklanabiliyordu. Tabakalara ayrılan şist beklenmedik bir şekilde koparak işçilerin üzerine düşüyor, birçok can kaybına ve yaralanmaya sebep oluyordu. Bu çeşit kazalar genellikle önlenebilir nitelikte değildi. Ancak diğer bazı kazalar kesinlikle önlenebilirdi. Dünyanın farklı yerlerindeki madenciler gibi Zonguldak madencileri de genellikle tavanı tutan kömür sütunlarını aşağı çekerlerdi. Bu da işçilerin yere düşen sütunlardan ve parçalanan tavandan büyük miktarda kömür toplamalarını sağlardı. Ne var ki bu uygulama göçüklerin de en yaygın sebebiydi.

Bazı işçilerinse felaketlere uğradıkları yerlerde aslında hiç bulunmamaları gerekiyordu. Haziran 1878'de her ikisi de kazmacı olan Yakub ve Yusuf yan yana çalışırlarken tavan üzerlerine çökmüştü. Vücudunun belden aşağısı ezilen Yusuf ölmüş, Yakub ise ayağından yaralanmıştı. Yakub, kendisinin ve Yusuf'un kazmacı olarak sınıflandırılmadığını ve dolayısıyla bu işi yapmaya zorlanmamaları gerektiğini ileri sürerek maden işletmecisini mahkemeye verdi. Yusuf, Ereğli'de gerçekleşen mahkemede işletmecinin masum olduğunu belirten ifadesiyle karşılaştı. Güç dengesizliğine rağmen Yakub davayı kazandı.[76] Yeni yüzyılın başında 20 yaşındaki bir amele oldukça benzer bir vakada tecrübesizliği yüzünden hayatını kaybetti. Kazma işi yaptığı halde aslında teknik olarak küfeciydi. Uygun şekilde yetiştirilmemiş olan işçi, kömürü uygunsuz bir şekilde kesmiş ve bu yüzden meydana gelen göçükte hayatını kaybetmişti. Bu örnekte çavuş, işi gerektiği gibi idare etmediği için hatalı bulundu.[77]

En sıradan işler de göçüğe sebebiyet verebiliyordu. Temmuz 1894'te 30 yaşındaki Ebegümeci divanı Yayılacık köyünden "sarı-beyaz tenli" bir amelenin diğer iki kazmacıyla beraber sabah vardiyasındayken üzerine 9 kiloluk kayalar

[76] ED 4, 170 ve 173, 31 Mayıs 1294/12 Haziran 1878 ve 10 Haziran 1294/22 Haziran 1878; ve 171, 3 Haziran 1294/15 Haziran 1878.
[77] ED 3, 168, #33, 19 Şubat 1316/4 Mart 1901.

düşmüştü. Aynı bölgeden gelen bir iş arkadaşının olayla ilgili haberleri yayması üzerine, maden müdürü madene bir imam getirdi. İmam, diğerleri "adamı kurtarmak için başarısız bir şekilde mücadele ederlerken" dualar okuyordu.[78] Çamlıoğlu divanından gelen 20-22 yaşında ve köse bir genç olarak tanınan Isbeyoğlu Halil de yavaş yavaş can verdi. Düşen bir kayayla kafasının sağ tarafından yaralanmış, burnundan ve ağzından kan gelir biçimde 1 Ağustos 1895'te hastaneye gitmişti. Burada yaralarına teslim olmadan önce bir hafta can çekişti.[79] Aralık 1900'de kazmacı Reşid ve çavuşu madenin sadece 100 m. içinde bir galeriyi denetliyorlardı. Reşid kontrol etmek maksadıyla kazmasıyla tavana vurunca tavan çöktü ve amelenin toprağa gömülmesine sebep oldu. Dört gün sonra bile ameleyi hâlâ göçüğün içinden çıkaramamışlardı.[80] Akif ve Tevfik isimli iki kardeş, Şubat 1901'de Şirket-i Osmaniye'nin Çay Daman madeninde bir kazmacı için temizlik işi yapıyorlardı. Akif hafriyatı götürmek için dışarı çıktığında tavan üzerine çöktü. Tevfik'in acılı kardeşinin kazmacıyla ilgili şikâyetlerine rağmen kazmacı hatalı bulunmadı.[81] Ölüm, Tiran muhtarı Karamahmudzade Mehmed Ağa (Bölüm 3) için sözleşmeli olarak parça başı iş yapan üç ameleyi de 1902 yılında yakaladı. Bu üç amele deniz seviyesinin 200 metre altında, madenin 650 metre içinde çalışırlarken üzerlerine 100 kg'lık bir kaya düşerek hepsinin ölümüne sebep oldu.[82] Şirket-i Osmaniye'nin Üzülmez'deki madeninde 1904 yılında bir amele omzunda kereste sütunu taşırken tavanı tutan bir başka sütuna çarparak göçüğe sebep olmuş ve bu kazada bir amele yaralanmıştı.[83]

Ocak 1906'da bir çavuşun atikliği kendisininkini değil ama amelelerin hayatını kurtarmıştı. Kozlu'daki Giurgiu

---

[78] ED 3, 11, #67, 8 Temmuz 1310/20 Temmuz 1894.

[79] ED 3, 25, #121, 1 Ağustos 1311 ve 27 Ağusots 1311/8 Eylûl 1895 tarihli.

[80] ED 3, 166, #29, 3 kl 1316?/16 Aralık 1900.

[81] ED 3, 167, #31, 31 ks 1316/12 Şubat 1901.

[82] ED 3, 179, #8, 10 Nisan 1318/23 Nisan 1902.

[83] ED 3, 202, #21, 8 Haziran 1320/21 Haziran 1904.

Şirketi'nin 348 no'lu ocağında meydana gelen kazada çavuş tavandan toz düştüğünü görmüş ve kendi idaresindeki iki amelenin hayatını kurtarmak için hemen harekete geçerek ikisine kaçmalarını emretmişti. Hepsi kaçmış, ancak lambasını almak için geri dönen çavuş kaçmayı başaramamış ve düşen tavanın altında kalarak hayatını kaybetmişti.[84]

Her ikisi de Devrek kazasının Yenice köyünden gelen 20 yaşındaki bekâr amele Hüseyin ve 44 yaşında, dört çocuk babası Osman, Aralık 1912'de beraber can verdiler. Aynı köyden gelen görgü tanığının ifadesi şöyle:

> Madenden çıkmak üzere iken, fakat daha imla' edilecek [doldurulacak] bir araba kömür mevcut olduğundan küfeci Osman Hüseyin küfeleri doludurmak ve üç ameleyi mağara yolunda bulunan arabalara kadar küfeleri nakletmek üzere ocak-ı derinde bıraktık ve biz hep kazmacılar arabanın süratle imla'sıyla bir araba çıkmak üzere mağara yolunda arabacıbaşıyı beklemekte iken, birkaç dakika sonra çöküntü gürültüsünü, altında vagondan iki amelenin tavandan sukut eden taşların altında kaldığını ve üç çatmanın kırıldığını ve en sonra vazi olunan dördüncü çatmanın kala kaldığını şahidinde...[85]

Devrek kazasına bağlı Karabahçe'den gelen 18 yaşındaki bekâr amele Kozluoğlu Ali, Mart 1913'te çalışma arkadaşlarının "yamacında" otururken göçük altında kalarak hayatını kaybetti. İşçinin oturduğu galeri sert kaya içerisine oyulmuştu ve mevzuata uygun olarak sütun çatma işlemi yapılmamıştı. Teftişi yapan mühendis bazı vakalarda, kayanın içerisinde çok dikkatli incelemelerde bile ortaya çıkmayan yarıklar olabileceği sonucuna varmıştı.[86] Bir ay sonra, Trabzon yöresinden gelen 23 yaşındaki, iki çocuk babası kazmacı Ali Ömer bu mevkideki katmanın sert ve sağlam olduğu düşünüldüğü halde göçük altında kalarak hayatını kaybetti.[87] Haziran 1913'te 40 yaşın-

---

[84] ED 3, 230, #46, 31 ks 1321/13 Ocak 1906.

[85] ED 12, 450, 9 kl 1328/11 Aralık 1912, #59; 29 kl 1328/11 Aralık 1912; #59; ED 12, 451, 2 kl 1328'in tercümesi; #19 3 ks 1328 tarihli rapor.

[86] ED 16, 7, Fransızca, 10 Mart 1329.

[87] ED 16, 30-31, Fransızca, 14 Nisan 1329.

esim 7.4 Giurgiu Madeni'ndeki Göçük, Temmuz 1913, Kaynak: ED 16, 72.

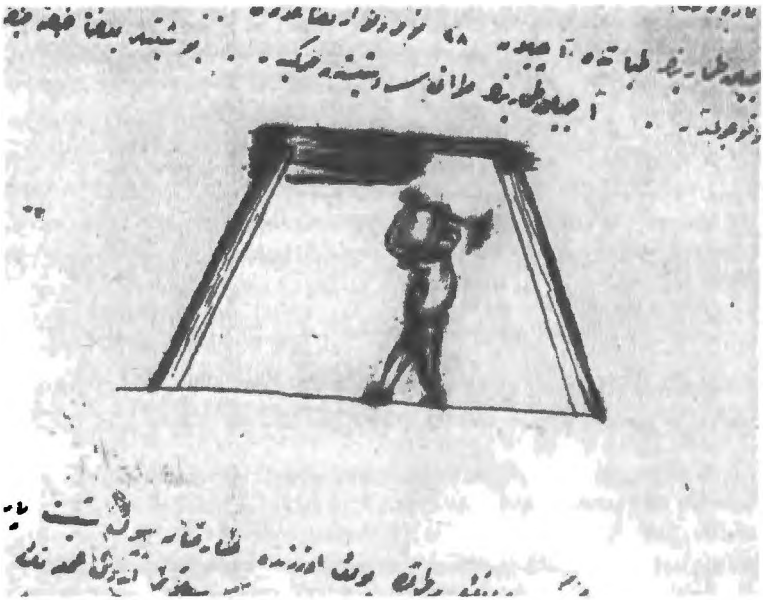
aki, evli ve üç kız çocuk babası kazmacı Giresunlu Bağcı İsnail çatma yerleştirmek üzere tavanı düzleştiriyordu. Başka erlerde tabakalara ayrılarak sorun yaratan şist birdenbire üşerek amelenin elinden ve bacağından yaralanmasına sebep ldu.[88] Bir ay sonra Devrek kazâsına bağlı bir köyden gelen 13 aşındaki bir küfeci 9 no'lu Giurgu madeninde göçük altında alarak can verdi (Resim 7.4 ve 7.5). Kazmacılar bir direğin alını oyarak kömür çıkartıp bunu arkadaki küfecilere geçirirken ocuğun üzerine bir kaya düşmüştü. Kazmacılar ve aralarında ocuğun kuzeni de bulunan diğer taşımacılar yardımına koşaak çocuğu göçüğün altından çıkardılar, ancak çocuk hayatını aybetmişti.[89] Kasım 1917'de, iki yaşında bir erkek ve üç yaında bir kız babası olan kazmacı Mustafa tavandan kömür eserken benzer bir göçük kazasında can verdi.[90]

---

[88] ED 10, 326, 10 Haziran 1329/23 Haziran 1913, #33789/89: ED 16, 72-73 Osmanlıca ve Fransızca versiyonları için. ED 10, 326, aynı tarih, #790/80, 327.

[89] ED 16, 115-117, Fransızca; ED 10, 444-445, 29 Haziran 1329 ve 30 Haziran 1329/12 Temmuz 1913.

[90] ED 16, 375-376, 19 ts 1333/19 Kasım 1917, #42.

Resim 7.5 Glurglu Madeni'ndeki Göçük, Temmuz 1913, II Kaynak: ED 10, 327

İşçilerin göçük altında kalarak can vermelerinin ya da yaralanmalarının sebebi kimi zaman da prosedürleri göz ardı etmeleriydi.[91] Mayıs 1894'te bir çavuş ve bir kazmacı direkleri yanlış bir şekilde çektikleri için çatı düşmüş ve kazmacının yaralanmasına sebep olmuştu. Bu vakada iki amele sütunları yanlış yönde kullanmışlar ve öyle görünüyor ki yeterli sayıda kereste sütun bırakmamışlardı.[92] Nisan 1906'da bir kazmacı, çavuşun tavanı ilave kereste sütunlarla takviye etmesi emrini dinlememiş ve kısa bir süre sonra 1.800 kiloluk bir kayanın altında kalarak hayatını kaybetmişti.[93] Aylar sonra, Türk çavuş İzzet'le beraber çalışan Fransız çavuş Bernard benzer şekilde,

[91] ED 3, 134, #14, 28 Nisan 1310/10 Mayıs 1894; 6 Mayıs 131/18 Mayıs 1894. ED 3, 134, #15. ED 3, 134, #15. ED 3, 134, #14 ve #15 7 Mayıs 1310/19 Mayıs 1894. ED 3, 134, #16.

[92] ED 3, 134, #14, 28 Nisan 1310/10 Mayıs 1894. ED 3, 134, #15.

[93] ED 3, 232, #5, 17 Nisan 1322/30 Nisan 1906.

Trabzonlu kazmacı Ömer'e bir varageli kereste sütunlarla takviye etmesi emrini vermişti. Ömer ise bunun yerine önceliği bir kömür vagonunu gönderme işine vermişti. Daha sonra takviye işine döndüğü zaman tavan çökmüş ve Ömer can vermişti.[94]

Mart 1912'de vardiyası biten ameleler gece vardiyasına kalacak olanlara çatmaların bir kısmının değişmesi gerektiğini bildirmişlerdi. O dönemin Osmanlı Bulgaristanından gelen 28 yaşındaki kazmacı Dimitri, öncelikle tavanı desteklemeleri gerektiğini söyledi. Daha önce grubun başında olan Limnos'lu 30 yaşındaki Yanni ise bu uyarıyı dikkate almadı. Her ikisi de bekâr olan bu ameleler keresteleri onarmaya başladıkları zaman Yanni düşen bir kayanın altında kalarak hayatını kaybetti. Başmühendis Wilhelm Hühner'ın değerlendirmeleriyse oldukça sertti. "Kaza sebebi, neticede, her zaman olduğu gibi, amelelerin dikkatsizliği olarak tespit edilmiştir ve kimse başkalarını mesul oldukları için suçlayamaz."[95]

Nisan 1912'de sabah vardiyasındaki 12 amele Kozlu'daki 227 no'lu Sarızacazadeler madeninde bir ayaktan kömür keserlerken birdenbire meydana gelen göçük ameleleri dehşete düşürmüş ve dördünün hayatını kaybetmesine neden olmuştu. Kurbanların yaşları 15 ila 45 arasında değişiyordu ve üçü –bir çavuş ve iki amele– aynı köydendiler.[96] Aynı ay içerisinde 28 ve 20 yaşlarındaki iki kardeş ile 50 yaşındaki üçüncü bir amele Kilimli'deki 174 no'lu Serafim Efendi madeninde can verdiler. Hayatını kaybeden amelelerin çalıştığı ocağın dışında bulunan görgü tanığı olayı şöyle naklediyordu:

> Kaza esnasında üç nefer müteveffa arkadaşlarım tavanı bitekim etmek üzere ___ şeyler vazi etmeğe meşgul ederken ___ ocağın birkaç metre haricinde bir kömür küfesi doldurmakta

---

[94] ED 3, 234, #10, 20 Mayıs 1322/2 Haziran 1906.

[95] KU KD 2, 117-118, 26 Mart 1912, Fransızca. KU KD 2, 240 19 Mart 1328, #4, aynı kazanın Osmanlıca versiyonudur.

[96] KU KD 2, 188, #274/138, 31 Mart 1328/13 Nisan 1912. KU KD 2, 443, 8 Mayıs 1328, #669/69. KU KD 2, 444, Fransızca olan 29 Mart 1328/11 Nisan 1912 #97'nin Osmanlıca tercümesidir. KU KD 2, 446'da aynı belgennin ikinici kez yapılan bir sureti bulunmaktadır.

> idim ve ocak-ı derine girmek istemedim; zira tavandan birkaç parça kömür düşdüğünü işittim ve bunu bir çöküntüye mukaddeme addiyle arkadaşları da sakındırdım. Fakat onlar tehlikeyi memul etmeyenler [umursamayanlar] az müddet sonra ocak ansızın yıkıldı ve üç arkadaşım kaçamadılar. Yıkılan kömür pek yumuşak olup su gibi akıyordu, fakat kendimi kurtarabilim.[97]

Temmuz 1913'te iki kardeş tünel işinde çalışırlarken meydana gelen göçük 16 yaşındaki küçük kardeşin ağır yaralanmasına sebep oldu. Bu vakada mühendis, kardeşleri sütunlar arasında uygun aralıklar bırakmadıkları için hatalı bulmuştu. Mühendis, tüm çatmaların birer metre aralıkla yerleştirilmeleri gerektiğini belirtiyor tünelde tabanın ve tavanın kömürden değil taştan yapılmasının zorunlu olduğu hususunda ısrar ediyordu. Mühendise göre "amele çatmalara yeteri kadar önem vermiyordu." "Kazanın başlıca sebebi amelenin kayıtsızlığıdır" diyor ve bu yüzden teftişlerin artırılmasını talep ediyordu.[98]

20 yıllık iş deneyimi olan bir kazmacı Mayıs 1914'te çavuşun denetimi dışında çalıştığı için yaralanmıştı. İşçinin ifadesi şöyle:

> Sabahleyin on iki raddelerinde gece postasından bağlamaları ikmal edilmiş bir halde bırakılan ocakta çalışmaya başladım.... yirmi senelik ve okur yazar[99] kısmından bir amele olduğum için çavuş gelinceye kadar biraz kömür çıkarabilmek üzere bacada kömür kazmağa cesaret ile....

Ancak daha sonra üzerine bir kömür kütlesi düştü.[100]

Ölümler bazen de işçilerin hayatını korumakla sorumlu

---

[97] KU KD 2, 226, #329/35, 8 Nisan 1328/21 Nisan 1912; KU KD 2, 228, #330/52, 8 Nisan 1328. KU KD 2, 472, 12 Mayıs 1328/25 Mayıs 1912, #21.

[98] ED 10, 499, 2 Temmuz 1329/15 Temmuz 1913 ve 9 Temmuz 1329 tarihli suret. ED 10, 500, 9 Temmuz 1329.

[99] Bu kitabın İngilizce aslında bu metni yanlışlıkla *illiterate* (okumazyazmaz) şeklinde çevirdim, ancak daha dikkatli bir incelemede bu kelimenin *okur yazar* olduğu görülecektir.

[100] ED 16, 279-280; 28 Nisan 1330/11 Mayıs 1914.

lan kişilerin görevlerini yapmamaları yüzünden meydana elebiliyordu. 1904'te kömür çekmekte olan üç taşıma işçi-i, Şirket-i Osmaniye, sütunların aralıklarıyla ilgili mevzuatı ikkate almadığı için çöken sütunların arasında sıkıştı.[101] 25 aşındaki evli ve iki çocuk babası kazmacı Durmuş Mehmed, zellikle sağlam olmayan bir madende tavanı payandayla esteklemek için alınan olağanüstü önlemlere rağmen Aralık 912'de hayatını kaybetti. Onunla beraber çalışan görgü tanı-ı iki amelenin ifadeleri şöyle:

> Beş altı günden beri .... müteveffa merkumla birlikte ileri sürdük kaza vukunun sabahında koyulduk — ve Durmuş Mehmed cihetine vazi olunacak çatmanın yerini ancak hatırlamış iken çöküntü vukuu buldu. Üstüne düşmüş bir büyük taş mefta intaç etti en son çatmadan makaranın_cihetine değin ancak bir metre mesafe vardı çökünttünden naşı iki sütün çatması bozuldu çatmalar iyi çatılmış olduğu halde şimdiye kadar bir sukutluk zuhur etmiyesile... tavandan taşlar evvelce hiç bir emare göstermeksizin ve kurtulmak üzere vakit bırakmaksızın düştüler.

Mühendis, raporunda tamamıyla şistten oluşan tavanın yapı-ı itibariyle tekinsiz olduğunu belirtiyor ve böyle bir kazanın elecekte bir kez daha meydana gelebileceğini söylüyordu. eticede işçiyi değil, mevcut prosedürleri suçluyordu.[102]

40'lı yaşlarının sonlarında, evli ve üç çocuk babası kûfeci, avlaki madeninde bir çavuş görevini yapmadığı için göçük ltında can verdi. Kazmacılar bir önceki gece vardiyasında ereste çatmaları kurmamışlar ve mühendis, Şaban Çavuş'a ömür taşınmadan önce bu işle bizzat ilgilenmesini emretmiş-. Şaban, ameleleri takip etmek yerine gerekli keresteyi bul-ıaya gitti. Çavuşun yokluğunda denetimden yoksun kûfeci üklemede çalışmak için gitti ve üzerine düşen 30 cm'lik şist üzünden hayatını kaybetti.[103]

---

[1] ED 3, 201, #15, 20 Nisan 1320/3 Mayıs 1904.

[2] ED 12, 384, 24 ts 1328/7 Aralık 1912, #85'in Osmanlıca tercümesi.

[3] ED 16, 110-112, ED 10, 427-428'de bulunan, 25 Haziran 1329/8

Denetçinin dikkatsizliği yüzünden hayatını kaybeden bir başka amele, Himmetoğlu kariyesinden 13 yaşında bir küfeciydi. Olay esnasında aynı yerden gelen iki ameleyle beraber çalışıyordu (Resim 7.6). Kömür, dışarıya götürüleceği noktada 4,5-5 metre kadar birikmişti. Çocuk, küfesini kömürle doldurmuş dışarı çıkarken üzerine tavandan bir kömür kütlesi düştü ve üzerini tamamen örttü. Diğerleri "çocuğu çıkartmak için hemen koştular" ve "eli tutan herkes kömürü eşeledi." Fakat çocuk yine de boğulmaktan kurtulamadı. Müfettiş, çavuşun son zamanlarda bu mahalli teftiş etmediğini, eğer etseydi tehlikeyi göreceğini ve işçinin orada çalışmasını engelleyebileceğini belirtiyordu.[104]

Başka bir vakada 1915 yılı civarında bir grup amele bir varagel üzerindeki çatıyı desteklemek için sütun yerleştiriyordu. Normal koşullarda tavanı düzeltme işini kazmacılar yapıyor, yardımcıları da tavanda ve duvarlarda içerlerine sütunların yerleştirileceği oyukları kazıyorlardı. Fakat bu vakada vasıfsız bir işçi, hem başçavuş hem de çavuş hemen yakınında olduğu halde vasıf gerektiren bu işi yapmaya teşebbüs etmişti. Dikkatsizce yapılan iş ve denetim görevlilerinin ihmali, 15 yaşındaki bir çocuğun hayatına mal oldu.[105]

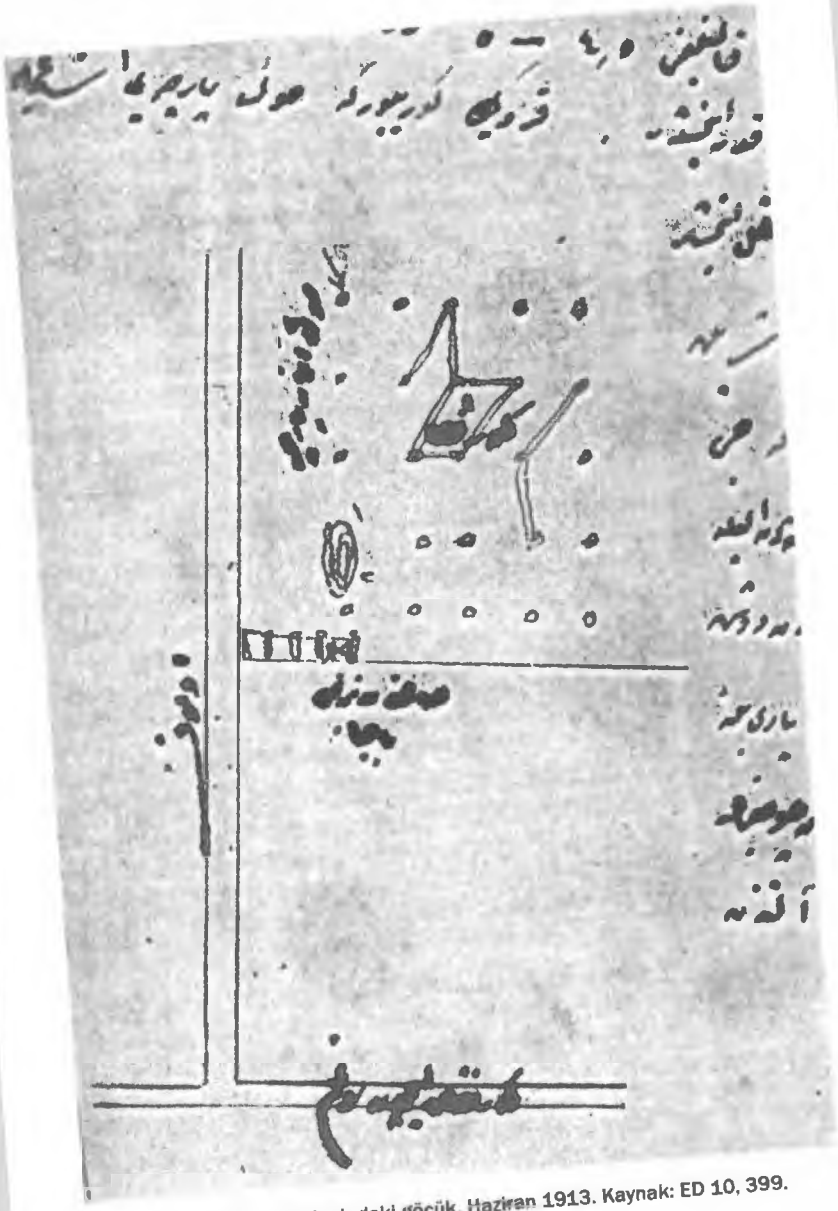
YANGIN VE PATLAMALAR

Yangın ve patlamaların sebep olduğu ölüm ve yaralanmalar çeşitli şekillerde meydana gelebiliyordu. Girişler veya taşıma tünelleri gibi sert kaya bölgelerinde patlayıcılar için kullanılan fitillerin doğru bir şekilde yerleştirilmemesi, kayıtlara geçen kazalarda nadir olarak kaza sebebi olarak gösteriliyordu. Çataloğlu madeninde görevlendirilmiş münavebeli amele Mustafa oğlu Kapakoğlu İsmail, Ağustos 1893'te demir bir burguyla kaya tüneli kazıyordu. Yaktığı fitil iki kere bitmiş, ancak üçün-

Temmuz 1913 tarihli Osmanlıca belgenin Fransızca tercümesi.

[104] ED 16, 99-102, 17-18 Haziran 1319/30 Haziran 1913. ED 10, 399, Fransızca versiyonu için.

[105] ED 16, 208-209, 28 ts 1329.

Resim 7.6 Boyacığlı madenindeki göçük, Haziran 1913. Kaynak: ED 10, 399.

cüsünde aniden parlamış, ikinci ve üçüncü derece yanıklara neden olmuştu.[106] İtalyan Pascal Fidancolu 1903 yılında kaya tünelinde fitil oyuğu yaparken barut ateş almış ve işçinin feci bir şekilde yanmasına sebep olmuştu.[107] Kasım 1912'de kaya tüneli açılmasına yardım eden Mela Osmanoğlu Arif dinamit fitilini yakmış ve "uzunca bir süre" patlamasını beklemişti. Yanmayınca da patlayıcı yerleştirdiği yere dönmüş ve dehşetle iyice kısalmış şekilde yanan bir fitil bulmuştu. Meydana gelen patlamada yaralanmış, ancak yapılan soruşturmada sorumluluğu olmadığı belirtilerek temize çıkmıştı.[108]

Benzer şekilde meydana gelen kazaların çok azı barutun patlatılmasından –yani kömürün çözülmesi için patlayıcı madde kullanılmasından– kaynaklanıyordu. 1877 ila 1919 yılları arasında tutulan kaza raporlarının sadece bir tanesinde, Mart 1913'ün sonlarında oluşturulan bir raporda bu uygulamadan bahsediliyor. Birkaç amele ve barutçu Yorgi Lara, Şirket-i Osmaniye'nin Çay Damarı madeninin her tarafına patlayıcılar yerleştirmişti. Barutçunun dikkatsizliği yüzünden, biri 22 yaşında ve bekâr, diğeri 33 yaşında ve iki çocuk babası iki amelenin yaralanmasına neden olan bir grizu patlaması meydana geldi.[109]

Kazayla meydana gelen yangın ve patlamalar, kömür gazı ya da kömür tozu olarak da adlandırılan grizu patlaması sonucu ortaya çıkıyordu. Madenin kendi içindeki kömür bir kez tutuştuğunda çok uzun zaman yanmaya devam edebiliyordu. 1913 yılında Sarıcazadeler'in Kandilli madeninde meydana gelen ateş iki yıl boyunca yanmaya devam etmiş, madenin sahiplerini madenin önemli bir kısmını terk etmek zorunda bırakmış ve büyük zarara girmelerine neden olmuştu.[110]

1870'li yıllarda görevliler yangın ve patlamaları doğal

---

[106] ED 3, 5, #30.

[107] ED 3, 187, #23, 11 Haziran 1319/24 Haziran 1903.

[108] ED 12, 193, #84, 8 ts 1328/28 Kasım 1912 tarihli rapor 77'nin tercüme edilmiş bir sureti.

[109] ED 16, 9-11, Fransızca, 16 Mart 1329/29 Mart 1913; ve *a.g.e.*, 14-15, Fransızca, 29 Mart 1329/11 Nisan 1913.

[110] ED 16, Fransızca, 83, 9 Haziran 1329/22 Haziran 1913.

olaylar olarak görüyorlar, fakat "ocakların neresinde bir kusur varsa onu ortadan kaldırmaya ve bu vehametin meydana gelmesini engellemeye" çalışıyorlardı. Bu amaçla Ağustos 1878'de Bartın kaymakamı amelelerin kömür gazı patlaması meydana gelen bir madene bir daha girmelerini engellemek üzere telgraflar göndermişti. Ancak aynı kaymakam tehlikenin boyutu ne olursa olsun iş durdurulmasına müsamaha gösterilemeyeceğini de belirtiyordu.[111] Kasım 1877'de kazmacılar ve ameleler alındayken bir amele elinde lambayla oraya geldi. "Öyle bir patlama meydana geldi ki sanki bir top patladı ve alevler ocağın her tarafını sardı. Ocağın içindeki kömür arabaları dışarı fırladı." İki saat sonra yedi tane kurtarma işçisi kaza mahaline ulaşmayı denemiş ancak sonra geri çekilmişti: Patlamada iki amele ölmüş, altısı da yaralanmıştı.[112]

Bu işçiler ve daha birçoğu, uzun yıllar Osmanlı madenlerinde, ayrıca ABD ve Fransa'da ve muhtemelen başka ülkelerde de standart bir uygulama olan tehlikeli bir prosedür yüzünden hayatlarını kaybediyorlardı. Şöyle ki, işçiler (az miktarda olduğu umulan) birikmiş olan gazı kasten yakmak amacıyla madenlere düzenli olarak ellerinde açık alevlerle giriyorlardı. Örneğin, Amerika'nın Ohio eyaletinde 1870'li yıllarda, sabah saatlerinde daha hiçbir işçinin madene girilmesine izin verilmeden, metan gazının olup olmadığını tespit etmek için "ateş gözcüsü" elinde "çıplak alevle" madenin içinde dolaşırdı.[113] Burada belirtilen Zonguldak örneğinde ameleler metan gazını yakmak için ellerinde açık alevle çalışma alanına girerlerdi; ancak olayı rapor eden mühendisin belirttiğine göre "genelikle bir şey olmazdı."[114]

Aşağıda Ethem Çavuş'un sunduğu şekliyle bunun nasıl bir uygulama olduğunu görüyoruz:

---

[111] ED 4, 204, 27 Temmuz 1294/8 Ağustos 1878 ve aynı tarihli ED 4, 20k ile karşılaştırınız. ED 4, 264, 12 ts 1294/24 Kasım 1878.

[112] ED 4, 78, 3 ts 1293/15 Kasım 1877 tarihli telgraf.

[113] Roy (tahminen 1905 yılı), 116-120.

[114] ED 4, 78, 3 ts 1293/15 Kasım 1877. ED 4, 197, #14, 17 Temmuz 1294/29 Temmuz 1878.

Bacalarda ateş nefesin fazla birikip patlamasına meydan vermemek için akşamları şüpheli bacalara birer yanık kandil asılı bırakılırdı. O zamanlar, şimdiki gibi, üst üste geçen çift kafesli emniyet lambaları yerine açık kandil kullanılırdı. Kandil, gelen grizu gazını yavaş yavaş, birikmesine meydan vermeden imha ederdi.

Kandil asılmasına imkân olmayan bacalara yukarıda bahsettiğim ateş-nefes yoklayıcıları giderlerdi. Bunların vazifesi çok mühim ve tehlikeli idi. Ateş-nefes kontrolüne çıkan ameleler sırtlarına ıslak bir çuval sararlar, yüzlerini, gözlerini koruyacak tertibat alırlar, ucunda gaza batırılmış bir top bez yanan uzun bir sırığı sırtladıktan sonra ocağa girmeden evvel bacalara grizu muayenesine koşarlardı. Uzun sırığın ucunda alev alev yanan bez bacaların üst köşelerine sürülür, ateş-nefes varsa derhal küçük mikyasta iken patlardı. Bazan grizu tahminden çok fazla olursa patlama biraz şiddetlice olur ve kontrolü yapan amele yüzükoyun kapanmak suretiyle ölümden kurtulurdu. Bunların sırtları ve başları esasen ıslak bezlerle sarılı olduğundan bu gibi vakalarda ufak tefek yanık ve yaralarla işi atlatırlardı. Mamafih, benim hatırladığım, bu işi yaparken ölenlerin de bir hayli olduğudur. Şimdi [1930'lar], emniyet lambalarıyla ve ateş-nefesin hava içinde kesafetini ölçen hassas aletlerle ateş nefes tehlikesinin önüne geçmek kabildir. Kabildir ama her nedense gene eskisi gibi ateş-nefes kazası eksik olmuyor.[115]

1894 yılında Zonguldak mevkiinde Acılar denen bir yerdeki Çay Damarı'nda bir çavuş, gazı yakmak için madene girmişti. Gaz birikmesi yüzünden çatma işinin 30-40 saat ertelendiği bir noktada çavuşun açık lambası gazın yanmasına sebep olmuş ve kendisinde hafif yanıklara yol açmıştı. Bu olayın hemen ertesinde maden nazırı emniyet lambalarının her daim kullanılması emrini verdi.[116] 1902 yılında bir öğleden sonra Kozlu'daki İncir Harmanı madeninde üç amele su içmek için mola verdiklerinde tehlikeli işler yapılmaktaydı. İşçiler yeni

[115] Ahmet Naim (Çıladır), *Yer Altında Kırk Beş Sene* (yayın yeri ve tarihi belirsiz).

[116] ED 3, 136, #27, 7 Ağustos 1310.

bir şaftın sadece birkaç metre içindeydiler ve gazı yakıyorlardı. Ancak, maden bir gün önce işlenmediği için gaz birikmiş ve ameleler açık lambalarıyla yaklaştıklarında da alev almıştı.[117]

Çalışma yerlerinin açık lambalarla aydınlatılması çok sık patlama ve yangınlara sebep oluyordu. Haziran 1893'te Üzülmez'deki Hallaçyan madeninde kömür vagonlarını çekmek için kullanılan halat koptu ve yedek halat beklenirken çavuş, ameleleri madenin içindeki yolu tamir etmeye ve temizlemeye yolladı. Yangını açık lamba taşıyan 30 yaşındaki bir amele başlattı ve "kafasında, göz kapaklarında, kulaklarında, göğsünde, ellerinde ve kollarında" birinci dereceden dördüncü dereceye kadar yanıklar meydana geldi. İki ay kadar Zonguldak hastanesinde can çekiştikten sonra öldü.[118] Önceden yangın korkusu olmadığı için bu mahalde açık lamba taşımak kabul edilen bir durumdu. Mühendis, raporunda hiç kimseyi hatalı bulmuyordu; ne ameleler ne de çavuş hatalıydı. Ancak yine de bundan sonra emniyet lambalarının kullanılmasını mecburi hale getirdi.[119] Üç hafta sonra aynı madende bir amelenin lambası yüzünden bir kez daha yangın çıktı.[120]

Devlet müfettişleri yangın ve patlamaların nedeninin, amelelerin dikkatsizliği, özellikle de emniyet lambalarını kullanmayı reddetmeleri olduğunu düşünüyorlardı (Bölüm 8). Mevcut raporlarda lambalardan kaynaklanan kazalardan bir kez bile şirketleri sorumlu tutmuyorlardı. Sadece bir vakada teftişi yapan mühendis bir şirketi tam olarak yangından dolayı değil, Mart 1913'te Şirket-i Osmaniye'nin bir madeninde ortaya çıkan yangını derhal nazıra bildirmediği için sorumlu bulmuştu.[121]

Kilimli'deki Abdülrahim madeninde 1895 yılının Eylül ayı ortalarında bir pazar gecesi açık lambaların ve kömür gazının neden olduğu bir patlama ortalığı savaş alanına çevirmişti.

---

[117] ED 3, 180, #11, 30 Haziran 1318/13 Temmuz 1902.

[118] ED 3, 2, #12, 2 Haziran 1309/14 Haziran 1893.

[119] ED 3, 24 Mayıs 1309, 129, #1.

[120] ED 3, 15 Haziran 1309, 129-130, #2.

[121] ED 16, 9-11, Fransızca, 10 Mart 1329/23 Mart 1913 ve 17 Mart 1329, 14-15.

Bir grup kazmacı vardiyalarını bitirdikten sonra kömür direklerini yere indirerek madeni terk etmişlerdi. Aynı noktaya beş saat sonra gelen yedi amelenin açık lambaları, birikmiş gazın ateş almasına neden oldu. İşçiler kaçmaya çalıştılar ancak dördü yandı ve ikisi hayatını kaybetti. Hepsi aynı kazâdan, Peşenbe'den, geliyorlardı. İki tanesi sadece 14 yaşındaydı. Biri Kozlu hastanesinde tedavi gördükten sonra beş hafta kadar ölümle pençeleşti ve en sonunda can verdi.[122] İki amele de Kozlu Çataldere'deki İhsaniye madeninde Eylül 1900'de aynı şekilde hayatını kaybetti. Her kısımda bir hava bölmesi kurulmuş ve iyi hava dolaşımını sağlamak için "azami ihtimam" gösterilmişti. Ancak yine de 1000 m. içerideki bir kısımda hava akışı yoktu ve yanıcı kömür gazıyla dolu bir bölgeye yanlışlıkla giren iki amele hayatlarını kaybetti.[123] Ethem Çavuş gençliğinde Osmanlı döneminin en feci kazalarından birine tanık olmuştu; Giurgiu Şirketi'nin bir madeninde meydana gelen grizu patlamasında 67 amele can vermişti.[124]

İşçiler, kimi zaman da kendileri ya da iş arkadaşları bilinen emniyet prosedürlerini ihlal ettikleri için hayatlarını kaybediyorlardı. Zonguldak'taki Karamanyan madeninde Kasım 1895'te havalandırma şaftındaki altı amele, iki vagona maden sütunu yüklüyorlardı. Üçüncü seferlerinde, lambacının izinden giderek daha önce çalıştıkları, hava pompalarıyla dolu bir alana geldiler. Ancak o gün pompalar çalışmıyordu ve altı amele açık lambanın etrafına toplandığında kömür gazı ateş aldı. Altı amele de yandı. Bunların üçü öldü; biri kazadan bir hafta sonra, diğeri altı hafta sonra, en sonuncusu da sekiz hafta sonra hayatını kaybetti.[125]

Kuralların kasıtlı olarak ihlal edilmesi sıkça rastlanan bir

---

[122] ED 3, 26, #124, 3 Eylül 1311/15 Eylül; ayrıca bkz., *a.g.e.* 28'de #125 ve #131, 15 tl 1311/25 Ekim 1895. ED 3, 145, #56.

[123] ED 3, 163, #18, 11 Eylül 1316/24 Eylül 1900.

[124] Kazanın canlı bir anlatımı için bkz. Donald Quataert ve Yüksel Duman (2001), s. 161-162. Bu kaza bu çalışma için mevcut kaza raporlarında olmadığından 7. ve 8. bölümlerdeki tablolara dahil edilmemiştir.

[125] ED 3, 29, #135, 20 tl 1311/29 Kasım 1895; 30 #141, 25 ks 1311/6 Şubat 1896.

durumdu. Örneğin, Kozlu'daki Süleyman Efendi madenindeki iki amele belirli kuralları göz ardı etmiş ve Temmuz 1902'de açık lamba kullandıkları için yanmışlardı (bkz. Bölüm 8).[126]

Grizu patlamaları 1912 yılından sonraya ait belgelerde daha sık görülüyor. Bu, kısmen kaza raporlarının daha iyi tutulmasıyla ilgilidir. Ancak, ABD ve diğer yerlerdeki deneyimlerin de gösterdiği üzere maden ne kadar derinse, madende o kadar çok metan gazı birikiyordu.[127] 1896'dan sonra üretimin artmasıyla birlikte, metan gazıyla karşılaşma riskinin artması gibi yeni tehlikeler ortaya çıktığı için emniyet lambalarının ve metan gazını ölçen araçların daha yaygın olarak kullanılması gibi önlemler de arttı (Bölüm 8). Ekim 1912'de bir amelenin ölümüne ve aynı köyden gelen bir diğerinin yaralanmasına neden olan bir patlama, ciddi şekilde metan gazı birikmesi sorunları yaşandığı bilinen bir madende meydana gelmişti. Bu iki amele kömürden metan gazı çıkartmak olarak bilinen bir iş yapıyorlardı. Mühendis raporuna göre ameleler, kullanılması zorunlu olan emniyet lambalarını kullanmadıkları ve metan gazının biriktiği gayet iyi bilinen kör geçitlerde yapılan işle ilgili kuralları ihlal ettikleri için kazadan sorumluydular.[128]

Tehlikeleri gayet açık olduğu halde madenlerin içinde sigara içilmesi yüzünden meydana gelen kazalar hiç de nadir değildi. Örneğin, 1913 senesinin Nisan ayı sonlarında bir gece 23 yaşındaki Trabzonlu Temel Hüseyin, Çay Damarı madeninde sigara yakarak bir metan gazı cebinin alev almasına sebep olmuş ve aralarında kendisinin de bulunduğu birkaç amelenin yüzü yanmıştı. Zonguldak'ın öfkeli maden mühendisi, 1911 yılında çıkarılan ve bu tür ceplerdeki gazın patlamasına yol açan amelelerin ağır bir şekilde cezalandırılmasını öngören kurallara atıfla ameleyi mahkemeye vermişti. Mühendis, "sadece emirlere uymak adına değil, kendi canları" için de bu tür grizu patlamalarına karşı önlemler alan Şirket-i Osmaniye'ye dualar ediyordu. Maden nazırının kuralları, madenlere tütün

[126] ED 3, 180, #11, 30 Haziran 1318/13 Temmuz 1902.

[127] William Graebner (1976), s. 72-73.

[128] ED 12, 200, 1 tl 1328/14 Ekim 1912, #67. Bu iş trikaj olarak adlandırılıyordu.

ve kibrit sokmalarını önlemek için amelelerin üzerlerinin düzenli olarak aranmasını şart koşuyordu.

> Ne var ki ameleler hâlâ içeri tütün ve kibrit sokmayı beceriyorlar. Bunu da bu maddeleri tahayyül etmesi güç yerlere, mesela saçlarının içine ya da kıyafetlerinin gizli ceplerine saklayarak başarıyorlar. Neticede tüm bunlar birer nafile çaba olarak kalıyor ve ocak içinde grizu patlamalarına sebebiyet veriyor. İşte bu nedenle bu hususi patlama meydana geldi. Bereket versin bu sefer çok kişinin canına mal olmadı. Ancak benzer bir kazanın yüzlerce can alması işten bile değildir.[129]

[129] ED 16, 32-36, Fransızca; aynı raporun Osmanlıca versiyonu için bkz. ED 10, 50. Ayrıca, ED 10, 132-134, 20 Temmuz 1329; ED 10, 49, #424/40, 27 Nisan 1329/10 Mayıs 1913; ED 10, 50; ED 10, 48-49, #423/43, 27 Nisan 1329/10 Mayıs 1913.

8

KAZAZEDELER VE FÂİLLER

Ölümle Burun Buruna: Madenlerde Emniyet

GİRİŞ

Bu bölüm öncelikle kömür havzasını alt üst eden kazalar sonucunda ölen ya da yaralanan kişiler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bireysel olarak işçileri ele alan kaza raporları, Osmanlı emek tarihinde daha önce emsali görülmemiş bir bakış sunmaktadır. Kaza raporlarından sadece işçilerin adlarını değil, aynı zamanda meslek ve memleketlerini, yaşlarını, medeni durumlarını ve hatta çocuklarının cinsiyet ve yaşlarını bile öğrenebiliyoruz. Bu bölümde daha sonra işgücünün erişebildiği tıbbi bakım imkânlarını tartışacağız. Tıbbi personelin ve hastanelerin niteliği ve sayısı onlarca yıl içinde şüphesiz arttı. Fakat bu arzu edilenden çok daha azdı. Üstelik tıbbi bakım masraflarını işçiler ödediğinden, çoğu mükellef tıbbi bakım almak yerine köylerine dönmeyi tercih eder, bazıları da yaralarını kendi haline bırakırlardı. Bu bölümde daha sonra Osmanlı Devleti'nin emniyet programlarını ve madenleri daha güvenli ve daha sağlıklı çalışma yerleri haline getirirken takip ettiği gündemi inceleyeceğiz. Bu programlar on dokuzuncu yüzyıl reform programlarının ikili amaca hizmet eden ayrılmaz parçalarıydı. Bu amaçlar: (1) Osmanlı toplumunu disiplin altına almak ve idari yönetim karşısında daha uysal hale getirmek ve (2) devlete daha iyi hizmet etmek için daha sağlıklı, daha çok bilgi sahibi ve bilinçli vatandaşlar yaratmaktı. Bölümün sonunda, amelelerin bu maden emniyeti programlarına uymayı sıklıkla reddetmelerinin değerlendirilmesi yer alıyor.

KAZAZEDELERİN PROFİLLERİ: 1893-1907

Büyük maden işletmeleri kimi zaman ölümcül kazalara sahne olmuştur.[1] Osmanlı devrinin bilinen en kötü kazası altmış yedi amelenin ölümüyle sonuçlanan ve havzada meydana gelmiş en büyük kazalardan biri olan Giurgiu madenindeki kazaydı. Büyük madenlerde fazla sayıda işçi çalıştığı için, bu madenlerdeki herhangi bir maden kazasında çok daha fazla kazazede olacağı ortadadır. Oysa bu çalışma için elde edilebilen veriler, küçük şirketlerin ocaklarında çalışan işçilerin yaralanma ve ölüm risklerinin daha büyük şirketlerde çalışan işçilerden ciddi oranda daha fazla olduğunu göstermektedir. Tüm kazazedelerin neredeyse yarısının (%46) 1900 yılındaki toplam kömür üretiminin en az %10'unu gerçekleştiren küçük işletmecilerin madenlerinde kazaya uğramış olması dikkat çekicidir. Örneğin, on dört ve sekiz kişinin öldüğü en vahim iki kaza M. Sıla Bey ile Hoca Stefan'ın madenlerinde meydana geldi. En büyük iki şirket tarafından işletilen madenler tüm kazazedelerin %54'ünü çalıştırıyordu. 1900 yılı civarında Şirket-i Osmaniye kazazedelerin sadece %22'sini çalıştırırken, toplam kömür üretiminin %75'ini tek başına gerçekleştiriyordu. Gerçekten de küçük maden işletmelerinde Şirket-i Osmaniye ocaklarındakinin iki katı işçi ölmüş ya da yaralanmıştır. Toplam kömür üretimindeki payıyla karşılaştırıldığında, Şirket-i Osmaniye'nin kazazede rakamlarındaki payı dikkat çekecek ölçüde düşüktür. Bu nedenle 1893-1907 kaza örneklemi, daha büyük işletmecilerin madenlerinin, küçük girişimcilerin madenlerinden daha emniyetli olduğunu ve en güvenli madenlerin Şirket-i Osmaniye'ye ait olduğunu göstermektedir.

Küçük işletmecilerin, madencilerin hayatlarını kurtaran ancak pahalıya mal olan iyileştirme ve uygulamaları en asgari düzeyde yapabildikleri düşünüldüğünde, bu durum pek de şaşırtıcı olmasa gerek. Üstelik çok küçük olduklarından, enerjilerini daha fazla işçi çalıştıran ve muhtemelen daha fazla kömür üreten büyük madenlere sarf eden müfettişlerin dikka-

[1] Bu tartışma ED 3 belgesine ve 223 vakalık bir kaza örneklemine dayanmaktadır.

tini daha az çekmiş olabilirler. Şirket-i Osmaniye görece daha iyi mali kaynaklara sahipti. Masraflı olan emniyet işlemlerinin yerleştirilmesini ve uygulanmasını karşılayabiliyordu. Fakat daha iyi kaza raporlarına sahip olmasının başka bir nedeni daha olabilir. Fransız şirketinin kurulmasını sağlayan imtiyaz, devletin kanun yapıcı çevrelerinde tartışmalara neden olmuştu. Bu, Osmanlı rejiminin, ancak kömürün yerli imkânlarla çıkarılmasının sonuçsuz kaldığı anlaşılınca aldığı bir karardı.[2] Devlet müfettişleri, Şirket-i Osmaniye'nin yöntemlerine sadece şirketin büyüklüğü sebebiyle değil, fakat aynı zamanda Osmanlı ekonomisinin özerkliğini tehlikeye atacak bir durumda bulunması sebebiyle de özel ihtimam gösteriyorlardı. Dolayısıyla bu savla daha iyi emniyet önlemlerinin hem şirket prosedürlerinden hem de devletin olağanüstü dikkat ve ihtiyatından kaynaklandığı ima ediliyor.

İşleri nedeniyle göçük, yangın ve patlamaların en çok görüldüğü yer olan maden alnında çalışan kazmacılar, ameleler arasında en tehlikeli mesleği sürdürenlerdi. Toplam işgücünün yaklaşık dörtte birini oluşturuyorlardı. Buna karşın ölümle sonuçlanan kazaların %43'ünü onlar yaşıyordu ki bu, oldukça büyük bir orandır. Görece az sayıda küfeci ve vasıfsız işçi de ölümle karşılaşıyordu: Bu ameleler, (sadece bu örneklemde) yeraltı işgücünün üçte ikisini ve kazalarda ölenlerinse beşte ikisini oluşturuyorlardı. Buna karşılık ölümcül olmayan kazalarda çeşitli işçi kategorilerinin ölüm oranları bu örneklemde sıralandığı gibi işgücüne katılımlarıyla orantılıdır (Tablo 8.1).

KAZAZEDELERİN PROFİLLERİ: HAZİRAN 1912-MAYIS 1914

Şirket-i Osmaniye madenleri 1912-1914 yıllarında da, 1893-1907 dönemine benzer bir şekilde diğer madenlere göre daha güvenli bir çalışma ortamı sağlamayı sürdürdü.[3] Kömü-

[2] Ayrıntılar için bkz. Jacques Thobie (1977), s. 406-412.

[3] Örneklem yaş, medeni durum ve çocuk sayısı gibi biyografik verileri elimizde olan 199 kişiden oluşmaktadır. Yüz yirmi beş kişi kaza

Tablo 8.1 Kazaların Mesleklere Göre Dağılımı, 1893-1907

	İşçi Türü		Ölümcül Kazalar		Ölümcül Olmayan Kazalar	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Küfeci	118	63	48	39	65	64
Kazmacı	52	28	52	43	36	36
Diğer Ameleler	17	9	22	18		
Toplam	187	100	122	100	101	100

Kaynak: ED 3.

rün en az dörtte üçünün çıkartıldığı şirket madenleri ölümlü ya da ölümlü olmayan, rapor edilmiş tüm kazaların %36'sına sahne olmuştu. Kazaların üçte ikisiyse, kömürün dörtte birinin çıkartıldığı diğer işletme madenlerinde meydana gelmişti. Dolayısıyla, Şirket-i Osmaniye'deki işçilerin işyerinde daha az sıklıkla ölüm ya da yaralanmayla karşılaştıkları sonucuna ulaşmak kaçınılmaz görünüyor.[4]

Diğer birçok farklı açıdan bakıldığında kazazedelerin 1912 ila 1914 yılları arasındaki profilleri 1893-1907 dönemine göre farklılık arz ediyor. Bunda çeşitli etmenler rol oynamıştır. Üretim, 1890'ların ortasında ortalama 150.000 tondan 800.000 tona yükselmişti. I. Dünya Savaşı'nı önceleyen son yıllardaysa bundan da fazla bir sıçrama yaşanmıştı. Daha fazla sayıda, daha derine genişlemiş, daha çok işçi çalıştıran madenler ve daha heterojenleşmiş bir işgücü vardı. Ayrıca, giderek artan sayıda müfettiş, emniyet uygulamalarını denetlemeye başladıkça raporlama da kesinlikle iyileşti. İş güvenliğine çok daha fazla dikkat sarf edildi. Örneğin, kazazedeler ve görgü tanıklarının kimlikleriyle ilgili giderek daha katî bilgilerin kaydedildiğini belirtebiliriz. Sonraki dönemde 1893-1907

kurbanıydı; 61 ölü, 64 yaralı; 74 kişi ise görgü tanığı idi. KU KD 2, ED 10, ED 12, ED 16.

[4] Bu tahlilin, amaçları açısından şirketin kaza delillerini karartma olasılığını bir tarafa bırakıyorum.

Tablo 8.2 Kazaya Uğrayanların Meslekî Dağılımı, 1912-1914

	Kazazedeler				Tanıklar	
	Ölümcül		Ölümcül Olmayan		Ölümcül ve Ölümcül Olmayan	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Küfeci	27	44	21	37	10	17
Kazmacı	18	30	22	39	21	36
Diğer Meslekler	12	20	11	19	21	36
Bilinmeyen Meslekler	4	7	3	5	7	12
Toplam	61	101	57	100	59	101

Kaynaklar: KU 2, ED 12, ED 10 ve ED 16. Veritabanı tablo 6.6'dakinden biraz farklılaşmaktadır.

dönemine nazaran daha az kaza, raporlama dışında kaldı. Öte yandan daha önceki raporlardan kazalarla ilgili çok fazla şey öğreniyoruz. Ama bu raporlar, kazalara karışan insanlar hakkında daha az şey söylemektedir. Daha sonra, kazalar hakkındaki bilgiler gelmeye devam ederken, kazazedeler ve hatta bazen de görgü tanıklarıyla ilgili dikkate değer biçimde daha fazla ayrıntı sunulmaktadır.

1912-1914 döneminde meslek ve kaza sıklığı arasındaki ilişki (Tablo 8.2) 1893-1907 dönemindekinden farklıdır. Önceki dönemde kazmacılar, işgücü içindeki paylarının iki katı kadar daha fazla kazaya uğruyorlardı. Buna karşılık 1912-1914 döneminde kazmacıların ölümcül kazalara uğrama sıklığı toplam işgücü içindeki yerleriyle –toplamın dörtte biri (Tablo 8.1 ile karşılaştırın)– orantılıdır. İşlerinin doğal olarak daha tehlikeli olan niteliği düşünüldüğünde bu oldukça şaşırtıcıdır.[5]

[5] Başka mesleklerdeki işçiler tüm ölümcül ve ölümcül olmayan kazaların sırasıyla %12 ve %11'ini oluşturuyordu. Belki de bu, daha iyi raporlamayla daha yaygın raylı ve kablolu taşımadaki ve bu dönemin çok daha fazla olan üretimini yürütmeye yönelik diğer destekleyici tesislerdeki gelişmeleri yansıtıyordu.

Tablo 8.3 Kazazedelerin Yaşı, 1912-1914

	İlk Gençlik	20'ler	30'lar	40'lar	50'ler	
Kasım 1912-Temmuz 1913	2	14	4	2	1	
Ağustos 1913-Nisan 1914	14	25	7	3	1	
Toplam (sayı/%)	16/22	39/53	11/15	5/7	2/3	73/100

Kaynaklar: KU 2, ED 12, ED 10 ve ED 16. Veritabanı Tablo 6.6'dakinden biraz farklılaşmaktadır.

Tablo 8.4 Kazazedelerin Yaş ve Meslek Dağılımı, 1913-1914

	Yaş Grupları						
	12-19	20-25	26-29	30-35	36-40	40 yaş üstü	Toplam
Vasıfsız işçi	11	11	4	0	1	3	30
Kazmacı	1	11	6	8	1	1	28

Kaynaklar: KU 2, ED 12, ED 10 ve ED 16. Veritabanı Tablo 6.6'dakinden biraz farklılaşmaktadır.

Kaza istatistikleri ayrıca kömür havzası dışından gelen işçilerin giderek artan önemlerini de yansıtmaktadır. 1912-1914 örneklemi içinde tüm kazazedelerin %20'si havza dışından gelen Osmanlı tebaasıydı. Çoğu bilhassa Bartın ve Trabzon ile Giresun ve İnebolu gibi Doğu Karadeniz yörelerinden gelirken, diğerleri de Kastamonu, Tokat, Karaman, Bayburt ve Erzurum gibi iç kesimlerden geliyordu.

1912-1914 arasında kazalarda ölen ya da yaralanan ameleler görece gençti (Tablo 8.3). Ölen ya da yaralanan amelelerin çoğu 25 yaşında ya da daha küçüktü. Gerçekten de 12 ila 25 yaş arasındaki çocuklar ve genç erkekler kazazedelerin tam olarak dörtte üçünü oluşturuyorlardı.[6] Kimileri

[6] Tablonun da gösterdiği üzere ilk gençlik çağında olan yirmi işçi vardı. Veriler ayrıca yirmili yaşlardaki kırk beş işçinin yirmi sekizinin 26 yaşından küçük olduğunu göstermektedir.

12-14 yaşlarında olan delikanlılar, bu dönemdeki kazazedelerin beşte birini oluşturdu. Bunların yarısından fazlası yirmili yaşlarındaki genç erkeklerdi. Bunun aksine kırklı ve ellili yaşlarını süren daha yaşlı erkekler kazazedelerin sadece onda birini oluşturuyordu.[7]

Tablo 8.4 yaş, meslek ve ölüm ya da yaralanma arasındaki ilişkiyi göstermektedir. 1912-1914 arasında yirmi beş yaşında ya da daha genç olan vasıfsız işçiler arasındaki kazazede sayısı kazmacı kazazedelerin iki katı kadardı. Daha genç vasıfsız işçiler genelde ilk gençlik yıllarındaydı, kazmacıların çoğunluğu en az yirmi yaşındaydı.[8]

Tüm küfeci kazazedelerin %36'sı ilk gençlik yıllarındayken, 20-25 yaş arasındaki kazazedelerde ise eşit bir orana sahipti. Aslında vasıfsız işçilerin neredeyse dörtte üçü 25 yaşında ya da daha küçüktü. Aksine sadece bir kazmacı kazazede ilk gençlik yıllarındayken, kazmacıların yarısından fazlası 25'ten büyüktü. Dolayısıyla, 1893-1907 ve 1912-1914 dönemlerinde çeşitli işçi tipleri için kaza oranlarındaki farklılık işçilerin gençliğine ve deneyimsizliğine atfedilebilir gibi gözüküyor (Tablo 8.4).

Tecrübe tabii ki iş güvenliğini garanti altına almıyordu. Bir bahar gününün ilk saatlerinde sütun payandalarının on sekiz amelenin üzerine çökmesi sonucu iki kazmacı ve bir ameleyle birlikte hayatını kaybeden 45 yaşında bir çavuş olan Yusuf'un örneğini ele alalım. Yaşının da gösterdiği üzere Yusuf uzunca bir süredir madencilik yapıyordu ve canını alan madende yedi yıldır çavuş olarak çalışıyordu.[9]

Son olarak Tablo 8.5 hem kazazedeleri hem de kazada hayatını kaybetmemiş ya da yaralanmamış ama kazaya tanık olmuş işçileri kapsıyor. Tanıkların dahil edilmesi bize madenlerin içindeki ve dışındaki işgücüne dair daha somut bilgiler

---

[7] Kazalarda yara almamış fakat kazalara tanıklık etmiş kişilerin dahil edilmesi burada tartışılan yaş dağılımı profilini değiştirmemektedir.

[8] Örneklemde 12 ve 25 yaşları arasındaki 50 işçiden 23'ü amele, 12'si kazmacı, 11'i ise farklı meslektendi. 4 tanesinin mesleği belirtilmemiştir. Sadece 18 yaşındaki bir kazmacı 20 yaş altındaydı.

[9] KU KD 2, 189-192.

Tablo 8.5 Kazazedelerin ve Kaza Tanıklarının Yaşı, 1912-1914, 1917

	İlk Gençlik		20'ler		30'lar		40'lar		50'ler		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Kasım 1912-Temmuz 1913	7	16	26	59	7	16	3	7	1	2	44	100
Ağustos 1913-Nisan 1914	13	33	19	49	2	5	4	10	1	2	39	99
Toplam	20	24	45	54	9	11	7	8	2	2	83	99
1917	1		0		2		9				12	

Kaynaklar: KU 2, ED 12, ED 10 ve ED 16. Veritabanı tablo 6.6'dakinden biraz farklılaşmaktadır.

vermektedir. Delikanlılar kazazede ya da görgü tanığı olarak kazalara dahil olmuş işçilerin %24'ünü oluşturuyor. Kazazedelerin ve tanıkların %54'ü yirmili yaşlarındaydı. Özetle kazalara bir şekilde dahil olmuş işçilerin %78'i, 30 yaşın altındaydı.

Her bir kaza, ölüme ya da yaralanmaya sebebiyet vermiş olsun ya da olmasın kişisel ve ekonomik düzeyde derin etkiler yaratıyordu. İşçilerin geride, köylerinde bıraktıkları aileler birdenbire yeni gerçeklerle yüz yüze geliyorlardı. Oğulların, kocaların, babaların ani bir şekilde sakat kalmaları ya da ölümleri, belgelerin gösterebileceklerinin çok ötesine geçer ve tahayyül edilmesi güçtür. Bunlar her anlamda ciddi kayıplardır.

Kazazedelerin köylerinin büyüklüğüne bakmak, bir madencinin yaralanmasının ya da ölümünün köy halkı üzerindeki etkisini anlamamıza yardım edebilir. Bütün itibariyle amele kazazedelerin köyleri oldukça küçüktü.

Aşağıdaki üç vakada kazazedelerin köyleri 25 ila 31 haneden oluşmaktadır ve her birinin ortalama nüfusu yedi kişiden azdır. Eylül 1903'te Akbaş köyünden iki amele aynı kazada hayatlarını kaybetti. Yani kaza, köyün her 13 hanesinden bir kişinin canına mal olmuştu.[10] Ağustos 1905'te bir çavuş ve

[10] ED 3, 181, *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1314* köy verileriyle karşılaştırılmıştır.

bir amele göçük altında kalarak can verdi. Her ikisi de, 31 haneli, 120 erkek ve 104 kadın nüfusa sahip Kargarlar köyündendi. Ağustos 1904 ile Kasım 1905 arasında Tabaklar köyünden iki amele kazalarda hayatını kaybetti. Bir üçüncüsününse, yüzü bir göçükte parçalandı. Bu sayılar fazla gibi görünmeyebilir; fakat Tabaklar gibi bir köy için üç kaza tam bir felaket anlamına geliyordu. Bu kazalar, on beş ay gibi kısa bir süre içerisinde köydeki tüm hanelerin %10'unu doğrudan çok ciddi bir biçimde etkiledi.[11] 244 sakini 37 hanelik Fırnık gibi daha büyük bir köy için bile bu çeşit kayıplar çok acı biçimde hissedilirdi: Yirminci yüzyılın başında yaşanan kazalar yaralı madencilerin eve dönmeleri sonucunda Fırnıklı köyü ailelerinin gelirlerinde %5 azalma anlamına geliyordu.[12]

Dolayısıyla bu istatistikleri bir araya getiren kaza raporları aynı zamanda kazaların köy halkıyla işçilerin aileleri üzerindeki etkisi hakkında da ipuçları vermektedir. İş, yaşam ve ölüm biçimleri hiç de soyut değil, aksine çok iyi tanıyıp bildikleri şeylerdi. İsa Beyler köyünden iki amelenin Mayıs 1913'te birlikte öldüklerinde kaza, 282 kişilik köyün her 14 hanesinden bir kişiyi alıp götürmüş oluyordu. Felaket aynı ay, tahminen 25 hanesinde 227 sakini bulunan Süleyman Beyler köyünü vurdu. Tek bir gün içinde her beş hane, aile fertlerinden birini grizu patlamasında kaybetti. Tek bir ölüm bile önemsiz bir olay değildi. Çayırköy'ün sadece 23 hanesi vardı; o yüzden yirmi yaşındaki Ahmed oğlu Yakub adlı kazmacının Mayıs 1914'te hayatını kaybetmesi sadece dul eşinin ocağında değil, birçok evde de acıyla hissedildi.

Kaza istatistikleri, görüldüğü üzere aynı köyden olan kişilerin genelde aynı madende çalıştıklarını gösteriyor. Daha kesin olan, kazazedelerin ya da görgü tanıklarının %40'ının kaza olduğunda bir komşusunun ya da köylüsünün yanı başında bulunmasıydı.[13] İleride daha detaylı anlatılan Mayıs

[11] ED 3, 205, 226 ve 240, *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1314* nüfus verileriyle karşılaştırılmıştır.

[12] ED 3, 201 ve 223 *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1314* köy nüfus verileriyle karşılaştırılmıştır.

[13] Buradaki örneklem adı geçen köy ya da kasabalardan gelen 168

1913'teki korkunç kazada ölen ve yaralanan otuz amele sadece on yedi farklı köyden geliyorlardı.

Bazen işçiler arasındaki aynı köylü olmak dışında, daha yakın ve kişisel bağlar olabiliyordu: Birçoğu aile fertlerinin gözleri önünde hayatını kaybediyor ya da yaralanıyorlardı. Söz gelimi 19 Mayıs 1913 tarihinde bir lavuarın yanı sıra giden bir kömür arabası 26 yaşındaki Hasan Hüseyin'in bacağını, kayınbiraderinin gözleri önünde ezmişti. 1913 yılının Temmuz ayı ortalarında 29 yaşındaki Şamlıoğlu Mehmed ve kardeşi Yusuf, tünel kazarken bir kaya parçası tavandan düşüp Yusuf'u sıkıştırmıştı. Kardeşi kayayı kımıldatmaya uğraşırken büyükçe bir parça koparak 16 yaşındaki delikanlının ayağını parçaladı.[14] Temmuz 1913'ün başlarında Arıkoğlu Hasan adlı tecrübeli bir kazmacı, biri kendi köylüsü olan iki kazmacıyla birlikte destekleyici bir kömür sütununu kesiyordu. Üçü birlikte kömürü küfecilerin sırtına yüklüyorlardı. Bu küfecilerden biri de Hasan'ın başka köyden gelmiş 13 yaşındaki kuzeniydi. Çocuk tavandan kopan parçaların altında kalarak feci şekilde ezildi.[15] Bir de Kedaroğlu İsmail adlı vasıfsız işçinin vakasına bakalım. İsmail kazmacılık yapan babası Satılmış Kurmanoğlu'yla çalışırken büyük bir kömür parçası düşmüş 35 yaşındaki kazmacının yaralanmasına sebep olmuştu.[16] Maden işletmecisinin ağır ihmalinin sebep olduğu bir kazadaysa Mustafa oğlu Laz İbrahim adlı bir kazmacı, kuzeninin gözleri önünde can verdi.[17]

Kazazedelerin (ya da görgü tanıklarının) ailelerine dair çok az bilgi var. Otuz altı amele evli, on dördüyse bekâr olarak rapor edilmiştir. Grubun geriye kalan üçte ikisinin medeni haline dair bilgi olmadığından eldeki örneklemin küçüklüğü anlamlı çok fazla yorum yapmamıza izin vermiyor. Ergenlik yaşlarında olup da evli olarak belirtilmiş hiçbir amele bilgisinin olmadığını da belirtmekte fayda var. Evli olarak belirtilen-

kişiden oluşmaktadır; 37 örnekte kaydı yapılmış bir yer yoktur.

[14] ED 10, 499.

[15] ED 16, 115-117.

[16] ED 16, 235-237.

[17] ED 16, 264-265; madeni Rombaki ve Panopolos işletiyordu.

Tablo 8.6 Kazazede Ailelerinin Büyüklüğü, 1912-1914, 1917

Çocuk Sayısı	Kazazedeler
1	5
2	9
3	7
4	3
5	1

Kaynaklar: KU KD 2, ED 12, ED 10, ED 16

lerin üçte ikisi 20 ila 35 yaş arasındaydı. Bunlar arasında çok az kişi (14) özellikle bekâr olarak kaydedilmiştir; bunlardan altısı ilk gençlik yıllarında, dördü 20-25 yaş arasında, dördü de 25-30 yaş arasındaydı.[18] 12-15 yaşlarındaki amelelerin medenî hallerine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak 16 yaş için raporlar bazen bekâr notunu düşmüş, kimi zaman da hiçbir şey belirtilmemiştir. Öyle görünüyor ki çocukluktan yetişkinliğe geçiş yaşı 16'ydı.

Benzer şekilde, kazazedeler ve çocukları hakkında da çok az bilgi var. Sadece yirmi beş vakada çocukların varlığı kaydedilmiştir (Tablo 8.6). Yirmi beş babanın sadece ikisi kazaya uğradıklarında, 25 yaşından büyüktü. Yine de bu bir avuç hikâye bile madenci ailelerinin evlerine düşen acıyı açıkça anlatmaktadır. 38 yaşındaki amele Kadrakoğlu Satılmış Mustafa, Kasım 1917'de yaralandığında, maden müfettişi şirketi suçsuz bulmuştu. Kaza, amelenin Sandallar Köyü'ndeki hiçbir malî yardım almayan eşi ve beş çocuğunun yaşamlarını tehlikeye sokmuştu.[19]

Kazaları kaydeden bu küçük örneklemde altmış bir çocuğun babası kazaya uğramış, bunların yirmi altısı babalarını ölümcül kazalarda kaybetmişti. Sütunu değiştirmek üzere bir deliği büyütmekte olan Fransevi İzzet adlı 25 yaşındaki bir kazmacının başına gelen kaza, en kötü vakalar arasındadır.

[18] Buradaki örneklem 1912-1914 ve 1917 yılları içindir.
[19] ED 16, 379.

Bu amele kayaların altını çok fazla oymuş ve kayalar üzerine çökmüştü. İzzet geride dul bir eş ve üç çocuk bırakarak yaşamını yitirdi.[20] Felaketle sonuçlanan bir başka kazada 30 cm'lik bir şist parçası tavandan kopmuş ve 45-50 yaşlarındaki küfeci Kurtoğlu Hüseyin'in üzerine düşmüştü. Çavuşu dikkatsizlikle suçlayan rapor da Hüseyin'in Kum Tarla köyündeki dul eşiyle üç çocuğunun acısını dindirememiştir.[21]

KÖMÜR HAVZASINDA TIBBİ BAKIM

Her ne kadar nitelik ve niceliğinde giderek iyileşme olsa da Zonguldak kömür havzasındaki mevcut tıbbi bakım hâlâ çok zayıf olduğundan ölüm oranları çok daha kötüleşmişti. Uygun tıbbi yardım eksikliğinden sadece Osmanlı madencileri musdarip değildi. ABD'de şirket doktorları tarafından zaman zaman sağlanan tıbbi koruma ve düşük standartlı bakım ancak 1945 yılında Birleşik Maden İşçileri'nin [*United Mine Workers*][22] eylemleri sayesinde sunulabildi. Daha da kötüsü tıbbi tedavi alan Zonguldak madencileri masraflarını kendi ceplerinden ödüyorlardı, yani sağlanan bakımın masrafını daha sonra ödemekle yükümlüydüler. Tabii bu da dünyanın birçok yerinde olan ortak bir uygulamaydı.[23] Zonguldak işçilerinin tedavi masraflarını nasıl ödediklerini tam olarak bilmiyoruz. Osmanlı döneminde tıbbi bakım için kişi başına düşen ücret kesintileri ödeme defterlerinde gözükmüyor. Görünen o ki, yaralanmış ya da hastalanmış işçilerin aldıkları şahsi hizmetlerin bedeli tedaviden sonra faturalandırılmıştır.[24] Tıbbi bakımın ücretini ödeme zorunluluğu hiç şüphesiz birçok işçiyi tıbbi yardım almaktan caydırmıştır. Hatta hastanede bakım görmüş kazazedelerin yüzdesinin düşük olmasına yol açması da oldukça muhtemeldir.

---

[20] ED 16, 208-209, Aralık 1913.

[21] ED 16, 110-112 ve ED 10, 427-428, Temmuz 1913.

[22] Curtis Seltzer (1985), s. 56.

[23] Batı ABD madenleri için James Whiteside (1990), s. 52.

[24] Ahmet Ali Özeken (1944b). Tazminat için işçileri mahkemeye veren şirketin mahkeme kayıtlarına şu an için sahip değilim.

1871 yılında Kozlu'da bulunan bir maden idaresi hastanesine 1876 yılında Ereğli'de açılan bir ikincisi eklendi.[25] 1870'li yıllarda mevcut sağlık personelinin madencilere bakmanın yanı sıra birçok başka sorumluluğu daha vardı. Örneğin, 1877 yılında bir "maden tabibi" hem maden işçilerine hem de askerlere bakmak zorundaydı.[26] Bir başka örnekte "maden tabibi" sadece o dönem Balkanlar'dan Anadolu'ya akan Müslüman muhacirleri değil, aynı zamanda imparatorluğun ticaret filosunda çalışan denizcileri de tedavi ediyordu.[27] Kozlu ve Ereğli'deki tıbbi personele 1878 yılında bir cerrah ve ona yardım eden bir doktor daha katıldı. Bunlar Zonguldak kazâsında üçüncü bir bölgeye konuşlandırıldı. İlk başlarda bu işe tahsis edilmiş herhangi bir tesis olmaksızın çalışan bu kişilere uygun bir hastane sözü verildi ve bu hastane gerçekten de inşa edildi.[28] Madencilerin bakımına yönelik dördüncü tıbbi tesis ise Kilimli mevkiinde bulunan madenlerdeki işçilere yardım etmek için gelen tecrübeli bir cerrahın oraya gelmesiyle Haziran 1878'de kuruldu. O zamana dek bu madenlerdeki yaralı ya da hasta madenciler 2,5-3 saat uzaklıktaki Kozlu hastanesine gitmek zorundaydılar (talihli olanlar kayıklarla gönderiliyordu, fakat diğerleri oraya vagonlar müsait olmadığında bile karayoluyla sevk ediliyordu).[29] Ayrıca hasta ve yaralı ameleler defalarca Ereğli'deki donanma hastanesinde ve İstanbul'daki Tersane Hastanesi'nde tedavi edilmişlerdir.[30]

1890'lı yılların başlarında kazazedeler hem Kozlu'daki hem de Zonguldak'taki maden idaresi hastanelerinde tedavi ediliyorlardı.[31] Ereğli'deki donanma hastanesi bahriyelilere ve

---

[25] Hastanenin büyüklüğü ve personeli bilinmemektedir. Mübeccel Kıray (1964), s. 182. ED 4, 358, 25 Ağustos 1295/6 Ağustos 1879; ve Erhart Winkler (1961), s. 32.

[26] ED 4, 25, 24 Şaban 1294; ED 4, 245, 6 tl 1294.

[27] ED 4, 36, 10 Eylül 1293; ED 4, 38, 14 Eylül 1293.

[28] ED 4, 19 Mart 1294.

[29] ED 4, 186, 10 Haziran 1294. 1879 yılında maden idaresi bir eczane ve bir eczacıya bir yıllığına destek olmak için para ayırdı. ED 4, 320, 10 Nisan 1295.

[30] ED 4, 362, 13 Eylül 1295.

[31] ED 3, 3, 9 Temmuz 1309; 25 Ağustos 1309; 25, 1 Ağustos 1311.

rütbesizlere hizmet vermeye ve madencilere yardım etmeye devam etti.[32] O sıralar (ve en azından 1906 yılına dek) maden idaresinin (askerî rütbe taşıyan) bir doktor, iki cerrah ve bir eczacıdan oluşan bir "sağlık heyeti" vardı.[33] 1890'ların ortasında tıbbi personel maden işçilerini tedavi etmenin yanı sıra çoğunlukla genç erkeklerin, sağlık bakımından askerliğe uygun olup olmadıklarını tespit etmek için çok sayıda fiziki muayene de yapıyordu. Kimi zaman silah altındaki askerleri de muayene eder ve tedavi için donanma hastanesine sevk ederlerdi.[34]

Şirket-i Osmaniye hastanesinin Mayıs 1897'de Zonguldak'ta açtığı hastane şirket tarafından işletilen bir hastane tesisinin belgelenmiş ilk örneğidir.[35] Bu hastane yıllar içinde sadece şirket işçilerini değil, aynı zamanda şirket çalışanı olmayan kazazedeleri de tedavi etmeye başladı. Osmanlı yönetiminin son on-yirmi yılında amelelere acil yardım sağlamak için şirketlerce işletilen birkaç hastane ya da dispanser bulunuyordu. Ancak genel itibariyle tıbbi destek ihtiyaçla karşılaştırıldığında oldukça cüziydi. Hükümetin yasal düzenlemeleri şirketlerin hastalıklara karşı, en az bir doktor çalıştırmayı ve karantina amaçlı özel barakalar inşa etmeyi de içeren aktif tedbirler almalarını şart koşuyordu.[36] Haziran 1913'te en bü-

---

[32] Kastamonu vilayet salnameleri 1894 yılında kömür havzasındaki bir hastanenin varlığından bahsetmiyor ve sadece 1896 ve 1899 yıllarında Ereğli'deki bir hastaneye yer veriyor. *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1312*, s. 352-355; *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1314*, s. 484-485; *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1317*, s. 352-353. Bu nedenle salnameler sadece ahaliye hizmet veren devletin yürüttüğü hastaneleri kaydetmiş görünüyor.

[33] *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1310*, s. 205; ve *Kastamonu Vilayet Salnamesi 1311*, s. 1203. KU 199, 1322/1906. Doktorun maaşı cerrahın maaşından en az üçte bir oranında fazlaydı.

[34] ED 3, 1-38, ks 1308-Temmuz 1312 (Şubat 1893-Ağustos 1897).

[35] ED 3, 37, 22 Nisan 1313.

[36] 1910 yılı itibariyle adı geçmeyen bir şirketin kendi doktoru, eczacısı il e Kandilli ve Çamlı madenlerindeki işçiler arasında yükselen bilhassa kolera gibi hastalıkları tedavi etmek için kendi barakaları vardı. OA DH.ID.C.I sıra:3169, Dosya 48-1; Gömlek 34, 23 Rama-

yük işletmecilerden biri olan Rombaki Şirketi kendine ait üç yataklı hastanesini çalıştırıyordu.[37] 1917 yılı itibariyle Şirket-i Osmaniye Üzülmez'de kendi maden işletmelerinin tam göbeğinde bir hastane işletiyordu.[38] Bu, muhtemelen şirketin 1922 yılında Zonguldak'taki on beş adet yataklı tesisine bir ilaveydi.[39] Şirket aynı anda toplam dört hekim çalıştırıyordu.[40] Sarıcazadeler ocakları, 1918 yılında altı yataklı bir hastane işletiyordu. Hasta ve yaralı amelelere bakması için Doktor Vakiyadis adlı bir hekim işe alınmıştı. Doktor, bu yataklar dolduğunda hastalarını, âdet olduğu üzere Şirket-i Osmaniye'nin Zonguldak'taki hastanesine sevk ediyordu.[41]

Birçok amelenin doğrudan tıbbi bakıma erişimi yoktu. Bu Osmanlı döneminin sonuna kadar böyle devam etti. Örneğin, 1917 yılında 33 no'lu Gregovich madenindeki ameleler tedavi için, o anda müsait olan herhangi bir doktora götürülürlerdi.[42] Aynı şekilde Bayan Hiristofilis tarafından işletilen 114 no'lu Kilimli madeninde de tam zamanlı bir hekim çalıştırılmıyordu. Bu yüzden Sarıcazadeler şirketinin hekimi Vakiyadis amelelerin barakalarına gider ve sorunu çözememesi durumunda hangi hastanede boş yatak varsa ameleleri oraya sevk ederdi.[43]

Sonuç olarak tıbbi bakım ve tesislerin erişilebilirliği yıllar geçtikçe dikkat çekici bir biçimde artmıştı. 1918 yılı itibariyle tıbbi tesisler ve personel, devlet veya şirketler tarafından yürütülen karma bir nitelikteydi. Bu alandaki iyileşmeler hiç şüphesiz çok önemliydi. Tıbbi bakım çoğunlukla yürüyebilen yaralıların ayakta tedavisinden oluşuyordu ama kazazedeler

zan 1328/28 Eylül 1910.

[37] ED 10, 73, 326-327, 10 Haziran 1329; ED 16 383-386, 30 ts 1333.

[38] 1919 yılında hastaların tedavisi için ED 16, 342, 11 tl 1333; ve ED 16, 479, 24 Mart 1334.

[39] Ahmed Cemal (1922), 23, tesisin sadece şirket işçi ve çalışanlarını tedavi ettiğini belirtmektedir. Fakat bu doğru değildi.

[40] Ahmet Ali Özeken (1944b), 22.

[41] ED 16, 458-461, 12 Şubat 1334

[42] ED 16, 380-382, 30 ts 1333.

[43] ED 16, 474-475, 16 Mart 1334.

Tablo 8.7 Kazazedelerin Hastaneye Yatırılması, 1893-1907, 1912, 1913

	Hastanede Ölen	Hastane Dışında Ölen	Hastane Bakımına Erişmiş Yaralı	Hastane Bakımına Erişmemiş Yaralı
1893-1907	5	121	22	101
1912	1	21	5	26
1913	0	29	8	57

Kaynaklar: ED3, ED 16, KU KD 2.

bazen uzun süre hastanede tutulabiliyorlardı. Örneğin 1893 yılında yanıkları olan bir hasta altı hafta boyunca hastanede tedavi gördü. Tıbbi tesislerin artmasına rağmen tıbbi altyapı, bakıma ihtiyaç duyanların çok ufak bir kısmını tedavi etmeye yetiyordu. 1893-1913 döneminde görece çok az amele, yani resmî olarak rapor edilmiş her dokuz kazazededen biri hastanede bakım altına alınmıştır (Tablo 8.7).

Ölümcül biçimde yaralanmış amelelerin çoğu hastane dışında hayatını kaybettiler. Gerçekten de maden işinde can veren tüm kişilerin sadece %4'ü hastanede ölmüştür. Ölümlerin büyük bir çoğunluğu göçük, patlama ya da yangın anında ya da kazadan hemen sonra gerçekleştiği için bu durum hiç de şaşırtıcı değildir. Tedavi altındaki amelelerin %19'u hastanede ölürken maden kazalarında yaralanmış kişilerin sadece %18'i hastanede tedavi edilmiştir. Hastanelerden faydalanan yaralı amelelerin oranının böyle düşük olması yetersiz tıbbi bakımın ve amelelerin tıbbi yardım aramaya gönülsüz olmalarının açık bir göstergesidir (Tablo 8.7).[44]

1912 yılında rapor edilmiş ölen ya da yaralananların %11'i hastanede tedavi görmüştür. Bu oran 1893-1907 dönemindeki oranla aynıdır. 1912 yılında hastaneye kabul edilmiş kişilerin sadece %4'ü (27 vakadan 1'i) hastanedeyken ölmüştür. O yıl maden işinde hayatını kaybedenlerin %5'ini (22 kişiden 1'i) hasta-

[44] Yani 222 kişiden 27'si. ED 3. Ek olarak daha sonra hastanede ölen 5 kişi de kabul edildi.

nede ölenler oluşturmaktadır. Hastanede tedavi edilen yaralılar maden işinde yaralandığı rapor edilmiş tüm kişilerin %16'sını (31 kişiden 5'i) oluşturmaktaydı. 1913 yılında hastaneye kaldırılmış kişiler, ölen ya da yaralananların %9'u gibi bir rakamla (94 kişiden 8'i), 1893-1907 döneminden ve 1912 yılından biraz daha az bir oran teşkil ediyordu. 1913 yılındaki ölümle sonuçlanan 29 maden kazasında yaralananların hiçbiri hastanede ölmemiştir. Hastaneye kaldırılmış yaralılarsa o yılki tüm yaralıların %12'sini (65 kişiden 8'i) oluşturuyordu (Tablo 8.7).

Mevcut tıbbi bakımın yetersizliği gün gibi ortadadır. *Rapor edilmiş* tüm kazazedelerin yüzde doksanı hastanede bakıma ya da kaza mahallinde tıbbi müdahaleye erişememiştir. Üstelik resmî olarak rapor edilmiş kazazedeler hiç şüphesiz buz dağının görünen kısmıdır. Kazazedelerin ezici bir çoğunluğu muhtemelen kaza raporlarında hiçbir zaman yer almadıklarından ya da hiç tedavi edilmediklerinden kayıt dışı kalmışlardı. Tüm ameleler arasında yöre halkından mükellefiyet koşulları altında işe alınanlar en çok göz ardı edilenlerdi. Bunlar arasındaki yaralıların çok küçük bir kısmı tıbbi yardım alabiliyordu. 1912 ve 1913 yıllarında hastaneye kaldırılmış (memleketi bilinen) kazazedeler yöre işçileriydi, yani kömür havzasındandılar.[45] Yine de mükellefiyet koşulları altında işe alınmış bu ameleler, toplam işgücünün ve yeraltı işgücünün büyük çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Yöre işçileri, tüm işçiler arasında sayısal çoğunluğu oluşturdukları ve en tehlikeli işlerde çalıştıkları için, yöre dışından gelen işçilere göre çok daha yüksek sayılarla ölü ve yaralı veriyorlardı. Hastaneye yatırılan kazazedeler arasında az sayıda yöre işçisinin bulunması, onların Osmanlı döneminde ihmalden ne kadar musdarip olduklarını yansıtıyor.

Uzun süredir yürürlükte olan bir uygulamayla, yaralı yöre işçileri iyileşme sürecinde (ya da ölüm halinde) genelde köylerine gönderilirlerdi. Hayırsever bir bakışla, bu işçilerin evlerinden ve ailelerin sunacağı bakımdan uzak olmadıkları söylenebilir. Oysa mükellef işçiler pek de şefkatli olmayan bir

[45] Örneklem, memleketleri bilinen 31 işçiden elde edilmiştir.

şekilde kötü muameleye maruz kalıyorlardı, çünkü madende çalışmak dışında bir seçenekleri yoktu. 1867 Nizamnamesi'nde üzerinde ısrarla durulan hastaneye erişim ve tıbbi bakım, gerçekte pek mevcut değildi. Ethem Çavuş durumu veciz biçimde şöyle özetlemiştir. "Madende ne hastane ne de doktor bulunduğundan yaralılar deve sırtında köylerine gönderilirdi. İşte maden nizamları bizi ancak bu kadar önemsiyordu."[46] Buna karşılık dışarıdan gelen işçiler –genelde daha güvenli işlerde çalışıyor ve işgücünün daha ufak bir kısmını oluşturuyorlardı– görece yüksek oranlarda hastane bakımı alıyorlardı. Güvenecekleri hiçbir aile bağları olmadığından maden hastanelerine gitmekten başka seçenekleri yoktu. Üstelik işe alınarak bölgeye getirildiklerinden, şirketler bu işçileri tutmak için onlara hem barınma hem de tıbbi bakım anlamında ayrıcalıklı muamele ediyorlardı.

Tıbbi bakım konularının, 1908 sonbaharında ard arda yapılan grevlerdeki taleplerin ne kadarını kapsadığını tam olarak bilemiyoruz. Şirket-i Osmaniye'nin tüm iş yerlerindeki madenciler, demiryolu amelelerinin öncülüğünde yürüyüş yapmışlardı. Dönemin gazeteleri ve resmî kayıtları sadece ücret taleplerinden ve şirketin bu talepleri büyük oranda karşıladığından bahsediyor.[47] Ancak ileri gelen yetkililerden biri 1930'lu yıllarda, Eylül 1908'de grev yapan işçilerin daha yüksek ücret ve iş esnasında yaralanma durumunda kendi hastane masraflarını ödeme mecburiyetinin kaldırılması da dahil olmak üzere bir dizi talepte bulunduklarını yazmaktadır. Takip eden pazarlıklarda şirketin işçilerin taleplerini kabul ettiğini ve grevin sona erdiğini belirtiyor.[48]

---

[46] Donald Quataert ve Yüksel Duman (2001), s. 163.

[47] Hükûmet, grevcilere yanıt olarak Şirket-i Osmaniye'nin zorlamasıyla asayişi sağlamak üzere en az iki sefer savaş gemisi yolladı. Örneğin, *Tanin*, 14 Eylül 1324/27 Eylül 1908, 7 ve 12 tl 1324/20 Ekim 1908, 7; *Sabah*, 29 Eylül 1908; ayrıca KU KD 2, 434, 7 Mayıs 1328/20 Mayıs 1912.

[48] Ahmet Naim 1934, s. 13-14, ve Ahmet Ali Özeken (1944b). *Yurt Ansiklopedisi* (c. 10, s. 7791), işçilerin daha fazla ücret ve hastane bakımları için ücretlerinden yapılan kesintilerin kaldırılmasını talep

Ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan olaylar, bu açıklamayla çelişir görünmekte ve Şirket-i Osmaniye'nin savaş öncesi dönemde amelelere ücretsiz tıbbi bakım vermeyi kabul etmediğini net bir biçimde ortaya koymaktadır. 1921 yılının Eylül ayında Ankara hükûmeti madenlerdeki işçi-işveren ilişkilerini düzenleyen bir kanun çıkardı. Bu kanunun hükümlerinden biri (1867 Nizamnamesi'ni tekrarlayarak) maden işletmecilerinin işçilere hastane, diplomalı doktor ve eczacı sağlamalarını şart koşuyordu. Bu hizmetlerin masrafını ödemek için maden işletmecisinin idaresi altında kurulmuş bir yardım sandığına katkıda bulunmak üzere amelelerin ücretlerinin %1'ini vermeleri gerekiyordu.[49] Bazı gözlemciler bu hükmü Osmanlı uygulamalarında büyük bir iyileşme olarak selamlarken, işçilere daha sempatik yaklaşan kimi yazarlar, bu %1'lik vergiyi eleştirdiler. Ancak hiçbiri bu kanunun mevcut durumdan, yani parasını şirketlerin ödediği tıbbi bakım uygulamasından atılan bir geri adım olduğunu dile getirmedi. Yapılan tartışmalar daha ziyade savaş sonrası dönem işçilerinin aldıkları tıbbi tedaviyi ceplerinden ödemiş olduklarını gösteriyor. Dolayısıyla, Şirket-i Osmaniye'nin 1908 yılında tıbbi bakım ya da işçi denetimi gibi konularla ilgili herhangi başka talepleri değil, sadece ücret taleplerini kabul ettiği oldukça muhtemel gözüküyor.[50]

EMNİYET LAMBASINI BENİMSETME KAMPANYASI

Giriş

Maden idaresinin emniyet lambalarının teşvik edilmesi de dahil olmak üzere, havzada iş güvenliğinin iyileştirilmesi yönün-

---

ettiklerini ve Fransız şirketinin bu talepleri kabul ettiğini belirtirken açıklamanın kaynağı olan Ahmet Naim'i (1934) takip etmektedir.

[49] Eğer işçiler (1908 grevinin bir sonucu olarak) masraflarını şirketin ödediği tıbbi bakım hakkı kazanmışlarsa, bu anlamda 1921 kanununu bildiren literatürde bazı yorumların ortaya çıkmış olması gerekirdi.

[50] Ahmet Naim (1934), s. 13-14, Ahmet Ali Özeken (1944b), s. 11-12 ve Bahri Savaşkan (1993), s. 44'e kaynaklık etmiştir.

deki kampanyası çeşitli düzeylerde anlaşılabilir. Hiç şüphesiz bu, öncelikle hayat kurtarmakla ilgilidir ve bu şekilde insani bir çaba olarak görülebilir. Birçok devlet memuru ve maden işletmecisinin, işçiler ölüm ve yaralanmayla karşılaştıklarında sarsıldıklarına hiç şüphe yoktur. Ancak madenlerde iş güvenliği aynı zamanda ticari teşebbüsle ilgili bir konuydu. Daha emniyetli madenler girişimcilerin kârlarını koruyordu. Bu, devletin 1882 yılında serbest piyasa satışlarına izin verme kararından sonra muhtemelen daha da güçlenmiş bir etmendi. Her ne kadar iş güvenliği ciddi yatırımlar gerektiriyorsa da maden işletmecileri net kazançlar elde etmekle daha çok meşguldüler. Emniyetli madenler işçileri tutmayı ve kazayla ilişkili iş durdurmaları azaltmayı teşvik ediyordu; bu anlamda bunların daha randımanlı işletmeler olduğu söylenebilir. Dolayısıyla güvenlik programı, rasyonel bir ekonomik hesaplamayla desteklenen insani bir program olabilir. Bu şekilde devlet de fayda sağlıyordu: Maden işletmecilerinin sağlayacağı istikrarlı işgücü ve daha iyi kâr potansiyeli ordunun ve devlet fabrikalarının kömür ihtiyacını karşılamak üzere daha fazla üretim sağlayabilirdi.

Ancak maden emniyeti salt insani, ticari ya da askerî bir girişim değildi. Devletin maden emniyetine dair gözle görülür kaygısının bir başka boyutu daha vardı. Emniyet, idarenin madenlerin işgücünü ve bunun bir uzantısı olarak da madencilik yapan halkı ve bir bütün olarak Osmanlı toplumunu denetleme çabasını da içeriyordu. Maden havzasında emniyet önlemlerini yerleştirmeye yönelik programlarla devlet, üzerinde hüküm sürmek istediği kişilerin eğitilmesi, disiplin altına alınması ve denetlenmesini amaçlıyordu. Yani bu maden emniyeti programları on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı hükümetinin takip ettiği daha geniş programlarla uyum içerisindeydi. Örneğin, yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti, vatandaşları üzerinde etkili hafiyelik ve denetleme çabalarını artırdı. Bu gözetleme ve denetleme işini vatandaşların sohbetlerini gizlice dinlemek ve rapor etmek üzere başkent kahvehanelerine yerleştirdiği hafiyeleri aracılığıyla gerçekleştirdi. Az zaman sonra, devlet vilayetlerde vatandaşlarının nerelerde olduğunu ve ne

yaptıklarını tek tek jurnallere kaydetti.[51] 1850 sonrası dönemde dini değerleri yanında devlet değerleri de olacak şekilde eğitilmiş vatandaşlar oluşturmak için tasarlanmış yeni bir kitlesel eğitim sistemini uygulamaya soktu ve yaygınlaştırdı. Aynı zamanda rejimin daha çok işine yarayacak daha sağlıklı vatandaşlar yaratmak için hastaneler, tıbbi tesisler ve hayır kurumları oluşturdu.[52] Bu atmosfer içinde maden idaresi işçi disiplinini maden emniyeti için daha elzem görmeye başladı.[53] Bunun aksine asayiş ve denetimin yokluğuysa kazaların sebebi olarak görüldü. Maden güvenliği gitgide profesyonellerin ve uzmanların alanı olmaya başladı ve Zonguldak madenleri anlatısında da uzmanlık biliminin ortaya çıktığını görüyoruz.

Devletin maden emniyeti programının merkezinde işçilere emniyet lambalarını benimsetme çabası bulunuyordu. Kömür madenleri içinde daha emniyetli aydınlatma yolları arayışı on dokuzuncu yüzyıl başları İngilteresine dek gitmektedir. Açık alev; kömür tozu, gaz, metan gazı ya da bu üçünün aynı anda bulunduğu bir yere götürüldüğünde son derece tehlikeliydi. İlk kez 1815 yılında İngiltere'de geliştirilen Davy lambası, çevresindeki yanıcı maddeleri tutuşturmasını imkânsız kılacak bir şekilde alev giriş çıkışını engelliyordu. Davy lambası böyle bir tutuşmaya karşı güvence sağlıyordu, tabii bunun yüksek bir bedeli vardı. Bu lambalar çok az ışık verdiği için madencileri tehlikeye sokuyordu. Neticede kısa süre sonra Marsault ya da Muesler gibi Davy lambasının üç katı ışık veren daha iyi emniyet lambaları geliştirildi ve yaygın biçimde kullanılmaya başlandı.[54]

Maden idaresinin, emniyet lambalarının ve daha iyi havalandırma yollarının benimsenmesine dair çağrıları Zonguldak'taki kaza raporlarının ana temalarını oluşturuyor ve Osmanlı-Rus Savaşı dönemine ait eldeki ilk belgede de

---

[51] Cengiz Kırlı (2000) ve Abdülkerim Abdülkadiroğlu (1998).

[52] Deringil (1998); Nadir Özbek (2001); Cengiz Kırlı (2000).

[53] Açıklama daha çok William Graebner'e (1976, s. 157-172) dayanmaktadır.

[54] Roy Church (1986), s. 326-327 ve 583.

görülüyor. Maden nazırı 1878 yılındaki bir patlamadan sonra kömür üretimini artırmak için kurulmuş özel bir heyetin, emniyet lambalarının benimsetilmesi için çağrıda bulunmuş olduğunu okuruna hatırlatıyordu.[55] Emniyet lambalarının kullanımıyla ilgili benzer bir alt tema da daha önce gazın hiç tespit edilmediği Hallaçyan madeninde meydana gelen bir gaz patlamasının anlatıldığı 1893 tarihli bir raporda karşımıza çıkıyor. Maden müfettişi 1912 ve 1914 yılları arasında (bu döneme ait çok sayıda belge bulunmakta) dillere pelesenk olmuş bir nakaratı yineleyerek bu madende patlamaların olmadığını belirtiyor ancak buna rağmen yine de maden lambalarının kullanılmasında ısrar ediyordu. İhtiyaten şu uyarıda bunuyordu: Bundan böyle madendeki tüm ameleler emniyet lambası kullanacaktı.[56] Biraz daha farklı bir vakadaysa Kilimli mevkiindeki küçük bir maden işletmesinde Eylül 1895'te ölümcül bir kaza meydana gelmiştir. Patlama, mühendislerin vaktiyle önemli miktarda metan gazı tespit ettikleri maden içindeki bir kavşakta yaşanmıştı. Kazadan sonra açık lambaların kullanılması yasaklandı ve sadece emniyet lambalarının kullanılması talimatı verildi.[57] Benzer şekilde Alacaağzı'ndaki İzzetlu Halil Bey madeninde meydana gelen bir kazanın 1903 yazı boyunca işleri durdurması sonucunda, maden nazırı vantilatörlerin kurulması talimatını verdi. Bu, açık lambaların sürekli olarak yasaklanması ve yalnızca emniyet lambalarının kullanılması anlamına geliyordu.[58] Alacaağzı mevkiinde Ekim 1912'de kimsenin ölmediği bir grizu patlamasını takiben maden nazırı Sarıcazadeler maden işletmecisine emniyet lambaları ve bunların doğru kullanımı hakkında hatırlatmada bulunmuştu.[59]

1912 baharında idareci ve mühendisler ne tip lambaların uygun olduğunu tartışıyorlardı. Zonguldak kaymakamı me-

[55] ED 4, 264, 12 ts 1294/24 Kasım 1878.
[56] ED 3, 129-130, #2, 24 Mayıs 1309.
[57] ED 3, 145, #56, 15 Eylül 1311.
[58] ED 3, 191, #37, 8 Ağustos 1319/21 Ağustos 1903.
[59] ED 12, 200, 1 tl 1328/14 Ekim 1912; ED 10, 326, 11 Haziran 1329/24 Haziran 1913. ED 10, 337, 11 Haziran 1329 ve ED 16, 75-77.

tan gazının bulunmadığı madenlerde amelelerin küçük açık lambalar kullandığını belirtti. Fakat sadece bir metre genişliğindeki maden damarlarında vantilatörler yeterli havayı sağlayamıyorlardı. Bu kapalı ve dar yerlerde petrol lambalarının dumanı "zehir gibiydi." Müfettişler, maden işletmecilerinin bu lambaları emniyet lambalarıyla değiştirmeleri ya da en azından amelelerin sağlığı üzerinde olumsuz etkiler yaratmayan lambalar kullanmaları gerektiğini belirtiyorlardı.[60] O dönemde maden nazırı Şirket-i Osmaniye'ye, amelelerin şirketin bazı madenlerindeki özel koşullarda kullanılması doğru olmayan emniyet lambalarını kullanmalarını engellemesi yönünde baskı yapıyordu. Nazır, şirketin amelelere açamayacakları mandallı lambalardan vermesi gerektiğini söylüyordu.[61] Ancak başmühendis açık lambalar konusunda farklı bir pozisyon aldı. İşçilerin Avrupa'da uzun zamandır herhangi bir zararlı etkiye maruz kalmaksızın lambadan çıkan dumanı soluduklarını iddia ediyordu ki bu yanlış bir iddiaydı:

> Eğer duman amelelere zarar verseydi, bunu şu an itibariyle bilirdik. Bilakis bu lambaların kullanımı zararlı değildir ve üstelik bu tür bir açık lamba daha fazla ışık verir ve daha uzun süre dayanır... Emniyet lambalarına nazaran bu açık lambalardan daha fazla olduğu için maden ve galerilerdeki ameleler daha iyi görüyorlar ve daha temiz bir ortamda bulunuyorlar. Bu nedenle kazalardan daha iyi korunuyorlar.

Başmühendis bu yüzden, metan gazı olan madenlerde idarenin hem Zonguldak hem de Ereğli bölgelerinde mandallı lambalar kullanması gerektiğini belirterek bitiriyordu.[62]

---

[60] KU KD 2, 307, 17 Nisan 1328/13 Nisan 1912. Ayrıca, KU KD 2, 423, # 644/110, 5 Mayıs 1328/18 Mayıs 1912.

[61] KU KD 2, 20 Mayıs 1327; KU KD 2, 298, #425/71, 15 Nisan 1328/28 Nisan 1912. Bu lambalar belki de günümüzde doğa sporlarında tercih edilen Coleman lambalarına benzetilebilir.

[62] KU KD 2, 424, 7 Nisan 1328 ve KU KD 2, 307.[Bu çeviri sırasında yukarıda künyesi verilen belgenin aslına ulaşmak mümkün olmadı. Bu nedenle Prof. Donald Quataert'in İngilizceye çevirerek alıntıladığı bu belgeyi biz de İngilizce'den Türkçeye çevirerek kullanı-

Devletin İş Güvenliği Kampanyası ve 188 No'lu Çamlı Madeni Patlaması

Devletin madenlerde emniyet lambalarını yaygınlaştırma çabaları Mayıs 1913'te meydana gelen bir maden faciasından sonra yeniden hız kazandı.[63] Metan ve kömür tozu ölümcül bir şekilde bir araya gelmiş ve Kilimli'deki Çamlı ocağında on bir amelenin ölümüne, on dokuz amelenin yaralanmasına neden olan bir patlamaya yol açmıştı. Kaza mahalli Karamahmudzade Halil Paşa'nın sahibi olduğu ve Yohannes Efendi adlı bir müteahhidin işlettiği 188 no'lu ocaktı.[64] Ölenler arasında bir çavuş, iki kazmacı ve sekiz amele vardı. Yaralananların biri dışında hepsi ameleydi. Ölen ve yaralananlardan beşi Süleyman Beyler köyündendi. Yaralananlardan ikisi akrabaydı; kardeş ya da baba-oğul olabilirler. Arnaud Berlis adındaki mühendis, görgü tanıklığına dayanan aşağıdaki değerlendirmeyi yapıyordu:

> ....Hacı madeni kâmilen dolaştım ve kazadan bir buçuk saat ___ Hacı madenden çıktım esna-ı ziyarette noksan hiç bir şeyi görmedim. Haneme girdiğim zaman ve vantilatörün birdenbire tıkandığını gördüm. Rağbet işitilmesi için lazım gelen emirleri verdim, zira müddet dahilinde hilaf-ı mutad bir hadise vukuunu nazar-ı dikkate alıyordum. Vantilatörün işlemeğe başladığı müteakib hava borunun ağzından kesif bir siyah duman çıkardı. Baş çavuş da beraberimde olarak kazanın mahal-i vukuunu bulmak üzere hemen tekrar madene girdim. Damar dahilinde bulunan +4 irtifasında galeride on iki naaş ve -6[65] ir-

yoruz. Bu, her ne kadar tatminkâr olmasa da zorunlu bir adımdı —*çev. notu.*]

[63] ED 10, 179, 16 Mayıs 1329; ED 10, 142-147, #22, 1 Mayıs 1329. ED 10, 171-175.

[64] 21 işçinin öldüğü bir metan gazı patlamasında maden nazırı Halil Paşa anlaşmayı şahsen imzalayan kişiyi kazadan sürdü. Ancak daha sonra Halil Paşa bu madeni Çamlı madeninin mülkiyetini elinde bulunduran Fransız grubuna yeniden kiraladı. I. Dünya Savaşı'nda maden tekrar Halil Paşa idaresine geçti.Bahri Savaşkan (1993), 35-38 ve ayrıca savaş sonrası dönemin ayrıntıları için bakınız.

[65] Fakat resmî raporda 11 isim yer almaktadır. Bunlardan birisi önce

> tifasında da on sekiz yaralı buldum dışarıya nakil ettirdim. Kazanın sebebi kömür damarlarının cephesinde bir boşlukta müterakkim [biriken] grizunun kömürün esna-i damarlara mezkur [söz konusu] boşluğun dolmasıyla çıkısı mikdarda birdenbire baca dahiline yayılmasından neşet olunmuştur. İfadat-ı vakıadan grizunun tahsil ettiği noktada ___ *mahal-ı kazada* çalışan amelenin lambaları grizu ile tesir ile sönmekle civarda bulunan diğer amelenin muavenet için açık lambalardan mahal-ı kazaya giderek bu açık lambalardan grizunun istial ettiği anlaşılıyor.

Kazanın hemen ardından başlatılan kurtarma çalışmalarında vantilatörler patlamadan geriye kalan gazı tahliye etmek için en yüksek seviyede çalıştırıldı. Ertesi gün mühendisler ocaktan dışarı atılan gaz oranını ölçtüler. Madende hiç gaz kalmadığı sonucuna varan mühendisler iki gruba ayrıldılar ve aralarında otuz ila kırk adım mesafe bırakarak ocağa girdiler. Ocak içinde her kırk adımda bir havadaki gaz oranını ölçtükten sonra gaz oranının %0,5 *ila 1* arasında olduğunu gördüler. Bu oran emniyet lambaları kullanıldığı sürece güvenliydi. Ancak kaza mahallinde bu oran %4-5'lere ulaştığı için kaza mahallini ve bütün madeni kapattılar.

Kaza raporunda bir madenin bazı kısımlarında açık lambaya, aynı madenin başka yerlerindeyse sadece emniyet lambasına izin veren usuller sorumlu tutuluyordu. Aslında, sert kayalar içinde doğru bir şekilde tünel açan ameleler açık lambalar kullanıyorlardı; ancak "bir sebepten", emniyet lambaları sönmüş olan arkadaşlarının yanına gitmişlerdi. Kazanın meydana geldiği galeride alçak tavanların, düşük hava sirkülasyonunun ve metan gazıyla dolu kömür damarlarının bir araya gelmesiyle koşullar oldukça tehlikeli bir hal almıştı. Aslında arkadaşlarını kurtarmak için gelen amelelerin açık lambaları, maden içine yayılmış halde bulunan ve patlamaya yol açan kömür tozunu tutuşturan metanı ateşlemiştir. Mühendisin patlamadan sonra vantilatörden çıkarken gördüğü kara duman, bu değerlendirme açısından önemlidir. Mühendis ortamda sadece metan gazı olsa, vantilatörden yalnızca

ölmüş olarak kaydedilmiş, fakat kurtulmuş olabilir.

sarı duman çıkacağını belirtiyordu.

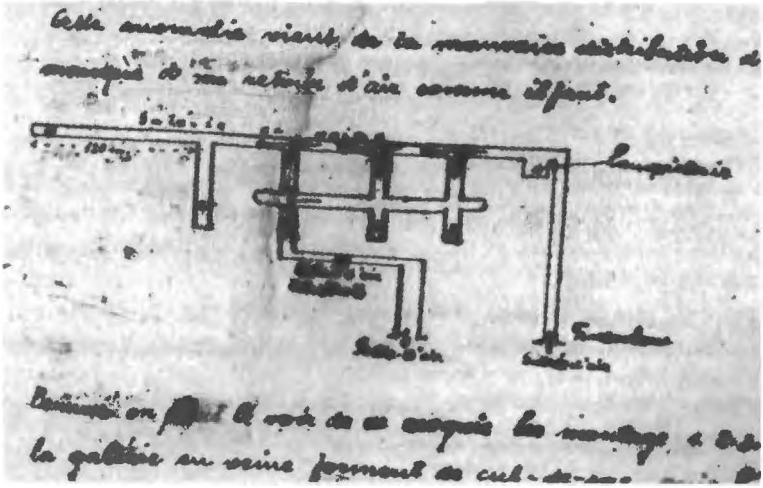
Aslında maden, yüksek hızlı elektrikli hava pompalarının kullanılması da dahil olmak üzere gayet katı emniyet standartlarına göre işletilmekteydi. Ancak madenciler daha önce Çamlı kömür damarında ya da öyle görünüyor ki genel olarak Zonguldak kömür havzasında görülmemiş bir metan gazı birikimine rastlamışlardı. İşçiler bu gaz cebine kazma vurduklarında, metan gazı dışarı hücum etmiş, işçilerin emniyet lambalarını söndürmüş ve yukarıdaki olaylar zinciri başlamıştır. Kaza raporunu kaleme alanların gözündeyse kazanın meydana gelmesinin sebebi açık lamba taşıyan amelelerin disiplinsizliği ve arkadaşlarına yardım adına yasak bölgelere girmeleriydi. Metan gazı birikimi olabilecek mahallere açık lambayla girmeye yönelik yasaklamalar belli ki yetersizdi. Maden nazırı derhal o madende ve aynı ya da benzer durumdaki kömür damarlarının işlendiği Kandilli ve Alacaağzı'ndaki diğer madenlerde iki ay içerisinde yürürlüğe girmek üzere, sadece emniyet lambalarının kullanılması talimatını verdi. Ek güvenlik tedbirleri içinde sirküle eden havanın bileşimini ölçmek için ölçüm aletleri (enzimetro) ve ana vantilatörlere ek olarak elle çalıştırılan vantilatörlerin kurulması da vardı. Son olarak işçileri madenlere sigara ve kibrit sokmaktan caydırmak için haftada iki ya da üç kez aranacaklardı. Maden nazırı artık doğru denetleme işinin başlayabileceği sonucuna vardı, zira Kandilli, Çamlı, Alacaağzı, Teflenli ve Çavuşağzı bölgelerini izlemek üzere kurulan yeni idari bina henüz tamamlanmıştı.[66]

Maden nazırı, metan gazı toplaşmasının olabileceği bölgelerde güvenliği artırmak için bu tehlikelerle ilgili olarak Kozlu, Zonguldak ve Kilimli maden mühendislerine birbirinin aynı talimatlar yolladı.[67] Nazır, mevzuatı yakından izlemeleri için maden işletmecilerine sürekli olarak baskı yapıyordu.

---

[66] ED 10, 142-147, #22, 1 Mayıs 1329. Fransız versiyonu ED 10, #22, 15 Mai 1329/28 Mayıs 1913 171-172 içindedir. ED 10, 179, 16 Mayıs 1329; ED 10, 180-181, 16 Mayıs 1329; ED 10, 169-170, 16 Mayıs 1329/29 Mayıs 1913.

[67] ED 10, 180-181, 17 Mayıs 1329, #597/18, #598/6, #599/30.

Resim 8.1 364 no'lu Alacaağzı madeni için havalandırma önerileri, Haziran 1913. Kaynak: ED 16, 76.

Örneğin, Alacaağzı'ndaki 364 no'lu ocak çok miktarda metan üretmesiyle ün yapmıştı. Mühendis, Haziran 1913'te yaptığı ziyaretten sonra hava sirkülasyonunun "ilkel" olduğunu, elektriğin de yetersiz biçimde kurulmuş olduğunu bildirmekteydi. Üstelik işçilerin neredeyse yarısı açık lamba kullanıyordu. Ayrıca madencilerin vardiyaya giderken lambalarını aldıkları lambahanenin, madenin içine kurulduğunu, böylece işçilerin ocağa lambaları açık ve yanar haldeyken girip çıktıklarını ekliyordu. Mühendis, maden nazırına öncelikle lambahanenin maden dışına yerleştirilmesi ve ileride sadece emniyet lambalarının kullanılmasını sağlayacak, dört bölümden oluşan bir tavsiyede bulundu. Ek olarak hava sirkülasyonunu iyileştirmek için hava çıkış kuyusunun genişletilmesi ve gaz birikmesi sorunları yaşanması muhtemel olan çıkmaz geçitlerde elle çalıştırılan hava pompalarının kullanımında ısrar ediyordu (Resim 8.1).[68]

[68] ED 16, 75-77, Fransızca, 6 Juin 1329/29 Haziran 1913.

1913 yılının Haziran ayı sonlarında Ereğli mevkiindeki madenlerde bir haftalık bir teftiş turu sırasında müfettişler, teftiş edilen beş yer arasında sadece Çamlı'daki madenlerde emniyet lambalarının yetersiz biçimde kullandığını tespit ettiler. Oradaki işçiler daha önceden emredildiği üzere emniyet lambası kullanıyorlardı ancak lambaları düzgün biçimde açmıyorlardı. Bu soruna kalıcı bir çare bulmak için elden çıkarılacak olan eski emniyet lambaları yerine kilitleri mıknatıslı yeni emniyet lambaları sipariş edildi. Yeni lambaların gelmesi birkaç gün alacaktı ve bu süre zarfında Çamlı idaresi, amelelerin eldeki lambaları düzgün bir şekilde kapamalarını sağlamalıydı.[69]

Yapılan pek çok düzenlemenin herhangi bir etkisi olmuyordu ya da çok az bir etki yaratıyordu. Örneğin, Haziran 1913'te hem mühendisler hem öteki memurlar 340 no'lu Alacaağzı madenini teftiş ediyorlardı. Ancak emniyet lambalarından birinin küçük bir açıklığı olduğunu göremediler. Sonuçta çevrelerinde olduğunu bildikleri metan tutuştu ve hepsi feci şekilde yandı.[70] 299 no'lu Pavlaki madeninin içerisinde Mayıs 1913'te belli galerilerdeki hatalı hava dönüşleri dışında genel olarak iyi hava akımı vardı. Dolayısıyla işçilere açık yağ lambalarını kullanmayı kesmeleri ve önceden emredildiği üzere emniyet lambalarını kullanmaları talimatı verilmişti.[71] İki ay sonra, Temmuz 1913'te, metan mahallinde sigara içen bir amelenin dikkatsizliği bir yanık yaralanmasına neden oldu. Mühendis hayal kırıklığını öfkeyle rapor ediyordu. "Şirket-i Osmaniye, emniyet lambalarını çivilerle tutturdu. Ancak buradaki işçiler lambaları hep açık bırakıyorlar; işlerin gidişatından cesaret bularak kaygısızca sigara yakıyorlar"dı. Kızgın baş maden mühendisi kendi değerlendirmesini de şöyle ekliyordu: "Grizu patlamaları işçilerin aptallığı yüzünden meydana geliyor."[72]

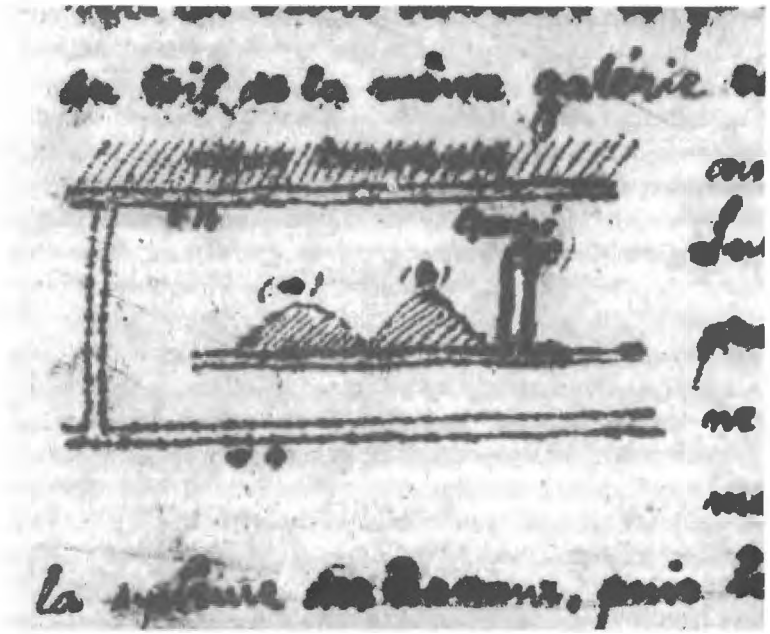
---

[69] ED 16, 80-81, ED 10, 347, 9 Haziran 1329/19 Haziran 1913.

[70] ED 4, 84, Fransızca, 9 Haziran 1329/1913.

[71] ED 4, Fransızca, 24 Nisan 1329/8 Mayıs 1913.

[72] ED 16, 32-36, Fransızca ve ED 10, 50, Osmanlıca; ayrıca 132-134, 20 Juillet 1329.

Resim 8.2 188 no'lu Çamlı madenindeki yangın, 1913. Kaynak: ED 16, 214

Böylesi güçlü itham ve ihtarlara rağmen, yangın ve patlamalar devam etti. Aralık 1913'te Şirket-i Osmaniye'nin İkinci Makas madeninde (metan dışında) bir gaz yangına yol açtı ve mevki mühendisi yardım için oraya gitti. Mühendis, madeni suya boğmak için bariyerlerin inşasını idare etti ve sonunda başarılı olundu. Mühendise göre maden alnındaki ameleler, daha sonra kaza mahallinde bulunan bir açık lambayı kullanmışlar ve yangına sebebiyet vermişlerdi. Mühendis, bu tür lambaların kullanımının hem Çay Damarı hem de İkinci Makas damarlarında sona erdirilmesini talep ediyordu.[73]

Yangından kaynaklanan ciddi sorunların Çamlı'daki 188 no'lu ocağı alt üst etmesi emniyet kampanyasının etkisizliğine dair çok şey söylüyor (Resim 8.2). Mayıs 1913'teki ölümcül

[73] ED 16, Osmanlıca, 197-198: 27 ts 1329.

patlamadan yaklaşık yedi ay sonra, tam bir ay süren bir yangın aynı madeni savaş alanına çevirmişti. Sorumlu mühendise göre asıl suç, alışılagelmiş ve erişilebilir olan güvenlik yöntemlerine dikkat edilmemesiydi. Mühendis bu vakada, çıkarılan kömürler nedeniyle oluşan oyukların doldurulması uygulamasından bahsetmektedir. Mühendisin söylediğine bakılırsa, bu madende hâlihazırda boş olan kömür odaları doldurulmadığı takdirde, yangın çıkması oldukça normal bir durumdu. Daha önceki emirlerine rağmen gerekli dolgu işi yangından önceki iki ay boyunca hiç yapılmamıştı. Bu durum, söz konusu ihmalden kaynaklanan çok sayıdaki boş odayı açıklıyor. Artık hava akımını kesmek için bariyerler dikilmişti. Madenin suyla doldurulmasına başlanmıştı, fakat dolması 3-4 hafta sürecekti. Ancak o zaman kömür çıkarma faaliyetinin devam edebilmesi için gerekli olan yeniden dolgu ve sütunlama işlerini tamamlayabileceklerdi.[74]

İŞÇİLERİN EMNİYET TEDBİRLERİNE DİRENİŞLERİ

Yeni teknolojiyi kullanmalarının kendi yararlarına olduğu ayan beyan ortadayken, madencilerin emniyet lambalarını kullanmaktaki gönülsüzlükleri nasıl anlaşılmalıdır? Madenlerin içerisinde sigara içmek gibi çok tehlikeli davranışları nasıl açıklayabiliriz? Cevabın bir kısmı, emniyet tedbirleriyle beraber artan disipline işçilerin gösterdiği direnişte aranabilir. Bu durum serbest olan ya da olmayan tüm işçiler için ortaktı. Ancak disiplin koşullarının yükü, en ağır olarak mükelleflerin omuzlarındaydı. Merkezî devlet onlarca yıldır köylü-ameleleri zorla madenlere sokuyor ve yaşam koşulları üzerinde gitgide daha fazla söz sahibi oluyordu. Madenlerin Zonguldak bölgesi köylüleri üzerinde radikal etkileri olduğuna hiç şüphe yok. İşçilerin emniyet lambalarını kullanmak istememeleri, yalnız-

[74] ED 16, 214-219, Fransızca; ED 16, 225-226, Fransızca, 4 Ocak 1329/17 Ocak 1914. 14:1 olan hava/metan oranı güvenli sayılıyordu ancak 9:1 ya da 10:1 oranlarının çok yüksek patlama potansiyeli vardı. Roy (1905 civarı), 121.

ca daha fazla emniyet değil aynı zamanda daha fazla denetim de getiren maden idaresinin merkezileştiren disiplinini kabul etmek istemediklerini de pekâlâ gösteriyor olabilir.

Genel olarak tüm dünyada disiplin; işçilerin madencilikle ilgili kanunlara, devletin ve şirketlerin kurallarına uyum sağlamaları anlamına geliyordu. Daha özeldeyse disiplin oldukça farklı iki sorumluluk kavramı vücuda getiriyordu. İlk olarak, madenciler kendi inisiyatifleriyle emniyetleri hakkında doğru kararlar alabilen ve çoğu zaman denetlenmesi gerekmeyen kişiler olarak görülüyordu. İşçilerin güvenlik değerlerini benimsemeleri ve onlara uygun davranmaları için eğitim, kovuşturma ve hatta işten çıkarma gibi yöntemlere başvuruluyordu. Öte yandan ikinci sorumluluk fikriyse madencinin sadece iyi bir denetim altındayken bu tür iyi kararlar alabildiğini ileri sürmekteydi. Bu denetim odaklı disiplin düşüncesi maden memurlarına ve müfettişlere üstünlük veriyordu. Dolayısıyla disiplin emekten değil, yönetim ve bürokrasiden doğuyordu. Batı Avrupa bu ikinci tip "askerî disiplin", yani "sıkı polis gözetimi altında işletme" için model oluşturuyordu.[75]

Her ne kadar Zonguldak'ta her iki model bulunuyorsa da ikinci model genel olarak daha hâkimdi. Kimi zaman bir kaza raporunda her iki modeli de görmek mümkündü. Bu bulanıklığın çarpıcı bir örneği emniyetsiz lambaların sebep olduğu bir grizu patlamasıyla ilgili olarak mühendisin yazdığı raporudur. Mühendis raporda maden mühendislerinin daha iyi ve güvenli çalışma koşulları sağladıklarını yazmaktadır. "Maden mühendislerinin genel refaha dönük niteliklere sahip olduklarını" açıkça ifade ediyordu. Yani mühendisler daha sağlıklı, daha kuvvetli ve daha etkili bir vatandaşlığa götürecek daha iyi emniyet prosedürlerini benimsetmekteydiler. Sözlerine devam eden mühendis; bu amaca ancak amelelerin (az önce genel hatlarıyla bahsettiği) yeni prosedürlere sadık kalmaları için –cezai tedbirler yoluyla– disiplin altına alındıklarında ulaşılabileceğini belirtiyordu. Mühendis, örneğin sadece amelelerin emniyet lambası kullanma kuralına uy-

[75] Bu sav William Graebner (1976), s. 123-124'ü yakından izlemektedir.

malarını sağlamak için, kurala uymayanların bir yıllık hapis cezasına çarptırılmasını salık veriyordu! Bu acımasız tepkinin arkasında, kendi akıbetlerinin sorumluluğunu alabilen bir işgücü ve vatandaş yaratma hedefi yatıyordu.[76]

Ancak daha genel olarak Zonguldak'taki Maden Nezareti personeli yukarıdan bir değişim modeli benimsemişti. Bu, Osmanlı Devleti'nin kendisini olumlu değişimin yegâne kaynağı olarak algılayan reform anlayışıyla yakından ilgilidir. Kaza raporlarının çoğunda teftişteki mühendisler ve görevli personel kimi isterlerse onu sorumlu tutuyorlardı. Kimi zaman dikkatsizlikleri nedeniyle amele ya da şirket sorumlu tutuluyor, ancak çoğunlukla kusur bulunamıyordu. Fakat bu raporlarda harekete geçilmesi için çağrıda bulunulduğundaysa işçiler nadiren değişim talebinin doğrudan muhatabı oluyorlardı. Daha ziyade şirket personelinden, yani mühendis ve teftiş elemanlarından medet umuluyordu. Mayıs 1913 tarihli kaza raporunda Maden Mezareti Dairesi, emniyetin sadece yukarıdan sağlanabileceğinde ısrar ederek maden işletmecisini suçluyordu.[77] Sayısız açık lamba ve emniyet lambası vakasında nezaret personeli, güvenliği sağlamaları için müfettişleri tekrar tekrar gerekli adımları atmaya çağırıyordu. Yani işçilere hitap etmiyor ya da onlardan herhangi bir davranışta bulunmalarını istemiyorlardı. Mühendislerin amelelerin emniyetini denetleyeceklerini varsayıyorlardı.

Disiplin ve emniyetin işçilere idarecilerden geçtiği inancı, işçilerin madende sigara içmek gibi bariz tehlikelere karşı bu belirgin kayıtsızlıklarını kısmen açıklayabiliyor. Emniyet sorumluluğunun işçilerden çok idarecilerde olduğu bir ortamda dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi Zonguldak'ta da işçiler, sorumluluk duygularını kaybetmişlerdir. Tepeden inme kurallar, bir madencinin gözünde idarenin emniyet meseleleriyle ilgilendiği anlamına geliyordu. Denetçiler bu yetkiye sahip olduklarına göre, işçileri de yaralanmaktan koruyacaklardı. Bu

[76] OA, DH, MUI, C.II (22f-2), Sıra 552; Dos 17-2, 18 Ramazan 1327.
[77] ED 10, 142-147, #22, 1 Mayıs 1329 ve ED 10, 171-175; ED 10, 179, 16 Mayıs 1329/29 Mayıs 1913.

yüzden, idare emriyle benimsenen emniyet lambalarının açık lamba ya da –sigara da dahil– herhangi bir alevden kaynaklanan patlamalara karşı koruma sağlayacağı düşünülüyordu.

Emniyet lambalarının, hatta gelişmiş modellerin bile nitelikleri Zonguldak işçilerinin bunları kullanmaya karşı geliştirdikleri tavrı açıklamaya yardımcı olur. Tüm iyileşmelere rağmen emniyet lambalarının kullanımı hâlâ riskliydi; çünkü bunlar en iyi ihtimalle tek bir mumun verdiği ışığın yarısı kadar aydınlatma sağlıyordu. Avrupalı ve Amerikalı bazı madencilik uzmanlarına göre bu zayıf aydınlatma patlamaların meydana getirdiği ölümleri azaltmıştı ancak göçüklerle meydana gelen ölümleri de artırmış olabilirdi.[78] Bu nedenle 1913 gibi geç bir tarihe dek çıplak ışık İskoçya'da ve kuzeydoğu İngiltere'nin kimi kesimlerinde bir norm olarak kaldı. Gerçekten de 1872 ve 1877 yıllarında Britanya'daki emniyet yönetmeliklerinin bazı ana kısımları emniyet lambası kullanımını gerektirmiyordu, bu ancak 1911'de gerçekleşti.[79] "Lambaların kusuru ... gerçekti ve verdikleri ışığın yetersizliği mevcut tehlikeyi ortadan kaldırmadan iş hızını da yavaşlatıyordu."[80] Açık lambalar daha iyi ışık veriyordu ve emniyet lambalarından daha uzun ömürlüydü.[81] Üstelik Kuzey Amerika'daki kimi maden bölgelerinde madenciler açık lambaların madenleri daha güvenli kıldığına inanıyorlardı çünkü çok küçük gaz birikimlerini yakıyorlardı. Bu nedenle 1916 yılında 20.000 İndianalı madenci Edison elektrikli emniyet lambalarının kullanılmasını protesto etmek için yürüdü.[82] Böylece Zonguldak işçilerinin tehlikeli görünen durumlarda bile açık lambaları kullanmaya devam etmeleri başmühendisin suçladığı üzere onların "aptallığın-

[78] Roy Church (1986), s. 583; ve ABD için William Graebner (1976), s. 1-6, 1907 ile 1920 yılları arasında göçükten ölenlerin sayısının artarken, *gaz ve toz patlamalarından* ölenlerin sayısının düştüğünü belirtmektedir. Ayrıca bkz. James Whiteside (1990), s. 60.

[79] Roy Church (1986), s. 326-327 ve 583.

[80] Roy Church (1986), s. 326.

[81] KU KD 2, s. 424, 7 Nisan 1328 tarihli raporun tercüme edilmiş sureti; ayrıca bkz. KU KD 2, s. 307.

[82] William Graebner (1976), s. 135.

dan" değildi, madencilerin daha iyi bir güvenlik anlayışına sahip olmalarıyla ilgiliydi. Emniyet lambalarına gösterilen bu direnç ayrıca Zonguldak madenlerinde sıklığı giderek artan parça başı iş uygulamasına da bağlanabilir (bkz Bölüm 3): Açık lambaların verdiği daha bol ışık daha hızlı iş demekti.

Emniyet lambaları çok tehlikeli olsa da bu aşikâr dezavantajlarına rağmen maden nazırı memurları ve birçok şirket çalışanı neden bunların benimsenmesini talep etmeye devam ettiler? Cevabın bir kısmı gaz ve grizu patlamalarının çarpıcı niteliğinde yatmaktadır. ABD ve Britanya'da emniyet mevzuatının ana kısımları sayısız ölüme sebebiyet vermiş patlamaları düzenli olarak takip ediyordu. Hiç şüphesiz Zonguldak kömür havzasındaki daha büyük patlamalar madencilerin ocaklara girme cesaretini kırıyor ve zaten ciddiyetini koruyan işe alma sorunlarını daha da kötüleştiriyordu. Bir Amerikan madenciliği uzmanına göre patlamalar maden işletmecileri için göçüklerden daha büyük bir kaygı kaynağıydı; çünkü patlamalar mülke daha çok zarar veriyordu ve tüm maden işletmesindeki faaliyetleri kesintiye uğratabilirdi. Göçükler patlamalardan daha fazla ölüme sebebiyet verse de bu kazalar genelde bir ya da iki amelenin başına gelen küçük çaplı kazalardı. Patlamalar işletmeye daha çok maddi zarar veriyor ve üstelik özellikle savaş zamanında hem işletmecilerin hem de Osmanlı Devleti'nin ortak kaygısı olan kömür tedarikini kesintiye uğratıyordu. Ayrıca her ne kadar Osmanlı'daki patlamalar Avrupa ve Amerika'dakilere göre çok daha az ölümle sonuçlanıyor olsa da maden nazırı, nazırın mühendislik personeli ve şirket mühendisleri Avrupa eğitimi almış, dolayısıyla Avrupa madenlerindeki bir kerede yüzlerce ölüme sebep olan feci kazalar tarafından ciddi bir biçimde şekillendirilmişlerdi.

9

KÖMÜR HAVZASINDA SAVAŞ YILLARI

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin bakış açısından savaş zamanında doğacak kömür ihtiyacı, Zonguldak kömür havzasının işletilmesinin temel sebebiydi. Devletin kara elmasın peşine düşmekteki amacı, maden işletmecilerinkinden oldukça farklıydı. İşletmeciler için madenler birer mali kazanç kaynağıydı. Genellikle, çoğunun tüccar olarak birçok başka çıkarı daha vardı; Giurgiu Şirketi gibi diğerlerinin de ticari gemilerden oluşmuş bir filosu vardı. Şirket-i Osmaniye gibi bazı kömür işletmeleri de, sadece kömür işine eğilmişlerdi. İstanbul'daki yönetimse donanmasının ve fabrikalarının kömür tedariki için yabancı kaynaklara bağımlılığını azaltmak istiyordu. İlk günlerinden beri kömür madenciliği, Osmanlı donanmasının ve devletin sanayi tesislerinin stratejik ihtiyaçlarıyla ilişkiliydi. Devlet planlamacılarının kafasında Zonguldak, yabancı tedarikçilerden bağımsız olarak kesintisiz kömür nakliyesi sağlayacaktı.

Gerçekten de madenlerin açılmasından sonraki onlarca yıl içinde Osmanlı Devleti ve ekonomisi kömüre gittikçe daha fazla bağımlı hale geldi. Kömür ithalatı şaşırtıcı derecede tırmandı: 1878 ve 1882 yılları arasında yıllık ortalama yaklaşık 193.000 altın lira gibi bir miktara ulaştı ve 1913 yılı itibariyle dört kat artarak 400.000 liranın üstüne çıktı.[1] Donanma buhar gücüne geçişini tamamlarken devlet tersaneleriyle, askerî donanım ve üniforma yapan devlet fabrikaları da aynı şekilde buhar gücü teknolojilerine dayanır hale geldi. Özel sektörde

[1] Şevket Pamuk (1995), s. 48-52.

de paralel gelişmeler yaşandı. Selanik, İzmir ve İstanbul gibi birçok belediyeye elektrik geldi. İmparatorluğun kasaba, şehir ve köylerinde kömür tüketen yüzlerce fabrika açıldı. Kömür, barış zamanında hem Zonguldak madenlerinden hem de yabancı tedarikçilerden gelebiliyordu. Bazı iktisatçı ve planlamacılar ithalatın devlet hazinesinde yol açtığı masraftan duydukları rahatsızlığı dile getiriyorlardı. Ancak yabancı ve yerli kömür, ekonomik büyümenin yakıtıydı ve devletin ihtiyaçlarını karşılıyordu. Savaşlar patlak verdiğinde yabancı kömür arzı riske girdi ve Zonguldak kömürü hiç olmadığı kadar önemli hale geldi. Savaş bu nedenle, devletin ve sermayenin, işgücünü ne kadar iyi örgütleyip disiplin altına almış olduğunu ve belki de yabancıların yardımı olmaksızın ülkenin askerî ve sivil ihtiyaçlarını karşılamak için Zonguldak kömür havzası altyapısını ne kadar iyi kurmuş olduğunu gösteren bir turnusol kâğıdıydı.

Aşağıda verilen iki vaka incelemesinde, savaş yıllarında yani 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve 1914-1918 I. Dünya Savaşı sırasında kömür havzasının durumu üzerinde durulmaktadır. Madenlerin yeniden düzenlendiği 1867 yılından hemen sonraki ilk savaşta Osmanlı kömür üretim ve tüketimi daha sonra ulaşacağı seviyeden çok daha düşüktü. Üretim yıllık 150.000 ton, hatta bundan çok daha azdı ve madenler ciddi bir sermaye azlığı sorunu yaşıyordu. Bu arada fabrika ve altyapı inşasında henüz patlama yaşanmamıştı. Kömür ihtiyacı daha sonraki yıllara oranla azdı. Yabancı kömür arzı, 1870'deki savaşta, 1914-18 dönemindeki kadar kesintiye uğrama eğiliminde değildi. Fakat Zonguldak'taki kömür üretimi I. Dünya Savaşı'nda yaklaşık bir milyon tona çıkmıştı. Havzaya yeni sermaye akışı gerçekleşmiş, kömür çıkarma ve taşıma teknolojileri öncekine oranla çok daha iyi bir duruma gelmişti. Emekse elli yıldır süren mükellefiyet sisteminin boyunduruğu altında muhtemelen daha da disipline edilmiş, hatta bir nakit borç ağının içine sürüklenmişti. Donanmanın buhara geçişi, fabrikaların artan sayısı ve genel olarak artan kömür kullanımıyla ortaya çıkan başarılar tabii ki Osmanlı ekonomisinin, kömür arzının kesilmesine karşı daha hassas durumda olduğu anlamına geliyordu. Ayrıca, daha önceki savaş sadece iki taraf arasında yaşanmıştı ve Rusya, Kara-

deniz dışındaki kömür nakliyecileri için gerçek bir tehdit oluşturmuyordu. Oysa I. Dünya Savaşı'nda neredeyse tüm Avrupa devletleri savaşa katılmıştı ve deniz yoluyla taşınan kömür arzı İngiliz donanması tarafından kesiliyordu.

OSMANLI-RUS SAVAŞI

Giriş

Osmanlı-Rus Savaşı resmen 1877 yılı Nisan ayında başladı. Bir dizi feci bozgundan sonra savaş Ocak 1878'de imzalanan bir ateşkes anlaşmasıyla sona erdi. Rusya Mart 1878'de şartları oldukça ağır olan Ayastefanos Anlaşması'nı dayattığında Büyük Güçler müdahale ettiler. Buna rağmen, aynı yılın temmuz ayında imzalanan Berlin Anlaşması, Osmanlı tarihinin en ağır anlaşmalarından biriydi ve Balkanlar'da geriye kalan neredeyse tüm toprakların kaybıyla sonuçlandı.

Savaş, madencilik yapan köylerde yaşamı ve maden işletmelerini her şekilde kesintiye uğrattı. Savaş sırasında askerî ihtiyaçlar, zaten kıt olan insan gücünü havzadan emiyor ve bu da yetmiyormuş gibi hayvanları, erzakları ve parayı tüketiyordu. Savaş aynı zamanda yüz binlerce Müslüman muhacirin Balkanlar ve Karadeniz kıyılarında fetihler yapan Çarlık ordularından kaçarak ya da oralardan sürülerek Osmanlı kıyılarına ulaşmalarıyla devasa bir insan krizini de beraberinde getirdi.

Muhacir Krizi

Maden kazâlarının kıyıları coğrafi konumlarından ötürü muhacirler için önemli bir varış noktasıydı. Çoğu, resmî Osmanlı gemileriyle havzaya gelirken, yine yüksek sayıdaki bir kısmı Karadeniz kıyılarının doğu kesimlerinden dolaşarak yaya geliyorlardı. Örneğin, 1877 yılında beş ay içinde kömür kazâlarına 19.000'den fazla muhacir ulaştı. Hükümet bu kişileri İç Anadolu ve Suriye vilayetlerinde sürekli olarak iskân etmek için güneye taşımayı planlıyordu.[2]

---

[2] ED 4, 24, 20 Ağustos 1293/1 Eylül 1877.

Bu insani vazifeyi yerine getirme çabası maden işletmelerine birçok şekilde zarar verdi. Kıyılardaki muhacirler, ısınmak ve yemek pişirmek için yakacağa ihtiyaçları olduğunda Ereğli kazâsında maden sütunları için ayrılmış ağaçları kesiyorlardı.[3] Daha da kötüsü muhacir akını lojistik olarak bu küçük madencilik topluluklarının olanaklarını aşıyordu. Madenlerin iaşesini sağlamak ve dönerken başkente ve diğer bölgelere de kömür götürmek için görevlendirilmiş hükümet gemileri bu işler yerine muhacirleri kurtarma işine ayrılmıştı. Örneğin, 1 Eylül 1877 tarihinde Ereğli açıklarındaki sekiz kömür gemisi Balkan kıyılarında kurtarılmayı bekleyen 9.000 muhacirin bir kısmını almaya gönderildi.[4] Üç hafta sonra, Ereğli'ye varmış olan 400 Abaza muhacir diğer kömür gemileriyle başka yere gönderilmek üzere Ereğli'nin doğusuna, Bartın bölgesine sevk edildi.

Muhacirlerin karaya çıkar çıkmaz sevk edilmesi işi, hayvanları ve arabaları genelde kömür ve maden sütunlarını taşımakta kullanılan işçilere bırakılmıştı.[5] Bartın bölgesinde, zaten sayılarının az olmasından sürekli olarak sıkıntı duyulan küfeci ve direkçiler yeni gelenleri taşımak için kendi madencilik vazifelerinden uzaklaştırılıyorlardı. Abaza muhacirler Bartın'a vardığında 200 maden taşıma işçisi sütunları ya da kömürü taşımak için arabalarını kullanmak yerine muhacirleri karşılamışlardı.[6] Dokuz ay sonra Bartın ve Ereğli kazâlarında maden işine verilmiş küfeciler ve hayvan taşıma işçileriyle arabacılar, 5.000 muhaciri Ankara vilayetine ulaştırmak üzere dağlardan aşırdılar.[7] Bu seçilmiş bir yön değildi; zira sadece dört yıl önce o bölgede İç Anadolu'yu kasıp kavuran bir kıtlık meydana gelmişti.

Muhacirlerin bakımı, beslenmeleri ve nakilleri işçi ve hayvanların tedarik sistemlerini zorlamış ve çoğunlukla tüketmişti. Başka yerlere nakledilmeye muhtaç birçok muhacir

---

[3] ED 4, 218, 14 Ağustos 1293/26 Ağustos 1877.
[4] ED 4, 24, 20 Ağustos 1294/1 Eylül 1877.
[5] ED 4, 24, 20 Ağustos 1294/1 Eylül 1877.
[6] ED 4, 36, 11 Eylül 1293/23 Eylül 1877.
[7] ED 4, 166, 22 Mayıs 1294/3 Haziran 1878.

bölgeye akıyordu. Öyle ki bazı yerlerdeki maden işletmeleri, faaliyetlerini aylar boyunca durdurdular. Açıkçası, bu ufak yerlerin kaynakları bu görevi yerine getirmek için yeterli değildi. Elde çok az kömür olduğu halde bu kömürü taşıyacak gemi yoktu, zira elde hiçbir işçi, hayvan ya da maden sütunu kalmamıştı. Mülteci krizi savaşla da sona ermedi. 1879 yılı Nisan ayında maden nazırı Trabzon valisine yazdığı bir mektupta mülteci sorununun hâlâ çözülmemiş olmasından ve kazâsı üzerinde bir yük oluşturmasından şikâyet ediyordu.[8]

Madencilik yetkilileri, madenleri kasıp kavuran emek sıkıntısı sorununu çözmek için muhacirlerden faydalandılar mı? En azından resmî olarak bu sorunun yanıtı olumsuzdur. Bartın idaresine çekilmiş bir telgrafta maden nazırı, ihtiyaç duyulan maden işçilerinin gelmesini garantiye almanın en etkili yollarının ne olacağını uzun uzadıya tartışmaktadır. Telgrafının sonunda muhacirlerin maden işi için kullanılmayacağını ve telgrafta genel hatlarıyla verdiği işe alım prosedürlerine muhacirlerin dahil edilmeyeceğini üzerine basa basa belirtmektedir.[9]

Erzak Sıkıntısı

Bu dönemde neredeyse her mal için ciddi bir sıkıntı baş gösterdi. Bu durum bazen belli bir madeni, bazen de tüm bölgedeki işletmeleri işlemez hale getiriyordu. 1877 yılı Kasım ayında Bartın kazâsındaki işletmeler maden işinde aydınlatma için kullanılan mumlara duyulan ihtiyaç yüzünden kapatıldı.[10] Tünel açmak ve kimi zaman da maden alnından dökülen kömürü patlatmak için kullanılan barutun vazgeçilmez olduğu gayet iyi biliniyordu. 1877 yılı Ağustos ayında maden nazırı barut sıkıntısının işletmelerin çalışmasını engellediğini belirtiyor ve İstanbul'daki yetkililerden ilk gemiyle derhal bir miktar barut yollamalarını istiyordu. Barut geldi fakat ekim sonlarında yine

---

[8] ED 314, 24 Mart 1295/5 Nisan 1879.

[9] ED 4, 200, 20 Temmuz 1294/1 Ağustos 1878.

[10] ED 4, 81, 12 Zilkade 1294/6 ts 1293.

tükendi.[11]

Aynı şekilde işçi ve hayvanların sürekli ihtiyaç duydukları tahıl stokları yetersizdi ve bazen de tümüyle tükenmişti. "Genellikle bol miktarda un mevcut olduğu halde, maden işletmesinin can damarı olan undan sadece bir iki günlük kalmıştı."[12] 1877 yılı Ağustos ayı başlarında Karadeniz kıyıları üzerindeki her yerde işçilerin erzak ihtiyacına yönelik olarak arpa stoklarını sağlamanın yollarıyla ilgili talimatlar gönderilmesine rağmen sıkıntı devam etti.[13] Maden idaresi ayrıca felekecileri beslemek için mültezimlerden buğday satın almaya çalışıyordu.[14]

Yukarıda bahsettiklerimizin de gösterdiği üzere, bunlar genelde yapay sıkıntılardı. Savaş döneminde vurgunculuk ve istifçilik sonucunda erzak hatları sık sık kesiliyordu. Buğday örneğinde olduğu gibi civardaki mültezimler, gerekli zamanlarda işçilerden daha fazla tahıla sahip oluyorlardı. 1877 yılı Kasım ayında maden nazırı Bartın kaymakamına Amasra'daki M. Broski madeninde çalışan işçilerin ekmek ihtiyaçlarının tedarik edilmesi talimatını verdi.[15] Aynı zamanda Hacı İsmailoğlu Ahmed Bey tarafından işletilen ikinci bir madene benzer şekilde tahıl nakliyatı ayarladı.[16]

Sonraki aylarda Bartın kazâsı yetkilileri yöredeki bir mültezimin ambarlarından işçilerin buğday ihtiyacı için öğütülmek üzere 5.000 kilelik mısır satın alarak yolladı. Ancak 1878 yılı Mayıs ayında un sıkıntısı işletmeleri hâlâ kesintiye uğratıyordu.[17] Ağustos ayında maden idaresi buğday için İstanbul'a başvur-

---

[11] ED 4, 18, 9 Ağustos 1293/21 Ağustos 1877; 33, 6 Eylül 1294/18 Eylül 1877; ve 49, 7 tl 1293/19 Ekim 1877.

[12] ED 4, 23, 18 Ağustos 1293/30 Ağustos 1877.

[13] ED 4, 5, 24 Temmuz 1293/5 Ağustos 1877; 11, 29 Temmuz 1293/10 Ağustos 1877.

[14] ED 4, 45, 28 Eylül 1293/10 Ekim 1877; 22, 17 Ağustos 1293/29 Ağustos 1877; 18, 9 Ağustos 1293; ve 19, 12 Ağustos 1293/24 Ağustos 1877.

[15] ED 4, 81, 6 ts 1293/18 Kasım 1877.

[16] ED 4, 71, 22 tl 1293/3 Kasım 1877.

[17] ED 4, 156, 22 Nisan 1294/14 Mayıs 1878. Bir birimlik mahalli kilenin ağırlığı kesin değildir ve bu nedenle kilograma çevirilmemiştir.

du, bu ilk defa olmuyordu.[18] Ekmeğin kalitesini artırmak için 1878 Kasımı'nda yeni bir değirmen kurdu. Maden idaresi, yöre halkının ekmek yapmak için mısır kullandığını ve ayrıca mısırın buğdaydan daha ucuz olduğunu ileri sürerek işçilere bir miktar buğdayla karıştırılmış mısır unundan yapılmış ekmek vermeyi planlıyordu.[19] 1879 yılı Ocak ayında maden idaresi Tarlaağzı'ndaki maden işçilerine ve işletmecilere mahsus bir fırın açtı ve burada ekmeği sabit bir fiyattan satmaya başladı.[20] Maden nazırı 1879 kışının tam ortasında Ünye kaymakamını 2.000 kile mısırı havzaya yollamayı beceremediği için keskin bir dille eleştiriyordu.[21] Bir ay sonra maden nazırı işçilerin mısır ihtiyacı için Trabzonlu tüccarlara başvurdu.[22] Savaşın sona ermesinin üzerinden bir yıl geçmiş olmasına rağmen, 1879 yılı Temmuz ayı sonlarında işçilerin yiyecek ve un stokları tamamıyla tükenmiş, madenlerde çalışan askerlerinse sadece birkaç günlük unu kalmıştı.[23]

Devletin Mali Krizi

Bölgedeki hasatlar da tahıl, un ve ekmek stoklarını hiç şüphesiz etkiliyordu. Ne var ki burada bahsedilen hiçbir memur, bunlardan duyulan sıkıntıya mazeret oluşturacak herhangi bir bereketsiz mahsul döneminden ya da başka bir doğal sorundan bahsetmiyor. Üstelik normalde yalnız savaş zamanında görülen vurgunculuk ve istifçilik, süregiden sıkıntılara yeterli sebep oluşturmuyordu. Erzak sıkıntılarının temel sebebi, daha ziyade merkezî devletin kronik mali krizlerinde ve devletin maden işletmelerini sürdürmek için başvurduğu güvenilmez mali oyunlarda aranabilir. 1875 yılında iç ve dış mali yükümlülüklerini yerine getiremeyen Osmanlı Devleti resmen iflasını ilan etti. Bundan kısa süre sonra Osmanlı

[18] ED 4, 222, 19 Ağsutos 1294/31 Ağustos 1878.
[19] ED 4, 253-255, 25 tl 1294/6 Kasım 1878.
[20] ED 4, 279, 21 kl 1294/2 Ocak 1879.
[21] ED 4, 294, 31 ks 1294/12 Şubat 1879.
[22] ED 4, 309, 15 Mart 1294/27 Mart 1879.
[23] ED 4, 344, 14 Temmuz 1295/26 Temmuz 1879.

hükûmeti mali olarak batmadan kalabilmenin bir yolu olarak kaime; yani kâğıt para basmaya kaldığı yerden devam etti. Ancak halk bu banknotlara olan güvenini hemen kaybetti ve değerleri 1876 yılı sonunda İstanbul'da yarı yarıya düştü. Yine de krizin etkisini artırmasına rağmen yeni kaimeler piyasaya sürüldü. 1879 yılı Mayıs ayında bu kağıt paranın değeri altın karşısında nominal değerinin %8'i oranında değer kaybetti. Bundan sonra hükûmet parasal istikrarı yeniden sağlamanın yolu olarak kâğıt paraları dolaşımdan çekmeye başladı.[24]

İmparatorluktaki bu kriz madenleri de büyük oranda etkiledi. Örneğin 1874 yılında, hükûmetin borçlarından nasibini alan maden idaresinin, maden işletmecilerine ve işçilere toplam 8 milyon kuruş borcu vardı. Bu miktara karşılık Kastamonu vilayetinin maden idaresine 3,5 milyon kuruş ödemesi gerekiyordu ancak bu ödemeyi yapamadı.[25] Böylece merkezî devlet maden işletmecilerine ve işçilere borcunu ödemek, gıda maddesi ve diğer erzakı sağlamak için nakitle ödeme yapmak yerine düzenli olarak banknotlar bastı (bu banknotlar maden senedi veya kaime gibi çeşitli şekillerde adlandırılıyordu). Maden nazırı kömür havzasında bazen komşu kazâların idarecilerine maden senedi veriyordu. Örneğin 1879 ilkbaharında Bartın kazâsının öşründen elde edilen arpayı satın almak için bu senetlerden vermişti.[26] Maden nazırı işçilere de düzenli olarak maden senedi veriyordu. Gerçekten de o yıllarda işçiler emeklerinin karşılığı olarak nakit para değil sadece bu maden senetlerinden alıyorlardı.[27] Bu senetlerin değeri nakde çevrildiğinde değişiklik gösteriyordu; senetler bazen toplanacak öşürle nakde çevrilir, yani öşür maden senedinin teminatı olurdu. Sadece 1878 yılında bu senetlerin toplamı 6 milyon kuruştan fazlaydı. O yıl tahıl mahsulü az olduğu için gelecek öşür de az olacaktı; bundan dolayı senetlerin değerinin düşeceğinden korkuluyordu.[28]

---

[24] Vedat Eldem (1994), s. 132-140.

[25] Erol Çatma (1998), s. 92'de geçtiği üzere 8 ts 1295/1878.

[26] ED 4, 307, 10 Mart 1295/22 Mart 1879.

[27] ED 4, 314, 24 Mart 1295/5 Nisan 1879.

[28] ED 4, 283, 29 kl 1294/10 Ocak 1879.

Herkes senetlerin değerinin düşük olduğunun farkındaydı. Kömür işletmecileri tabii ki hoşnutsuzdu. Zira sistem onlardan devlete verdikleri kömürün karşılığında bu senetleri kabul etmelerini bekliyordu, bunun etkisiyse fiyatın ciddi biçimde kırılmasıydı. İşçilerin gözünden bakıldığında ödemenin senetlerle yapılması resmî olarak konulan ücretlerden daha az ücret almaları anlamına geliyordu. Örneğin 1878 yılı Nisan ayında maden senetleriyle yapılan ödemelerin gerçek alım gücünden %60 oranında daha az olacağı, gözü kapalı kabul edilmişti.[29] 1878 yılı Kasım ayında farklı bölgelerdeki hayvan kiracıları senetleri reddederek maden işletmecilerinden nakit ödeme talep etmişlerdi.[30] Sonraki mali yılın başında, yani Mart 1879'da nazır, maden köylerine bu senetlerin kullanımının geçici olarak durdurulduğunu duyurdu. İşçiler bunların kullanılmasını açıkça reddettiler. Kömür yüklenmek için bir gemi yaklaşıyordu, ancak işçilerin hareketsizliği yüzünden ortada hiç kömür yoktu ve maden nazırı amirlerini uyardı. Nazır, ücretlerin ödenmesi için nakit para akışının sağlanmasını istedi. Mahalli tüccarlarsa senetleri sıkıntıdaki işçilerden ucuza alıyorlardı. Üstelik işçilerin, aldıkları mala karşılık olarak bu senetlerle ödeme yapmalarını kabul etmiyorlardı. Örneğin, Kozlulu tüccarlar tütün için bu senetleri almıyorlardı.[31]

1879 yılı Ocak ayında, İstanbul hükümeti yeni bir hileye başvurdu ve maden işletmecilerinin kömür için aldıkları birim fiyatı %33 oranında yükseltti. Ancak ödeme senetlerle yapılacaktı. İstanbul ayrıca maden işçilerinin maaşını da artırdı. Küfeciler %17'lik zam alırken, hayvan kiracıları ve maden sütunu yapan ve taşıyan işçiler de (muhtemelen eşit oranda) zam aldılar. Ne var ki maden nazırı buna karşı çıktı. Ücret artışları yetersizdi. Enflasyonun, işçilerin satın aldıkları malların fiyatlarını, aldıkları zamlardan çok daha fazla yükselttiğini dile getirdi. Tek bir işçinin aldığı ekmeğin, küfecinin

[29] ED 4, 151, 2 Nisan 1294/14 Nisan 1878.

[30] ED 4, 258, 20 tl 1294/11 Kasım 1878.

[31] ED 4, 308, 13 Mart 1295/25 Mart 1879; 316, 22 Mart 1295/3 Nisan 1879; 314, 24 Mart 1295/5 Nisan 1879.

yeni yevmiyesinin iki katından daha fazlaya mal olduğunu belirtti. Bu küfecilerin on iki günlük vardiyaları boyunca çarıkları ayaklarında çamur ve su içinde çalışıp didindiklerini söylüyordu. Borçsuz bir işçi bile yoktu. Daha da kötüsü kiracı işçiler çamur ve kar sebebiyle her vardiyada üç dört gün kaybediyor, bu nedenle para alamıyor ve borca batıyorlardı. Maden nazırı, maden sütunu yapanların acınası bir ücret aldıklarını –sadece bir küfecinin ücretinin yarısı– ve kendi işlerini yapıyor olsalar on katı daha fazla kazanabileceklerini dile getiriyordu.[32]

Savaş Zamanında Tatil

İşçiler savaş zamanı olsun ya da olmasın Ramazan ayı civarındaki önemli tatil günlerini aileleriyle geçirmeyi planlıyorlardı. Maden nazırıysa bayram duygusunu artırmak için önlemler alır ve Ramazan ayı öncesinde dini vecibelerde kullanılmak üzere koyunların tedarik edilmesi talimatını verirdi. Ne yazık ki bazı maden işletmecilerine göre nazır, hayvanları satın almak için kendilerine olan borçlarını kullanıyordu.[33] Nazır aynı zamanda kömür üretiminden de kaygı duyuyordu. Savaşın patlak verdiği 1877 yılından sonra maden nazırı, savaş her geçen gün şiddetlendiği için maden işletmecilerinin tatil günleri nedeniyle sıkıntı yaşamamaları uyarısında bulundu. Bu nedenle madenlerdeki memurlara işçilerin, öne sürecekleri bahane ne olursa olsun, Ramazan Bayramı için köylerine dönmelerine izin vermemeleri emrini verdi. Ayrıca emirlere karşı gelerek köyüne dönmüş işçileri geri göndermeleri ve bayrama rağmen yeni vardiyaların gecikmeksizin sevk edilmesi için köy muhtarlarına talimat verdi. Ne var ki bayram gelip çattığında çoğu işçi ve kiracı, maden nazırının

[32] ED 4, 290, 18 ks 1294/30 Ocak 1879. 1879 yılı Ağustos ayında Erzene'den küfeci ve arabacı sıkıntısını gidermek için maden nazırı Bartın kaymakamına ücretleri nakitle ödemesi talimatını verdi. Bkz. ED 4, 350, 21 Temmuz 1295/7 Ağustos 1879.

[33] ED 4, 199, 20 Temmuz 1294 civarı/1 Ağustos 1879.

tedbirlerine rağmen madenleri terk ederek evlerine gittiler.[34]

Aynı sorunlar 1878 yılındaki ramazan ayında da su yüzüne çıktı. Muhtemel sıkıntılardan korkan maden nazırı, hayvan kiracılarının art arda iki vardiya halinde çalışmaları talimatını verdi. Ancak işçiler buna direndiler. Ereğli ve Alaplı nakliye işçileri (kiracılar) bayram tatilinin kendilerine çalışmayacakları bir hafta verdiği inancındaydılar. Nazırın, bu hareketlerin "tamamen gayri-kanunî" olduğu ve işçilerin bu kutsal günleri çalışmamak için bir bahane olarak kullanmalarının münasip olmadığı iddiasına rağmen taşıma durma noktasına geldi.[35] Bayramın asıl başlangıç günüyle birlikte işçi ve kiracılar madenlerde topyekûn görülmez oldular ve çalışmalar durdu. Maden nazırı, subay, memur ve askerlere, işçilerin yaşadığı köylere gitmeleri ve muhtar ve ihtiyar heyetleriyle birlikte tam bir vardiya işçi yollamaları talimatı verdi.[36]

Savaş ve Mükellefiyet Sistemi

Özenle düzenlenmiş ve birçok açıdan tam anlamıyla askerî olan istihdam sistemi 1870'li yılların savaş zamanı krizi sırasında ne kadar etkiliydi? Buraya kadarki kanıtlar pek de etkili olmadığını gösteriyor. Bu olumsuz değerlendirmeyi desteklemek için vurgulanacak olan üç ek kanıt bulunuyor: (1) Kronik hayvan sıkıntısı, (2) İşçilerin firarları, (3) Askerlerin kömür havzasında çalıştırılması. Bunlardan her biri bizi aynı sonuca götürüyor: 1877'den 1879'a gittikçe daha çok işçi maden işi yükümlülüğünü yerine getirmekten ziyade bundan kaçınıyordu.

Normalde yerli hayvan bolluğuna rağmen, kömür havzasındaki hayvan sıkıntısı, maden sütunlarının orman ve

---

[34] ED 4, 21, 14 Ağustos 1293/26 Ağustos 1877; 37, 13 Eylül 1293/25 Eylül 1877; 24, 20 Ağustos 1293/1 Eylül 1877 ve 30, 2 Eylül 1293/14 Eylül 1877; 25, 20 Ağustos 1293/1 Eylül 1877; 31, 2 Eylül 1294/14 Eylül 1877.

[35] ED 4, 224, 25 Ağustos 1294/6 Eylül 1878; 334, aynı tarih; 233, 10 Eylül 1294/22 Eylül 1878.

[36] ED 4, 235, 19 Eylül 1294/1 Ekim 1878.

nhtımlardan, kömürünse maden ya da depolardan kıyıya taşınmasını engelliyordu. 1877-1878'de Alaplı ve Devrek kazâlarındaki mükellefler alışıldığı üzere 800-900 kadar taşıma hayvanı sağlayacak, maden işletmecileri de şahsi olarak 300 baş daha ekleyeceklerdi. Ancak Kasım 1877'de hayvanların çoğu telef oldu, önemli bir kısmı arpa ve saman fiyatları arttığı ve hayvanların bakımı çok maliyetli hale geldiği için itlaf edildi.[37] Dış kaynaklar da yeterli olmadı. Samanın İstanbul'dan[38] ya da arpanın yakındaki Havza'dan gelmesi de sıkıntıyı gidermedi. Örneğin Ekim 1878'de hiç arpa bulunmuyordu.[39] Hayvan yemi olmadan Alaplılı kiracılar 130 hayvanlık temmuz kotalarının sadece dörtte ikisini sağlayabiliyorken, Devrek nahiyesinden beklenen 80 adet hayvanın sadece yarısı gelmişti.[40] 1878 yılı Ekim ayında maden işi için Alaplı'dan Ereğli'ye gönderilmesi beklenen 110 adet hayvanın sadece %15'i geldi.[41] İki vardiya arasındaki boşlukta, Vekile divanından gelmesi beklenen hayvanların %30'undan azı Alacaağzı madenlerine ulaştı.[42] 1878 yılı Aralık ayında Ereğli kaymakamı 400 adet hayvan temin etmek için kendi kazâsının köylerini bizzat gezdi. Yılın bu sert mevsiminde iyi bir hava umuduyla hâlihazırda çıkarılmış kömürü yüklemek için hayvanları Devrek'ten sevk etti.[43] Kömürün, dağ başları gibi daha uzak yerlerdeki madenlerde bolca depolandığı söylendiğinden, normalde maden işi için kaynaklarından daha önce yararlanılmamış yörelerin sakinlerine hayvanlarını göndermeleri emredildi.[44]

---

[37] ED 4, 211, 5 Ağustos 1294/17 Ağustos 1878 ve 241, 1 tl 1294/13 Ekim 1878. ED 4, 253-255, 25 tl 1294/6 Kasım 1878; ED 4, 81, 6 ts 1293/18 Kasım 1877; ED 4, 271, 29 ts, 1294/11 Aralık 1878.

[38] ED 4, 365, 20 Ağustos 1295/1 Eylül 1879 civarı.

[39] ED 4, 44, 27 Eylül 1293/ 9 Ekim 1877.

[40] ED 4, 194, 13 Temmuz 1294/25 Temmuz 1878; 177, 22 Haziran 1294/4 Temmuz 1878; 24 Haziran 1294/6 Temmuz 1878.

[41] ED 4, 240, 26 Eylül 1294/8 Ekim 1878.

[42] ED 4, 241, 1 tl 1294/13 Ekim 1878.

[43] ED 4, 271, 29 ts 1294/11 Aralık 1878.

[44] ED 4, 211, 5 Ağustos 1294/17 Ağustos 1878; 236, 23 Eylül 1294/5 Ekim

Kadın emeğinin savaş zamanında kömür havzasında kullanılması nadir de olsa kayıtlara geçmişti. Bu dönemde mükellefiyet sistemiyle çalıştırılmış işgücü şüphe yok ki Müslüman'dı. Tüm işçiler erkekti. Ancak Ağustos-Eylül 1878 tarihli bir dizi belge o dönemde devlet yetkililerinin tercih etmemelerine rağmen yine de rızaları dahilinde kadınların hem maden içinde hem de maden dışında çalıştırıldıklarını açıkça gösteriyor. Yetkililer, taşıma hayvanları ararken belli bir kazâda erkekler ya maden işinde ya da askerde olduklarından hayvanların kadınların mülkiyeti altında olduğunu görmüşlerdi. Yerel yetkililer bu hayvanları (250-300 tane) başlarında kadınlarla madenlere gönderdiler. Kadınlar, hayvanlarla madenlere vardıkları zaman madendeki kimi yetkililer dehşete düştüler ve işe alınmalarının münasip olmadığına hükmederek kadınları hayvanlarıyla birlikte evlerine gönderdiler. Ancak maden nazırı, hayvanların ve kadınların geri dönmesini isteyerek astlarına bir savaşın sürmekte olduğunu, fabrikaların gece gündüz çalıştığını ve bu kadınların taşıyacakları kömürlere çok fazla ihtiyaç duyulduğunu hatırlatarak duruma müdahale etti. Üstelik talimatında bunun münferit bir durum olmadığını da açıkça belirtiyordu. Daha ziyade, kadınların zaten maden içinde ve dışındaki çeşitli vazifelerde kullanıldığını isteksizce de olsa kabul ediyordu. Pragmatik biçimde kömür dağıtımının gecikmesindense, kadınların işe alınmasının tercih edilir bir durum olduğu sonucuna varıyordu.[45]

Savaş sırasındaki krizde işçiler, maden işinden kitlesel olarak kaçıyorlardı. Maden idaresinin iş bırakmayla mücadelesini belgelemesinde, maden işçilerinin ve hayvanların nerelerde olduğuyla titiz bir şekilde ilgilendiğini açıkça görüyoruz. Maden nazırı sayısız raporda her köyün belli bir madende çalışan ve işine gitmeyen işçilerinin listesini tutuyor, astlarına kayıpların yerini tespit etmeleri için çabalarını iki katına çıkarmaları için talimatlar veriyordu. Kimi zaman, bir madene

1878. Bunlar Safranbolu kazası ile Nalıncа ve Milas nahiyeleriydi.

[45] ED 4, 221-222, 19-21 Ağustos 1294/31 Ağustos-2 Eylül 1878.

rapor vermekte geciken, söz gelimi beş kişinin nerede olduklarını öğrenmek isteyebilirdi. Bir başka yerdeyse üç ayrı köyden, madenlerine rapor verememiş şahısları tek tek arıyor ve kayıp on beş hayvanın sevk edilmesini emrediyordu.[46] 1878 yılı Ağustos ayı sonlarında iki köyden maden işine gönderilen sekiz işçiden sadece birinin ve yirmi işçiden ikisinin işe gittiğinden şikâyet ediyordu.[47] Maden nazırı bir belgede Devrek'teki bir memura çıkışıyor ve yirmi altı farklı köyden –dört kişiden yirmi iki kişiye değişen sayılarla– kayıp işçileri sıralıyordu. Aynı tarihte Bartın kaymakamına, yetki alanı içerisindeki yirmi birden fazla köy kendilerine düşen sayıda işçiyi göndermediği için sert bir şekilde tepki gösteriyordu. 1878 yılı Kasım ayında aynı görevliyi ikinci kere azarlıyor ve yirmi bir köyden işe gelmeyen 182 işçiyi içeren yeni bir liste veriyordu.[48]

Maden işinden tamamıyla kaçan işçilerin yanı sıra kayıt sistemine girmiş, köyden madene gidenlere katılmış, sonra da madenden kaçmış işçiler de vardı. Örneğin, Ocak 1879'da maden nazırı atanmış oldukları madenlerden kaçmış olan Devrek müdüriyetine bağlı Karacaviran köyünden on işçinin peşine düşmeleri için özel bir heyeti ve görevli memurları seferber etmişti.[49] Bir gün önce Ereğli kaymakamına, vardiyalarını bitirmeden ortadan kaybolmuş üç işçiyi bulması için bir görevli göndermesi emrini verdi.[50]

İşçilerin devamsızlıkları şaşırtıcı boyutlardaydı. 1877 yılı Eylül ayında bir madende iki köyden maden işine verilmiş her dört işçiden sadece biri gerçekte işbaşı yapmıştı. Diğer iki

---

[46] ED 4, 182, 29 Haziran 1294/11 Temmuz 1878; 182, 29 Haziran 1294/11 Temmuz 1878; 191, 10 Temmuz 1294/22 Temmuz 1878.

[47] ED 4, 220, 16 Ağustos 1294/28 Ağustos 1878.

[48] ED 4, 244, 4 tl 1294/16 Ekim 1878; 259, 1 ts 1294/13 Kasım 1878. İki liste eksik işçilerin ayrı birer envanteriydi, yani aynı talimatın tekrarı değildi. İkinci listede birinci listeden yedi tane köy bulunuyordu; bunlardan birinin her iki listede de aynı sayıda eksik işçisi vardı.

[49] ED 4, 289, 13 ks 1294/25 Ocak 1879, Toma ve Luka madeni.

[50] ED 4, 288, 12 ks 1294/24 Ocak 1879; ayrıca bkz. ED 4, 358 25 Ağustos 1295/6 Ağustos 1879.

madendeyse aynı ay içinde maden işine atanan işçilerin yarısı veya yarısından azı madenlere gitmişti. 1877 yılı Ekim ayı sonlarında bir hafta içinde 1.344 işçi bir bölgedeki tek bir madene verilmişti; ancak neredeyse yarısı madene hiç gitmedi. Bir başka grupta yer alan ve madene verilen 898 işçiden 400 kadarı hiç ortalarda görünmemişti.[51] Aynı ay içinde madenlerin, emeklerine bağımlı olduğu Bartın kazâsından birçok işçi, işe gelmeyerek madenleri çalışmaz hale getirmişlerdi.[52] "[Ameleler, kiracılar ve sütuncular tarafından] yapılan işler madenler için yeterli olmuyor. Şu anda, imparatorluğun herhangi bir köşesinde asker olmayan tek bir kimse yok. Bu yüzden, madencilik işlerinin aksamaması için redif olmayan veyahut askere alınmamış veya ihtiyat olmayan herkes maden işine aktarılmakta"[53] Bu talimata rağmen, sıkıntı devam etti. Temmuz 1878'da yirmi altı köyden maden işine verilen 446 işçinin sadece yarısı orada bulunuyordu.[54] Bartın kazâsına düşen 1.200 işçiden sadece 600'ü işe geldi. Daha da kötüsü, Ekim 1879'da işe gelenler Bartın kazâsından işe atanan 990 işçinin sadece %18'lik kısmını oluşturuyordu.[55] Maden sütunlarının üretim ve dağıtımı da bu durumdan nasibini aldı. Mayıs ve Ağustos 1878 arasında, önde gelen sütuncu merkezlerinden Alaplı bölgesinden 65.000 anlaşmalı sütuncunun sadece %26'sı işe gelmişti.[56]

Maden hizmetindeki bazı işçilerse teknik olarak maden işinde oldukları halde, kişisel kazanç peşine düşmüşlerdi. Örneğin 1878 yılı Temmuz ayında maden sütunu kesen ve taşımayla uğraşan işçiler, maden sütunu yapılmak üzere ayrılmış ağaçlıkları yakacak odun elde etmek için kaçtılar.[57]

---

[51] ED 4, 72, 24 tl 1293/5 Kasım 1877.

[52] ED 4, 164, 14 Mayıs 1294/26 Mayıs 1878.

[53] ED 4, 196-197, 16 Temmuz 1294/28 Temmuz 1878, Alaplı'ya değiniyor fakat genel koşulları yansıtıyor.

[54] ED 4, 195, 15 Temmuz 1294/2 Temmuz 1878.

[55] ED 4, 366, 21 Eylül 1295/3 Ekim 1879.

[56] ED 4, 196-197, 16 Temmuz 1297/28 Temmuz 1878; burada tarihler Mayıs-Ağustos 1878 olarak geçmektedir.

[57] ED 4, 190, 5 Temmuz 1294/17 Temmuz 1878.

Osmanlı-Rus Savaşı sırasında mükellef arzındaki ciddi sıkıntıları telafi etmek için birçok maden işçisi düzenli orduda askerî yükümlülüklerini yerine getiren askerlerden sağlanıyordu. Bu nedenle 1870'li yıllarda devlet, erkek ahali arasında hem maden işçisi hem de asker bulmak için bölgenin altını üstüne getirirken, bunun acısını en çok maden kazâları çekti. Askerî yetkililer ve maden idaresi her yerde kendi farklı ihtiyaçları için bu insan kaynağından yararlanmaya çalışıyordu. Bir anlamda askeriye kazandı, çünkü yöre halkının çoğu silahlı kuvvetlere girdi. Ama göreceğimiz üzere askere alınanların çok büyük bir kısmı neticede kendilerini maden işinde buluyordu. Üstelik askerî personel birçok madende mükellefiyet sistemiyle madenlere getirilmiş işçilerle yan yana çalışıyor ya da onlarla vardiyalarda yer değiştiriyorlardı.[58]

Osmanlı-Rus Savaşı 1877 yazında da devam ederken maden idaresi, örneğin Bartın kazâsının redif ve mustahfızlara ihtiyacı olduğunu iddia ederek insan gücü için ordu yetkilileriyle rekabet ediyordu. Bir yandan askerlik, öte yandan maden işi için bölgenin zaten kısıtlı miktardaki insan gücüne olan ihtiyaç, devleti açık biçimde köşeye sıkıştırmıştı.[59] Örneğin Ekim 1877'de maden nazırı normalde madenleri kapanma noktasına getiren bir süreç olan askere alım zamanının yaklaştığı uyarısında bulunuyordu. Devletin bu akıbetten kaçınması ve kömür kazâlarında askere almanın madencilik işletmelerine vereceği zararı önlemesi gerektiğini söylüyordu.[60] Ancak bu uyarılar kimsenin umurunda olmadı. Temmuz 1878'de, gördüğümüz üzere, Bartın kazâsının askerlik yapabilecek erkek nüfusunun sadece %10'u işçi olarak seferber edilmişti; geriye kalanlar askere gitmişti.[61] En sonunda, tarihi Kırım Savaşı'na kadar giden uygulamaları takiben yetkililer maden işi için kömür kazâlarından gelen nizamiye askerî personelinden sistematik olarak yararlanma yoluna başvur-

[58] ED 4, 26, 22 Ağustos 1293/18 Ağustos 1877.
[59] ED 4, 16 Ağustos 1293/18 Ağustos 1877.
[60] ED 4, 69, 19 tl 1293/31 Ekim 1877.
[61] ED 4, 193, 12 Temmuz 1294/24 Temmuz 1878.

du. Eylül 1877'de maden nazırı, maden işine gelmeyen Kozlu mevkii işçilerinin yerini doldurmak için redif ve mustahfızların kullanılması talimatını verdi.[62]

Daha genel olarak 1878 ve 1879 yılları askere alma uygulamalarında Ereğli kazâsında 1050 kişi askere yazıldı ancak hepsi kömür havzasında maden işine verildi. Bunların %10 kadarı askerî bir konumda, madenlerde muhafız olarak hizmet etti. Geriye kalan %90'ıysa maden işçisi olarak ücretli çalıştı.[63] Bu sayıları oranlamak için kömür havzası bölgesinin maden işine uygun aşağı yukarı 6000 işçisi olduğunu hatırlamamız gerekir. Bunlar muhtemelen asker olarak orduya çağrılan işçilerle aynı emek havuzunda değildi. 1877 ve 1878 yıllarındaki asker alımlarında, ordu düzenli olarak normalde maden işinden muaf olan önemli sayıda kişiyi maden idaresine bıraktı. Maden idaresi de normal koşullarda sivil yaşamlarında mükellefiyet hizmetinden muaf olan bölge halkına yöneldi. Örneğin Eylül 1877'de rütbeli bir subay, Ereğli ve Alaplı kasabalarının yüzlerce sakinini madenlere devretti.[64] Ancak yaklaşık iki yıl sonra yeniden barış geldiğinde maden nazırı "vatanperver askerlerin" bu kasaba halkını madenlerde çalıştırarak suiistimal etmiş olduğunu, kasaba halkının yasaya göre sadece felekeci olarak çalıştırılabileceğini itiraf ediyordu.[65]

Prensip olarak maden işine verilmiş hiç kimse askere alınamazdı. Diğer bir deyişle, askerî ihtiyaçlar ve madencilik ihtiyaçları için aynı insan gücü havuzuna "çifte dalış" yapılamayacaktı.[66] Ancak sonradan ortaya çıktığı üzere sivil olarak belli bir madende çalışan işçiler, kendilerini aynı madende aynı işi yaparken bu sefer ihtiyat askeri olarak buldular.

---

[62] ED 4, 33, 6 Eylül 1293/18 Eylül 1877.

[63] ED 4, 83, 8 ts 1293/20 Kasım 1877. Ayrıca görevlerin tanımları için bkz. ED 4, 290, 18 ks 1294/30 Ocak 1879.

[64] ED 4, 274, 10 kl 1294/22 Aralık 1878; 279, 20 kl 1294/1 Ocak 1879; 57-68, 2 Eylül 1293/15 Eylül 1877, madenlerde devredilen yaklaşık 365 mustahfız ve asker kaçağının tek tek isimlerini ve kaldıkları yerleri belirtiyor.

[65] ED 4, 345, 14 Temmuz 1295/26 Temmuz 1879.

[66] Örneğin, ED 4, 299, 16 Şubat 1294.

Ordunun muhasebecisi, askerî işçilerin kayıtlarını titizlikle tutuyordu. Her bir mevki için tek bir cilt olmak üzere ayrı ve ayrıntılı defterler tutuyor, maaşlar ödendikten sonra bunları yerel idareciye sunuyordu. Sonradan hayatını kaybetmiş, savaş esiri haline gelmiş ya da bölge dışına sevk edilmişler de dahil maden işi yapmış her askerî personele düzgün ödeme yapılacaktı.[67] Teoride asker-ameleler, sivil arkadaşlarına göre daha iyi istihkak ve yardım alıyorlardı. Savaşın ilk aylarında asker-amelelere genelde civar kazâlardan satın alınan koyun etinden tayın veriliyordu.[68] Tahıl ihtiyaçları İstanbul'daki imparatorluk ambarlarından ve mahalli tedarikçilerden sağlanıyordu. Askerlerden işçi olarak yararlanıldığında, askerî yetkililer onlara kendi askerlerinin maaş ve tayınatını veriyordu. Maden işletmecileriyse asker-amelelere 6 kuruşluk bir yevmiye daha veriyorlardı. Eğer bu koşullar gerçekten işlediyse, askerler maden işinden kâr etmiş demektir. Ancak sivil işçilerde olduğu gibi asker-ameleler de 1870'li yılların malî ve parasal karışıklığından nasiplerini aldılar. Ücret, yiyecek, giyecek ve yatacak yerleri –kaynağı her ne olursa olsun– genellikle ellerine geç ulaşıyor ve hatta kimi zaman hiç gelmiyordu. Örneğin 1878 yılı Mart ayında maden nazırı madenlerde çalıştırılan askerlere üç yıldır kıyafet verilmediğini ve mevcut yatak ve kıyafetlerin kabul edilecek durumda olmadığını belirtiyordu.[69] Aynı şekilde askeriyeden gelen maaşlar da bazen uzun dönemler boyunca ödenmemeye başladı. Şubat 1879 tarihinde gemilere kömür yükleyen askerlere yedi ay boyunca maaş verilmemişti.[70] Yiyecek tedariki de aynı derecede kıttı. Her ne kadar asker-ameleler imparatorluğun

[67] ED 4, 146, 22 Mart 1294/2 Nisan 1878.

[68] ED 4, 53, ikisi de 14 tl 1293/26 Ekim 1877 tarihli iki belge.

[69] ED 4, 141, 15 Mart 1294/27 Mart 1878; 250 üzerinde, 20 tl 1294/1 Kasım 1878, bir ya da iki sene için giyecek gönderilmediği belirtiliyor.

[70] ED 4, 144, 18 Mart 1294/30 Mart 1878; 174, 10 Haziran 1294/22 Haziran 1878; 295, 5 Şubat 1294/17 Şubat 1879; 346, 17 Temmuz 1295/29 Temmuz 1879. ED 4, 359, 28 Ağustos 1295/9 Eylül 1879 ve 360, 29 Ağustos 1295/10 Eylül 1879.

İstanbul'daki ambarlarından iaşe hakkına sahipseler de, bunlar bile ellerine geçmiyordu.[71] Temmuz 1879'da askerameleler için sadece birkaç günlük un kalmış, işçilerinse gıda maddesi ve unu tükenmişti. Dilekçelere rağmen taze erzak gelmedi ve yaklaşık bir ay sonra ne askerlerin ne de işçilerin hiç unu kalmamıştı.[72]

Temmuz 1878'de Ereğli kazâsında küfe taşıyan, kömür nakleden ve sütun kesenlerin çoğu askerî personeldi (hem redif hem de mustahfız).[73] Yaygın olarak askerler gemilere kömür ve kesilmiş sütun yüklerlerdi. Örneğin Temmuz 1878'de ormanlarda maden sütunu kesen tüm işçilerin tam olarak üçte ikisini askerler oluşturuyordu.[74] Daha seyrek, ancak hâlâ yaygın olmaya yetecek kadarı da genel olarak maden alnında kazmacı olarak çalışıyorlardı. En az bir örnekte bu asker kazmacılar sivil hayatta da kazmacılık yapmışlardı.[75] Bu kadar talep olan işçilerin askere alınması, askere alım memurlarının maden idaresi karşısındaki galibiyetini göstermektedir.

Kimi yörelerde, resmî barıştan sekiz ay gibi geç bir süre sonra bile, tüm genel askerlik kayıtlarındaki askerlerle redif ve mustahfızlar hâlâ Devrek müdürlüğü madenlerinde çalışmak üzere görevlendirilmişti.[76] Hatta sonraları Temmuz 1879'da bile maden nazırı 1877 (1293) yılı kaçaklarının peşine düşmüştü; böylelikle onları maden vazifesine gönderebilecekti.[77]

---

[71] ED 4, 22, 19 Ağustos 1294/31 Ağustos 1878; 29, 27 Ağustos 1293/8 Eylül 1877.

[72] ED 4, 344, 14 Temmuz 1295/26 Temmuz 1879; 357, 18 Ağustos 1295.

[73] ED 4, 190, 5 Temmuz 1294/17 Temmuz 1878; ayrıca 198, 17 Temmuz 1294/29 Temmuz 1878.

[74] ED 4, 196-197, 16 Temmuz 1294/24 Temmuz 1878.

[75] Çifte dalışın daha açık kanıtları için bkz. ED 4, 349, 24 Temmuz 1295/5 Ağustos 1879.

[76] ED 4, 299, 16 Şubat 1294/28 Şubat 1879.

[77] ED 4, 331, 28 Mayıs 1295/9 Haziran 1879.

I. DÜNYA SAVAŞI

Giriş

Bosna'daki suikasttan birkaç ay sonra Osmanlı kabinesi İtilaf Kuvvetlerine mi yoksa İttifak Kuvvetlerine mi katılmak gerektiği konusunda ciddi bir biçimde ikiye bölünmüştü. Britanya'nın Rusya'yı Osmanlılar'a tercih ederek ilk ittifak girişimlerini reddetmesinden sonra, Almanya taraftarları galebe çaldı ve Ekim 1914 sonlarında Osmanlı donanması aniden Odessa ve Rusya'nın bazı başka Karadeniz limanlarını topa tuttu.

I. Dünya Savaşı, Osmanlı yaşamının her alanına büyük baskılar getirdi. Gerçekten de savaş 600 yıllık imparatorluğun sonunu hızlandırdı. Savaşta görev yapan askerlerin sayısı tam olarak bilinmiyor. Bir tahmine göre 1,2 milyon asker devamlı surette silah altında tutulurken, 2,9 milyon Osmanlı tebaası askerlik için topyekûn seferber edilmişti.[78] Bir başka tahmine göreyse barış zamanında ordu 150.000 civarında erkekten oluşurken, savaş zamanında ordunun büyüklüğü 800.000 civarındaydı. Seferber edilmiş Osmanlı kuvvetlerinin toplam nüfusa oranı savaşan tüm devletlerin ortalamasının üzerindeydi. Ne var ki askerlikten muaf birçok kişi olduğu için ve başka etmenler sebebiyle de Osmanlı tebaasının askerlik yapması Fransız, Alman ve Ruslara göre daha az olasıydı. Örneğin, Fransa'da nüfusun %10'u askerlik yaparken Osmanlı'da nüfusun %4'ü seferber edilmişti. (üstelik Fransa'nın nüfusu Osmanlı'nın iki katıydı).[79]

Ölüm oranları hem genel nüfus anlamında hem de askerlik yapanlar arasında tüyler ürpertici seviyelerdeydi. Bütün itibariyle 785.000 askerin öldüğü tahmin ediliyor. Çoğu cephede değil, hastalıklardan (400.000) ya da yaralarından (60.000) öldü.[80] Savaşın Osmanlı dünyasındaki insanlar üzerinde tam anlamıyla yıkıcı bir etkisi olmuştu

Hükümet bir savaş ekonomisine, çoğu malların üretim

---

[78] Harbiye Nezareti'nden alıntılayan Vedat Eldem (1994), s. 132.

[79] Bkz. Erik Jan Zürcher (1996), s. 241-242.

[80] Erik Jan Zürcher (1996), s. 256-257 ve Erik Jan Zürcher (1999), s. 90. Vedat Eldem (1994), s. 132, benzer sayılar veren Yalman'ı alıntılıyor.

ve tüketimini denetlemeye ve insan ve malzemeleri cepheye yöneltmeye doğru dümen kırdı.[81] 1877-1878 döneminde yaşamın önemli bir parçasını oluşturan maden senetleri I. Dünya Savaşı'nda da benzer biçimde piyasaya aktı. İstanbul'da senetlerin alım-satım oranı 1916 ve 1918 yılları arasında her bir altın lira karşısında 120'den 500'e fırladı. İstanbul'da savaş yıllarında on beş maddelik bir yiyecek küfesinin fiyatı on dokuz katına çıktı.[82]

I. Dünya Savaşı'nın etkileri kömür havzasına hızla yansıdı. Savaş, Odessa'nın bombalanmasının hemen ertesi gününde Zonguldak'a vardı. Bir Rus kruvazörü Zonguldak açıklarında bir uyarı atışı yaptı. Tüm gün süren bombardımandan bir saat önce kasaba halkı maden sütunlarını taşımak için yapılmış demiryolu vagonlarına doluştu ve emniyet için madenlerin içinde saklandılar. Süren bombardımanda ölen olmadı.[83]

Madenlerin çevresindeki ekonomik koşullar hiç de iyi değildi. Burası tahıl açısından kendine yeter bir bölge değildi ve savaş, imparatorluğun birçok yerinde kıtlığa varan koşullar yarattığı için yerel erzakın olmaması yöre sakinleri için oldukça tehlikeliydi. Gerçekten de Osmanlı-Rus Savaşı'ndan beri bir dizi etmen yörenin dış kaynaklara bağımlılığını giderek artırıyordu.[84] Nakit ücretle madenlerde çalışan köylü sayısı arttıkça, daha fazla yiyecek satın alıp daha az üretiyor olabilirler. Daha doğrusu, bölgeye göç etmiş sayıları giderek artan madenciler tamamıyla satın alınan yiyeceğe bağımlıydı. Zonguldak'ın yeni kent merkezinin sakinleri zaten savaş boyunca yiyecek sıkıntısı çeken İstanbul'dan getirilen yiyeceğe bağlıydı. İstanbul, Osmanlı Devleti'nin iaşe politikalarında her zaman ayrıcalıklı bir yere sahip olmuştu ve İstanbul ahalisi krizler sırasında başka yerlerdeki çoğu kişiden daha iyi durumdaydı. Ne var ki başkent sakinleri için bile yiyecek madde-

[81] Toprak (2003) ve Toprak (1982).

[82] Şevket Pamuk (2000), s. 223; Zafer Toprak (2003), s. 168.

[83] Hüseyin Fehmi İmer (1973), 52-53.

[84] Burada bu savı destekleyecek kanıtlar sadece yeri geldikçe sunuluyor. İthalat veya yöredeki tarımsal üretime dair istatistiklerin yokluğu bu konunun burada çözülmesini imkânsız hale getiriyor.

leri elde etmek çok zor, hatta bazen imkânsız hale geldi. Tayın düzenlemelerine rağmen, başkentteki temel maddelerin fiyatı tırmandı. 1918 yılında ekmek, 1914 yılından tam 27 kat daha pahalıydı ve görüldüğü üzere, yiyecek maddelerinin fiyatları on dokuz katlık bir artış göstermişti. Kömür havzasının kentsel bölgelerindeki duruma dairse sadece tahminde bulunabiliriz. 1914 yılında yirmi altı kalemlik bir küfe yiyecek Zonguldak'ta İstanbul'dakinden biraz daha fazlaya mal oluyordu; 92 kuruşa karşılık 86 kuruş. Savaş yılları süresince Zonguldak ve Ereğli'deki – kömür havzasının kent merkezleri– iaşe durumu şüphesiz İstanbul'dan çok daha kötüleşmiş ve muhtemelen yiyecek fiyatları İstanbul'dan çok daha fazla artmıştı.[85]

1915 yılında çarpışmaların sürdüğü koca bir yıl boyunca kömür üretimi 1911 yılındaki 904.000 tonluk tepe noktasından %50 oranında düşmüştü. Toplam üretim 1916 yılında yaşanan bir başka %50'lik düşüşle 208.000 tona geriledi ve 1917 yılında en düşük noktaya ulaşarak 158.000 tonu buldu. Savaşın son yılında üretim sadece 186.000 tondu. Genel olarak, I. Dünya Savaşı süresince yıllık üretim, Osmanlı Devleti'nin son büyük savaşı olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan hemen önceki 1875 yılı seviyesine aşağı yukarı eşitti.[86] Bu üretim seviyeleri şaşırtıcıydı. Aradaki on yıllık dönemde birçok sermaye yatırımıyla taşıma ve işçi arzında yenilikler yapılmıştı. İşler haldeki madenlerin sayısı aradaki kırk yıl içinde aniden yükseldi ve daha yeni madenlerin çoğu hiç şüphesiz görece çok zengindi. Taşımadaki yenilikler de dikkate değerdi; Zonguldak limanı üretkenliği pekiştirdikçe kilometrelerce yeni demiryolu ve teleferik yapıldı. Son olarak işletmeciler kömür havzası dışındaki yeraltı işçisi stokuna erişmişlerdi. Randımanı yükseltmiş olan yeni girdiler düşünüldüğünde üretimin 1870'li yılların seviyelerine düşmesi I. Dünya Savaşı sırasında kömür havzasındaki gerçekten yıkıcı koşullar olduğunu göstermektedir.

---

[85] Zafer Toprak (2003), s. 164; Vedat Eldem (1994), s. 50-51.

[86] Ahmet Ali Özeken (1944a), 26; Bahri Savaşkan (1993), s. 55-56; ve Vedat Eldem (1994), 82, 1916 yılına ait farklı bir rakam için. Bkz. Tablo 2.2.

Özetle, Zonguldak madenleri yarım asırdan daha uzun zaman önce devlet adamlarının biçtiği görevi hiçbir şekilde yerine getiremedi. İmparatorluk fabrikaları, donanma, ticaret filosu ve imparatorluk başkenti, ihtiyaçları için madenlere güvenemiyordu. Gerçekten de 1918 yılında savaş sona erdiğinde başkent oldukça kritik durumdaki kömür sıkıntısını gidermek için Zonguldak'a değil Almanya'ya döndü!

İşçilerin Ücretleri ve İşçi Değiştirme Hızı

I. Dünya Savaşı kömür havzasındaki çeşitli tipteki işçilere eşit derecede etkilemedi. En az etkilenenler idari personelken mükellefiyet sistemine tâbi olan işçiler, bilhassa amele ve küfeciler savaşın en sert vurduğu gruplardı. Hâlâ madenlerde çalışan askerlik çağındaki mükellef o kadar azdı ki askerî personel, askere alacak kişi bulmakta zorlanıyordu. Vasıflı yerüstü işçilerinin vasıfsız (genelde yeraltı) işçilerine göre askere alınmaları daha az olasıydı.

I. Dünya Savaşı sırasında idari makamlarda kadrolu olarak çalışan personel, gerek vasıflı gerekse vasıfsız işçilere göre daha yüksek maaş ve daha yüksek iş istikrarına sahipti. Burada personel bütün bir maden kazâsının müdürü, maden mühendisleri, kâtipleri ve kömür kantarlarında görevli memurlardan oluşuyordu. Maaşlı memurlar aylık olarak ortalama yerüstü işçisinden üç kat daha fazla kazanıyordu.[87] Üstelik ortalama bir memur makamında 33 ay kalıyordu. Bu süre, vasıflı işçilerin işte kalma oranının iki katı, vasıfsız işçilerinse dört katı kadardı. Maaşı daha iyi olan bu makamların bir başka avantajı daha vardı: Bu makamlardakilerin sadece %2'si askere alınıyordu. Buna karşılık idari personelle karşılaştırıldığında vasıflı işçilerin askere alınma olasılığı altı kat, vasıfsız işçilerinse üç kat daha fazlaydı. Ancak kendilerine göre daha az ücret alan işçilerin aksine memurlar Haziran 1916'dan sonra savaş zamanında başını alıp gitmiş enflasyonu telafi etmeye yardım eden

[87] KU, 143,1-40, odacılar dışarıda tutulmuştur: 900 kuruşa karşılık işçiler için 326 kuruş aylık ortalama maaş.

maaş zamlarından daha az nasiplerini almışlardır.

Maaş kayıtları savaş zamanında yerüstü işçileri arasında olağanüstü bir işçi değiştirme hızı olduğunu göstermektedir. Vasıflı işçiler –demir işçileri, marangozlar, ateşçiler, makasçılar ve ustabaşları– işlerinde ortalama 16 ay kalıyorlardı. En vasıflı işçiler olan makinistler tam dört yıl çalışıyorlardı. Bunun aksine vasıfsız işçiler –amele, yol işçileri ya da zincirciler– işlerinde ortalama sadece sekiz ay kalıyorlardı. Bazı örneklerde askerlik sebebiyle değil, birçok belirsiz nedenden, sadece bir ya da iki aydan sonra işlerini bırakıyorlardı.[88] Fakat savaş bu olağanüstü işçi değiştirme hızını açıklayan bir değişken olarak görünmüyor; çünkü 1910 ve 1911 barış yıllarında (bkz. Bölüm 4) işçi değiştirme sıklığı kıyaslanabilir derecede yüksektir. İşçi değiştirme sıklığı savaş zamanında meydana gelen üretim düşüşleriyle açıklanamaz.

Bir yazarın ileri sürdüğü üzere madenlerin kömür sağlayamaması da Rusya'nın 1914 yılındaki bombardımanına kadar götürülemez.[89] Aksine, bombardıman sırasında maden nazırı olan Hüseyin Fehmi Paşa anılarında işletmelerin kesintiye uğramadığını bilhassa belirtmiştir. Gerçekten de liman işletmelerinin bazı teçhizat çamurdan çıkarıldıktan sonra çabucak normale döndüğünü söylemektedir.[90]

Bu nedenle ne işçi değiştirme sıklığı ne de Rus saldırıla-

---

[88] KU 143, 51-84. Odacılar için ortalama dokuz ay olan istihdam süresi, idari personelin üç katı kadar, vasıfsız işçilerden ise biraz daha fazlaydı. Üstelik, odacı olarak çalışan işçilerin çok büyük kısmı yaptıkları işten askerlik için çağrılıyorlardı. Şöyle ki Ereğli'nin dairelerinde çalışan beş işçiden üçü Haziran 1915 ile Kasım 1916 arasında askere alınmıştı. Toplamda, tüm odacıların %30'u askere alınmıştı ki bu profesyonel personelin on beş katı, vasıfsız işçilerin ise dört katından fazlaydı; KU 143, 8 ve 35.

[89] Vedat Eldem (1994), s. 78 ve 168.

[90] Hüseyin Fehmi İmer (1973), s. 52-53. Elbette, kendi hareketlerinin etkisini vurgulamak için olumlu taraftan düşünüyor olabilirdi. Onu destekleyen bir husus olarak savaş zamanına ait raporlarda maden işletmelerindeki sorunlardan bombalamaların sorumlu tutulmadığını da belirtmemiz gerekiyor.

rı madenciliği durma noktasına getirmişti. Tam tersine madenler Osmanlı-Rus Savaşı sonrasındaki onlarca yıl boyunca ihtimamla geliştirilmiş mekanizmaların çökmesi sebebiyle kömür çıkaramaz oldular. Münavebeli mükellefiyet sistemi erkekleri havzaya getirmezken, yemek, malzeme ve hayvanları getiren iaşe sistemi de çökmüştü.

Madenlerin İçine Bir Bakış

Madenler 1917 yılında savaşın üçüncü senesini de devirirken, iki yüksek mevkili teknik personel düşüş gösteren üretimi güçlendirmek amacıyla bir teftiş turu yaptılar. Başmühendis Setrak Efendi ve Zonguldak mevkii mühendisi Mustafa Fazıl Efendi ayrı ayrı ve birlikte birkaç madeni gezdiler.[91] Muhtemelen çoğu madendeki işletmeleri teftiş ettiler; savaş zamanı koşullarının kasvetli bir resmini çizen raporlarından yirmi kadarı, ne mutlu ki bugüne kalmıştır. Aşağıda görüleceği üzere çoğu maden çoğunlukla yetersiz personele sahipti. Bir yanda askere alımlar birçok köydeki insan kaynağını tüketiyordu. Öte yandan, askere alınmaktan kaçan askerler genelde maden işini de reddediyordu. Madenlerde bulunan işçiler kimi zaman yetersiz besleniyor ve en temel malzemelerden mahrum kalıyordu. Temel gıda maddeleri genellikle bulunmazdı. Hem lâmbalar için hem de yağlamada kullanılan yağın ve hatta maden sütunlarının bile –bunlar, emniyetin ve maden işletmesinin ana unsurlarıydı– ciddi olarak eksikliği söz konusuydu.

Teftişler, her bir madende düşen üretim seviyesini takip ediyor ve toplam veride gittikçe daha az belirgin hale gelen üretim düşüşünü somut hale getiriyor. Bunların canlı gözlemleri de maden içinde ve dışındaki daha genel çalışma biçimlerini gösteriyor ve gündelik iş yaşamının birçok ayrıntısını gözler önüne seriyor. Örneğin, askerî seferberlikten sonraki ilk iki yılda, bir kısmı 12-18 metre kalınlığındaki bir maden dama-

[91] ED 16, 493, 10 Nisan 1334/1918'de, Mustafa Fazıl Ekim 1917 ile 10 Nisan 1918 arasında Zonguldak, Kozlu ve Kilimli'deki madenleri teftiş ettiğini ve ilgili raporları hazırladığını belirtiyor.

rından kömür çıkartan 69 no'lu Boyacıoğlu madeninden ayda 1.800 ve 1.200 ton kömür elde ediliyordu. 1917 yılında üretim 550 tona düştü.[92] Birçok örnekte mühendisler günlük üretimi ölçerek ve üretimi artırmanın yollarını arayarak üretimi belli bir dönem (genelde yirmi beş gün) gözlüyorlardı. Ekim-Aralık 1917 arasında ziyaret ettikleri madenlerin dördünde toplam 1.297 işçi çalıştırılıyordu ki bu, yerüstünde çalışan her beş kişiden biri anlamına geliyordu. Şirket-i Osmaniye'nin, önemli Asma madeninde 52'si maden dışında, 354'ü yer altında olmak üzere toplam 406 işçisi vardı; maden içi/maden dışı oranı bir işçiye yedi işçiydi. Bunlar arasında Ekim sonunda çalışan 128 kazmacı daha vardı ki bunlar da bu madende çalışan yeraltı işçilerinin üçte birini oluşturuyordu.[93]

Neredeyse her örnekte mühendisler mevcut işçilerin münavebeli işçi sistemiyle belli bir madene verilmiş işgücünün bir kısmını teşkil ettiğini belirtiyorlardı. Mühendisler her bir madeni dikkatle inceliyor ve raporlarını genelde üretimi artırmak için daha fazla işçi alınması çağrısıyla sona erdiriyorlardı. Örneğin, Mustafa Fazıl Efendi, şirket mühendisi M. Anastas'la birlikte Zonguldak'taki Rombaki madenlerine iki günlük bir teftiş ziyareti yaptı. Müfettiş, dört sayfalık raporunda çıkarılan kömürün miktarı ve üretimi artırma yolları üzerinde duruyordu. Yeni kuyular açan, temizlik yapan ve bir dizi damardan kömür çıkartan –toplamda 335 kazmacı ve diğer işçilerden oluşan– işçi gruplarından bahsediyordu. Biriken molozları kaldıran işçilerin bunun yerine kömür işlemeleri gerektiğinden yakınıyordu. Ancak temel sorunların başka yerde yattığını belirtiyordu. İşgücünün hacmi ve karakteri kusurluydu. Köylü-ameleler işe gelmiyorlardı ve emek arzı düzensizleşmişti. Üstelik münavebeli çalışma sisteminin işçiler arasında gezgin işçi yaşam tarzını hâkim hale getirip işçileri yumuşattığını iddia ederek bu sistemi prensipte eleştiriyordu. Özel durumlardan bahsederken ise bizzat işte bulunan köylü-amelelerin aşırı çalıştırıldığını kaydediyordu.

[92] ED 16, 383-386, 30 ts 1333/30 Kasım 1917.
[93] ED 16, 360, 25 tl 1333/25 Ekim 1917.

Yeterli dinlendirilmiyor, yeterli beslenmiyor, yeterli bakım görmüyorlardı, hatta kendilerine yıkanmalarına yetecek zaman bile verilmiyordu. Maden içleri yeterli aydınlatılmıyordu ve oldukça fazla kaza yaşanıyordu.[94]

Kömür üretiminin çoğunu gerçekleştiren Şirket-i Osmaniye madenlerinde de benzer koşullar hâkimdi. İşe gönderilen münavebeli işgücünün tam olarak üçte biri hiç ortalarda gözükmemişti, ortaya çıkmış olanlarınsa birçoğu işten çıkıyordu. Daha da kötüsü dinlenme sıralarını kullanarak köylerine dönen işçilerse gün be gün açlıkla mücadele ediyorlardı. Mühendis son olarak aydınlatmanın çok kötü olduğundan yakınıyordu. Neticede Şirket-i Osmaniye madenleri önceki üretim kapasitelerinin üçte biri kadar üretiyordu. Üstelik üretimin işçiler zorla askere sürüklenmeye devam ettikçe ihtiyaç duyulan seviyelere ulaşamayacağını ekliyordu.[95]

İki ay sonra Şirket-i Osmaniye'nin Gelik madenlerinde yapılan bir diğer teftişte mühendis Setrak Efendi "fevkalade zengin" kömür damarlarına işaret ediyordu. Ancak, damarların bazısında yaptığı teftişlerde tek bir işçiye bile rast gelmediğini belirtiyordu.[96] Benzer şekilde işçi eksikliği esasen 114 no'lu Kilimli madeninin zengin Milopero damarının işletilmesini engellemişti.[97] Ayrıca Setrak 200 no'lu Kozlu madenine gittiğinde madenin içinde çalışan herhangi bir işçi görememişti. Yirmi beş münavebeli işçiden sadece on tanesi işe gelmişti ve bütün işçilere ek olarak altı tam zamanlı işçi de kömür yüklemek ya da sütun yapmak için madenin dışında bulunuyordu. Ayrıca ikinci vardiyaya tek bir işçinin bile gelmediğini bildiriyordu.[98]

379 no'lu Zonguldak madeninde işçilerin oyunbazlığı muhtemelen 1917 yılı sonlarında muhtemelen işlerin genel durumunu gösteriyor. İkse ve Avaşlar köylerinden istenen

---

[94] ED 16, 356-359, 25 tl 1333/25 Ekim 1917.
[95] ED 16, 363-364, 30 tl 1333/30 Ekim 1917.
[96] ED 16, 439-440, 31 kl 1333/31 Aralık 1917.
[97] ED 16, 474-475, 16 Mart 1334/16 Mart 1918.
[98] ED 16, 482, 1 Nisan 1334/1 Nisan 1918.

yirmi işçiden sadece on ikisi gelmişti. Daha da kötüsü bunlar katırcıydı ve yeraltı işine uygun değillerdi. Gerekli işçiyi bulmaya girişen maden işletmecisi taşıma işçisi arayan başka bir işletmeciyle bire iki anlaşma yaptı; madenine verilen on iki katırcıyla diğer işletmeciye tahsis edilmiş altı küfeciyi takas etti. Ancak sonra bu altı işçi izin almadan köylerine dönmeye karar verdiler.[99]

1918 baharı henüz başlamıştı ki Mustafa Fazıl, Şirket-i Osmaniye'nin, bölgedeki en geniş madenlerden biri olan zengin ve verimli Asma madeni hakkında başka bir ayrıntılı rapor sundu. Müfettiş altı günlük bir teftiş yapmış, maden içindeki farklı mevkilerdeki işgücünü tetkik etmişti (Tablo 9.1 müfettişin bazı bulgularını bir araya getirmektedir). Bu rapor çeşitli damarları bir hastalık gibi sarmış olan işçi eksikliğini gözler önüne sermektedir. Maden içinde belli bir mevkiye bağlı olarak işgücünün %40 ila 80'i işbaşında değildi. Bütün itibariyle, ihtiyaç duyulan 2.157 işçiden 1242'si Nisan 1918'de madende değildi veya tamirat gerektirdiği için ya da çekecek hayvan olmadığından, bir zamanlar kullanılan kömür arabalarının dörtte üçü kullanımda değildi. Dolayısıyla, normal maden işletmeleri 3004 adet arabaya ihtiyaç duyarken, elde sadece 743 tane araba vardı (Tablo 9.1).

Görüldüğü üzere çoğu madendeki sıkıntılar sadece insan gücü ve arabayla sınırlı değildi. 1917 Aralık ayında Gelik madenlerinde yeterli makine yağı bulmak neredeyse imkânsızdı. Bu sıkıntı bilhassa ciddiydi; zira en verimli madenlerde galerilerin havalandırılması ve suyun pompalanmasının yanı sıra lokomotif ve teleferiklerin çalıştırılması için de yaygın biçimde buharlı motorlar kullanılıyordu. Elde yağ olmayınca Gelik madenlerindeki işçiler demiryolu motorlarını terk ederek kömür vagonlarını çekmek için önce hayvanlara yöneldiler. Daha sonra yaşanan hayvan sıkıntısı da bu stratejiyi engelledi. İşçiler kendilerine verilen maden çıkarma vazifelerini bıraktılar ve bunun yerine kömürü kendileri maden dışına çıkarmaya başladılar. Madenin içinde ve dışındaki raylar üze-

[99] ED 16, 418-421, 21 kl 1333/21 Aralık 1917.

Tablo 9.1 Asma Madeninde İşçi Sıkıntısı, Nisan 1918

	İşçiler		Vagonlar	
	Normal	Nisan 1918	Normal	Nisan 1918
Piriç	121	70		
Domuzcu	172	39	176	41
Acılık taban	188	75	304	64
Acılık tavan	132	30	240	0
Acılık batı	384	170	612	164
Acılık batı	288	156	672	202
Piriç	872	375	1.000	272
Toplam	2157	915	3.004	743

Kaynak: ED 16.

rinde arabaların –bazen 50-60 vagon– zincirlerine hep birlikte asılıyorlardı.[100]

Benzer biçimde maden sütunları da piyasada bulunmaz oldu. Savaşa kadar müteahhitler farklı madenlere kararlaştırılmış fiyatlarla belli ebatlarda maden sütunu tedarik ediyorlardı. Örneğin 349 no'lu Sarıcazadeler madeninin iki farklı tedarikçinin her biriyle yıllık 5000 sütünluk sözleşmesi vardı.[101] Bu sistem savaş sırasında emek kıtlığı sebebiyle genelde bozuldu. Savaş öncesi seviyeleriyle karşılaştırıldığında 174 ve 128 no'lu Kilimli madenlerinde sütun tedariki günde 100 adetten 50 adede düştü. 114 no'lu Kilimli madeninde sütun sıkıntısı üretim seviyesinin %80 oranında düşmesine neden oldu. 69 no'lu Zonguldak madeni 1915 ve 1916 yılları boyunca maden sütunu ikmalini savaş öncesi seviyelerde tutmayı becerdi. Fakat tedarik miktarı daha sonra tedarikçi müteahhidin "vazifesini ifa etmediği" 1917 yılında %95 oranında düştü.[102] Bazı madenler sadece müteahhitlere bel bağ-

[100] ED 16, 439-440, 31 kl 1333/31 Aralık 1917.
[101] ED 16, 458-461.
[102] ED 16, 383-386.

lamaya devam etti. Diğerleriyse sözleşmelerine devam ettiler ama yeni tedarik kaynakları da buldular. Örneğin (174 ve 278 no'lu Kilimli madenlerinde) bir müteahhit sütunların çoğunu tedarik etmişti; ancak maden işletmecileri on altı maden alnı işçisine ayda 60 ilave maden sütunu getirme görevi verdi.[103] Bazı madenlerde işletmeciler fırsat bulduklarında serbest piyasadaki maden sütunlarını almaya çabalıyorlardı. Bir başka madende (114 no'lu Kilimli madeni) sütunların bir kısmı yörenin kadınları tarafından sağlanıyor, bir kısmı da kayıklarla dışarıdan getiriliyordu. Ne raporu kaleme alan Mustafa Fazlı ne de onaylayan Setrak Efendi bu kadınların varlığına dair bir yorumda bulunmuştur. Kanımca bu konuda daha fazla yorum yapılmamış olması kadınların gerçekleştirdiği bu tür faaliyetlerin alışıldık olmasındandır. Kadınların, Hiristofilis Hanım adlı bir kadın tarafından işletilen madene yaptıkları katkı sıradışı ya da kayda değer bir olay olarak görülmüyor ve bundan bahsedilmiyordu.

Malzeme sıkıntısı maden işini oldukça meşakkatli ve riskli hale getiriyordu. Yeraltı işçileri maden sütunu yapmaya giderek daha fazla zaman harcıyorlardı. Lamba yağı sıkıntısı az aydınlatılan ve dolayısıyla oldukça tehlikeli işyerleri anlamına geliyordu. Birçok işçi, belki de işçilerin çoğu, kendilerine düşen yağ istihkakını alamıyordu. Ayrıca, gördüğümüz gibi, motor yağı sıkıntısı da demiryollarının ve diğer ulaşım yollarının kapanması ve madenlerin içinde hayatı koruyan pompa ve havalandırma fanlarının çalışmaması anlamına geliyordu.

Devlet, yeterli gıda tedariki sağlamak için her bir madene aylık buğday unu istihkakı ayarladı. Bunları yaparken istihkakın ay sonuna doğru tükeneceğini ve işletmecilerin yöre fırınlarından ekmek satın alarak bunları ciddi biçimde sübvanse edilmiş fiyatlarla işçilere satacaklarını öngörmüştü. İstihkak tükendiğinde maden işletmecileri her bir işçiye un tayını dağıtıyordu. 1917 yılında, işletmeciler her bir işçiye bir somun ekmeğe yetecek kadar, yani 600 gramlık günlük un veriyordu. Ancak 1918 ve 1919 yıllarında tayın 750 grama

[103] ED 16, 468-471, 5 Mart 1334/5 Mart 1918.

yükseltildi.[104] Buna mukabil savaş sırasında askerler teorik olarak kilo ekmek tayını alıyorlardı.[105]

Yörede daha çok sadece mısırdan yapılan ekmekler yöre işçilerinin temel gıdasını oluşturduğu için buğday unu tedariki kayda değerdir. Buğday unu bölgede hayli değerli bir maldı. Maden havzasında her türden gıdanın sıkıntısı çekiliyordu ve bu sebepten temin edilen buğday unu tayınının işçileri madenlere çekeceği düşünülüyordu. Köylü işe gelerek gıda alabilirdi ki o dönem yiyecek tedariki yapmak güçtü. 1918 ve 1919'daki büyük miktarda tayın dağıtılması gibi olağanüstü bir adım, emeğin ne kadar kıt bir hal aldığını göstermektedir.

Ancak ne mühendislerin gayretkeşliği ne de buğday ekmeği vaatleri savaş zamanı madenleri kasıp kavuran işçi ve malzeme sıkıntısı gibi temel problemlerin üstesinden gelmeye yetti. Bu eksiklikler sadece insan, hayvan ve maden sütunu sayısını azaltmakla kalmadı; aynı zamanda bu işte çalışan işçilerin ihtiyaçlarını zar zor tedarik ettikleri ve yetersiz beslendikleri anlamına da geliyordu. Sonuçta, işçi başına verimlilik çoğu madende keskin bir düşüş gösterdi (Tablo 9.2). Savaştan önce işçi başına günlük 400-500 kg'lık üretim seviyesi normal sayılıyordu ve bu seviye kimi zaman 600 kg'a yaklaşıyordu. Ancak savaşın sonlarına doğru kişi başına düşen üretim miktarı 200-300 kg seviyelerine düşmüştü. Savaş öncesi dönemle karşılaştırıldığında, işçi başına üretkenlik savaşın son aylarında üçte bir seviyelerine gerilemişti.

Dolayısıyla kömür üretiminin çöküşü insan gücü, hay-

---

[104] ED 16, 380-382, 30 ts 1333/30 Kasım 1917; 383-386, aynı tarih; 387-392, 5 kl 1333/5Aralık 1917; 418-421, 21 kl 1333/21 Aralık 1917; 458-461, 12 Şubat 1334/12 Şubat 1919; 468-471, 5 Mart 1334/5 Mart 1918. Miktarlar bazen madenden madene farklılık gösterebiliyordu ve gram, dirhem ve okka olarak çeşitli şekillerde, genellikle ya 200 dirhem ya da 0,5 kıyye olarak (her ikisi de 0,64 grama eşittir) gösteriliyordu. Bir madende 1914 yılında doğrudan ekmek sağlanıyor, ancak bunun dışında tayın un olarak veriliyordu.

[105] Erik Jan Zürcher (1996), s. 248-249. Aslında gerçek oldukça farklıydı; bazı savaş bölgelerinde askerler resmî haklarının üçte biri kadar tayın alıyorlardı.

Tablo 9.2 Çeşitli Madenlerde İşçi Başına Üretkenlik Seviyeleri, 1914-1919

	Savaş Öncesi	Savaş Zamanı	Tarih
Maden	Kg/Gün	Kg/Gün	Tarih
Asma	400	230	Ekim 1917
İkinci Makas	450	400	Ekim 1917
Rombaki	400	213	Ekim 1917
İkinci Makas	500	330	Mart 1918
KM 174 & 278	590	490	Mart 1918
Z 349	414	222	Şubat 1919
Toplam	2.754	1.885	
	Ton/Ay	Ton/Ay	Tarih
KM 1147	1.000	200	Mart 1918

Not: KM=Kilimli, Z=Zonguldak
Kaynak: ED 16.

van ve –maden sütunundan tutun da makine yağına kadar– neredeyse her türden malzeme sıkıntısından ileri geliyordu. Malzeme sıkıntısı da hâlâ işte kalan, az beslenen, yeterli tedarik sağlanmayan az sayıdaki emekçinin üretkenliğinde daha da fazla düşüşe neden oluyordu.

10

SONUÇ

Bu kitabın; emek tarihi, modern devletin oluşumu ve sermayenin niteliğine dair kavrayışımıza birçok açıdan önemli katkılarda bulunduğuna inanıyorum. Zonguldak madencilerinin devlet görevlileriyle ve özel sermaye kesimine dahil maden işletmecileriyle karşı karşıya gelmeleri modernleşme ve bağımlılık kuramları gibi temel açıklayıcı paradigmaların öngördüğü şekliyle beklendiği üzere emek-devlet-sermaye arasındaki ilişki biçimlerini izlemiyor. Bu işçilerin yazgısı Osmanlı ve Ortadoğu uzmanlarına ve gelişmekte olan ülkelerin araştırmacılarına, daha genel olarak da iktisadi kalkınmayla toplumsal ve siyasi dönüşüm arasındaki ilişkiye ilgi duyan kişilere çok fazla şey sunmaktadır.

Hikâye kısmen devletin emek akışını yönetme ve yönlendirme çabalarıyla ilgilidir. Devletin emeği kontrol altına almak için kullandığı araçlar arasında genç erkekleri köylerinden madenlere, kelimenin tam anlamıyla zorla sürüklemek için askerî birliklerin acımasızca kullanılması da bulunuyordu. İhtiyaç halinde devlet görevlileri kaçan madencileri geri getirerek tehlikeli, gaz dolu madenlerde çalışmaya zorluyorlardı. Daha örtük bir biçimdeyse sadece işçilerin hayatını kurtarmayı değil, ele avuca sığmaz emek gücünü kalıba dökmeyi ve denetim altına almayı amaçlayan disiplin araçları olarak emniyet önlemlerini kullanıyorlardı. Ne var ki madenlerin açılmasıyla imparatorluğun yıkılması arasındaki uzun yıllar boyunca Osmanlı Devleti, tüm bu çabalara rağmen temel stratejik kaygılarını gidermek için hayati öneme sahip olan kömürü sağlamakta gerekli olan güvenilir emek gücünü ya-

ratamadı. Bu anlamda burada sunulan araştırma her şeye muktedir Osmanlı Devleti şeklindeki hâlâ varlığını koruyan anlayışı tartışmalı hale getirmektedir. Moderniteyle ilgili bazı temel varsayımlara göre modern devlet, belirli gelişim hatlarını takip ederek tek yönlü olarak evrilmektedir. Elbette Osmanlı Devleti moderniteye atfedilen bazı temel özellikleri yeniden üretmiştir. Örneğin, jeoloji alanında bilgili, uzmanlaşmış bürokratlar ve iş güvenliğini bir disiplin aracı olarak benimseyen maden mühendisliği gibi. Başka bir örnek olarak bunu yapmaya gönüllü bir valinin yardımıyla yeraltı maden işçiliğinde mahalli işçilerin tekelini sona erdiren sadrazam Ragıb Paşa'yı hatırlayalım.

Ancak devlet aygıtı içerisinde (burada başvurulan kaynaklarda adı geçmeyen) başka bürokratlar açık bir biçimde modern olmayan veya modernleşme karşıtı olan politikaları sebatla izlemişlerdir. Harbiye Nezareti'nin burada incelenen her iki savaş boyunca madenleri işgücünden yoksun bırakmadaki ısrarı çok dar bir askerî bakış açısından anlaşılabilir. Ancak bu, imparatorluğun savaş aygıtı için hayati öneme sahip olan kömürün akışını azalttığı için stratejik olarak yararlı bir tavsiye değildi. Hükümetin sivil kanadı, askeriyenin devletin arkaik yapısının kalıntılarından gelen dar görüşlü taleplerinin üstesinden gelebilirdi ancak bunu yapmadı. Başka bir örnek olarak hükümetin münavebeli mükellefiyet sistemini inatçı bir şekilde muhafaza etmesini ele alalım. Maden idaresinin mühendis kadroları bunun kömür üretimi üzerindeki olumsuz etkisinin farkındaydı ama sistemin ömrü imparatorluktan daha uzun oldu. Dolayısıyla burada sunulan araştırma, modern devlet oluşumunun kaygan veya dolambaçlı yollarla ve çıkmaz sokaklarla dolu eşitsiz bir süreç olduğunu gösteren bir literatüre katkıda bulunmaktadır.

Kömürün çıkarıldığı yıllar boyunca kömür havzasında gözle görülür ciddi değişimler meydana gelmişti. Bir zamanlar uçsuz bucaksız yeşilliklerden oluşan yamaçlar artık maden enkazları yüzünden yaralı bereli bir görünüm almıştı. Ayrıca 1920'li yıllarda bile kıyılar muhtemelen kömür atıklarından bugün olduğu kadar kararmıştı. Binlerce kişinin yaşadığı

bir şehir olan Zonguldak bir zamanlar bataklık olan bir yere kurulmuştu; önündeyse büyük mendireğiyle bir liman vardı. Ereğli ve Devrek gibi tarih öncesi merkezler ile Kozlu ve Kilimli gibi daha küçük ve daha yeni yerleşim yerleri yeni sakinlere ve servete sahip oldu. Ereğli, Zonguldak'a ve daha az önemli diğer şehirlere birçok yerleşimci gönderen ana şehirdi. Bu göç ve daha uzak yerlerden gelenler sayesinde şehirlerin nüfusları hinterlanddaki köylerden daha büyük bir çeşitliliğe sahip hale geldi. Kırsal alanlar sadece Türk ve Müslümanlardan oluşuyorken şehirler daha çok Hıristiyan nüfustan oluşuyordu. Birçok Osmanlı Rumu ve diğer yerlerden gelen Rumların yanı sıra Bulgarlar, Sırplar, Hırvatlar ve diğer milletlerden gelenler bu şehirlere yerleştiler. Hatta Zonguldak'ta, sürekli olma niyetleri kendine ait ayrı bir mezarlığı bulunmasından da anlaşılabilecek bir yabancılar mahallesi vardı.

Madencilik altyapısında ciddi iyileşmeler vardı. Fransız Şirketi sayesinde lavuarları ve maçunalarıyla[1] tamamen bitmiş makineleşmiş bir liman, kömürün hızlı ve pratik bir şekilde taşınmasını sağlıyordu. Şirket-i Osmaniye ve diğer şirketler, hem demiryolunu hem de daha ucuz, fakat daha az elverişli olan teleferik sistemini kullanarak kara ulaşımını önemli ölçüde mekanize hale getirmişlerdi. Birçok maden içeride havayı hareket ettirmek için havalandırma sistemleri, suyu kurutmak için de mekanik pompalar kullanıyordu. Kömürü yüzeye genellikle raylar üzerinde çalışan vagonlar taşıyordu. Makineler, zorlu işlerin işçiler tarafından daha az yapılması ve daha emniyetli çalışma koşulları anlamına geldiği için, bunun gibi değişimler doğrudan işçilerin yararınaydı. Hastaneler ve tıbbi bakım imkânları gibi yatakhanelerin kurulması da birçok madenciye yardımcı oluyordu.

Ne var ki çalışma koşulları genel olarak kötü durumdaydı. Kaza oranları insanı dehşete düşürecek seviyedeydi ve madenler yerin içinde derine gittikçe muhtemelen daha da kötüleşiyordu. Emniyet lambalarına giderek daha çok önem verilmesi kısmen metan gazı ve diğer gazlarla daha sık karşı-

[1] Maçuna: Buhar gücüyle çalışan vinç —*ed. notu.*

laşılmaya başlanan Zonguldak madenlerinin yeni gerçeklerinden kaynaklanıyordu. Altyapıda birçok açık vardı. İyileşmeler olmasına rağmen makineleşme henüz tamamlanmamıştı ve birçok madende daha güvenli madenciliğin olmazsa olmazlarından olan havalandırma sistemi ve diğer ekipman yoktu. İmparatorluğun son yıllarında birçok madende vagonları buharlı motorlar değil, hâlâ hayvanlar çekiyordu. Belki bu pek de şaşırtıcı değil. Ancak kesinlikle şaşırtıcı olan bir şey varsa o da taşıma için hâlâ insan gücünden yararlanılıyor olmasıdır. Birçok işçi madenlerin içinde ve dışında kömür arabalarını itmeye devam ediyordu ve madenlerin içinde kömür taşıyan küfecilerin çalışması oldukça yaygındı. Yirminci yüzyıl Osmanlısında bu işçilerin kesin sayısının ne olduğunu bilemiyoruz; ancak kaza raporlarında olağanüstü bir yere sahip olmaları bunların işgücünün hâlâ rutin ve önemli bir kısmını oluşturduğunu açıkça gösteriyor.

Madenlerdeki iş güvenliğinin dayatılmasının sebepleri sadece kendinden menkul bir şekilde işçilerin hayatlarını kurtarmak ve kazalardan dolayı işin durdurulmasını azaltarak kârı artırmak değildi. Örneğin sürekli emniyet lambaları üzerinde durulması, aynı zamanda devletin disiplinli ve sorumluluk sahibi vatandaşlar yaratma çabalarıyla da ilgilidir. Ayrıca, on dokuzuncu yüzyıl Fransasındaki şirketlerin, işçilerin iş disiplinini benimsemelerini sağlamak için iş emniyetini kullanmaları gibi Zonguldak'taki iş emniyeti seferberliği de mühendislerin ve aynı zamanda maden işletmecilerinin işgücü üzerinde daha fazla otorite ve denetim sağlama çabalarıyla ilgiliydi.[2] Ancak, başka yerlerdeki deneyimlerin bazı şeylerin göstergesi olduğunu kabul edersek, Şirket-i Osmaniye'nin ve muhtemelen diğer şirketlerin parça başı ücret uygulaması, emniyet yoluyla daha iyi disiplin sağlama amacıyla çelişiyordu. ABD ve Fransa'daki deneyimler parça başı işin gerçekten de emniyeti aşındırdığını gösteriyor. Kotaları doldurma ve üretimi artırma telaşı içinde, ilave bir sütunun konulması veya az aydınlatan emniyet lambalarının kullanılması gibi zaman

[2] Donald Reid (1981).

alan veya sorgulanabilir emniyet önlemleri kolayca reddedilebiliyor veya göz ardı ediliyordu. Aksine sabit ücret uygulaması olduğunda daha iyi güvenlik önlemlerinin olması daha muhtemeldi.[3] Ayrıca, devlet ve işletmecilerin, işçilere kendi başlarına emniyet standartlarını uygulama konusunda güvenilemeyeceği ve daimi denetimin gerekli olduğunu düşündükleri Zonguldak kömür havzasına yukarıdan aşağıya bakışını hatırlayalım. Bu tarz politikalar başka yerlerde aksi bir etki yaratmış ve kaza oranlarını artırmıştır. Söz gelimi ABD'deki, denetim olmadığı halde işçilerin emniyetleri için daha dikkatli olduğu, Rocky Mountain West örneğini ele alalım. Burada denetim arttıkça işçiler izlendiklerini düşündükleri için kendi emniyetlerine daha az özen göstermeye başlamışlardı.[4] Dolayısıyla Osmanlı Devleti ve Zonguldak işletmecileri, işçiler üzerinde disiplin uygulama çabalarıyla esasında tehlikeli çalışma koşullarını azaltmaktan çok artırıyorlardı.

İşgücü zaman içerisinde birçok bakımdan gittikçe karmaşık hale geldi. Birincisi, artan bir işbölümü vardı. Önceleri kazmacı, kiracı ve sütunculardan başka neredeyse herhangi bir işçi yoktu. Ancak, üretimin artması ve işin makineleşmesi sayesinde listeye daha sonra pek çok farklı meslek eklendi ve yapılan işler gittikçe birbirinden farklılaşmaya başladı. Örneğin, dönemin sonlarına doğru lokomotiflerin buharlı motorları ile su veya hava pompalayan buharlı motorların bakımı için farklı teknikerler vardı. Ayrıca artık lavuar, dökümhane, marangozhane ve tamirhane faaliyetlerinde, demiryollarında ve teleferiklerde çalışan birçok işçi vardı. Bunların yanı sıra, Zonguldak limanında da birçok işçi çalışıyordu.

Bunların dışında, işgücü hem niteliği (yani serbest ve serbest olmayan emek) hem de coğrafi kökenleri bakımından farklılaşmıştı. Zaman içerisinde gittikçe daha fazla serbest emek girdisi, 1867 Nizamnamesi'nden sonra ortaya çıkan ilk emek gücünün –münavebeli işçiler ve asker-ameleler– serbest olmayan karakterini büyük ölçüde seyreltmiştir. Dolayısıyla

[3] Keith Dix (1977), s. 67 ve takip eden sayfalar ve Donald Reid (1981).
[4] James Whiteside (1990).

işçiler ilk başta mahalli emek gücü için çok teknik olduğu düşünülen yerüstü işlerinde çalışmak üzere imparatorluğun dört bir tarafından yöreye geldiler. Ayrıca 1906 yılı itibariyle serbest emek madencileri Doğu Anadolu'dan kömür çıkarmak için gelmişlerdi. Bu gruba birkaç yabancı işçi ve çavuş da katılmıştı. Ancak kömür havzasının dışından gelen serbest piyasa emekçilerinin aksine yerel emek gücünün tanımlayıcı özelliği serbest olmamasıydı.

Mükellefiyet sistemindeki münavebeli köylü-ameleler işgücünün esas kısmını teşkil ediyorlardı ve sayıları muhtemelen mevcut diğer tüm iş gruplarının toplamından fazlaydı. Yöredeki köylerin münavebeli olarak madenlere emek gücü sağlaması 1860'lı yıllarda ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu durumu en iyi gösteren şey; bölgeyi çaprazlama kesen ve yüzlerce köyü çok sayıda madene bağlayan oldukça sık, yol ve patika ağıydı. Büyük ya da küçük olsun köylerin birçoğu bir madene tek tip işçi gönderiyordu. Bunlar da genellikle küfeciler oluyordu. Köylerin önemli bir azınlığı iki ya daha fazla sayıda madene birden çok tip işçi gönderiyordu. Belirli bir köyle maden arasındaki ilişki genellikle kayıtlarda görünmüyor ancak işletmecilerin köy yetkililerine ve sevk memuruna yaptığı ödemeler, arzu edilen emek arzının yaratılması için gerekli ittifakların oluşturulduğunu gösteriyor.

Serbest işçilerle serbest olmayanların veya farklı yerlerden gelen işçilerin ortak çalışma deneyimine sahip olmalarının ne gibi sonuçları olduğunu tam olarak bilmiyoruz. Belirli bir köyden gelen münavebeli işçiler sürekli birlikte çalışıyorlardı. Ayrıca, farklı köylerden gelen münavebeli işçilerin maden havzasında, aynı madenlerde çalıştırıldıkları da açıkça görülüyor. Madenlerdeki münavebeli işçiler, köy merkezli otorite ve itaat ilişkilerinin ciddi bir biçimde etkisi altındaydılar. Daha çok köyde işçilere öncülük etmiş olan çavuşlar, madende verilen görevlerde de bu işçileri yönlendiriyorlardı. Her iki haftada bir münavebeli işçiler köylerine dönüyorlar ve burada kendilerine iş veren, ödeme yapan ve kendilerini disipline eden, köyde de ahalinin üzerinde yetki sahibi olan kişilerle karşı karşıya geliyorlardı. Ancak bu köy temelli bağları etkileyen başka et-

kenler de vardı. Her şeyden önce bir veya daha fazla köyden gelen münavebeli işçiler genellikle kömür havzasının dışından gelen Osmanlı işçileriyle veya imparatorluğun tamamen dışından gelenlerle beraber çalışıyorlardı. Esas deneyimleri köy eksenli olan ve kökleri köy hayatında bulunan bu münavebeli işçiler dışardan gelen bu tam zamanlı işçilerin farklı davranışlarına tanık oluyorlardı. Yuvalarından kopartılan bu tam zamanlı işçiler için iş, gündelik deneyimlerinin bir parçasıydı. Bu işçilerin işyerinde yaşadıkları zorluklar, rotasyonla işten uzaklaşarak hafifletilemediği için daha ivedi bir sorun oluşturuyordu. Dışarıdan gelen bazı işçilerse beraberlerinde grev örgütlenmesi deneyimlerini de getiriyorlardı. 1908'den sonra madenleri kasıp kavuran grevlerin birçoğunda maden havzasının dışından gelen Osmanlı tebaasından yerüstü işçileri öncü bir rol oynamıştı. Bu eylemlerin, münavebeli işçilerin evirilmekte olan kimlikleri üzerinde doğrudan ne gibi bir etkisi olduğu kayıtlarda görülmüyor; bu dikkatle incelenmeye değer bir konu. Bir yandan, bu çeşit deneyimler, münavebeli işçilerin gelişmekte olan kimlik mevhumlarının ve çalışma gayelerinin şekillenmesine yardımcı oldu (ancak tabii ki bu görüngülerin tam olarak ne olduğunu bilemiyoruz). Öte yandan, münavebeli işçilerin köyle olan bağlarının hâlâ devam ediyor olması da ortaya çıkmakta olan kimlik ve mobilizasyon biçimlerini şekillendiriyordu.

Münavebeli işgücünün hâkimiyetine karşı çıkılmıyor değildi. Özel girişimciler, birçok vesileyle münavebeli işçileri proleterleştirme veya bunların yerine zaten proleterleşmiş işçileri getirme çabaları olarak değerlendirilebilecek önlemler alıyorlardı. 1899 yılında Şirket-i Osmaniye parça başı ücret uygulamasını getirme çabalarını artırdı ancak birçok münavebeli işçi bu çabadan hoşnut değildi.[5] Benzer şekilde, saray bağlantılı işletmeci Ragıp Paşa'nın yaptığı kulisler sayesinde tam zamanlı ücret alan bir işgücü oluşturmak amacıyla münavebeli işçilerin tekeli kırıldı. Devlet aygıtında bu çabaların önüne geçmek isteyen unsurlar bulunduğuna dair bir belge

[5] Donald Quataert (1983), s. 62-63.

mevcut değil. Devletin, başarıldığı takdirde münavebeli işgücünün sonunu getirecek bu önlemlerin alınmasında işbirliği yapıyor olması önemlidir. Şirket-i Osmaniye'nin, dışarıdan gelen bu yeni işçilerden hayal kırıklığına uğradığı kayıtlarda açık bir şekilde görülmektedir. Ragıp Paşa'nın bu noktada nasıl tepki gösterdiğini bilmiyoruz ancak bundan kısa bir süre sonra maden faaliyetlerini terk etmiştir. Hayal kırıklığının sebebi sadece bu yeni işçilerin veriminin düşük olduğu iddiaları değil; aynı zamanda onlar geldikten hemen sonra emekçilerin ortaya çıkardığı huzursuzluklardı. Hem parça başı işin gittikçe daha sık görülmesi hem de dışarıdan gelen tam zamanlı işgücü oluşturma çabaları, maden havzasında hâkim olan münavebeli emek sisteminin etkisini azalttı. Devlet, daha çok proleterleşmiş bir işgücü yaratma çabalarında maden işletmecilerinin izinden gidiyor olsa da bir sonraki mantıklı adımı atmadı. Yani, hükümetin münavebeli mükellefiyet sistemini sona erdirmek ve bu köylülere tam zamanlı işi sunmaya veya dayatmaya teşebbüs ettiğini gösteren herhangi bir kanıt mevcut değil.

Devletin bu konuda harekete geçmemiş olmasıyla ilgili akla gelen iki açıklama var. Birincisi devletin, ilkin durağan tarım nüfusunu, toplumsal istikrarı ve sürekli vergi akışını sağlamakla ilgilendiğini ileri süren devlet merkezli açıklamadır. Bu açıklama biçiminde devletin birden fazla çıkarı dengelemedeki mahareti vurgulanmaktadır.[6] Ancak ikinci açıklama, köylü madencilerin hareketleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Buna göre hem işçiler hem de köydeki yetkililer, maden işçilerinin istediği güvenilir, daha verimli ve de daimi bir işgücünün oluşturulması karşısında mücadele veriyorlardı. Köylü-amelelerin parça başı iş uygulamasına direnmeleri maden işine ve nakit ağına bağlılıktan kaçma çabalarının en önemli göstergesidir. Köydeki yetkililer, madenlerde yaşayan ve dolayısıyla kendi denetimlerinden kaçan tam zamanlı bir işgücünün oluşması ihtimali muhtemelen kendilerini de tehdit ettiği için statükoyu koruma çabalarını destekliyorlardı.

Sebep ne olursa olsun münavebeli çalışma olduğu gibi

[6] Bu, Donald Quataert (1983), s. 68-69'da bulunan açıklamadır.

kalmıştı ve verimlilik düşüktü. En az iki, belki de üç nesil köylü, madencilik deneyimine sahip olduğu halde, buraya kadar bu çalışmada gördüğünüz kanıtların da gösterdiği üzere, hiçbir şekilde boyun eğmeyen ve kapitalist olmayan davranış biçimleri gösteriyorlardı. Parça başı ücreti kabul etmek istememeleri bu bakımdan dikkate değer ve dünyanın birçok başka yerindeki madencilerin tutumlarından oldukça farklıdır. Ayrıca devletin karşı çıkmasına rağmen Ramazan ayında haftalık tatillerde ısrarcı davranmışlar ve hasat için madenlerden ayrılmaya devam etmişlerdir. Son kertede birçoğu madenlere gelmeyi tamamen reddediyordu. Tüm bunlar, köylü-amelelerin ücretli işe bağımlılıklarının sınırlı olduğunu gösteriyor.

Belki de bu hiç şaşırtıcı değildir. Neticede 1890'lara ait veriler çok sayıda işçinin kazandıklarını nakit olarak hiç göremediklerini ortaya koyuyor. Para çok defa işçilerin kendilerinin (veya köydeki yetkililerin) vergilerini ödemek veya işteyken yedikleri ekmeğin karşılığını almak için kullanılıyordu. Bu tarz ödemeler, nakit paranın köy hayatı üzerindeki etkisini azaltmış ancak tam olarak ortadan kaldırmamıştı. Maden köylerinin nüfusunun, madencilikle bağı olmayan köylerden farklı biçimlerde artması veya azalması gibi bir durumun söz konusu olup olmadığını kesin olarak bilmiyoruz. İstihdamla ilgili baskılar nüfus artışını tetikleyecek kadar çok olmayabilir; muhtemelen kömür havzasındaki köylerin mevcut emek arzından ilave emek sağlanıyordu.[7]

Esasında kazâ dışından madencilerin istihdam edilmesi, arzla ilgili bir sorun olmaktan çok disiplinle ilgili bir mesele olarak anlaşılabilir. Dışarıdan gelen işçiler gerçekten de işçi arzı açığını kapatıyorlardı. Ne var ki hem devlet hem de işletmeciler açısından dışarıdan gelen bu yeni işçi grubunu hedef almak iki amaca hizmet ediyordu: Hazır bir emekçi rezervi oluşturmak ve yerel emek gücünü artan işçi talebi için daha esnek ve uysal bir hale getirmek. İşverenler, dışarıdan gelen işçileri istihdam ederek yerel işçilere kendilerinin maden işindeki tekelinin ve buradan kazandıkları gelirin artık

[7] Bu konuları ileriki bir çalışmada ele almayı umuyorum.

garanti olmadığı mesajını vermeye çalışıyorlardı. Madencilik daha çok sermaye yoğun hale geldikçe ve işverenler işten kaçma oranlarını azaltmaya çalıştıklarından böyle uygulamalara Britanya'da da başvuruldu.[8]

Madenin yanı başındaki köylerden gelen emekçilere alternatif bulma çabaları bakımından maden işletmecileri on dokuzuncu yüzyılda Şili, Peru ve Rodezya gibi çeşitli bölgelerdeki muadillerinden farklı değildiler. Buralarda maden işletmecileri işe aldıkları köylülerin performansından ümidi kesmiş ve yeni emek kaynakları ilk işgücünün yerini almıştı. Zonguldak'taki mevcut işgücü yukarıda bahsedilen Güney Amerika ve Afrika örneklerindeki ilk işgücünden farklı olarak maden sektörüne emek arzı sağlamada büyük öneme sahip olmaya devam etti. Zonguldak maden işletmecileri, imparatorluktan daha uzun yaşayan ve hatta günümüze kadar varlığını devam ettiren köylü-amelelere hayata geçirilebilir bir alternatif sunamadı.

1920'lerin başlarında genç Türkiye Cumhuriyeti, emek sisteminde mükellefiyeti kaldırdı ancak münavebeli kısmını muhafaza etti. Osmanlı'dan sonraki dönemde zaman içerisinde rotasyonun süresi iki haftada bir iken aylık hale getirdi. Bu değişiklik, işçilerin, devlet ve sermayenin taleplerinden etkilendiğini gösteriyor. Köylü madencileri tam zamanlı işgücü haline getirmeye dair ciddi baskılar, bunları emeklerine boyun eğmek ve gönülsüz ve müteredditbir şekilde tam proleterleşme yolunda aşağı doğru ilerlemeyi zorladı. Yirminci yüzyılın sonu itibariyle Zonguldak madencileri gerçekten de eylem halindeki emekçilerin en has örneği haline gelmiş, Türk hükümetini bile dize getirmeyi başarmışlardı.[9] Ancak münavebeli çalışma sisteminin hâlâ varlığını sürdürmesi ve köy bağlarının, köyle ilişkili kimliklerin muhafaza edilmesi, emek gücünün, sermayenin ve devletin ilerleyişi karşısında kendisini koruyabildiğini gösteriyor. Dolayısıyla, kapitalist girişimlerin en kapitalisti olarak görülen kömür madenciliği Osmanlı

[8] Roy Church (1986), s. 234-246.

[9] Örneğin bkz. Erol Kahveci (1997).

İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde proleter ve anti-proleter özelliklerin kendine has bir karışımından müteşekkil bir işgücü sayesinde ortaya çıkabilmiştir.

Bu çalışmayı bitirirken maden işçiliğinin devam ettiği yıllar boyunca ahalinin hayatında toplumsal cinsiyet rollerinin belirleyici hale gelmesini genel olarak belgelerle gösteremediğim için, sadece gözümün önüne getirmeye çalışacağım. Dünyanın madencilik yapılan birçok bölgesinde zaman içerisinde daha eril özelliklere sahip olduğu halde, maden işçiliğini özü itibariyle erkeklere özgü kılan hiçbir şey yok. Örneğin, 1842 tarihli kanunla maden işinin dışında bırakılmadan önce kadınlar İskoç madenlerinde işgücünün tam dörtte birini oluşturuyorlardı ve kömür çuvallarını taşıma işini yapıyorlardı.[10] Her ne kadar yazılı belgelerde çok görünür olmasalar da kadınlar Zonguldak madenlerinde çalışma hayatına faal bir şekilde katılıyorlardı. Daha küçük bazı işletmelerde maden sahibi olan kocalarıyla yaşayan kadınlar madencilik işlerinde ne olduğunu kesin olarak bilemediğimiz roller üstleniyorlardı. Bazı maden işletmecilerinin eşleri, kocalarının madenlerinde çalışıyor, sayıları az olsa da bu kadınlardan bazıları kendi hesaplarına maden işletiyorlardı.

Bize ulaşan tek madenci hatıratında Osmanlı'nın son dönemlerinde kadın işçilerden de bahsediliyor. Ethem Çavuş "Kömür Ocaklarında Kadın Ameleler"e ayrı bir bölüm ayırmıştır ve bu kadınlardan Adalı Sultan, Topçu Emine ve Gülsüm Hatun gibi bazılarının isimlerini de veriyor.[11] Ne var ki Ethem Çavuş'un kadınları betimlemek için kullandığı dil, şahsi bir seçim değil, günün basmakalıp kullanımıydı. Ayrıca kadınların madenlerde ne sıklıkla bulunduklarını da söylemiyor.[12] Ancak Ethem Çavuş, kadınların madenlerin hem içinde hem de dışında çalıştığına dair kanıtlar sunuyor. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve I. Dünya Savaşı sırasında da maden-

[10] Roy Church (1986), s. 191.

[11] Donald Quataert ve Yüksel Duman (2001)

[12] Ethem Çavuş'un kadın amelelerden bahsederken kullandığı dille ilgili çok faydalı olan yorumları için Denison Üniversitesi'nden Pamela Scully'ye teşekkürlerimi sunuyorum.

lerde çalışan kadın emekçiler resmî kayıtlara geçmişlerdi. Aralarında 40 yıl olan iki dizi nezaret raporu kadınların madenlerin dışında, ilk yıllarda kiracı olarak, sonraki yıllarda ise sütun sağlama işinde çalıştıklarından bahsediyor. 1878 dönemine ait madenlerin açık bir şekilde gösterdiği üzere kadın emeği yaygın değildi fakat yine de gerekli addediliyordu. I. Dünya Savaşı dönemine ait kayıtlarda ise tersine, kadın emeğinden, özel bir yorumla belirtilmeye gerek olmayan sıradan bir şey olarak bahsediliyor. Bu hatıratı resmî kayıtlarla karşılaştırarak birçok kesin olmayan sonuca ulaşılabilir. Kadınlar madenlerin içinde, madenlerin dışında olduğundan daha az çalışıyorlardı. Madenin içinde çalışanlar genellikle küçük aile işletmelerinde çalışanlardı. Madenin dışında ise muhtemelen akşam karanlığında köye dönmelerine imkân verdiği için kiracılıkla meşgullerdi.

Birkaç nesil münavebeli işgücü birçok çalışma mahallinde ve aynı zamanda barınma ve yemek yerlerinde de daha eril bir kültür yaratmış olmalı. İki haftada bir maden bölgesinde veya şehirde bulunan hayat kadınlarına yaptıkları ziyaretler dışında işçiler genellikle bir kadının arkadaşlığından yoksundular. Osmanlı'nın son dönemlerindeki toplumda cinsiyet rollerinin bir hayli belirgin hale geldiği bir bağlamda bile, çalışma ve yaşama ortamının tam olarak eril olması, oldukça zorlu bir durumdu. İki haftanın evden uzakta işte, iki haftanın ise evde geçirilmesi de böyleydi. Bu yaşam biçiminin, hanenin kadın üyelerinin bir zamanlar evde erkeklerin görevi olan işleri üstlenmelerine sebep olup olmadığı, çok önemli olduğu halde elimizde destekleyecek belgeler olmaması nedeniyle tahminde bulunamayacağımız bir konudur. Neticede, çok sayıda erkeğin köylerde iki hafta boyunca bulunmamaları oradaki hayatı ve hane halkı ile köy ahalisine düşen görevleri nasıl etkiliyordu? Bunların sonucunda toplumsal ve kültürel kalıpların nasıl evirildiği ise başka bir çalışmanın konusu olabilir. Ancak işçilerin ekinlerin hasadı için madenlerden ayrılmalarındaki muammayla ilgili bir ipucu var. İşçilerin bu hareketi, hasadın erkek işi olduğu ve kömür çıkarmaktan daha önemli bir iş olduğunda ısrar ettiklerini gösteriyor. Yani, erkeklerin hasat

için köye dönmeleri madencilikle uğraşan hanelerde ve köylerde mevcut işbölümünün devam ettiğini ortaya koyuyor.

Savaş zamanında madenlerin hikâyesiyse devletin (ve maden işletmecilerinin) kriz zamanlarında kömür üretiminin garanti altına alınması amacını gerçekleştiremediklerini gösteriyor. Gerçekten de I. Dünya Savaşı yıllarındaki kömür üretim seviyesi, işçilerin yıllar boyunca denetlenmesine ve madencilik altyapısına büyük yatırımlar yapılmasına rağmen, 1870'li yılların Osmanlı-Rus Savaşı dönemindeki seviyeye güçlükle ulaşabilmişti. Bu arada 40 yıl içerisinde devlet, emekçi elde etmede daha usta hale gelmişti. Osmanlı-Rus Savaşı sırasında sivil işçiler büyük oranda madenlerde görülmemeye başladılar ve işgücünün büyük bir kısmını silah altına alınmış askerler oluşturdu. Fakat maden idaresi, madencileri askere alınmaktan tam anlamıyla kurtaramadı. Aksine I. Dünya Savaşı boyunca sivil işçiler madenlerdeki işgücünün büyük kısmını oluşturuyorlardı. Devletin bakış açısından sivilleri savaş sırasında işte tutmak konusunda zaman içerisinde büyük gelişmeler olmuştu. Ancak madenlerde askerlik çağında çok az kişi vardı. Dolayısıyla maden idaresi 40 yıl önce olduğu gibi askere alınma yaşındaki sivilleri askerlik hizmetinin dışında tutamıyordu. Bunun yerine mevcut sivil köy emeği havuzuna daha ciddi bir biçimde girerek ahalinin genç çocuklarını ve yaşı daha ileri erkeklerini topluyorlardı. Her ne kadar kömür, savaş çabaları için hayati öneme sahip olsa da önceki yıllarda oluşturulan emek sistemi, savaş zamanının turnusol testinden sınıfta kalmıştı.

Kaza Raporları Üzerine Ek Birkaç Söz

1870'li yılların sonlarında ilk kez karşımıza çıkmalarından kırk yıl sonra kaza raporları giderek daha ayrıntılı bir hal almaya başladı. Bu raporlar olayların mahiyeti hakkında olduğu kadar ortaya çıkışında kimin sorumluluğu olduğu konusunda da daha fazla bilgi vermektedirler. Bu raporlar ayrıca kazazedelerle ve daha sonra görgü tanıklarıyla ilgili bire bir kişisel bilgiler de sunuyorlar. Bu şekilde raporlar, maden emniyetini gözetmeye tayin edilmiş maden bürokrasisinin artan büyüklüğü ve profesyonelleşmesini de yansıtmaktadırlar.

Emniyet ve kazalarla ilgili sadece birkaç rapor Osmanlı-Rus Harbi'nin keşmekeşinden kurtulabilmiştir. (ED 4) jurnali, içinde belki on bir tane kaza raporu olan binlerce belgeden müteşekkil 500 kadar sayfa bulundurmaktadır. Raporların çoğu oldukça kısadır; sadece bir kazanın meydana geldiğini, ölü ve yaralı sayısını ve bazen de tedavi sağlandığında bunun masrafından bahsetmektedir. Meydana gelen bir patlamadan gayet canlı ve detaylı bir şekilde söz eden bir rapor özellikle çarpıcı. Kazanın tam anlamıyla bir tasvirini yapan 1877 tarihli bu rapor otuz beş yıl sonra, 1912-13 tarihli kaza raporlarıyla karşılaştırılabilir durumdadır. Ancak birçok başka açıdan bu rapor sonrakilere hiç benzememektedir. 1877 yılına ait tasvir, kazazedelerle ilgili hiçbir şahsi bilgi içermemektedir: ölü ve yaralıların olduğu gerçeği ile tedavi gördükleri belirtiliyor. Ancak bu kişilerin sadece mesleklerinden bahsediliyor, yani bu kişiler isim, yaş, aileleri ya da geldikleri köyler belirtilmeden sadece kûfeci ya da kazmacı olarak geçiyor.[1] Adı geçen sadece bir istisna mevcut, o da maden işletmecisine dava

[1] ED 4, 78, Bahriye Nezareti'ne çekilmiş telgraf, 3 ts 1293/15 Kasım 1877

açan yaralı bir amele.[2]

1877-1879 defterindeki kaza raporlarının azlığının aksine 1893-1907 ile 1912 ve 1913 defterleri kazaları bol bol belgelemekte ve kazaları çevreleyen koşulları zengin biçimde ayrıntılandırmaktadır. Osmanlı-Rus Harbi döneminin aksine bu sonraki raporlar –öncelikle 1893-1907 ve giderek 1912 ve 1913 defterleri– kazazedeler hakkında somut kişisel bilgiler vermektedir. 1893-1907 defterindeki ilk raporlarda yaralanmalar tam olarak tasvir edilmektedir; eğitimli sıhhiyeciler tabii ki muayene için orada hazırlardı. Örneğin "tam 35 yaşındaki" Hatipoğlu Mehmed bin Halil "baş, göz kapağı, kulak, yüz, göğüs, kol ve ellerinden" olmak üzere "1., 2., 3. ve 4. dereceden çeşitli yanık" yaraları taşıyordu.[3] Bu raporları yazan hekimlerin silah altına almaya müsait genç ve ergin erkekler ile hasta veya yaralı olan ya da terhis olmaya çalışan askerlerin muayenesini yapmak için Zonguldak bölgesine konuşlandırılmış olmaları muhtemeldir. Hekimler raporları ya şahsen yazıyor ya da kazazedelerin fiziksel tasvirlerinin ve yaraların tıbbi tanımlarının not edilmesi uygulamasının yavaş yavaş yürürlükten kalktığı 1897 yılı civarına dek yazılışlarına bire bir dahil oluyorlardı.

1890'lı yıllara ait bu raporlarda ameleler isimleri ve yaşlarıyla (hatta ilk yıllarda fiziksel tasvirleri) ete kemiğe bürünmüş, gerçek kişiler haline geleceklerdi. Bu nedenle Temmuz 1894 tarihli bir kazanın kurbanı, kazâsı, geldiği köyü, ismi ve "sarışın ve beyaz ten rengiyle" biliniyordu. Bu tarihten sonra 1893 ve 1907 yılları arasındaki raporlarda neredeyse her zaman bir kazazedenin adını, mesleğini, memleketini ve kimi zaman da (yıllarla belirtildiği şekliyle) yaşlarını öğrenebiliyoruz. O mahalde bulunan diğerleriyle olan bir ilişki, mesela bir amca-yeğen ya da abi-kardeş ilişkisi de yer yer belirtiliyordu. Belgenin bütününde bu bilgi kaza hikâye edilirken metnin içine yedirilmiş biçimde sunuluyor.

---

[2] ED 4, 170, 171, 173, 31 Mayıs 1294–10 Haziran 1294/12–22 Haziran 1878.

[3] ED 3, 2, #12, 1 Haziran 1309/13 Haziran 1893.

Bir müfettişin iki amelenin yanmasına neden olan "talihsiz" yangından kimsenin sorumlu tutulamayacağını kaydettiği 1893 Haziran ayından başlayarak raporlar sorumluluk meseleleriyle de ilgili olmaya başladı.[4] Bu nedenle ameleler şahsen, çavuşlar ve maden işletmecileri belli bir kaza için değişen oranlarda sorumlu tutuldular ya da tutulmadılar. Son değerlendirme genellikle tarafsızdı: muameleler takip edildi ve kaza kaçınılmazdı. Sorumlulukla ilgili bu kaygıyla ilgili olarak 1902 Mayıs ayı civarında müfettişlerin raporlarına olayın daha resmî bir sunumunu yansıtan "kazanın sebeplerine gelince" gibi ifadeler eklenmeye başladı.[5] Haziran 1905 tarihli bir raporun, sadece adı ve köyüyle kazazedeleri değil, ayrıca ilk kez kaza anında orada olup da yaralanmayanları da tespit etmesiyle daha fazla ayrıntı belirir.[6] Bundan kısa zaman sonra görgü tanıkları resmî olarak belgelerde belirir oldu ve raporlar bunların da adını, köylerini, mesleklerini ve ifadelerini vermeye başladı.[7]

Kaza mahallini betimleyen çizimler ilk kez Ekim 1905 tarihli belgelerde beliriyor ve bunun ertesinde rutin bir uygulama halini alıyor.[8] Bir başka yenilik ise Ağustos ile Aralık 1905 arasında meydana gelmiş kazaların raporlarının kazazede ve tanıkların isim ve mesleklerini bir çizelge halinde raporun başında vermesi ve bunların artık metnin içinde yer almamasıdır. Bu uygulama 1912 yılı itibariyle standartlaşmıştır, ancak 1893-1907 dönemi sırasında sadece bu iki olayda belirmektedir.[9]

1893-1907 raporları 1912-1913 raporlarını bir başka açıdan da öncelemektedir. Öncekilerde mühendisin ayrıntılı tasviri her zamanki gibi çeşitli katılımcıların sözlerini kendi anlatımları içinde çerçevelendirmektedir. Örneğin 1895 yılına ait bir kaza raporunda mühendis bir grizu patlamasını

---

[4] ED 3, 129–130, #2, 24 Mayıs 1309/5 Haziran 1893.

[5] ED 3.

[6] ED 3, 218, #12, 29 Mayıs 1321/11 Haziran 1905.

[7] ED 3, 220, #19, 24 Temmuz 1321/6 Ağustos 1905.

[8] ED 3, 225, #28, 17 Ekim 1905.

[9] ED 3, 220, #19, 24 Temmuz 1321/6 Ağustos 1905 ve 221, #20, 30 Temmuz 1321; 228, #37, 9 ks 1321/22 Aralık 1905.

atlatmış yedi farklı amelenin ifadelerini kendi kelimeleriyle yeniden anlatmıştır.[10] Dolayısıyla görgü tanıklarının ifadelerini üçüncü bir kişinin ifadelerine dönüştürmüştür. Ancak birincisi 1895 yılının başlarına, sonuncusu ise 1900 yılına ait üç kaza raporunda ise tanıkların kendi sözlerini okuyoruz, sadece mühendisin değerlendirmelerini değil. Bu tür doğrudan tanıklıkların harfiyen kaydedilmiş olması 1912-1913 yılına dek pek nadir iken 1890'lı yılların sonlarına ait belgelerde bu duruma rastlanması raporlardaki süregiden, kademeli dönüşümün bir parçasıdır.[11]

Özetle, 1893 ila 1907 arasında raporlar önemli şekillerde değişmeye başlıyor. Öncelikle kazazedeler, sonra da kaza mahallinde bulunan herkes hakkında şahsi anlamda daha bilgilendirici hale geliyorlar. İkinci olarak vakayla ilgili sunulan bilgi anlamında giderek daha kapsamlıdırlar. Üçüncü olarak bilgiyi sunuş tarzı anlamında daha resmidirler ve son olarak, raporlar sorumluluğu tayin etmekle giderek daha da ilgilenmektedir.

Ağustos 1909 tarihli bir belgede Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'nden Zonguldak'a geçici görevle gelen bir mühendis, bir grizu patlamasında altı işçinin hayatını kaybettiği maden havzasını dolaşıyordu. Mühendis Behçet Bey 1912 yılı sonrası gelişmeleri haber veren gayet etkileyici bir raporda kazayı İstanbul'a geniş bir biçimde anlatıyordu.[12] Bilhassa, raporlar nezarette tasnif edildiklerinden olsa gerek kazazedelere dair hiçbir şahsi bilgi vermiyor. Ancak hazırladığı rapor daha bilimsel ve daha emniyetli maden muamelelerine dair uzun bir tartışma oluşturmaktadır. Kaza ve ilerde ortaya çıkacak talihsizlikleri önlemenin yollarıyla ilgili sunduğu ayrıntılarda, 1893-1907 raporlarında halihazırda belirgin olan ve 1912 sonrası raporlarıyla sonuçlanan maden emniyetine dair daha

---

[10] Örneğin ED 3, 145, 3 Eylül 1311/15 Eylül 1895.

[11] ED 3, 141, #43, 5 Mart 1311/17 Mart 1895; ED 3, 29, #135, 20 tl 1311/29 Kasım 1895; ED 3, 159–160, #8, 5 Haziran 1316/18 Haziran 1900.

[12] BBA, DH.MUI.C.II (22f-2) Sıra 552; Dosya 17-2, 18 Ramazan 1327. Bu istisna dışında 1907 yılı ortası ile 1912 İlkbaharı arasında herhangi bir müfettiş raporu bulunamadı.

büyük kaygıları doğuran gelişimi belirtmektedir.

Mühendislerin raporları 1912, 1913 ve yer yer 1914 yılları için bulunabildiğinde kaza raporlarının daha önceki yıllarda beklendiği gibi bir yol izlediği görülür; yani kazazedelerin giderek ete kemiğe bürünerek birer kişi halini almalarına doğru bir yoldur bu. Artık evli olup olmadıklarını da öğreniyoruz. Başlarda seyrek ancak, 1912 Aralık ayından sonra raporlar düzenli olarak, ölümcül bir şekilde yaralanmış olanların çocuklarının cinsiyetini ve yaşını da gösteriyor. Bundan sadece birkaç ay sonra, 1913 Mart'ında bu bilgi yaralananların çocuklarıyla ilgili olarak da verilmektedir. Görgü tanıkları Mart 1914'e dek hâlâ sadece meslek ve memleketleriyle geçiyor. Bu tarihte kayıt formatı hafifçe değişiyor tekrar; çizelge raporları artık tanıkların kaza mahallinde gördükleri işi, kazazedeyle bağlantısını ve genelde orada bulunduğu kaydedilmiş herkesle ilgili yorumları da belirtmektedir.[13] 1917 yılı itibariyle kazazede ya da tanıkların yaşını yazma uygulamasının yerini doğum tarihi yazma uygulaması alıyor.[14] Ayrıca görgü tanıklarının ifadeleri, her bir şahsın ifadelerine ayrı bir paragraf ayrılarak daha şematik biçimde kaydediliyor.[15]

Başka yeni uygulamalar da 1912 itibariyle düzenli bir hal almaya başladı. Öncelikle orijinal Osmanlıca ve Fransızca metinlerde soru işaretleriyle bezeli yaralı ve gözlemcilerin tanıklık ifadeleri oldukça genel bir durum. Son derece sıradışı olan ise Osmanlı amelelerinin birinci tekil şahıs sesleri artık daha fazla duyulmaktadır. Örneğin 20 yaşındaki Devrekli Muradoğlu adındaki bir amelenin Mart 1912 civarında hayatını kaybettiği bir kazanın görgü tanıklığı etrafındaki ifadelere bakalım. Başmühendis 33 no'lu ocağa gitmiş ve birkaç görgü tanığının ifadelerini kaydetmiştir. Bunlar arasında Tosunlar köylü 30 yaşındaki kazmacı şöyle diyordu:

> Ya kazanın yevm zuhurunun Hacı Bey bacanın hangi mevkide

[13] ED 16 Osmanlıca, 254–255, 18 Mart 1330/31 Mart 1914.

[14] Üç yıllık bir aradan sonra 1917 yılında kaza raporları tekrar ortaya çıkıyor.

[15] ED 16 Osmanlıca, 301, 12 Mart 1333/25 Mart 1917.

> açılacağını bize göstermek üzere çavuş bizle beraber madene girdi. İcabi eden sütunlerin çatmalarını dahi tenbih ettir sonra madenin diğer cihetlerine devre çıktı bade bir iki saat kadar çalışarak takriben yarım metro kadar bacayı kasir etmiş iken çattan iki büyük taş parçası koydu o esnada def-i sahr? etmek üzere mağara da bulunan arkadaşımız Muradoğlunun üstüne düştü. Taşlar evvelce düşeceklerine dair hiç bir emare göstermeksizin ikişer yere düştü. Kazanın vuku esnasında bacanın ağızında kömür çuval dökmekle meşgul ettim.

Üç görgü şahidi daha bu ifadeye katıldılar ve başmühendis bu amele ve kazmacıların, çavuşun talimatlarını yerine getirdiklerinden hiçbir suçları olmadığı sonucuna vardı.[16] Bu birebir tanıklık ifadesi daha sonra standart bir işlem halini aldı.

İkinci bir raporlama yeniliği olarak Mart 1912 tarihinden sonraki kaza raporları daha resmî bir yapı kazanıyor. Ocağı işleten şirketin adı, müdürü, kaza tarihi ile kazazede ve görgü tanıklarının isim ve biyografik bilgileri metnin üst kısmına, tablovari bir formatla yerleştiriliyor. Daha önceki raporlar da böyle bilgilere sahip ancak sadece metnin anlatısı içinde.[17] Daha da resmî bir yöntem ise standart bir hal aldığı 1913 yılı ilkbahar aylarına kadar tek tük görülen şu aşağıdaki formattı:

Pavlaki ocağında vukubulan kaza hakkında:

ocağın amili	Pavlaki
imalatı idare eden	Mösyö Jiru veledi
kazanın tarihi vuku	24 Haziran 329 senesi
vefat eden amelenin ismi	Kurtoğlu Hüseyin, küfeci, 45-50 yaşında, müteehhil zevcesi ve üç çocuğu var, Kum Tarla'lı
Tanıklar	Kahyaoğlu Hasan, kuyucu, Kum Tarla'lı Yakuboğlu Hayri, kazmacı, Kum Tarla'lı Kahyaoğlu Şaban kazmacı yardımcı

[16] KU KD 2, 164; bu, #80, 25 Şubat 1327/4 Mart 1912 künyeli belgenin tercümesidir. Bu tercüme ilk kez Ereğli ocağı başmühendisi tarafından Ereğli ocağı mühendisine verilmiş ve burada 26 Mart 1328 tarihinde tasdik edilmiştir.

[17] KU KD 2, 189–192, Fransızca, 29 Mart 1328.

Bu tarihte aynı kaza hakkında paralel raporlar hem Osmanlıca hem de Fransızca olarak belirmeye başlıyor. Bu raporların Fransızca olanlarından ilki 26 Mart 1912 tarihini taşıyor ve bütün itibariyle bunlar elinizdeki çalışmada kullanılan tüm kaza raporlarının %5'inden daha azını oluşturuyor.[18] Yer yer, ancak her zaman değil, aynı kazanın raporları birbirini takiben her iki dilde de beliriyor. İki versiyon arasında neredeyse her zaman farklılıklar var. Ancak farklılıkların bir kalıba oturduğu söylenemez. Örneğin üç kişinin öldüğü, üç kişinin yaralandığı Haziran 1913 tarihli bir trene atlama kazasını ele alalım. Fransızca rapor Osmanlı versiyonunda bulunmayan bir notla doğrudan Osmanlı hükümetini eleştiriyor. Mühendisin uzun kaza tasviri arasında Fransızca versiyonunda şu aşağıdaki cümle beliriyor:

> Kazaların önlenmesi hükümetin elindedir ve yeter sayıda jandarma sağlamak ve bunları Zonguldak tren istasyonuna göndermek gerektiğini söylemek zorundayım.

Bu arada bu raporun Osmanlıca versiyonunda bulunan ancak Fransızcasında yer almayan şu aşağıdaki değerlendirmeyi görüyoruz:

> Yüz yüz elli amelenin hemen kafesinin revolver tabanca kama ve bıçak ile müsellah olduklarını nazar-ı itibara alınırsa iki nefer jandarmanın hiç bir tesiri olamayacağı tabiidir.
>
> Çünkü bu amele Zonguldak-Üzülmez ve Üzülmez ve Zonguldak hattında icrai sefer eden trenlerde sabahtan akşama kadar gerek havaya gerek dağlara kurşunlar yağdırmaktadırlar.

Buna Fransızca versiyonunda şu ekleniyor: "her bir istasyona üç, hat boyunca 5-10 tane jandarma koymak gerek."[19]

Bu değişkenlikler hassas meselelerle –devlete getirilen eleştiri ya da düzensizliğin söz konusu edilmesi– ilgiliyken, başka zamanlarda aynı kaza hakkındaki Osmanlıca ve Fran-

---

[18] Evvelce Fransızcadan tercüme edildiklerini bildiren Osmanlıca belgeler vardır.

[19] ED 16, 65–66, Fransızca versiyon; 67–70, Osmanlıca versiyon, ED 10, 310–311, 3 Haziran/Juin 1329/16 Haziran 1913 ve 3 Haziran 329.

sızca raporlardaki farklılıklar özel bir mana taşıyor görünmüyor. Bu anlamda örnek olması açısından bir vakadan bahsedebiliriz. Bu vaka yangın ve patlamaları hapsetmek için koyulmuş kapıların oraya yerleştirilmiş bir kapıcıya bir vagonun çarpmasıyla ilgilidir. Aşağıdaki ayrıntılar olayların uzun uzun tasviri içerisinde gömülüdür ve bu ayrıntılar belgenin Fransızca kopyasında mevcutken, Osmanlıca kopyasında yoktur. Burada BÜYÜK HARFLERLE verdiğim Fransızca metindeki kimi yorumlar yaralının sorgulanamaması sebebiyle sorumluluğun kimseye yüklenemediği kanaatini pekiştiriyor. Ancak kimi zaman eklenen yorumlar belki de bir dava beklentisiyle sadece yaraları ve kazayı anlatan daha fazla ayrıntılardan ibarettir.

> Kapıcı başından VE BAŞINDAN oldukça tehlikeli biçimde yaralanmıştır. İÇ KANAMASI VARDIR; KULAKLARINDAN, BURNUNDAN VE AĞZINDAN KAN GELMEKTEDİR. KAZANIN AYRINTILARIYLA İLGİLİ SORUŞTURMA YAPILAMAMAKTADIR. Kapıcı birinci ve ikinci kapıların arasındaki boşlukta idi, yani 15-20 metrelik bir yerde. O günün kömürünü getiren zincir ikinci kapıya geldi. EN ÖNDEKİ ARABADA HER ZAMAN BİR LAMBA OLURDU. Bütün galeri havalandırılıyordu... vesaire.[20]

Yukarıdaki vakalarda Fransızca belge genelde daha belirliydi ancak bazen Osmanlıca belge daha ayrıntılıydı. Aşağıda Fransızca kaza raporlarının daha bilgilendirici olduğu kanısını gidermek için bir alıntı daha yapıyorum.. BÜYÜK HARFLERLE yazılmış bilgiler sadece belgenin Osmanlıca versiyonunda mevcut:

> 7 Haziran 1913'ten 16 Haziran 1913'e kadar Ereğli'deydim. Çamlı, Kandilli, Alacaağzı, Armutçuk, Köşeağzı'ndaki ocakları teftiş ettim. Çamlı'da 1913, 22 numaralı raporumda bahsi geçen görevlerin ifa edilip edilmediğini denetledim. Tüm amelelerin emniyet lambalarını kullandığını gördüm. Ancak bu lambalar ameleler tarafından usulsüz biçimde açılıyordu.

---

[20] ED 16, 86–88 bu belgenin tamamiyle Fransızca olan versiyonudur. ED 10, 350, 22 Haziran 1913.

Önlemler aldım VE MIKNATISLI KİLİDİ OLAN EMNİYET LAMBALARI SİPARİŞ ETTİM. AMELELER YENİ LAMBALAR BİR KAÇ GÜNE GELENE KADAR ESKİ LAMBALARI KULLANABİLİRLER.

Zorunlu tutulduğu şekilde kapatılan lambların çalışmasını idare eden başmemurun ifadesine göre bu olay meydana gelmeden önce birkaç gün geçecekti. Neticede Çamlı idaresi lambaların amelelerin açamayacağı şekilde kapatıldığından emin olmak üzere önlemler alıp bunları kontrol edeceklerdir.

Ayrıca metan gazının belli bir seviyenin üzerine çıkmaması için yeteri kadar temiz hava sağlayan vantilatörler meselesi vardır.

İki öneri:

(1) Yeni emniyet lambaları geldiğinde, şu an kullanılan eski lambaları ıskartaya çıkar.

(2) -4'te en az iki metre kalınlığında bir duvarın olsun.

Diğer ocakları da teftiş ettim ve işlerin usulüne uygun gittiğini gördüm. Bunu 1329, 22 numaralı raporumda belirttim. ARMUTÇUK'TAKİ 202 NO'LU, YANİ SARICAZADE'NİN İŞLETTİĞİ MAHMUD BEY OCAĞINDA SÜTUNLARIN KESİLMESİ HAKKINDA ZATEN İZAHAT VERMİŞTİM.

OCAK 364 İÇİN 1913, 30 NUMARALI RAPORU VERMİŞTİM.

Burada, Armutçuk, Mahmud Bey ocağında ve Sarıcazade'nin işlettiği 202 no'lu ocakta birkaç şey söylemiştim. BİRİ ÜÇ METRE KALINLIĞINDA, DİĞERİ OLDUKÇA GENİŞ OLAN İKİ TABAKA VARDIR... KANDİLLİ'DEKİ TABAKADA BİR YANGIN ÇIKTI VE BİRÇOK KÖMÜR KAYBEDİLDİ. BÖYLESİ KAYIPLAR HÜKÜMETİN YARARINA DEĞİLDİR VE BU MADENİN İDARESİNE BU TABAKADA YANGINI KOLAYCA ÖNLEYECEK BİR KESME SİSTEMİ KULLANMALARINI ÖNERMİŞTİM.[21]

[21] ED 16, 80–81, Fransızca; ED 10, 347, 9 Haziran 1329/29

KISALTMALAR

CAMS	Center for Asia Minor Studies, Atina
ED	Eğitim Dairesi, Zonguldak
Emmu	Ereğli madeni hümayunu müdürlüğü
KD	Kopya Defteri
kg	kilogram
km	kilometre
krş	kuruş
ks	Kanun-ı sani
KÜ	Karaelmas Üniversitesi
OA	Osmanlı Arşivi
tl	Teşrin-i evvel
ts	Teşrin-i sani
TTBD	Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dairesi

KAYNAKÇA

BİRİNCİL KAYNAKLAR

Bu kitapta kullanılan birincil kaynakların neredeyse tamamı günümüz Zonguldak'ında bulunmaktadır. Büyük bir kısmı Karaelmas Üniversitesi ve Türkiye Taşkömürü Genel Müdürlüğü Eğitim Dairesi'ndedir. Ne yazık ki Eğitim Dairesi'ndeki belgelerin bir kısmı 1997 yılındaki ilk ziyaretimden sonra ortadan kayboldu. Zonguldak'ta bulunan belgeleri eksiksiz olarak gösteren bir envanter için bkz., bibliyografyada adı geçen Donald Quataert ve Nadir Özbek (1999)

İstanbul'daki Osmanlı Arşivi'ndeki dağınık durumdaki tasniflerden de birkaç belge kullandım. Ayrıca Paris'teki *Credit Lyonnais*'ten, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908*'de (1983) kullanmadığım birtakım belgelere de ulaştım. Bunları bana New York Eyalet Üniversitesi, Binghamton Üniversitesi'nden Marie Guillochon büyük bir nezaketle verdi. Son olarak da Atina'da bulunan *Center for Asia Minor Studies*'in [Küçük Asya Çalışmaları Merkezi] kaynaklarından, yani önceden Osmanlı İmparatorluğu tebaası olan Rum Ortodokslarla yapılan mülakatlardan yararlandım. Eskiden kömür havzası sakini olanlarla Yunanca olarak yapılmış mülakatları seçerek tercüme eden New York Eyalet Üniversitesi, Binghamton Üniversitesi Tarih Bölümü'nden Margarita Poutouridou'ya müteşekkirim.

http://bingweb.binghamton.edu/~coal/index.htm. sitesinden elinizdeki kitapla ilgili fotoğraf, resim, harita ve belgelere ulaşabilirsiniz.

YAYINLANMIŞ BİRİNCİL KAYNAKLAR

Bolu Vilayet Salnamesi 1334. 1334. Bolu.
Kastamonu Vilayet Salnameleri 1308-1317. Kastamonu.

Quataert, Donald ve Yüksel Duman (2001). "A Coal Miner's Life During the Late Ottoman Empire." *International Labor and Working Class History* (Fall): 153-179.

Sabah. Çeşitli sayıları, 1908.

Tanin. Çeşitli sayıları, 1908.

Türkiye (1325). Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti İstatistik Dairesi. *Maden İstatistiği Birinci Sene 1323 Senesi*. Dersaadet.

Türkiye (1327). Maliye Nezareti. *İhsaiyatı Maliye. Varidat ve Masrifat Umumiye Muhtevidir. 1325*. İstanbul.

Türkiye (1340). *Yeni Hukuk Kitaplar. Rehber. 1255 Tarihinden 1341 Tarihine Kadar Vaz ve Neşredilen Bilumum Kavanin ve Nizamat ve Talimatla İradelerin Hurufi Hece Tertibiyle Fihristi*. İzmir.

Türkiye (1947). *T.C. Ekonomi Bakanlığı. Bakanlığı İlgilendiren Mevzuat İl Müşterek Hükümler*. Ankara.

İKİNCİL KAYNAKLAR

Abdulkadiroğlu, Abdulkerim ve diğerleri (1998). *Kastamonu Jurnal Defteri, 1252-1253/1836-1837*. Ankara.

Aboü-El-Haj, Rifaat (1991). *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*. Albany.

Batatu, Hanna (1978). *The Old Social Classes and Revolutionary Movements of Iraq*. Princeton.

Beinin, Joel (2001). *Workers and Peasants in the Modern Middle East*. Cambridge.

Bildik, Cemaleddin (1950). *Kömür İşçileri*. İstanbul.

Brass, Tom ve Marcel van der Linden (editörler), (1997). *Free and Unfree Labour: The Debate Continues*. Bern.

Brody, David (1990). "Labour Relations in American Coal Mining Industry Perspective." Gerald D. Feldman ve Klaus Tenfelde, editörler., *Workers, Owners and Politics in Coal Mining: An International Comparison of Industrial Relations* içinde. New York. s. 74-117

Burke, Edmund III, ed.(1993). *Struggle and Survival in the Modern Middle East*. Berkeley.

Castles, Stephen (2003). *The Age of Migration; International Population Movements in the Modern World*. New York.

Cemal, Abdullah (1922). *Türkiyenin Sıhhi-i İçtimai Coğrafyası: Zonguldak Sancağı*. Ankara.

Cemal, Ahmed (1932). *Vilayetlerimiz: Kastamonu ve Zonguldak.* İstanbul.

Church, Roy (1986). *The History of the British Coal Industry.* cilt 3, 1830-1913: *Victorian Pre-eminence.* Oxford.

——— (1990). "Employers, Trade Unions and the State, 1889-1987: The Origins and Decline of Tripartism in the British Coal Industry. Gerald D. Feldman ve Klaus Tentefelde (editörler), *Workers, Owners and Politics in Coal Mining: An International Comparison of Indutrial Relations* içinde. New York, s. 12-73.

Cuinet, Vital (1895). *La Turquie d'Asie,* c. 4., Paris.

Çatma, Erol (1998). *Asker İşçiler.* İstanbul.

Çıladır, Sina (1970). *Zonguldak Havzasında Emperyalizm. 1848-1940.* Ankara.

Çıladır, Sina (1977). *Zonguldak Havzasındaki İşçi Hareketlerinin Tarihi. 1848-1940.* Ankara.

Derickson, Alan (1998). *Black Lung: Anatomy of A Public Health Disaster.* Ithaca.

Deringil, Selim (1998). *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909.* Londra.

DeWind, Josh (1987). *Peasants Become Miners: The Evolution of Indutrial Mining Systems in Peru, 1902-1974.* New York ve Londra.

Dix, Keith (1977). *Work Relations in the Coal Industry: The Hand-Loading Era, 1880-1930.* Morgantown, W. Va.

Dominian, Leon (1913). *The Coal Resources of the Turkish Empire.* Yer belirtilmemiş.

Doumani, Beshara (1995). *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900.* Berkeley.

Du Velay, A. (1903). *Essai sur Historie Financière de la Turquie depuis le Règne du Sultan Mahmoud II jusqu'à Nos Jours.* Paris.

Eldem, Vedat (1994). *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi.* Ankara.

Enver, Sadrettin (1941). *Zonguldak Kömür Havzamız.* Ankara.

Erkin, Engin (1999). *Dört Maden Kentinin Değişim Öyküsü 1973-1996.* İstanbul.

Etingü, Turgut (1976). *Kömür Havzasında İlk Grev.* İstanbul.

Faroqhi, Suraiya (1994). "Crisis and Change, 1590-1699." Halil İnalcık ile Donald Quataert (editörler), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* içinde. Cambridge, s. 413-636.

Feldman, Gerald D., ve Klaus Tendfelde (editörler), (1990). *Workers, Owners and Politics in Coal Mining: An International Comparison of Industrial Relations* içinde. New York.

Fisher, W.B. (1966). *The Middle East: A Physical, Social and Regional Geography.* 4. Baskı, Londra.

Freese, Barbara (2003). *Coal: A Human History.* Cambridge, Mass.

Goldberg, Ellis (ed.) (1996). *The Social History of Labor in the Middle East.* Seattle, Wash.

Graebner, William (1976). *Coal Mining Safety in the Progressive Period: The Political Economy of Reform.* Lexington, Ky.

Güran, Tevfik, ed. (1995). *Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yıllığı 1897.* Ankara.

Gürol, Mehmet Ali (1997). *Zonguldak Kömür Havzası Yapısı Sorunlar ve Bir Çözüm Önerisi.* Ankara.

İmer, Hüseyin Fehmi (1944). "Ereğli Maden Kömürleri Havzası." *İş* c.10, defter 2, #38 Nisan, 33-69.

——— (1973). *Hayatı-Hatıraları (1871-1960).* İstanbul.

Izmestieva, Tamara (2000). "Impact of Russian Protectionism upon the Donetz Coal Industry and Labour Force in the Late 19th-Early 20th Century." European Social Science History Conference'da sunulan tebliğ, Amsterdam, 12-15 Nisan.

Jennings, Ronald (1975). "Women in Early Twentieth Century Ottoman Judicial Records-the Sharia Court of Anatolian Kayseri." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 17, no. 2, s. 53-114.

Erol Kahveci, Erol (1996). "The Miners of Zonguldak." Erol Erol Kahveci, Nadir Suğur ve Theo Nichols (editörler), *Work and Occupation in Modern Turkey* içinde. Londra.

——— (1997). "The Political Economy of the Zonguldak Coalbasin and Its Labour Force: 1848-1995." Doktora tezi., University of Bristol.

Karpat, Kemal H. (1985). *Ottoman Population, 1830-1914.* Madison.

Kıray, Mübeccel (1964). *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası.* Ankara.

Kırlı, Cengiz (2000). "The Struggle Over Space: The Coffehouses of Ottoman İstanbul, 1780-1845." Doktora tezi, Binghamton University, State University of New York.

Klubock, Thomas M. (1998). *Contested Communities: Class, Gender and Politics in Chile's El Tenninte Copper Mines,*

1904-1951. Durham, N.C.

Longuenesse, Elizabeth (1978). "La Classe Ouvrière au Proche Orient: *La Syrie*." *La Pensèe* 197 (Ocak-Şubat), s. 120-132.

Mansur, Fatma (1954). "Zonguldak Ereğli Kömür İşletmesi Hakkında Rapor." Daktilo edilmiş. Ankara.

Mathis, Franz (1990). "Goodbye to Class War: The Development of Social Partnership in Austrian Coal Mining" *Workers, Owners and Politics in Coal Mining: An International Comparison of Indutrial Relations* içinde. New York, 315-360.

Murphey, Rhoads (2003). "Mineral Exploitation in the Ottoman Empire." *Encyclopaedia of Islam* (CD versiyonu), "Ma'din" maddesinin kısmı, 963b-993a.

Murray's Handbook (1877-1878). *Turkey in Asia*. İstanbul.

Naim, Ahmet (1934). *Zonguldak Havzası (Uzun Mehmet'ten Bugüne Kadar)*. İstanbul.

Nichols, Theo ve Erol Erol Kahveci (1995). "The Condition of Mine Labour in Turkey: Injuries to Miners in Zonguldak, 1942-1990." *Middle Eastern Studies* (Nisan): 197-228.

Oskay, Ülger (1983). *Geçiş Dönemi Tipi Olarak Zonguldak Kömür Havzası Maden İşçisi: İhsaniye ve Gelik Maden Ocaklarında Çalışan Maden İşçileri Üzerine Bir Araştırma*. İzmir.

Ökçün, A.Gündüz (1960). "XX. Yüzıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları." *Yavuz Abadan'a Armağan* içinde. Ankara, s. 801-895.

Özbek, Nadir (2001). "The Politics of Welfare: Philanthropy, Voluntarism and Legitimacy in the Ottoman Empire, 1876-1914." Doktora tezi, Binghamton University, State University of New York.

Özeken, Ahmet Ali (1944a) "Ereğli Kömür Havzası Tarihi Üzerine Bir Deneme 1840-1940." Umumi Tarihçe ve İdari Rejimler. Hukuki Mevzuat Tarihi-İktisadi Gelişim Merhaleleri. İstanbul Üniversitesi İşletme İktisadı Doçenti. İstanbul.

——— (1944b) *Ereğli Kömür Havzası Tarihi Üzerinde Bir Deneme 1840-1940, Umumi Tarihçe ve İdari Rejimler. Hukuki Mevzuat Tarihi-İktisadi Gelişim Merhaleleri*. İstanbul.

——— (1955) *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi*. İstanbul.

Pamuk, Şevket (1995). *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*. Ankara.

——— (2000) *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge.

Peirce, Leslie (2003). *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab.* Berkeley.

People's House (1933) Zonguldak Onuncu Cumhuriyet Bayramı Komitesi. *Cumhuriyetin On Yılında Zonguldak ve Maden Kömürü Havzası.* Zonguldak.

Quataert, Donald (1983) *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire,* 1881-1908. New York.

——— (1993) *Ottoman Manufacturing in the Age of Industrial Revolution.* Cambridge.

——— (2000) *The Ottoman Empire, 1700-1922.* Cambridge.

——— (2001), ed. "Labor History in the Ottoman Middle East, 1700-1922." *International Labor and Working Class History* (Sonbalar) içinde: 93-179.

Quataert, Donald ve Nadir Özbek (1999). "The Ereğli-Zonguldak Coal Mines: A Catalogue of Archival Documents." *Turkish Studies Association Bulletin* (İlkbahar), s. 55-67. Bunun Türkçe tercümesi: "Ereğli Kömür Madenleri." *Tarih ve Toplum* (Ocak), s. 11-18.

Ralli, G. (1895). "Le bassin houiller d'Héraclée." *Société Géologique de Belgique* 22, s. 151-267.

——— (1933) *Le basin houiller d'Héraclée.* Paris.

Rebel, Hermann (1983). *Peasant Classes: The Bureaucratization of Property and Family Relations under Early Hapsburg Absolutism, 1511-1636.* Princeton.

Refik, Ahmet (1931). *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200).* İstanbul.

Reid, Donald (1981). "The Role of Mine Safety in the Development of the Working- Class Consciousness and Organization: The Case of Aubin Coal Basin, 1867-1914." *French Historical Studies* 12 (İlkbahar): 98-119.

Roy, Andrew (tahmini 1905). *A History of the Coal Miners of the United States.* Colombus, Ohio. Greenwood Press'ten yeniden baskı, 1970.

Roy, Delwin A. (1976). "Labour and Unionism in Turkey: The Ereğli Coalmines." *Middle Eastern Studies* 12. no. 3, s. 125-172.

Savaşkan, Bahri (1993). *Zonguldak Maden Kömürü Havzası Tarihçesi, 1829-1989.* Zonguldak.

Seltzer, Curtis (1985). *Fire in the Hole: Miners and Managers in the American Coal Indutry.* Lexington, Ky.

Shaw, Stanford J., ve Ezel Kural Shaw (1976). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II.* Cambridge.

Spratt, T. (1877). "On the Coal-Bearing Deposits near Erekli." *Quarterly Journal of Geological Society of London* 31, s. 524-533.

Tenfelde, Klaus, ed. (1992). *Sozialgeschichte des Bergbaus im 19. und 20. Jahrhundert.* Münih.

Tesal Necip D. (1957). *Intérêts et Impérialisme Français dans l'Empire Ottoman (1895-1914).* Paris.

Toprak, Zafer (1982). *Türkiye'de 'Milli İktisat' (1908-1918).* İstanbul.

——— Trischler, Helmuth (1988). *Steiger im deutschen Bergbau: Zur Sozialgechicte des technischen Angestellten, 1815-1945.* Münih.

van der Linden, Marcel (1999). "The End of Eurocentrism and the Future of Labour History: Or, Why We Should and How We Could Reconceptualise the Working Class." *Actas dos V Cursos Internacionais des Cascais (29 de Junho de 1998).* Cascais, 159-192.

van Hentenryk, Ginette Kurgan ve Jean Puissant (1990) "Industrial Relations in theBelgian Coal Industry since the End of the Nineteenth Century." Feldman, Gerald D., ve Klaus Tendfelde, editörler. (1990). *Workers, Owners and Politics in Coal Mining: An International Comparison of Industrial Relations* içinde. New York, s. 203-270.

van Onselen, Charles (1976). *Chibaro: African Mine Labour in Southern Rhodesia, 1900-1933.* Londra.

Varlik M. Bülent (1985). "Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Koşulları." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* 4. İstanbul, 917-922.

Weisbrod, Bernd (1990). "Entrepreneurial Politics and Industrial Relations in Mining in the Ruhr Region: From Managerial Absolutism to Co-Determination." Feldman, Gerald D., ve Klaus Tendfelde, editörler. (1990). *Workers, Owners and Politics in Coal Mining: An International Comparison of Industrial Relations* içinde. New York, s. 118-202.

Whiteside, James (1990) *Regulating Danger: The Struggle for Mine Safety in the Rocky Mountain Coal Industry.* Lincoln, Nebr.

Winkler, Erhart (1961). *Die Wirtschaft von Zonguldak, Türkei: Eine geographische Untersuchung.* Vienna.

Yersel, Kadri (1989). *Madencilik Bir Ömür: Anılar, Görüşler.* İstanbul.

Yıldırım, Nuran (1985). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Korucuyu Sağlık Uygulamaları." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye*

Ansiklopedisi 5. İstanbul, s. 1320-1338.
Yurt Ansiklopedisi. 1982-1984. Ankara.
Zürcher, Erik Jan (1993). *Turkey: A Modern History*. Londra.
——— (1996). "Between Death and Desertion: The Ottoman Army in World War I." *Turcica* 28, s. 235-258.
——— (1999). "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844-1918." Zürcher, Erik Jan, ed., *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925* içinde. Londra, s. 79-94.

Dizin

Abdülmalik 196
Acılık 64, 66, 269, 369
Akbaba 196
Alacaağzı
  madenleri 1, 45, 113, 141, 160, 171, 174, 176, 179, 180, 189, 190, 191, 195, 201, 204, 232, 233, 328, 332, 333, 334, 352, 393
  yükleme tesisleri 61
Alaplı 51, 78, 101, 171, 240, 243, 351, 352, 355, 357
Amasra 42, 43, 45, 47, 62, 85, 174, 201, 246, 346
  madenleri 246
amele kayıt defterleri 120, 253
ameleler, işçiler. *Ayrıca buraya bakın* Yerüstü işçşleri, yeraltı işçileri, mükellef işçiler, işgücü, asker-ameleler
  beslenme 148, 370
  disipline etme çabaları 85, 88, 96, 225, 307, 326, 336, 337, 342, 373, 374, 376, 377
  eril kültür 383
  gündelik yaşamları 98, 120, 256, 365, 379
  işçilerin emniyet tedbirlerine direnişleri 14, 336
  İşçilerin proleterleşmeye karşı direnişleri 21, 380
  işe geliş-gidiş, ayrıca bkz. trene asılma 204, 269
  işe gelmeme 150, 169
  kimlik inşası 21, 181, 200, 256, 379
  köy ile korunan bağlar 93, 384
  uluslararası karşılaştırmalar 21, 262
  vasıflı 91, 97, 99, 109, 110, 119, 123, 124, 132, 149, 166, 224, 237, 238, 245, 252, 253, 363, 364
  vasıfsız 91, 93, 97, 98, 119, 132, 146, 174, 245, 252, 253, 298, 309, 313, 316, 363, 364
Amerika Bileşik Devletleri, ABD
  kömür madenleri 18, 45, 112, 137, 152, 262, 376
  madenciler için tıbbi bakım 318
  maden kazaları 16, 258, 259, 260, 262, 263, 265, 340
Ankara hükümeti, ayrıca bkz. Türkiye Cumhuriyeti 104, 147, 325
Artvin 109
asker-ameleler 94, 223, 224, 225, 227, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 249, 253, 358, 359, 377
  barış zamanında 230
  sarış zamanında 223
  savaş zamanında 224
  sivil işçilerle karşılaştırma 240
  ücretler 230
  ücretleri 223
askeriye 13, 36, 41, 74, 80, 81, 85, 86, 87, 88, 95, 96, 97, 129, 227, 229, 230, 231, 232, 235, 237, 238, 246, 253, 270, 271, 272, 320, 326, 337, 341, 342, 343, 351, 356, 357, 358, 359, 363, 365, 373, 374

aşağıdan tarih 12, 38
ateş gözcüsü 301

bağışlar. *Bakın* Hayırsever katkılar
bahriye nezareti 75, 77, 80, 81, 250
Balkan Savaşları 228, 245, 249, 250, 251, 252, 270
barınma 18, 69, 135, 136, 145, 155, 236, 324, 384
Barkley, John, Barkley Biraderler 54, 94, 141
Bartın 62, 64, 124, 161, 164, 166, 169, 187, 198, 199, 205, 240, 243, 245, 246, 282, 301, 312, 344, 345, 346, 348, 350, 354, 355, 356
Başbakanlık Arşivi 5, 13
Behçet Bey 87, 88, 90, 121, 389
Birinci Dünya Savaşı
  kömür havzasına etkileri 289, 325, 342, 343, 360, 361, 362, 363, 383, 385
Birleşik Devletler, ayrıca bkz. Amerika Birleşik Devletleri 9, 14, 16, 34, 45, 137, 152, 257, 260, 301, 318, 339, 340, 382
Bolu 28, 43, 94, 155, 163, 188, 190, 198, 205
Boyacıoğlu; Boyacıoğlu Şirketi 248, 284, 289, 366
Britanya, ayrıca bkz. İngiltere 262, 263, 265, 339, 340, 360, 382
buharlı gemiler 36, 42, 45, 71, 205
bürokrasi
  devlet 39, 85
  madencilik, ayrıca bkz. maden havzasının idaresi 42, 131, 132, 182, 337, 363, 374
  profesyonelleşme 386

Cemal, Ahmed 26
Cide 53, 78, 240, 243
Cumhuriyet Halk Fırkası 22

Çamlı 1, 44, 59, 62, 89, 147, 320, 330, 332, 334, 335, 393, 394
Çarşamba 239, 240
Çatalağzı 3, 44, 45, 47, 48, 58, 107, 132, 174, 190, 201, 204, 214
Çatma, Erol 6, 31, 33, 37, 94, 145, 167, 226, 230, 289
çavuş 6, 19, 105, 110, 115, 128, 131, 146, 151, 152, 167, 246, 247, 263, 277, 282, 285, 290, 291, 292, 294, 295, 296, 297, 298, 302, 313, 330, 378, 388, 391
Çaycuma 65, 246, 247, 248
Çay Damarı 89, 154, 291, 300, 302, 305, 335
Çaydere 196
Çıladır, Sina 31, 32, 37, 73, 99, 100, 116, 146, 147, 148, 151, 152, 167, 205, 287, 302, 399
çıraklar 127, 128, 246
çocuk emeği 152

demiryolları, ayrıca bkz. varagel 44, 49, 54, 55, 58, 59, 81, 89, 109, 111, 122, 123, 131, 132, 140, 231, 236, 243, 253, 267, 273, 280, 283, 324, 361, 362, 368
Devrek 2, 50, 51, 53, 62, 63, 64, 74, 75, 159, 167, 169, 174, 197, 198, 199, 202, 204, 205, 234, 239, 240, 242, 246, 247, 248, 276, 292, 293, 352, 354, 359, 375

Dilaver Paşa 37, 78, 79, 95, 96, 100, 101, 166. *Bakın* düzenlemeler, 1867 Nizamnamesi
düzenlemeler, bkz. nizamnameler. *Bakın* 1867 Nizamnamesi

Ebegümeci 196, 202, 203, 290
emek hareketleri, ayrıca bkz. grevler, yasal düzenlemeler, nizamnameler 13, 123
emek piyasası 84, 105
emek tarihçileri 10, 17, 38, 116, 241
emek tarihi, karşılaştırmalı olarak 5, 10, 307, 373
emniyet lambaları 302, 327, 328, 331, 334, 376, 394
  ihmaller 375, 394
emniyet prosedürleri
  disiplin aracı olarak 14, 257, 307, 326, 328, 373
  uluslararası karşılaştırmalar 257, 376
  yaygınlaştırma çabaları 86, 309, 325, 327, 328, 330, 373, 386
  yetersizlikleri 256, 336
emniyet teftişleri 89, 90, 142, 154, 166, 170, 171, 245, 263, 277, 298, 334, 338, 365, 366, 368, 393, 394
emperyalizm 37, 136
Ereğli
  limanı 49, 57, 70, 107, 121
  madenleri 245, 334
  nüfusu 167, 174, 197
Ermeniler 72, 120, 192
eşkıyalık 205
Ethem Çavuş
  anıları 39, 98
  barınma hakkında 146
  çalışma saatleri üzerine 145
  işe gidiş geliş hakkında 204
  kadın işçiler hakkında 383
  kazalar hakkında 264, 286, 301, 304
  küfecilerin seçilmesi hakkında 166
  parça başı iş hakkında 115
  tıbbi bakım hakkında 321
  ücretlerin ödenmesi hakkında 150, 180
  vergiler hakkında 177
etnik işbölümü
  bir mit olarak 120

felekeciler 3, 100, 106, 107, 108, 122, 123, 174, 220, 231, 238, 245, 346, 357
  Ocak 1913'teki grev 108
  Osmanlı-Rus Savaşı Sırasında askere alınma 108
  taşımacılıktaki rolleri 107, 109
Filyos Çayı 48, 74
Fransa 16, 45, 257, 259, 260, 262, 263, 265, 301, 360, 376
  madencilik imtiyazı 14, 256, 307, 374
frengi 69, 155

galeri madenciliği. *Bakın* Madencilik Yöntemleri; *Bakın* Madencilik yöntemleri
gayrimüslimler
  işçiler 120
  kömür havzasındaki nüfusları 63, 69, 375
  maden sahibi olmaları 37
gazeteler
  Sabah 27, 28
  Zonguldak 23, 31
Gelik 3, 48, 58, 209, 210, 277, 367, 368, 401
genelevler 156
Gerede 64, 202

Giurgiu Pano 57, 60
Giurgiu Şirketi 45, 57, 60, 263
  asker-ameleler 248
  kazalar 291, 293, 304, 308
  madenleri 114, 233, 276
  ödeme yöntemleri 150, 177
  ticaret filosu 341
göç, göçmenler 66, 69, 92, 103, 107, 109, 110, 124, 361, 375
  kömür havzasına etkileri 19, 92, 93, 103, 223, 323
Gramer Hasan Paşa 78, 86, 177
Gregovich, Petro 321
grevler 13, 108, 324, 379
  tıbbi bakım alabilmek için 324
Gümüşhane 109, 280

Hacı İsmailoğulları, Hacı İsmail, Ayrıca bkz. Uzun Mehmed Hikayesi 32, 33, 35, 346
Hallaçyan Efendi 183, 184, 200
Hallaçyan madeni 303, 328
haneler 39, 68, 199, 236, 315, 384
hastalıklar 130, 155, 250, 258, 266, 368
  solunum yolları 258, 266
  zührevi, bkz. frengi, silikosiz, sıtma 156
hastaneler, ayrıca bkz. Şirket-i Osmaniye 74, 155, 231, 255, 274, 276, 285, 303, 304, 307, 319, 320, 321, 322, 324, 325, 327, 375
hayırseverlik
  kazazedelere 192
  madencilik şirketleri tarafından 187, 191
  Ramazan ve Muharrem ayları boyunca 158, 187
hazine-i hassa 35, 75, 77, 141, 288, 342
Hühner, Wilhelm 89, 90, 295
Hüseyin Fehmi, İmer 23, 31, 61, 74, 78, 88, 364, 400

idari birimler, kömür havzası 41, 66, 94, 95, 153
idari personel 81, 136
  ücretler ve iş güvenliği 131, 236, 363
ihtiyar heyeti 15, 20, 96, 135, 161, 164, 166, 167, 169, 351
İkinci Makas 1, 114, 281, 282, 335, 372
İkse 202, 203, 367
İmer, Hüseyin Fehmi 83
İnağzı 45, 107
İngiltere 16, 34, 145, 147, 148, 257, 258, 259, 260, 262, 327, 339
İshak Ağa 186, 194, 195
İstiolyanos İstabolos 86
işgücü, ayrıca bkz. yerüstü işçileriş yeraltı işçileri, çocuk emeği, mükellef işçiler, kadın emeği, asker-ameleler
  devletin denetleme çabaları 14, 41, 84, 114, 177, 325, 327, 337, 373, 377
  etnik kimliği 67, 92, 148, 243, 256, 351
  işçi değiştirim oranları 127, 128, 129, 131, 364
  sıkıntısı 15, 18, 104, 141, 148, 160, 196, 246, 289, 344, 345, 355, 369
  yabancılar
    Hırvat 93, 102
    İngiliz 103
    İranlı 104
    İtalyan 103, 300
    Karadağlı 94, 103, 114
    Rum 45, 269

Jön Türk Devrimi 87, 123

kadın emeği 353, 384
kadınlar, ayrıca bkz. kadın emeği
  hanede 384
  kiracı 353, 384
  maden işletmecisi 370
  madenlerde çalışma 20, 353, 370, 383
  sütuncu 370, 384
kalfalar 128, 254
Kandilli 44, 61, 89, 90, 107, 148, 300, 320, 332, 393
kapitalizm 19, 82, 182
Karadeniz 9, 13, 36, 41, 42, 44, 48, 50, 60, 69, 77, 94, 103, 109, 154, 158, 164, 197, 312, 342, 343, 346, 360
Karamahmudzadeler Şirketi, Karamahmudzadeler 32, 34, 59, 113, 195, 232, 246, 291, 330
Karamanyan Şirketi, Karamanyan 57, 59, 179, 192, 193, 232, 233, 269, 277, 304
Kargarlar 176, 186, 195, 202, 315
Kasap İsmail Ağa 183
Kastamonu 26, 28, 43, 51, 52, 62, 64, 72, 73, 84, 107, 111, 155, 163, 167, 172, 174, 190, 195, 197, 198, 203, 312, 314, 315, 320, 348, 397, 398, 399
Kayseri 68, 73, 400
kazalar 14, 17, 49, 87, 113, 118
  istatistikler 259
  madencilerin aileleri üzerindeki etkileri 257, 314
  ölüm ve yaralanma oranları 257, 259, 308
  sıklıkları; uluslararası karşılaştırmalar 258, 263, 313
  yeraltında 276, 278, 280
  yerüstünde 267, 272
kaza raporları 14, 113, 114, 182, 201, 264, 300, 323, 390
  asker-ameleler 231, 232
  değişiklikler 87, 182, 250, 386, 387
  Fransızca ve Osmanlı versiyonlarındaki farklılıklar 392
  işçilerin seslerini duyulur kılan araçlar olarak 267, 307, 386, 387, 388
  yapıları 256, 260, 338, 386, 387, 388
kazazedeler
  aileleri 296, 314, 315
  diğer özellikleri 201
  yaş dağılımları 14, 250, 313
kazmacılar, ayrıca bkz. yeraltı işçileri
  kazazede olarak 258, 291, 293, 295, 309, 310, 311, 313, 330, 386
  pazarlık edebilmeleri 166, 179, 183
Kemalizm 22, 31, 33
Kestaneci, Kestanelik 28, 33
Kılıç Madeni, Kılıç Ocakları Kumpanyası 3, 184, 186, 187, 207
Kırım Savaşı 54, 61, 65, 74, 77, 94, 141, 155, 226, 356
Kilimli 44, 45, 47, 55, 61, 89, 107, 113, 128, 130, 174, 187, 190, 201, 231, 237, 243, 246, 249, 295, 303, 319, 321, 328, 330, 332, 365, 367, 369, 370, 372, 375
kiracılar 97, 100, 104, 168, 171, 172, 174, 181, 200, 203, 205, 350, 351, 377, 384
Kireli 107
Konya 72

Kozlu
limanı 56, 57, 61
madenleri 89, 200, 249, 367
kömür havzasının idaresi 60, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 85, 86, 87, 163, 168, 171, 269, 318, 353, 357, 374, 385
askeri idare 41, 77, 227
emniyet kampanyası, iş güvenliği 16, 257, 271, 275, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 332, 336, 356, 385
-nin sivilleşmesi 36, 41
kömür havzasının jeolojik yapısı 27, 43, 44, 45, 47, 48, 137, 141, 290, 374
madencilik üzerindeki etkileri 137, 141
kömür üretimi 16, 42, 50, 74, 76, 105, 116
Osmanlı donanması için önemi 9, 16, 77, 80, 246, 341
savaş yıllarında 245, 251, 343, 350, 351, 371, 374, 383
kömür yükleyicileri 108
Köşeağzı 28, 393
köylüler, ayrıca bkz. köy muhtarları 21, 22, 24, 30, 33, 80, 115, 124, 158, 161, 172, 173, 183, 186, 199, 200, 223, 239, 316, 336, 361, 366, 378, 380, 381, 382, 390
madenlerde çalışma konusundaki isteksizlikleri 157, 159
mükellef işgücü olarak 21, 79, 157, 159, 174, 336, 374, 378
müşterek sorumluluk ilkesi 168
köy muhtarları 15, 96, 161, 165, 177, 350
köylüler üzerindeki otoriteleri 15, 93, 96, 161, 164, 165, 166, 169, 170, 172, 173, 177, 225, 228
Kurtuluş Savaşı 92, 245
kuyu madenciliği. *Bakın* madencilik yöntemleri
küfeciler 3, 98, 197, 219, 310, 311
kazazedeler 297
kazazede olarak 114, 263, 292, 309, 313
seçilmeleri 165, 166
ücretleri 112, 131, 175, 180, 194, 349
Kürtler 267

Limancık 28, 30

maden idaresi 269
madenlerin makineleşmesi 54, 57, 106, 376
maden müfettişleri 13, 88, 182, 260, 298, 308, 366, 368, 388
raporlar 27, 47, 65, 87, 88, 89, 94, 113, 116, 118, 166, 176, 231, 242, 247, 255, 260, 261, 264, 273, 280, 292, 300, 301, 310, 316, 318, 322, 323, 326, 334, 354, 368, 386, 389, 392
maden nazırı 31, 37, 39, 61, 74, 77, 83, 87, 88, 100, 108, 131, 160, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 187, 196, 228, 229, 263, 267, 270, 271, 272, 279, 288, 302, 328, 329, 330, 333, 340, 345, 346, 347, 349, 350, 351, 353, 354, 356, 357, 358, 359, 364
mahkemeler 38, 318
milliyetçilik 22, 30
Muharrem 191

Mustafa Fazıl 365, 366, 368
mühendisler, mühendis kadrosu 45, 54, 59, 86, 87, 88, 104, 110, 113, 114, 131, 132, 141, 142, 143, 154, 186, 236, 264, 267, 273, 274, 280, 281, 292, 296, 297, 303, 330, 337, 338, 367, 374, 388, 389, 390, 391
mükellef işçiler, ayrıca skz. köylüler, ameleler
  angarya emek ile karşılaştırılması 96
  işe alınmaları, ayrıca bkz. ihtiyar heyeti, köy muhtarları 18, 41, 99, 100, 135, 160, 162, 164, 196, 203, 223
  işe geliş-gidiş 204
  proleterleşmeye karşı direniş 21, 93
  savaş zamanında 224, 225, 352, 353, 356
  sınıf bilincinden yoksunluk 18, 93
  tıbbi bakımdan yoksunluk 255, 307, 323
  ücretleri 92, 111, 132, 235
  vergi muafiyetleri 161
münavebeli çalışma sistemi. *Bakın* mükellef işçiler, ayrıca skz. köylüler, ameleler

Naim, Ahmed 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 37, 55, 94, 115, 142, 146, 147, 151, 167, 205, 287, 302, 324, 325, 401
nan bahası, ayrıca bkz. ücretler 175, 177, 178
nüfus istatistikleri 62, 71, 196, 197, 203

oda-topuk madenciliği 1, 137, 138, 139, 143
ordu, ayrıca bkz. askeriye 250, 356, 357, 360
ormansızlaşma 52
Ortaköy 199
Osmanlı İmparatorluğu
  1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının etkileri 342, 343, 345, 346, 347
  Birinci Dünya Savaşı'nın etkileri 253, 365, 366
  disipline etme çabaları 376, 377, 378
  emek sıkıntısının giderilmesinde başarısızlık 373
  evrensel niteliği 192
  kömür ithalatı 341
  kömür talebi 9, 36, 56, 341
  kömürün serbest olarak satılmasına izin verilmesi 36, 84, 104, 109
  madencilik imtiyazı 57, 79, 110, 183, 309
  mali kriz 347, 348, 356, 361
  reformlar 10, 257
  Rusya'daki kömür madenciliğiyle karşılaştırılması 16
  vergilendirme 83, 161, 177, 185
Osmanlı-Rus Savaşı, 1877-78
  kömür havzasına etkileri 82, 108, 155, 224, 227, 244, 251, 327, 342, 343, 356, 361, 362, 383, 385, 386, 387
Osmanlı tarihçileri 10, 11, 12, 17, 38, 39
Osmanlı tarihi 10, 11
Osmanlı-Yunan Savaşı 58

ödemeler, bkz. ücretler 102, 125, 175, 177, 179, 180, 186, 189, 190, 195, 196, 197, 200, 232, 235, 239,

240, 242, 378, 381
öşür 163, 175, 176, 348
Özeken, Ahmet Ali 31, 32, 33, 36, 37, 55, 80, 107, 109, 318, 321, 324, 325, 362, 401

Paris Madencilik Okulu 45
patlamalar 75, 99, 141, 301, 302, 303, 305, 306, 322, 336, 342
  grizu 87, 114, 264, 300, 302, 304, 305, 306, 315, 328, 331, 337, 340, 388, 389
  kömür tozu 67, 92, 183, 264, 265, 266, 300, 327, 330
  metan 92, 172, 256, 260, 263, 301, 305, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 375, 394
patronlar 158
Pavlaki 248, 288
  madenleri 202, 233, 297, 334, 391

Ragıp Paşa 60, 83, 104, 105, 109, 379, 380
  serbest çalışma için lobi faaliyetleri, ayrıca bkz. Sarıcazadeler 83, 104, 379
Ralli 45, 402
Ramazan 87, 127, 148, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 320, 338, 350, 381, 389
  Hayır işleri 186, 188, 189, 190, 192
Rize 109
Rombaki, Rombaki Şirketi 89, 90, 248, 277, 316, 321, 366, 372
Rusya, ayrıca bkz. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Birinci Dünya Savaşı 16, 18
  Zonguldak'ın 1914'te bombalanması 360, 364

Safranbolu 33, 53, 68, 70, 353
Sarıcazadeler, Sarıcazadeler Şirketi, ayrıca bkz. Ragıp Paşa 60, 109, 137, 145, 300, 321, 328, 369
Savaşkan, Bahri 32, 55, 325, 330, 362, 402
serbest emek 91, 134, 154, 223, 377, 378
sermaye 17, 22, 39, 81, 84, 137, 138, 141, 144, 177, 183, 255, 266, 342, 362, 373, 382
Setrak Efendi 365, 367, 370
Sırplar 65, 375
sıtma 155
silikoz 155, 266
Sinop 70, 205
Sivas 105
Sivriler 176, 185, 200
su baskınları, ayrıca bkz. kazalar 287, 336
Sultan Abdülmecid 29, 76
Sultan II. Abdülhamid 187, 191, 207, 208, 212, 213, 214, 215, 217, 219, 220, 221, 222
Sultan II. Mahmud 25
sütuncular 134, 159, 174, 196, 197, 200, 203, 355

şev madenciliği. *Bakın* madencilik yöntemleri
şirket dükkânları 136, 149
Şirket-i Osmaniye
  düşük kaza oranları 309, 310
  emniyet prosedürleri 283, 284
  hastaneler 267, 274, 285, 321
  işçi alma çabaları 105, 110, 135
  iş uyuşmazlıkları 114, 115, 270, 325

kazalar 267, 273, 291, 297, 300, 303, 309
kömür üretimi 17, 115
kuruluşu 57, 59, 60, 92
münavebeli işçiler için konut olanakları 144
Osmanlı hükümetiyle müzakereler 84, 85
parça başı üretim 376, 381
teftişler 154

Tabaklar 175, 196, 203, 315
tarım, ayrıca bkz. köylüler 64, 88, 97, 173, 249, 380
taşımacılık, ayrıca bkz. teleferikler, varageller, demiryolları, buharlı gemiler
makineleşmesi 56, 135, 311, 342, 362, 375
yöntemleri 54, 61, 98, 106, 135, 269, 270, 349, 376
tatiller 31, 93, 247, 381
teknoloji. *Bakın* Madenlerin makineleşmesi
teleferikler 44, 58, 121, 122, 123, 141, 362, 368, 375, 377
tıbbi bakım 307, 318, 321, 322, 324
Tiran 28, 54, 113, 195, 196, 203, 291
Trablusgarp Savaşı 127, 228, 245, 270
Trabzon 105, 109, 110, 114, 115, 160, 164, 273, 277, 278, 292, 295, 305, 312, 345, 347
trene asılma 269
Türkiye Cumhuriyeti 12, 22, 31, 35, 67, 113, 154, 155, 230, 266, 382, 383
Sağlık Bakanlığı 155

Uluköy 196
ulus devlet 12, 22, 39
Uzun Mehmed Hikayesi 12, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35

ücretler, nan bahası, yevmiyeler arasındaki farklar 123
asker-ameleler 223, 232, 233, 235, 236, 237, 239, 240, 242, 243, 253, 358
bakaya olarak 92, 168, 233
idari personel 363, 364
kesintiler 132, 318, 324
maden senedi olarak 21, 150, 161, 170, 176, 186, 189, 195, 200
nakit olarak 144, 149, 150, 152, 159, 161, 170, 178
parça başı ya da günlük bazda 96, 101, 108, 111, 112, 113, 115, 376
ücret artışları 127, 129
Üzülmez 58, 60, 64, 392
hastane 285, 321
kazalar 273, 274, 303
madeni 277, 291
madenler 275

varagel 55, 56, 59, 145, 276, 277, 278, 285, 295, 298
vardiyalar 116, 120, 131, 146, 148, 161, 166, 168, 180, 284, 351, 352
vasıflı işçiler. *Bakın* ameleler, işçiler
vasıfsız işçiler. *Bakın* ameleler, işçiler
vergilendirme. *Bakın* Osmanlı imparatorluğu, vergilendirme

yasal düzenlemeler, nizamnameler
1867 nizamnamesi 33, 37, 79, 80, 84, 95, 97, 99, 100, 101, 103, 112, 138, 143,

146, 148, 153, 159, 160, 164, 165, 178, 223, 227, 324, 325, 377
1892 yılındaki 167, 195
Eylül 1921'deki 146, 325
uluslararası karşılaştırmalar 153, 305
yatırımcılar 145
yeraltı işçileri. *Bakın* kûfeciler, kazmacılar
yerüstü işçileri
amele kayıt defterlerindeki kayıtları 116, 118, 119, 120, 121
barınma ve tıbbi bakım 134
grevlerde oynadıkları rol 92, 379
-nin çeşitleri 109
tahmini sayıları 106, 235
zorunlu askerlik 252, 363
Yunanistan 67, 68, 104, 229

zincirleme göç 110, 158
Zonguldak
Coğrafya 47
limanı 57, 60, 70, 121, 231, 362, 375
nüfus 68
şehri 63, 65, 66, 87, 135, 144, 156, 230, 267
Zonguldak Halkevi 22, 23, 26, 31, 35